

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ**

Π.Μ.Σ. «ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»
ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ 2007 - 2008

© ΠΜΣ «ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ», ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ

Επιστημονική Επιτροπή: Μ. Αγγελίδης, Γ. Ανανιάδης, Ν. Θεοδοκάς, Χ. Ιορδάνογλου,
Στ. Παπαγεωργίου, Π. Παπαστράτης, Σ. Σεφεριάδης

Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Στουρνάρη 51, 104 32 Αθήνα
τηλ.: 210 52.21.112, Fax: 210 21.21.466, e-mail: info@bibliorama.gr

Εικόνα εξωφύλλου: Θεοχάρης Μορές, *χωρίς τίτλο* [1968]

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

*ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»*

ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ 2007 - 2008

ΑΘΗΝΑ 2008

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλογικό σημείωμα	9
--------------------	---

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ - ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Κουντουρογιάννη Ματίνα Ο Αντόνιο Γκράμσι για την πολιτική πρακτική	15
Μπαλαμπανίδης Γιάννης Η κοινωνία των πολιτών και οι «φίλοι» της. Το εγχείρημα του εκσυγχρονισμού (1996-2004)	35
Πατέλης Νίκος Ο δικασμός του αμφιβάλλ-οντος: Λακανική ανάγνωση του καρτεσιανού υποκειμένου	63
Τάκου Ελένη Η έννοια του ρητορικού <i>ήθους</i> στην ανάλυση λόγου. Το παράδειγμα του φιλοσοφικού κειμένου	83
Χριστοδουλάκου Σταυρούλα Οι προϋποθέσεις του θεσμικού διαχωρισμού οικονομικής κοινωνίας και πολιτικού κράτους στον <i>Μεγάλο μετασχηματισμό</i> του Καρλ Πολάνυι	109

ΙΣΤΟΡΙΑ

Βουγιούκας Βασίλης Η δράση των οργανώσεων του ΕΑΜ στη Χίο Αύγουστος 1943 - Ιανουάριος 1948	143
--	-----

Γκούτη Μαρία Ιδεολογικά περιγράμματα της συνταγματικής αντιπολίτευσης στον Ιωάννη Καποδίστρια. Η εφημερίδα <i>Απόλλων</i> του Αναστάσιου Πολυζωΐδη	169
Λεβεντάκου Χριστίνα Από τη Μεγάλη Ιδέα στις εθνικές διεκδικήσεις Οι εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο	193
Ματζούρης Στυλιανός Το Θ΄ ψήφισμα «περί εξυγιάνσεως των δημοσίων υπηρεσιών»	223
Μπούντα Ελένη Το φαινόμενο της ληστείας στον δημόσιο λόγο που διατυπώθηκε με αφορμή το επεισόδιο του Ωρωπού	245
Νικητόπουλος Γιώργος Η Πάτρα μετά την απελευθέρωση (1944)	271
Φακούρα Αλίκη Το Ναύπλιο και το Άργος κατά τη δεύτερη οθωμανική κυριαρχία (1715-1821)	289

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

ΣΤΗΝ ΑΝΑ ΧΕΙΡΑΣ *Επετηρίδα 2007-2008* του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Πολιτική Επιστήμη και Ιστορία» δημοσιεύονται δώδεκα κείμενα μεταπτυχιακών φοιτητριών και φοιτητών βασισμένα στις διπλωματικές εργασίες που εκπόνησαν ολοκληρώνοντας τον κύκλο των μεταπτυχιακών και προδιδακτορικών τους σπουδών. Οι εργασίες αυτές επιλέχθηκαν από κριτές που όρισε η επιστημονική επιτροπή του τόμου στα επιστημονικά πεδία της Πολιτικής Επιστήμης, της Φιλοσοφίας και της Ιστορίας που διακονούνται στο ΠΜΣ.

Όπως προβλέπει ο *Κανονισμός Σπουδών* του ΠΜΣ, το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Πολιτική Επιστήμη και Ιστορία» υποστηρίζει σπουδές μεταπτυχιακής έρευνας που οδηγούν σε πρόταση εκπόνησης διδακτορικής διατριβής ή σπουδές μετεκπαίδευσης οι οποίες αποβλέπουν στην περαιτέρω ενημέρωση και στην υψηλού επιπέδου εξειδίκευση πτυχιούχων σε ειδικές θεματικές ενότητες ή επί μέρους κλάδους της Πολιτικής Επιστήμης και της Ιστορίας. Η επιτυχής ολοκλήρωση του προγράμματος αυτού του κύκλου μεταπτυχιακών σπουδών οδηγεί στην απονομή Μεταπτυχιακού Διπλώματος Ειδίκευσης στις κατευθύνσεις της «Πολιτικής Επιστήμης» και «Νεότερης Ιστορίας».

Τούτη η διατύπωση δεν είναι κενό γράμμα. Παραπέμπει στην καταστατική αρχή του προγράμματος, που προβλέπει την ένταξη των μεταπτυχιακών μαθήσεων σε ένα σύστημα παραγωγής γνώσης, σε ένα σύστημα δηλαδή διδασκαλίας και προαγωγής της έρευνας.

Κατά την πρώτη τετραετία λειτουργίας του, στο ΠΜΣ «Πολιτική Επιστήμη και Ιστορία» δίδαξαν μέλη ΔΕΠ του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστο-

ρίας, μέλη ΔΕΠ άλλων Τμημάτων του Παντείου Πανεπιστημίου, του ΕΜΠ, του Πανεπιστημίου Αθηνών, του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, του Πανεπιστημίου Κρήτης, διδάσκοντες του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, ερευνητές του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών του Ε.Ι.Ε., του Μουσείου Μπενάκη, των ΑΣΚΙ και του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών καθώς και νέοι και εκλεκτοί στη δουλειά τους επιστήμονες. Περισσότεροι από εξήντα διδάσκοντες, περισσότερα από εξήντα τρίωρα σεμινάρια, περισσότερες δηλαδή από εκατόσις πενήντα ώρες διδασκαλίας κατ' έτος. Οι φοιτήτριες και οι φοιτητές του ΠΜΣ είχαν την τύχη να συναντήσουν επιστήμονες και ερευνητές όπως ο Φίλιππου Ηλιού (1931-2004) και ο Σπύρος Ασδραχάς, που συμμετείχαν ενεργά στο σχεδιασμό και την υλοποίηση του προγράμματος, ο Άγγελος Ελεφάντης (1936-2008), ο Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, αλλά και νεότερους όπως ο Βαγγέλης Μπισσώρης, η Ιωάννα Παπαθανασίου, ο Δημήτρης Αρβανιτάκης, πρόσωπα που τα τιμά η επιστημονική κοινότητα, μα που το ελληνικό πανεπιστήμιο δεν τους εμπιστεύθηκε εντολή διδασκαλίας. Οι φοιτήτριες και οι φοιτητές του ΠΜΣ είχαν την επιλογή να βρεθούν στους χώρους του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, στις αίθουσες διδασκαλίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου.

Συναντήσαμε δυσκολίες που κάποιες στιγμές έμοιαζαν να είναι πρακτικά ανυπερβλήτες. Ανύπαρκτες σχεδόν υποδομές, δύο στενάχωρες αίθουσες με λειψές καρέκλες, με πίνακες που τους μαζέψαμε από τα σκουπίδια, με ορθίους και καθημένους στο πάτωμα. Αυτή είναι η πραγματικότητα με την οποία παλέψαμε και παλεύουμε. Όμως, να το πούμε κι αυτό, το αποτέλεσμα είναι που μετράει.

Αντιπαρήλθαμε τις πενιχρές χρηματοδοτήσεις που έφτασαν για να καλύψουν οριακά αποζημιώσεις των 1.000 Ευρώ ανά εξάμηνο διδασκαλίας σε όσες και όσους συναδέλφους δεν έχουν οργανική θέση σε πανεπιστήμιο ή σε ερευνητικά ιδρύματα. Και μόνο σε αυτούς φυσικά. Διότι τα μέλη ΔΕΠ του Τμήματος και των άλλων ΑΕΙ καθώς και οι ερευνητές αντιμετώπισαν τη μεταπτυχιακή διδασκαλία ως μέρος των υποχρεώσεών τους απέναντι στον δημόσιο θεσμό.

Πιστεύουμε ότι οι δραστηριότητές μας (η καλή ή η κακή δουλειά που κάνουμε στο πανεπιστήμιο) πρέπει να εκβάλλουν σε δημόσιους απολογισμούς, σε δημόσια αποτίμηση. Αξιολόγηση θα λέγαμε, αν η λέξη αυτή δεν είχε προ πολλού υπεξαιρεθεί από το εννοιολογικό οπλοστάσιο της ακαδημαϊκής κοινότητας, για να συναρτηθεί σε αγοραία πρωτόκολλα πιστοποίησης υπηρεσιών εκπαίδευσης. Είναι περισσότερο από αναγκαία, είναι καθήκον δηλαδή των πανεπιστημιακών θεσμών, η μέριμνα της δημόσιας ανα-

φοράς των πεπραγμένων τους. Σ' αυτή τη μέριμνα του δημόσιου ακαδημαϊκού απολογισμού συμβάλλει, πιστεύουμε, και η παρούσα επετηρίδα με κείμενα διπλωματούχων του ΠΜΣ «Πολιτική Επιστήμη και Ιστορία».

Η διεύθυνση του ΠΜΣ
Στέφανος Παπαγεωργίου, καθηγητής
Νίκος Θεοτοκάς, αναπληρωτής καθηγητής

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Ο ANTONIO ΓΚΡΑΜΣΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΡΑΚΤΙΚΗ

ΜΑΤΙΝΑ ΚΟΥΝΤΟΥΡΟΓΙΑΝΝΗ

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΙΝΑΙ η δραστηριότητα που «ανανεώνει την αντίληψη για τον κόσμο», υποστηρίζει ο Ιταλός στοχαστής Αντόνιο Γκράμσι. Είναι η *τέχνη* του να κυβερνάς τους ανθρώπους και να κερδίζεις τη συγκατάθεσή τους, μία «μόνιμη πράξη» που γεννιέται πάνω στο έδαφος της οικονομικής ζωής, ενώ αποτελεί τη βασική προϋπόθεση για την κατανόηση της σύγχρονης έννοιας περί «κοινωνίας των πολιτών» (*civil society, società civile*). Σε τελευταία ανάλυση, πρόκειται για τη δραστηριότητα με την οποία οι άνθρωποι αυτοκυβερνώνται.¹

Με τη διπλή του ιδιότητα ο Αντόνιο Γκράμσι, ως πολιτικός ηγέτης του Κομμουνιστικού Κόμματος Ιταλίας και συνάμα στοχαστής-διανοούμενος, θα αφιερωθεί με το έργο του (*Quaderni del carcere, 1929-1935*) στο να καταδείξει ότι: από τη μια πλευρά, η πολιτική δεν μπορεί να εξαντλείται *ως πρακτική* χωρίς συνέπειες σε μία στείρα πολιτική διαχείριση και από την άλ-

---

1. Ο Γκράμσι εξηγεί ότι μέσα στην «κοινωνία των πολιτών» είμαστε σε θέση να συνειδητοποιήσουμε το πρωταρχικό γεγονός της διαίρεσης σε κυβερνώντες και κυβερνώμενους, ένα γεγονός καθαρά *τεχνικό* (όπως ακριβώς ο καταμερισμός της εργασίας) και που ιστορικά μπορεί να υφίσταται ανατροπές τις οποίες και επιφέρει ο ιδεολογικός/πολιτικός αγώνας. Αφετέρου, μέσα στην «κοινωνία των πολιτών» είμαστε σε θέση να εξετάσουμε το πώς δύναται ο εκάστοτε «διευθύνων» να διευθύνει με τον πιο αποτελεσματικό τρόπο (συναίνεση-καταναγκασμός, βία-συγκατάθεση). Εξηγεί ο Γκράμσι λοιπόν ότι «αφού σε κάθε κράτος το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων ήταν διαφορετικό, έπρεπε να είναι διαφορετικές και οι πολιτικές μέθοδοι της χρησιμοποίησης της βίας και ο συνδυασμός της νόμιμης και παράνομης βίας [...] όσο πιο μεγάλες είναι οι μορφωμένες και πολιτικά οργανωμένες δυνάμεις τόσο περισσότερα χρειάζεται να συγκαλύψει το νόμιμο κράτος». Αντόνιο Γκράμσι, *Παρελθόν και παρόν*, μτφρ. Θ. Αθανασίου, τ. Γ', Στοχαστής, Αθήνα 2005, σ. 52.

λη ότι η πολιτική *επιστήμη* δεν πρέπει να χάνει την επαφή με την κοινωνική πραγματικότητα και τις ανάγκες της. Σε κάθε περίπτωση, ο Γκράμσι καταδεικνύει μια αλληλεξάρτηση: τη διαλεκτική εξάρτηση των πολιτικών κομμάτων από την οικονομική ζωή, εφόσον ακριβώς η πολιτική είναι μία «μόνιμη πράξη» που γεννάται πάνω στο έδαφός της, όπως προαναφέρθηκε. Επιπλέον, όμως, για τον Γκράμσι, η «διαπλοκή» της πολιτικής δραστηριότητας έγκειται επίσης στην εξάρτησή της από την επιστημοσύνη και τη διανόηση.

Ο Αντόνιο Γκράμσι επανέρχεται στο προσκήνιο για να μας θυμίσει ότι δίνονται κρίσιμες μάχες σε όλα τα επίπεδα. Καταρχήν, όμως, *στο πεδίο των ιδεών*, διότι οι ιδεολογίες διαθέτουν έναν *ενεργητικό* ρόλο και επιτελούν μία ειδική λειτουργία: συμβάλλουν στη διατήρηση της ενότητας του κοινωνικού «μπλοκ», όπου το μπλοκ δεν είναι παρά ένας «συνασπισμός αντιφατικών κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων» οι οποίες εμφανίζονται ως σύμμαχες σε μία ιστορική περίοδο, μέσα στην ενότητα βάσης-εποικοδομήματος. Ο όρος παραπέμπει σε δύο αμφίσημες ή έστω επίμαχες έννοιες: στην «ηγemonία» και στην «κοινωνία των πολιτών».

Η συνθήκη της civil society

Με την «ηγemonία» (*hegemony, direzione*) ο Γκράμσι εννοεί και περιγράφει τη σταθερή διεκδίκηση της εξουσίας σε όλα τα επίπεδα, στο πλαίσιο της ταξικής πάλης που δεν συντελείται μόνο στο χώρο της οικονομίας, αλλά οπουδήποτε ξετυλίγεται αυτή η αντίθεση ανάμεσα σε παραγωγικές σχέσεις και παραγωγικές δυνάμεις, δηλαδή, σύμφωνα με τον Ιταλό στοχαστή, *παντού*, ακόμη και στους χώρους που εκτυλίσσεται η αντίθεση ανάμεσα σε κυβερνώντες και κυβερνωμένους, ανάμεσα σε σκεπτόμενους και χειρώνακτες κτλ. Για να κερδίσει την «ηγemonία», λοιπόν, μία κοινωνική τάξη –σημειώνει ο Γκράμσι– χρειάζεται να εξισώσει τα ιδιαίτερα συμφέροντά της με τα συμφέροντα της κοινωνίας, να πείσει ότι το δικό της διακριτό συμφέρον ταυτίζεται με το συμφέρον *όλης* της κοινωνίας.²

---

2. Στην γκραμισιανή ορολογία η έννοια πρωτοεμφανίζεται στα γραπτά του 1926 και στα τελευταία έργα πριν από τα *Τετράδια της φυλακής*. Η εννοιολογική χρήση του όρου και όχι η γλωσσολογική είναι αυτή που μας ενδιαφέρει όμως στον Γκράμσι, και αυτό διότι στα *Τετράδια* η «ηγemonία» χρησιμοποιείται διαφορετικά σε σχέση με τα προηγούμενα γραπτά του. Αναφέρεται δηλαδή στη συνεργασία εργατών και αγροτών με τη σημασία της πολιτικής ηγεμονίας, ενώ στα προηγούμενα γραπτά είχε τη σημασία της πολιτιστικής ηγεμονίας. Γεγονός πάντως είναι ότι στις *Σημειώσεις για τον Μακιαβέλι* ο Γκράμσι, όταν αναφέρεται στην πολιτική ηγεμονία, εμπεικλείει και την πολιτιστική.

Η «ηγεμονία» ως διαδικασία λαμβάνει στον Γκράμσι ένα διευρυμένο περιεχόμενο, είναι ταυτόχρονα *πολιτική* και *πολιτιστική*. Αναφέρεται στους τρόπους με τους οποίους μία *ηγεμονική* ομάδα, με όρους συσχετισμού δυνάμεων, κερδίζει τη *συναίνεση* (consent, consensus) εκείνων τους οποίους [επιθυμεί να] πείθει και υποτάσσει. Διακρίνεται από την «κυριαρχία» (dominance) και για να καταλάβουμε την ειδοποιό διαφορά χρειάζεται να εγχειρήσουμε μία *μεθοδολογική* τομή μέσα στο *εποικοδόμημα*: η λειτουργία της «ηγεμονίας» αντιστοιχεί στην εξουσία που ασκεί η ηγεμονική ομάδα μέσα στην κοινωνία των πολιτών, η «άμεση κυριαρχία» αντιστοιχεί στην εξουσία που ασκεί η ηγεμονική ομάδα *διά* του κράτους.

Επιπλέον, «κυριαρχία» δύναται να υπάρξει μονάχα μέσω μίας μόνιμα «ηγεμονικής υπεροχής». ³ Άλλως, μέσω μίας μόνιμα οργανωμένης συναίνεσης η οποία ανανεώνεται, υπερασπίζεται, αναδημιουργείται και τροποποιείται. Για τον Γκράμσι, η συναίνεση επιτυγχάνεται και διασφαλίζεται κάθε φορά στο πεδίο άσκησης της πολιτικής δραστηριότητας, το οποίο ορίζει ως τον κατεξοχήν *φυσικό* χώρο της κοινωνίας των πολιτών.

Η κοινωνία των πολιτών είναι ο χώρος όπου «αναπτύσσεται το σύνολο των οργανισμών που έχουμε συνηθίσει να αποκαλούμε “ιδιωτικούς”», λέει ο Γκράμσι, αναφερόμενος στο «βασίλειο της ανισότητας, της ίδιας της πολλαπλότητας των ανταγωνιστικών συμφερόντων» που περιέγραφε ο Μαρξ. ⁴

---

3. Το κράτος εμφανίζεται στον Γκράμσι ως *ηγεμονία* θωρακισμένη με καταναγκασμό και ως «πολιτική κοινωνία + κοινωνία των πολιτών ταυτόχρονα». Αυτή τη σχέση προτείνει ο Γκράμσι να την εξετάσουμε κάθε φορά *ποιοτικά* και όχι ποσοτικά, ώστε να διαπιστώνεται η βαθμίδα της ιστορικής ανάπτυξής της.

4. Η περιγραφή αφορά την *bürgerliche Gesellschaft* των Χέγκελ και Μαρξ, την «αστική κοινωνία», που αποδόθηκε και ως «κοινωνία των πολιτών» (civil society/Zivilgesellschaft). Στο δισυπόστατο της έννοιας συνέβαλε η ίδια η γερμανική γλώσσα, στην οποία το επίθετο «αστικός» (bürgerliche) δύναται να αποδοθεί είτε με τον όρο «bourgeois» είτε με το λατινικό «civilis». Η παρατήρηση αυτή προκύπτει –όπως το σημειώνει η Β. Γεωργιάδου στην εισαγωγή στο Ernest Gellner, *Η κοινωνία πολιτών και οι αντίπαλοί της, συνθήκες ελευθερίας*, Παπαζήση, Αθήνα 1996, σ. 20-21– τόσο από το έργο του E. Gellner αλλά *expressis verbis* αναφέρεται επίσης από τους Habermas, Dahrendorf, Beck κ.ά. Υπάρχει ένα σημασιολογικό διαφορούμενο: «αστική κοινωνία» είναι η κεφαλαιοκρατική κοινωνία (société bourgeoise), συνάμα όμως σημαίνει την κοινωνία των πραγματικών ατόμων, ως ιδιωτικών ατόμων, με τους ιδιοτελείς σκοπούς τους, σε αντιπαράθεση με το «πολιτικό κράτος», όπου ο άνθρωπος είναι το «φανταστικό μέλος» μιας ολότητας, όπως χαρακτηριστικά το σημειώνει ο Γ. Κρητικός, μεταφραστής του έργου του Καρλ Μαρξ, *Το εβραϊκό ζήτημα*, Οδυσσέας, Αθήνα ⁴1999. Στην ελληνική μετάφραση η «bürgerliche Gesellschaft» αποδόθηκε με την έκφραση «κοινωνία των ιδιωτών». Οπωσδήποτε πάντως δεν είναι η γλωσσολογική χρήση του όρου που απασχολεί, αλλά η εννοιολογική και περιεχομενική του χρήση.

Ενώ το κράτος, λοιπόν, χαρακτηρίζεται από (γραφειοκρατική) ακαμψία, η κοινωνία των πολιτών διακρίνεται από μία *κινητικότητα*, άμεσα συνυφασμένη με μία *δυναμική* αλλαγής (οι λεγόμενες κοινωνικές *τάσεις* ή ρεύματα, το εργατικό κίνημα, οι ομάδες συμφερόντων κτλ.). Από την άλλη, την ώρα που η υπεράνω των μαζών λειτουργία της απρόσωπης κρατικής μηχανής συνεχίζεται, στην κοινωνία των πολιτών η εξουσία προσωποποιείται, καθώς η σύγκρουση συμφερόντων είναι πραγματική. Μέσα ακριβώς στην *società civile* είμαστε σε θέση να διακρίνουμε ότι η εξουσία είναι μερικώς δομημένη και καταστατικά αμφίρροπη: εκεί που όλα διακυβεύονται, κοινωνικές *σχέσεις* και πολιτική διαντίδραση των ανταγωνιστικών ομάδων.⁵

Ως εκ τούτου, η συνθήκη της *civil society* δεν μπορεί να είναι πάγια, διότι αυτή αναφέρεται στην ύπαρξη μίας *σχέσης* που τελεί υπό κοινωνική διαμόρφωση και υπό διαρκή αναμόρφωση, λαμβάνοντας υπόψη μία θεμελιώδη αρχή: ότι αναπτύσσεται σε αναφορά με τα μη κυρίαρχα και κυριαρχούμενα στρώματα του πληθυσμού. Σε αυτό ακριβώς το σημείο, και εντός του πεδίου όπου επιχειρείται η δέσμευση για την πολιτική συμφωνία των μη κυρίαρχων και κυριαρχούμενων κοινωνικών ομάδων, κάνει την εμφάνισή της η *ιδεολογική πάλη*, που για τον Γκράμσι αφορά τον επίμαχο όρο για τον «πόλεμο των θέσεων».

Άρρηκτα συνυφασμένη η ιδεολογική πάλη με την «ηγεμονία», οφείλει να ριζωθεί σε ολόκληρο τον κοινωνικό σχηματισμό, από τις παραγωγικές δυνάμεις και τις παραγωγικές σχέσεις μέχρι το ιδεολογικό εποικοδόμημα. Οι *ιδεολογίες* αναπτύσσονται ως *δυνάμεις*, μας λέει ο Γκράμσι. Δυνάμεις ικανές να δημιουργήσουν μία νέα ιστορία και να συνηγορήσουν στη διαμόρφωση μίας νέας εξουσίας. Κι αυτό μάλιστα ξεκινά να συμβαίνει σε ένα πρώιμο και πρωταρχικό στάδιο, σε ένα πρώτο επίπεδο κατακτήσεων, *πριν* ακόμα καταστούν «κυρίαρχη ιδεολογία» (όπως, εν προκειμένω, έγινε ιστορικά με την αστική ιδεολογία, η οποία και αποτελεί πλέον την «επικάλυψη»

---

5. Την ώρα που η *società civile* αποτελεί στον Γκράμσι συστατικό στοιχείο δύο διαφορετικών διαδικασιών, οι οποίες εμφανίζονται ως αλληλεξαρτώμενες χωρίς όμως να συμπίπτουν: η διαδικασία που αντιστοιχεί «από τη βάση στο εποικοδόμημα» και η διαδικασία «μέσα στο ίδιο το εποικοδόμημα» που αναφέρεται στο *δυσισμό* του, το ζήτημα της *ηγεμονίας* αφορά μία σειρά θεσμών «ανάμεσα στο κράτος και την οικονομία» καθώς και στην ανάπτυξη της *σχέσης* εκείνης «ανάμεσα στον Ηγεμόνα και τον λαό». Terry Eagleton, «Οι έννοιες της ιδεολογίας και της ηγεμονίας στον Γκράμσι», *Ουτοπία*, «Αφιέρωμα στον Γκράμσι», τ. 11, Μάιος-Ιούνιος, Αθήνα 1994, σ. 54-55. Η νέα ιστορική κατάσταση, όπως διαφαίνεται στη σκέψη του Γκράμσι, θα προκύψει τη στιγμή που αυτή η αμφισημία θα λυθεί από την εξάλειψη του *δυσισμού* στη σφαίρα του εποικοδομήματος, καθώς το *τέλος* του κράτους συνίσταται σε αυτήν ακριβώς την εξάλειψη.

των μηχανισμών νομιμοποίησης της «κυριαρχίας», όπως το εξήγησε αναλυτικότερα ο Μαρξ). Η συμβολή του Γκράμσι έγκειται στο κομμάτι που εντοπίζει μια προκαταβολικά, *ποιοτικά και ποσοτικά*, ιδεολογική και πολιτική υπεροχή στο συσχετισμό δυνάμεων που είναι διαρκείας.⁶

Στην επέκταση της παραπάνω παρατήρησής του, την οποία ο Ιταλός στοχαστής μελετά ιστορικά και φιλοσοφικά, αναφέρεται η *δυνατότητα* μίας τάξης να *ηγεμονεύσει* ιδεολογικά, δηλαδή «πνευματικά και ηθικά», *πριν* την κατάκτηση της εξουσίας, στο πλαίσιο των κυριαρχούμενων κοινωνικών τάξεων, δίνοντας τις *εφ' όλης της ύλης* μάχες εντός της κοινωνίας των πολιτών. Μάλιστα αυτή η ανοιχτή διαδικασία τίθεται ως συγκεκριμένη προϋπόθεση, σαν προπαρασκευαστικό στάδιο, για την κατάκτηση της εξουσίας. Βεβαίως, ο Γκράμσι σκέφτεται για λογαριασμό της νέας προοδευτικής ιστορικής δύναμης που εντοπίζει στο πρόσωπο της εργατικής τάξης, φωτίζοντας παραμέτρους που αποτελούν προϋποθέσεις για τη νικηφόρα έκβαση του αγώνα της.

Στην γκραμισιανή φιλοσοφία, ο «πόλεμος των θέσεων», είτε πόλεμος των ιδεών, αποτελεί εξέχον στοιχείο στο πλαίσιο του συσχετισμού δυνάμεων, εκφράζοντας μία πολιτική με όρους σύγκρουσης, καθώς αναμετρούνται ανταγωνιστικά «αξιακά συστήματα», δηλαδή οι υπάρχουσες και οι εν δυνάμει κοινωνικές σχέσεις: από τη μια πλευρά, η «κυρίαρχη ιδεολογία», που έχει διαχυθεί ως *υλική* και *πνευματική* συνάμα, που αντανακλά τα συμφέροντα της αστικής τάξης για τα οποία έχει πείσει ότι αποτελούν *συμφέροντα* όλης της κοινωνίας, και από την άλλη, η «καινούρια δύναμη» που ταυτίζεται με την προοδευτική πλευρά της ιστορίας *εν κινήσει*, που ζητά να αναδειχτεί, επιφέροντας ανατροπές με τα εν δυνάμει χαρακτηριστικά της.

Μόνο τότε «συντρίβεται η ενότητα που βασίζεται πάνω στην παραδοσιακή ιδεολογία, που δίχως τη ρήξη της δεν θα μπορούσε η καινούρια δύνα-

---

6. Παρόλο που εν πρώτοις ο Γκράμσι φαίνεται να έχει οδηγηθεί σε μία αντιστροφή της κλασικής μαρξιστικής σχέσης «θεσμών/ιδεολογιών», ωστόσο η κλασική θέση του Μαρξ, ότι δηλαδή «*οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης είναι η κυρίαρχη ιδεολογία μίας κοινωνίας*» (το γράμμα της οποίας αγνοούσε ο Γκράμσι), δεν αναιρείται στη γκραμισιανή αντίληψη, αφού εδώ ο Ιταλός στοχαστής αναφέρεται στη *δυνατότητα* μίας τάξης (της εργατικής εν προκειμένω) να *ηγεμονεύσει* πνευματικά και ηθικά, *πριν* και ως προϋπόθεση για την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας, στο πλαίσιο των κυριαρχούμενων κοινωνικών τάξεων και όχι πάνω στο σύνολο της κοινωνίας, όπου πράγματι συμβαίνει σε τελευταία ανάλυση οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης να συγκροτούν την κυρίαρχη ιδεολογία (όπως δηλαδή το επεξηγεί ξεκάθαρα ο Μαρξ). Αλέξανδρος Χρύσης, «Ηγεμονία και πολιτική συμμαχιών: σκέψεις και σχόλια στο φως της γκραμισιανής διάκρισης πολιτικής κοινωνίας και κοινωνίας των πολιτών», *Θέσεις*, τχ. 40, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1992, σ. 69-70.

μη να αποκτήσει συνείδηση της ανεξάρτητης προσωπικότητάς της», επισημαίνει ο Ιταλός στοχαστής. Και μάλιστα, προκειμένου για τη ρήξη της «παραδοσιακής» ιδεολογίας μέσω της οποίας επιτυγχάνεται η ενότητα αυτού που ονομάζει «μπλοκ», χρειάζεται συναίνεση: ο μηχανισμός της «ηγεμονίας» σε λειτουργία ως δυναμική *διαδικασία* απόσπασης της συναίνεσης. Έτσι, αν κινηθούμε πάνω στον άξονα *δεδομένου-ζητούμενου*, η «ηγεμονία» ως δυναμική διαδικασία απόσπασης συναίνεσης εμφανίζεται από τη μια πλευρά ως *τακτική* της αστικής (ταξικής) συγκρότησης και από την άλλη ως η *στρατηγική* της εργατικής τάξης/προλεταριάτου.

«Το ταξίδι προς τα πίσω»

Αν δεχτούμε ότι ο καπιταλισμός υπήρξε *μόνο* ένα σύστημα οικονομικό είναι εσφαλμένη αντίληψη. Για του λόγου το αληθές θα επιχειρήσουμε να το αποδείξουμε ιστορικά, ακολουθώντας τα μονοπάτια της σκέψης του Γκράμσι. Για να το καταλάβουμε πρέπει να κάνουμε μία ιστορική διαδρομή, να κάνουμε το «ταξίδι προς τα πίσω» και να πάμε στην αρχή. Στους κόλπους που γεννήθηκε σαν σύλληψη μίας νέας και διαφορετικής οπτικής πάνω στα πράγματα, πολύ πριν εδραιωθεί ως ένα κυρίαρχο σύστημα εξουσίας –εθνικά, διεθνώς και παγκόσμια.

Να ανατρέξουμε δηλαδή στην ιστορία των κοινωνιών και των ανθρώπων, για να διαπιστώσουμε ότι πριν ακόμη το κεφάλαιο αποτελέσει τη βασική προϋπόθεση του αστικού κόσμου, πριν ακόμη διαμορφωθεί, εξαπλωθεί, κυριαρχήσει –με όλα τα επιφαινόμενά του στις διάφορες μορφές του–, είχε ήδη συγκροτήσει έναν αναγκαίο πυρήνα από στοιχειώδεις πολιτικές και κοινωνικές αξίες που γίνονταν γενικότερα αποδεκτές και που πάνω απ' όλα αποτέλεσαν τα φιλελεύθερα αιτήματα της εποχής. Αυτές οι αξιακές μορφές θα παρουσιάζονταν στο εξής ως αντιπροσωπευτικές του νέου συστήματος που μόλις διαμόρφωνε τις συνθήκες για την έλευση του νέου κόσμου: στο κέντρο της φιλοσοφίας και της ζωής θα έμπαινε η απόλαυση του προσωπικού συμφέροντος και το κυνήγι για το ατομικό κέρδος.

Οι θεωρητικοί του σκοτεινίου Διαφωτισμού, ο Άνταμ Σμιθ, ο Τζων Λοκ, στα ζητήματα της ιδιοκτησίας, πριν από οποιονδήποτε θεωρητικό του οικονομικού φιλελευθερισμού και της πολιτικής οικονομίας (π.χ. τον Ρικάρντο), διέσπειραν με πάθος το κίνητρο για την αλλαγή της «παλαιάς τάξης πραγμάτων», δίνοντας μάχες ως φορείς νέων ιδεών, προσφέροντας μία ολόκληρη διαφορετική οπτική για τα πράγματα και για τις ανθρώπινες σχέσεις: στη στασιμότητα της θεοκρατικής κοινωνίας, που ούτως ή άλλως πα-

ράκμαζε, εκείνοι έβαλαν την πρόκληση για την κινητικότητα του «ελεύθερου και ανεξάρτητου ατόμου».

Τα ριζοσπαστικά αιτήματα της περιόδου βρήκαν τον εκφραστή τους στο πρόσωπο της αστικής τάξης που αναδείχθηκε από τα μεσαία στρώματα της πρότερης φεουδαρχικής κοινωνίας. Θα λέγαμε μάλιστα ότι η αστική τάξη βρέθηκε ακριβώς στην ευχάριστη θέση να εκπροσωπήσει *μία λαϊκή βούληση* που έτεινε στο να βγει από τη θέση της υποταγής, αναλαμβάνοντας το ρόλο του φορέα της αλλαγής. Για την εποχή της υπήρξε επαναστατική τάξη και αναδύθηκε ως φορέας προόδου. Αυτό που μας ενδιαφέρει όμως να καταδείξουμε είναι ότι η αστική τάξη, *πριν* συγκροτηθεί ως τέτοια και κυριαρχήσει τελικά *πάνω* στην κοινωνία, παίρνοντας την εξουσία από τα πράγματα (το αίτημα της βιομηχανοποίησης του κόσμου), διαμόρφωσε «τους απαραίτητους όρους για τη διακριτή ταυτότητά της», κάτι που της απέδωσε πολιτική συνείδηση και συνεκτικότητα. Πιο συγκεκριμένα, οργανώθηκε γύρω από μία *πολιτική των μαζών*, ασκώντας ευρεία επιρροή με την οποία απέσπασε λαϊκή συναίνεση: είχε ήδη καταφέρει να πείσει ότι τα ιδιαίτερα *ταξικά* της συμφέροντα ταυτίζονταν με το γενικό συμφέρον της κοινωνίας, είχε ήδη κερδίσει στη συνείδηση του κόσμου αυτό που ο Γκράμσι ονομάζει «πόλεμο των θέσεων».

Η αστική τάξη ανέλαβε να εγκαθιδρύσει την κοινοβουλευτική δημοκρατία, να δημιουργήσει συνθήκες «του μέσου όρου» με τις οποίες παραγόταν περισσότερος πλούτος, να καταργήσει τις διακρίσεις και τους τίτλους με κριτήριο το αίμα, να υψώσει τη σημαία των δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη πάνω στο νομικό οικοδόμημα, να διαδώσει τη «θρησκεία της αγοράς» και τη «λατρεία της ελευθερίας», καλλιεργώντας το έδαφος του *laissez-faire* ανταγωνισμού. Η αστική τάξη επικράτησε πάνω στην κοινωνία και πάνω στην ιστορία παρουσιάζοντας ένα πρόσωπο ρηξικέλευθο, την ώρα που ο καπιταλισμός διέδωσε τη βαθιά πεποίθηση για έναν κόσμο «σε κίνηση» και για τις απεριόριστες δυνατότητες του ανθρώπου. Η ιδεολογία που εν τέλει κατέστη «κυριαρχική» απέδειξε τη «σύμπτωση» των απαιτήσεων της κοινωνικής *εξέλιξης*, σύμπτωση που για τον Γκράμσι «κατανοείται ως μεταβατική». Καθώς αναφέρεται, μας λέει ο Γκράμσι, σε έναν δεσμό που «μπορεί να διαλυθεί», εφόσον τον κατανοήσουμε από τη θέση των κατώτερων και καταπιεζόμενων στρωμάτων του πληθυσμού.

Η αστική τάξη γεννήθηκε στον μοντέρνο κόσμο μαζί με την εργατική, με την οποία ακριβώς και συνοδοιπόρησε μέσα στο χρόνο· αλλάζοντας τις μορφές και τα εξωτερικά χαρακτηριστικά τους, πότε κάτω από τις θεωρητικές επικλήσεις/αποκλίσεις ενός ιδανικού «κοινωνικού συμβολαίου» και πότε μέσα σε περιόδους όξυνσης της ταξικής πάλης, καθότι για τον Γκράμσι,

η αναφορά θα βρίσκεται πάντα σε σχέση με τα μη κυρίαρχα και κυριαρχούμενα στρώματα του πληθυσμού. Πρόκειται για τη συμμαχία των κατώτερων και καταπιεζόμενων στρωμάτων του πληθυσμού, την οποία η «κυρίαρχη» τάξη εξασφάλιζε και ανανέωνε *μακιαβελικά*, υποστηρίζει. *Πότε με το δόλο, πότε με τη βία και άλλοτε με το αμάλγαμά τους*, έχοντας απαραίτητο συμπλήρωμα τη λειτουργία των θεσμών και των άλλων, ιδεολογικών και μη, μηχανισμών που προσέδιδαν άλλοτε κύρος και άλλοτε δύναμη, ανάλογα με τη συγκυρία.

Κάνοντας το «ταξίδι προς τα πίσω» και εξετάζοντας τους όρους εγκαθίδρυσης του καπιταλισμού στον σύγχρονο κόσμο, ο συλλογισμός του Γκράμσι θα φτάσει μέχρι την εξαγωγή συγκεκριμένου συμπεράσματος: «Η πραγματική κίνηση δεν αποκτά συνείδηση της ολοκληρωτικότητάς της μονομιάς, αλλά μονάχα με τη διαδοχική πείρα, και για να επιτύχει ορισμένες συνέπειες δημιουργεί τις αναγκαίες προϋποθέσεις, χρησιμοποιώντας μάλιστα όλες της τις δυνάμεις».

Με γκραμισιανούς όρους, η ανερχόμενη αστική τάξη του 18ου αιώνα υπήρξε η «νγεμονική ομάδα» που, αφουγκραζόμενη τα αιτήματα που αντανακλούσαν το λαϊκό αίσθημα της εποχής και τα οποία ακόμα εκφέρονταν με μία συγκεκριμένη μορφή και με μία αυθόρμητη πράξη, κατάφερε «με τη διαδοχική πείρα» και «χρησιμοποιώντας όλες τις δυνάμεις» να αποσπάσει συναίνεση και να τα μετατρέψει σε μία πράξη «συνειδητή».

Οι «οργανικοί» διανοούμενοι και η νέα εμπειρική πρακτική

Το ζήτημα στον Γκράμσι βεβαίως έγκειται στο ερώτημα που υποβάλλει ο ίδιος στην έρευνά του για το «πώς η εργατική τάξη κατακτά την πολιτική συνείδηση;» Άλλως, εξετάζει πώς αυτή αποκτά συνείδηση της ιστορικής της αποστολής, πώς θα συγκροτήσει τη διακριτή ιδεολογική της ταυτότητα που θα τη συνέχει ως την επόμενη ανερχόμενη κοινωνική τάξη με το ολοδικό της –άνωτερο ιστορικά– αξιακό φορτίο, πλήρως ανταποκρινόμενη στον απαιτούμενο ρόλο της στο αποκαλούμενο «θέατρο της ιστορίας». Και ο Γκράμσι απαντά σε αυτό το ερώτημα: με τον *διαμεσολαβητικό* ρόλο του κόμματος και με τους «οργανικούς διανοούμενους», οι οποίοι διαμεσολαβούνται από το εργατικό κίνημα.

Ο Ιταλός στοχαστής θα επικεντρώσει τη μελέτη του πάνω στο ρόλο των διανοουμένων, καταρχάς διερευνώντας «αν αποτελούν μία αυτόνομη είτε ανεξάρτητη κοινωνική ομάδα του πληθυσμού ή αν η κάθε ομάδα έχει μία

δική της ειδική κατηγορία διανοομένων». ⁷ Και θα σημειώσει ο Γκράμισι ότι πρόκειται για ένα περίπλοκο «πρόβλημα». Σε μία πρώτη ανάλυση, η σχέση του διανοομένου με την αστική ή την εργατική τάξη αποδεικνύεται διαφορετική, θα υποστηρίξει: στην πρώτη περίπτωση, οι διανοούμενοι παίζουν έναν άμεσο πολιτικό ρόλο στην ταξική συγκρότηση, στη δεύτερη περίπτωση παίζουν τον βασικό ρόλο στη διαλεκτική διαδικασία της πολιτικής οργάνωσης του «πρωτοποριακού» κόμματος που έχει ως καθήκον του να καθοδηγήσει τις μάζες οργανικά, όχι διοικητικά ή γραφειοκρατικά.

Ιστορικά, εξηγεί ο Γκράμισι, «η κάθε κοινωνική ομάδα που γεννιέται στο πρωταρχικό πεδίο μιας ουσιαστικής λειτουργίας στον κόσμο της οικονομικής παραγωγής δημιουργεί μαζί της οργανικά ένα ή περισσότερα στρώματα διανοομένων που της προσδίνουν ομοιογένεια και συνείδηση της αποστολής της, όχι μόνο στο οικονομικό πεδίο, αλλά και στο κοινωνικό και στο πολιτικό». Όπως δηλαδή κατ' αντιπαράσταση θα συνέβη κάποτε με τους αντίστοιχους «οργανικούς διανοούμενους» της ανερχόμενης αστικής τάξης του 18ου αιώνα, έτσι και οι «οργανικοί διανοούμενοι» της εργατικής τάξης καλούνται να προσδώσουν σύγχρονα σε αυτήν την ομοιογένεια και τη συνεκτικότητα που της είναι απαραίτητη, προκειμένου να συγκληθεί ως η επόμενη ανερχόμενη κοινωνική τάξη και ως το ενεργό υποκείμενο της «ηγεμονίας» σε διαδικασία. Ο ρόλος τους είναι «ειδικός συν πολιτικός», θα αποφανθεί ο Ιταλός στοχαστής, για να μας επαναφέρει έτσι στην αμοιβαία διαπλοκή πολιτικής πρακτικής και πολιτικής επιστήμης.

Αφού εξηγήσει από πλευράς του ότι σε οποιαδήποτε εργασία, ακόμη και στην πιο μηχανική και ταπεινή, «υπάρχει ένα ελάχιστο ποσοστό τεχνικής ειδικευσης, το οποίο αντιστοιχεί ακριβώς σε ένα μίνιμουμ δημιουργικής πνευματικής δραστηριότητας», και ενώ διαπιστώνει ότι όλοι οι άνθρωποι θα μπορούσαν κατά κάποιο τρόπο να θεωρούνται διανοούμενοι ως σκεπτόμενοι και παραγωγόνοματων, θα επισημάνει εν συνεχεία την ειδοποιό διαφορά την οποία προσδιορίζει στη λειτουργία που έχουν ως τέτοιοι μέσα στην κοινωνία, επιτελώντας δηλαδή μία πνευματική εργασία μέσα σε συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις. ⁸ Αμφισβητώντας κάθε «ελπίστικο πρότυπο», ο Γκράμισι

---

7. Η έρευνά του περιλαμβάνει την εξέταση της σχέσης πόλης/υπαίθρου και Βορρά/Νότου, όπου ο Γκράμισι θα καταδείξει την άνιση ανάπτυξη της πολιτιστικής και πολιτικής συνείδησης και θα αποφανθεί ότι αυτή η ανισότητα προσφέρεται ως αντανάκλαση της «διαφορετικής δομής των διανοομένων». Αντόνιο Γκράμισι, *Οι Διανοούμενοι*, μτφρ. Θ.Χ. Παπαδόπουλος, τ. Α', Στοχαστής, Αθήνα 2005, σ. 53-77.

8. Μάκης Τρικούκας, *Πολιτική και Φιλοσοφία στον Γκράμισι*, Εξάντας, Αθήνα 1985, σ. 95-110.

αντιμετωπίζει τους διανοούμενους όχι ως άτομα αλλά ως *μάζα*, δηλαδή ως κοινωνικό στρώμα, και στρέφει την προσοχή του ακριβώς στη συγκεκριμενοποίηση των όρων παραγωγής αυτής της πνευματικής εργασίας που επιτελούν μέσα στην κοινωνία: σύγχρονα, δηλαδή, μέσα στον καταμερισμό της εργασίας και μέσα στο πλαίσιο που διενεργείται η ταξική πάλη.

Αντιμετωπίζει δηλαδή το «περίπλοκο πρόβλημα των διανοουμένων» με μία ενοποιημένη προβληματική σε σχέση με την κοινωνική τους λειτουργία,⁹ η οποία καθίσταται διακριτή ανάλογα με τις κοινωνικές ή κρατικές λειτουργίες που καλούνται (κι έπειτα αναλαμβάνουν) να τη φέρουν σε πέρας. Με μία λιγότερο θεωρησιακή προσέγγιση –που θα ταίριαζε στο πρότυπο του παλαιού ιδεαλιστικού συλ– και περισσότερο *οργανωτική*, δηλαδή παιδαγωγική και διαπλαστική, οι διανοούμενοι για τον Γκράμσι είναι εκείνοι που, συμμετέχοντας *ενεργά* στην κοινωνική ζωή, προσπαθούν να πείσουν, κατά το εγχείρημα να δώσουν σχήμα (μορφή) στις ιδέες που (περιεχομενικά) εκφράζουν μία τάξη: ο κατ' εξοχήν *πολιτικός* ρόλος των διανοουμένων συνίσταται σε εκείνον του «οργανωτή της συναίνεσης», συμπεραίνει.

Ωστόσο, ο Ιταλός στοχαστής θα αποφανθεί ότι αυτή η λειτουργία δεν αναπαράγεται με την ίδια μορφή και παρουσιάζεται με άλλα δομικά (ταξικά) και διακριτά χαρακτηριστικά ανάμεσα στους *παραδοσιακούς* διανοούμενους και στους *νέους* διανοούμενους. Οι μεν βρίσκονται αποκλειστικά υπό την κυριαρχία της άρχουσας τάξης, ενώ οι δε, καθώς διαμεσολαβούν ανάμεσα στην εργατική και στην κεφαλαιοκρατική τάξη, βρίσκονται παράλληλα οι ίδιοι κάτω από την επίδραση της ταξικής πάλης, διότι ο δεσμός που αποσπά το ρόλο τους εξαρτάται επίσης από τη διαμεσολάβηση των συνδικαλιστικών ενώσεων και των πολιτικών κομμάτων. Ακριβώς μέσα στο πλαίσιο αυτό θα εμφανίσει ο Γκράμσι την πρωτότυπη έννοια για τον «οργανικό διανοούμενο», τον οποίο τοποθετεί στους κόλπους του εργατικού κινήματος.

Οι διανοούμενοι για τον Γκράμσι, ως *μάζα* μέσα στον καταμερισμό εργασίας, εκπληρώνουν *συγκεκριμένες* λειτουργίες στο πεδίο που αυτός καθίσταται εμφανής, δηλαδή εντός της «κοινωνίας των πολιτών», εκεί που η σύγκρουση των συμφερόντων είναι πραγματική. Παράλληλα, τους διαχωρίζει από τους κρατικούς υπαλλήλους που στοχεύουν με την προπαγάνδισι είτε στην αυθόρμητη συγκατάθεση των μαζών του πληθυσμού, με σκοπό να προσδώσουν κύρος στην εξουσία της «κυρίαρχης» ομάδας, είτε μέσω του μηχανισμού της κρατικής βίας διασφαλίζουν με νόμιμο τρόπο την πειθα-

---

9. Για την ενοποιητική προβληματική των διανοουμένων που ασκούν μια οργανωτική λειτουργία βλ. επίσης Κριστίν Μπυσί-Γκλυκομάν, *Ο Γκράμσι και το κράτος*, μτφρ. Π.Δ. Καστορινός, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 31-60.

χία των υπολοίπων ομάδων της κοινωνίας των πολιτών που δεν συγκατατίθενται. Η έρευνά του θα τον οδηγήσει να προβάλλει το θέμα με αιχμή τις αμοιβαίες σχέσεις *ανάμεσα* στις κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις: οι διανοούμενοι, για τον Γκράμσι, καλούνται να επεξεργαστούν την *ηγεμονία* κι έπειτα παρουσιάζονται είτε ως απολογητές της άρχουσας τάξης (π.χ. οι *κοσμικοί* διανοούμενοι), είτε συμβάλλουν ώστε να πραγματοποιηθεί η «πνευματική και ηθική μεταρρύθμιση» που διαμορφώνει μία καινούρια κοσμοαντίληψη και νέες συνήθειες.

Ο «πόλεμος των θέσεων» συνεχίζεται τότε σε όλα τα επίπεδα. Συνεχίζεται μέσα από τη διαπλοκή δύναμης και συγκατάθεσης ανάμεσα σε «ηγεμονία» και «κυριαρχία», ανάμεσα στον καταστασιακό συσχετισμό δυνάμεων με το αίτημα για μεταβολή των υπάρχουσών κοινωνικών σχέσεων (σε αδιέξοδο) και σε ένα καταστατικό που ορίζει τη με κάθε μέσο συντήρηση της επιβληθείσας οργάνωσής τους. Συνεχίζεται επίσης καθώς οι «οργανικοί» διανοούμενοι έρχονται σε αντιδιαστολή τόσο με τους κοινωνικά απομονωμένους «κοσμικούς διανοούμενους», όσο και με τους «παραδοσιακούς», που είναι επίσης αποκοινωνισμένοι όντας κρατικοί υπάλληλοι.

Επιπλέον, ο Γκράμσι εξηγεί ότι οι «οργανικοί διανοούμενοι» της εργατικής τάξης δεν εντάσσονται απλώς σε μία συγκεκριμένη τάξη, αλλά πολύ περισσότερο αναδύονται μέσα από αυτήν. Διαμορφώνονται δηλαδή μέσα στους κόλπους της, καθώς, π.χ., διευρύνεται η πρόσβαση στην εκπαίδευση ή καθώς επεκτείνεται το εργατικό κίνημα. Έτσι, δεν συμβαίνει απλά να τάσσονται στο πλευρό του προλεταριάτου σε θεωρησιακό επίπεδο, ενισχύοντας το εργατικό κίνημα στο πεδίο των ιδεών (όπως θα μπορούσε να συμβεί με τους *αστούς* διανοούμενους), αλλά ένα παραπάνω: πηγάζουν μέσα από αυτό.

Ο ρόλος των «οργανικών διανοούμενων» είναι ακριβώς να εργαστούν λοιπόν για την ολότητα της «πνευματικής και ηθικής μεταρρύθμισης», υποστηρίζει ο Γκράμσι. Κι αυτή η μεταρρύθμιση –που αφορά σε τελευταία ανάλυση και το πολιτικό πρόγραμμα– δύναται να συγκροτηθεί και να εφαρμοστεί, στο βαθμό που η εργατική τάξη θα βρεθεί στην ευχάριστη θέση αφενός να αφουγκραστεί τα αιτήματα που εκφράζονται ακόμη συγκεκριμένα στο κοινό αίσθημα των λαϊκών μαζών (για όσο καιρό η εργατική τάξη θα βρίσκεται σε λανθάνουσα θέση, όπως θα το λέγαμε χαρακτηριστικά), αφετέρου στο βαθμό που θα καταφέρει να αντιπαραταχθεί στην κυρίαρχη κουλτούρα, να αμφισβητήσει την ηγεμονική ικανότητά της και τελικά *κριτικά* να την ξεπεράσει.

Ο στόχος για τον Ιταλό στοχαστή είναι να οικοδομηθεί μία νέα κοινή *συλλογική συνείδηση*, άλλως μία νέα πολιτισμική-κοινωνική ενότητα, κάτω

από την οποία ετεροβαρείς ατομικές θελήσεις θα συνδέονται στη βάση μιας κοινής κοσμοαντίληψης. Επιπροσθέτως, αυτό προτείνει να γίνει με μία καινούρια εμπειρική πρακτική που θα προσιδιάζει περισσότερο στην εργατική τάξη, αναδεικνύοντας έτσι μια νέα κουλτούρα και μια νέα φιλοσοφία που θα βρίσκεται κοντά στις ρίζες της λαϊκής συνείδησης. Ο Γκράμσι στο έργο του θα επισημάνει τη σημαντικότητα του ρόλου των διανοουμένων απέναντι στην αναγκαιότητα να δημιουργηθεί ένας νέος «κοινός νους» και μάλιστα με άλλα υλικά. Ο ρόλος τους, εξηγεί, είναι να σφυρηλατήσουν τους δεσμούς ανάμεσα στη θεωρία και στην ιδεολογία, δημιουργώντας ένα διπλό πέραςμα ανάμεσα στην πολιτική ανάλυση και στη λαϊκή εμπειρία. Επιπλέον, ο ρόλος τους είναι να αναπτύξουν στο μέγιστο τη δυναμική και την προοπτική της ιστορικής διαδικασίας, ενοποιώντας τη θεωρία με την πράξη.

Η κατηγορία του «οργανικού» διανοούμενου που περιγράφει ο Γκράμσι περιλαμβάνει όχι μόνο ιδεολόγους και φιλοσόφους αλλά και πολιτικούς, ακτιβιστές, τεχνικούς, δημοσιογράφους, οικονομολόγους, νομικούς κτλ, με την έννοια ότι η πρακτική δραστηριότητα εμπεριέχει μία «φιλοσοφία». Εισάγοντας δε τον τύπο του *οργανικού* διανοούμενου και την ταξική (δηλαδή δομική είτε *οργανική*) στράτευσή του στους αγώνες της εργατικής τάξης, ο Ιταλός στοχαστής θέτει ζητήματα για την ίδια τη φιλοσοφία του μαρξισμού, «αυτή που αποτελεί την πληρέστερη έκφραση των ιστορικών αντιθέσεων, γιατί είναι η πιο συνειδητή τους έκφραση», προτείνοντας μία καινούρια ενότητα δράσης, άλλως τη *σχέση* ιδεολογίας και πολιτικού υποκειμένου. Στο σημείο αυτό η προσοχή του στρέφεται στο ρόλο του νέου ιστορικού και επαναστατικού *πρωτοποριακού* κόμματος, στρέφεται δηλαδή στο νέο κόμμα της εργατικής τάξης.

Το νέο κόμμα της εργατικής τάξης, ο «σύγχρονος Ηγεμόνας» και το σύμβολο της «συλλογικής βούλησης»

Για τον Γκράμσι, τα ζητήματα της *ηγεμονίας*, κατ' επέκταση και της κοινω-νίας των πολιτών ή του κράτους, δεν μπορούν να ερευνηθούν ξέχωρα από το *πολιτικό κόμμα*. Εκφραστής των ιδεών της εργατικής τάξης καθίσταται έτσι το νέο κόμμα της εργατικής τάξης, το ιστορικά αναγκαίο πολιτικό κόμμα, με ρόλο *καθοδηγητικό* και συνάμα *οργανωτικό*. Για τον Γκράμσι συνιστά τον «*συλλογικό*» διανοούμενο που καλείται να μετατρέψει τον ιστορικό υλισμό σε θεωρητικό εργαλείο του μαρξισμού.

Ο ρόλος του είναι να επεξεργαστεί τη διαλεκτική μετεξέλιξη της σχέσης «αυθόρμητου-συνειδητού» στοιχείου πάνω στα στοιχεία της *πρόβλεψης* και

της προοπτικής.¹⁰ Να επεξεργαστεί τις «αφηρημένες ουτοπίες [...] μέσω της συσσώρευσης των διαδοχικών εμπειριών» προκειμένου να συντονίσει μία συλλογική γραμμή ενιαίας δράσης. Να αποσυνθέσει την παλαιά συλλογική θέληση στα αντιφατικά της στοιχεία και να μεταβάλει το κέντρο βάρους των ιδεολογιών, ώστε «αυτό που ήταν δευτερεύον, υποταγμένο ή και συμπτωματικό να καταλήγει να γίνεται ο πυρήνας ενός καινούριου ιδεολογικού και θεωρητικού συνόλου» (θέση-αντίθεση). Να αναγνωρίσει και να αξιοποιήσει όλα τα στοιχεία που «αντιπροσωπεύονται από τα στοιχεία της “κοινωνίας των πολιτών”» ώστε να γίνει ο τόπος απ’ όπου ξεκινά ο αναστοχασμός για την Πολιτική. Να χρησιμοποιήσει ακριβώς όλα τα σωστά μέσα για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού, που δεν είναι άλλος από την «ηθική και πνευματική μεταρρύθμιση», άλλως ένα τέτοιο σύστημα αξιών το οποίο θα προαγάγει την ανύψωση των μαζών στην άποψη «των πιο σύνθετων και πιο υψηλών αξιών του πολιτισμού και της ανθρωπιάς».

Αναλαμβάνει τότε το νέο κόμμα της εργατικής τάξης, ωσάν ο «σύγχρονος Ηγεμόνας», να γίνει ο εκφραστής μίας καινούριας «συλλογικής θέλησης» που χρειάζεται να δημιουργήσει *ex novo*. Ο Γκράμσι εκφέροντας έναν παραφρασμένο –θα λέγαμε– γιακωβινισμό επεξεργάζεται στο έργο του μια αντίστοιχη επαναστατική πολιτική, που λαμβάνει ένα συγκεκριμένο (ιστορικά) οικονομικό και κοινωνικό περιεχόμενο. Για να το πούμε αλλιώς, επεξεργάζεται την *νημονική* θεώρηση μιας τάξης, έχοντας κατά νου την προϋπόθεση ότι αυτή τείνει προς μια ολοκληρωμένη ιστορική ανάπτυξη, μέσα από τη δημιουργία μιας *συλλογικής θέλησης*, εκφρασμένης με μια πολιτική μαζών.¹¹ Στην προσπάθειά του να συμβιβάσει το σοσιαλισμό με το «μακιαβελισμό» (γεγονός που το επεχείρησε όχι αναφορικά με τις τελικές επιδιώξεις του σοσιαλιστικού κινήματος, αλλά κυρίως σε ό,τι αφορά τα πολιτικά μέσα και τις διαδικασίες), αναθέτει στον «σύγχρονο Ηγεμόνα» –το κόμμα της εργατικής τάξης εν προκειμένω– τα καθήκοντα που αναδρομικά δανείζεται από τον *Ηγεμόνα* (Μακιαβέλι).

10. *Πρόβλεψη* σημαίνει για τον Γκράμσι να βλέπεις καλά το παρόν και το παρελθόν και να διακρίνεις τα βασικά και μόνιμα στοιχεία της ιστορικής διαδικασίας. Την ίδια ώρα, χρειάζεται να προσδιοριστεί εκείνο το στοιχείο της «διπλής προοπτικής» στην πολιτική δράση και την κρατική ζωή που παραπέμπει στη «διπλή φύση του μακιαβελικού Κενταύρου» (βία-συγκατάθεση) και στις δύο βαθμίδες της ατομικής και γενικής σιγμής, γεγονός που για τον Ιταλό φιλόσοφο αναφέρεται σε μία άμεση και σε μία πιο μακρινή προοπτική –όχι απαραίτητα στο χρόνο, αλλά σαν διαλεκτική σχέση. Αντόνιο Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι, για την πολιτική και για το σύγχρονο κράτος*, μτφρ. Φ.Κ., Ηριδανός, Αθήνα x.x., σ. 71-73.

11. Μάκης Τρικούκης, *ό.π.*, σ. 29-44.

Ο ρόλος του κόμματος στη βάση της γκραμισιανής ανάλυσης αποβαίνει τέτοιος που, ως «πολιτικό υποκείμενο», ως το σύμβολο δηλαδή της νεοδιαμορφωθείσας «συλλογικής θέλησης», ιδωμένης σαν *ενεργητικής* συνείδησης της ιστορικής *αναγκαιότητας*, καθίσταται παρεμβατικός. Με την υποχρέωση να ισχυροποιήσει και να δρομολογήσει αυτήν τη νέα «συλλογική συνείδηση», χρειάζεται να διαμορφώσει κοινωνικά μια καινούρια ισορροπία δυνάμεων, οι οποίες, ενώ πραγματικά υπάρχουν και δρουν, βρίσκονται εντούτοις ακόμη σε *λανθάνουσα* θέση.

Στη σκέψη του Γκράμσι, το «πρωτοποριακό» κόμμα καθίσταται το ιστορικά αναγκαίο πολιτικό κόμμα. Άμεσα συνυφασμένο με μία νέα ανερχόμενη κοινωνική τάξη και επίσης με έναν *νέο τύπο κράτους*, συνδέεται στενά με ένα παραγωγικό κίνημα σε εξέλιξη, το οποίο αντλεί την αυτοσυνείδησή του μέσα από την ώθηση της πραγματικής ιστορικής κίνησης. Ενεργώντας ως «συλλογικός διανοούμενος» και «αρχηγός-καθοδηγητής», ο «σύγχρονος Ηγεμόνας» χρειάζεται να επεξεργαστεί τα στοιχεία για μία νέα ηγεμονία. Κρίνεται κρίσιμο *τότε* να προσδιορίσει τη διαλεκτική τοποθέτηση της πολιτικής δραστηριότητας σαν καθορισμένης βαθμίδας του *εποικοδομήματος*, πάνω «στο μόνιμο και οργανικό έδαφος της οικονομικής ζωής».

Αυτό σημαίνει για τον Γκράμσι ότι χρειάζεται να σταθμίσει τα αντίστοιχα *μέσα* στους επιδιωκόμενους *σκοπούς*, δηλαδή να καταρτίσει ένα τέτοιο *πολιτικό πρόγραμμα* που θα δύναται να αποβεί αποτελεσματικό και μέσα στο οποίο το *υποκειμενικό* στοιχείο της συλλογικής θέλησης (για νέα διοίκηση) να συναντά το *αντικειμενικό* (αναγκαιότητα-συνθήκες). Το νέο «πρωτοποριακό κόμμα» αναλαμβάνει τότε το καθήκον να δώσει μια προνομιακή θέση στο βουλευτικό-υποκειμενικό-οργανωτικό στοιχείο, να οργανώσει *δηλαδή* την ώθηση της ίδιας της πραγματικής ιστορικής κίνησης *στη βάση μίας διπλής προοπτικής*: σταθμίζοντας τα σωστά *μέσα* στον επιδιωκόμενο *σκοπό*, διότι «χωρίς την προοπτική των συγκεκριμένων άμεσων και έμμεσων σκοπών δεν μπορεί να υπάρξει καθόλου κίνηση».

Ο «σύγχρονος Ηγεμόνας», το ιστορικά αναγκαίο πολιτικό κόμμα και πολιτικό υποκείμενο της εργατικής τάξης, αναλαμβάνει λοιπόν, σύμφωνα με τον Γκράμσι, το καθήκον της σωστής και καίριας «ανάλυσης των καταστάσεων», άλλως καλείται να πραγματοποιήσει έναν στόχο που συμπίπτει με εκείνον της «φιλοσοφίας της πράξης»: ο δε ρόλος του αποδεικνύεται ιστορικά αναγκαίος καθότι συμπίπτει με εκείνον του *οργανωτή* της «πνευματικής και ηθικής μεταμόρφωσης» της κοινωνίας. Έτσι, κρίνεται αναγκαίο να υιοθετήσει έναν κανόνα συμπεριφοράς, δηλαδή εκείνη την *πολιτική* που αρμόζει και που αναφέρεται στη δυνατότητα ανάπτυξης μίας ανεξάρτητης ιδεολογικής ταυτότητας που θα συνέχει την εργατική τάξη.

Με την υποχρέωση να υποδείξει στις ιστορικές δυνάμεις πώς να ενεργήσουν ώστε να καταστούν αποτελεσματικές, το «πρωτοποριακό» κόμμα συμβάλλει στη διαμόρφωση και στη διάχυση των ιδεών που συνεχούν την εργατική τάξη μέσα στην κοινωνία των πολιτών και παράλληλα συμβάλλει στην άσκηση της κριτικής απέναντι στην *κυρίαρχη* ιδεολογία. Η καταρχήν διαμάχη ακριβώς για τον Γκράμισι δίνεται πάνω στη διαπαιδαγώγηση της εργατικής τάξης, στη «μαζική ιδεολογική προπαρασκευή της» και για το λόγο αυτό προσβλέπει στους νέους διανοούμενους βάσει μιας γενικευμένης έννοιας (ειδικός συν πολιτικός). Επιπροσθέτως, φτάνοντας μέχρι τη σύλληψη του «συλλογικού» διανοούμενου και τη σύσταση του «πρωτοποριακού» πολιτικού κόμματος, προωθεί την άποψη της ταξικής πάλης: στην πολιτική ιδωμένη ως εμπειρική πρακτική, αλλά και στην πολιτική θεωρία, δημιουργώντας ακριβώς μία διαλεκτική σχέση ανάμεσα σε τάξη και κόμμα.

Ο σκοπός είναι βέβαια να συνδεθεί το ζήτημα με την πολιτική και πολιτιστική «ηγemonία», ώστε να διαμορφωθεί ακριβώς μία νέα σχέση της πολιτικής, ως πρακτικο-φιλοσοφική δραστηριότητα, στόχος που συμπίπτει με εκείνον της «φιλοσοφίας της πράξης». Ο ιστορικός υλισμός γίνεται τότε ένα δυνατό φιλοσοφικό εργαλείο με το οποίο κρίνεται σκόπιμο να εκπονηθεί ένα νέο μοντέλο πολιτικής διακυβέρνησης που θα προσεταιρίζεται και θα αντιπροσωπεύει τις πραγματικές ανάγκες της εργατικής τάξης, η οποία μπορεί να καταστεί *ηγemonική* πριν από την κατάκτηση της εξουσίας, αποκαλύπτοντας την παλιά και πλέον αποκοινωνισμένη *κυρίαρχη* ιδεολογία στα αντιφατικά της στοιχεία και ταυτόχρονα ξεδιπλώνοντας μία νέα «συλλογική συνείδηση» που στηρίζεται στην αναδυόμενη *προοδευτική* δύναμη, προετοιμάζοντας ακριβώς το έδαφος ώστε αυτή να ισχυροποιηθεί και να θριαμβεύσει. Αυτός ο θρίαμβος, κατά Γκράμισι, συνιστά την ίδρυση ενός νέου τύπου κράτους: του «*νηθικού*» κράτους που ταυτίζεται με τη μαρξική αταξική και κομμουνιστική κοινωνία –για την οποία όμως, δεδομένου ότι γράφει όντας φυλακισμένος του ιταλικού καθεστώτος και για ευνόπτους λόγους λογοκρισίας, αναφέρει περιγραφικά ως ένα «κράτος δίχως κράτος» και ως μία *αυτορρυθμιζόμενη* κοινωνία.

Το νέο αυτό κράτος στο οποίο καλείται να οδηγήσει ο «σύγχρονος Ηγεμόνας», σαν ένα είδος μοντέρνου συμβόλου των ιστορικών λειτουργιών ενός σύγχρονου επαναστατικού κόμματος, είναι το «ολοκληρωμένο κράτος», του οποίου η ολοκλήρωση βρίσκεται ακριβώς στη *μη* ύπαρξή του πια: στην απορρόφηση της πολιτικής κοινωνίας (*società politica*) μέσα στην κοινωνία των πολιτών (*società civile*).

Το κόμμα της εργατικής τάξης καλείται ιστορικά, κατά τον Γκράμισι, να δημιουργήσει ένα τέτοιο σύστημα αρχών ή αντίστοιχα εκείνο το πολιτικό

πρόγραμμα με το οποίο θα επιδιώκεται το πέρασμα από την *άμεση κυριαρχία*, που εδράζεται στο δόλο, τη βία και τον καταναγκασμό (που ασκείται *διά* του κράτους), στην πλήρη *συναίνεση*, η οποία δύναται να απηχεί τα αντικειμενικά αιτήματα μίας ιστορικής περιόδου. Να καταστρώσει, σε τελευταία ανάλυση, ένα καταληκτικό σχέδιο, σύμφωνα με το οποίο θα οδηγήσει στην υπό ίδρυση κοινωνία, η οποία θα προκύψει ακηδεμόνευτη εξολοκλήρου μέσα από τη *συναίνεση* και πάνω σε αυτήν θα εδραιωθεί αποκλειστικά. Πρόκειται για τη «μετάβαση από το βασίλειο της αναγκαιότητας στο βασίλειο της ελευθερίας».

Θα λέγαμε λοιπόν ότι ο Ιταλός πολιτικός φιλόσοφος, είτε φιλόσοφος της πολιτικής, στοχάζεται εκείνους τους όρους προκειμένου για τη συνάντηση μεταξύ ευνοϊκής συγκυρίας και ενός ικανού ηγέτη: μια συνάντηση δυνατή και ευνοϊκή –η συντυχία *virtù* και *fortuna*. Πρόκειται για μια *στρατηγική* που αντιμετωπίζει την ανθρώπινη ιστορία ως ιστορία ελευθερίας, μέσα στην οποία κάποτε διαπλέκονται και άλλοτε έρχονται αντιμέτωπα το στοιχείο της δύναμης και το στοιχείο της ελευθερίας, ώσπου στην τελική τους αναμέτρηση θριαμβεύσει ιστορικά εκείνο «που υπήρξε μέχρι στιγμής υποταγμένο και δευτερεύον».

Επιπλέον, όμως, «κόμμα» για τον Γκράμσι είναι το τμήμα ενός όλου: αποτελεί ένα σύνθετο στοιχείο της κοινωνίας. Κατά συνέπεια, η «τεχνική οργάνωση» του (κάθε) πολιτικού κόμματος αντανakλά, εκτός από την εσωτερική λειτουργία του (κάθε) κόμματος, επίσης και τη λειτουργία της κοινωνικής οργάνωσης από την οποία προκύπτει. Έτσι, π.χ., το αστικό κόμμα αντανakλά την οργάνωση της αστικοδημοκρατικής κοινωνίας (άρα, κατ' επέκταση, θα λέγαμε ότι κουβαλά τις αντιφάσεις και τα αδιέξοδά της), ενώ το κόμμα της εργατικής τάξης αντίστοιχα οφείλει να αντανakλά την οργάνωση της κομμουνιστικής κοινωνίας, να φέρει μέσα του δηλαδή τα σπέρματα της καινούριας υπό ίδρυση κοινωνίας, ιστορικά ανώτερης, συνεπώς «ανθρωπινότερης», για να το καταδηλώσουμε έτσι σε ένα συγκριτικό βαθμό.

Στο νέο κόμμα χρειάζεται να απλωθεί η πολιτική πλατφόρμα μίας *ελευθερίας* διανθισμένης με την ευθύνη που απαιτεί η *πειθαρχία* της συμμετοχής. Με τα ίδια τα λόγια του Ιταλού στοχαστή, «δημοκρατικός συγκεντρωτισμός» (Λένιν) «σημαίνει να αναζητάς κριτικά αυτό που είναι όμοιο μέσα στην επιφανειακή ανομοιότητα και απεναντίας ξεχωριστό μέσα στην επιφανειακή ομοιομορφία και να συνδέεις στενά αυτό που είναι όμοιο σαν μία αναγκαιότητα πρακτική και παραγωγική».¹² Στο εσωτερικό τότε του κόμματος της εργατικής τάξης σβήνει κάθε διάκριση ανάμεσα σε εργάτες και δια-

---

12. Αντόνιο Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι*, ό.π., σ. 143.

νοούμενους, με το ενιαίο κριτήριο που έγκειται στο σύνολο των κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσονται στους κόλπους του και μπροστά στο κοινό γνώρισμα των μελών του που εργάζονται για την απόσπαση της προαπαιτούμενης για την κατάκτηση της εξουσίας *ηγεμονίας* σε όλα τα επίπεδα: ο Γκράμισι συνέλαβε ότι το ακριβές περιεχόμενο της πολιτικής είναι η *ηγεμονική* πάλη που διεξάγεται στο πλαίσιο της πάλης των τάξεων.

Κάτω από αυτό το βάρος, ο Ιταλός φιλόσοφος εξετάζει τη σημασία των πολιτικών κομμάτων τόσο στο πεδίο της πολιτικής διαντίδρασης μεταξύ των κοινωνικών ομάδων όσο και στο επίπεδο της οργάνωσής τους. Συνοψίζοντας για το κόμμα της εργατικής τάξης, θα λέγαμε ότι αυτό αποτελεί το προωθημένο τμήμα της εργατικής τάξης και συνιστά οργανικό της κομμάτι, προσφέροντας σε αυτήν την *πολιτική* υπόσταση που της είναι αναγκαία προκειμένου για την αυτονόμησή της: στο πεδίο του συσχετισμού πολιτικών δυνάμεων και στο πεδίο της άσκησης της πολιτικής, δηλαδή εντός της κοινωνίας των πολιτών. Με βάση αυτή την πεποίθηση, η *società civile* γίνεται αντιληπτή από τον Γκράμισι με την έννοια των υπαρχουσών αλλά και των εν δυνάμει κοινωνικών σχέσεων και, από την άλλη, με όρους συγκρότησης και ανάπτυξης των τελευταίων.

Για μια νέα σχέση της πολιτικής

Το να καταρτίσεις ένα πολιτικό και οικονομικό πρόγραμμα σημαίνει να δημιουργείς συνθήκες αναμέτρησης ανάμεσα στις υπάρχουσες και τις εν δυνάμει κοινωνικές σχέσεις, προτείνει ο Αντόνιο Γκράμισι. Για να ξαναγυρίσουμε έτσι και πάλι στο πεδίο των ιδεών και στην ιδεολογική πάλη που το νέο κόμμα της εργατικής τάξης χρειάζεται αναπόφευκτα να διεξάγει, διασπείροντας τις ιδέες που εκπροσωπούν το συμφέρον, τις αξίες και μία *επαστατική ηθική* που θα ταιριάζει στα χαρακτηριστικά της ανερχόμενης κοινωνικής δύναμης και ανερχόμενης κοινωνικής τάξης. Και είναι έτσι που το νέο κόμμα της εργατικής τάξης αναλαμβάνει το καθήκον της ενότητας των κατακερματισμένων μαζών υπό την ιδεολογική σκέπη μίας νέας και ανώτερης κοινωνικής μορφής που απευθύνεται και απηχεί «έναν ορισμένο τύπο πολιτικής, πολιτισμού και πολίτη».

Η πρωτότυπη θεωρία του Γκράμισι για τους διανοούμενους και την *ηγεμονία* καταλήγει και ολοκληρώνεται στο συγκεκριμένο οικονομικό και κοινωνικό περιεχόμενο που περιλαμβάνει το πολιτικό πρόγραμμα του κόμματος: πρόκειται για το πρόγραμμα της «ηθικής και πολιτικής μεταρρύθμισης» της κοινωνίας, άλλως το πρόγραμμα που ορίζει ως προοπτική τον σοσιαλι-

σικό της μετασχηματισμό. Ως σκοπός της πολιτικής –ιδωμένης στο εξής ως πρακτικοφιλοσοφική δραστηριότητα– τίθεται το *τέλος* της άμεσης κυριαρχίας της πολιτικής κοινωνίας μέσα από την πλήρη απορρόφηση της από την κοινωνία των πολιτών.

Πρόκειται για την κατάληξη της διαμάχης ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία των πολιτών, ή άλλως ανάμεσα σε *άμεση κυριαρχία* και *ηγεμονία*, ανάμεσα σε *βία* και *συναίνεση* και ανάμεσα σε *αναγκαιότητα* και *ελευθερία*, όπου, σύμφωνα με την γκραμισιανή θεώρηση, η δεύτερη στιγμή αποβαίνει ιστορικά καθοριστική. Πρόκειται για τη στιγμή που θριαμβεύει διαλεκτικά η *νητικοπολιτική* πλευρά της ιστορικής κίνησης.

Η ιστορία παύει πλέον να αποτελεί *μία ιστορία των κρατών* και διερευνάται ως το αποτέλεσμα των σχέσεων ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία των πολιτών. Σε τελευταία ανάλυση, η προοπτική της εξαφάνισης του κράτους, ο «μαρασμός» του (Ένγκελς), έχει την έννοια να απορροφηθεί η *società politica* μέσα στη *società civile*. Στο πλαίσιο αυτό, ο *αγώνας για ιδεολογική ηγεμονία* και *υπεροχή* σημαίνει ακριβώς τον αγώνα για το σχηματισμό ενός νέου ιστορικού συνασπισμού δυνάμεων (*bloc*) που πρέπει να καταστεί καθοριστικός συντελεστής της ριζικής μεταβολής. Στο επίκεντρο της προβληματικής, ο Γκράμσι προωθεί τη «φιλοσοφία της πράξης» ως εργαλείο πολιτικής διαχείρισης, το οποίο χρειάζεται συνάμα να αποτελέσει επεξεργάσιμη πρώτη ύλη. Πρόκειται για το ίδιο το καθήκον που βαραίνει τον «συλλογικό διανοούμενο» και που αντανάκλα την πραγματική *διαδικασία* της συνδιαμόρφωσης της κοινωνικής εξέλιξης και, επιπλέον ως μία ολότητα πλέον, αντανάκλα την ίδια τη μαρξιστική διαλεκτική σχέση ανάμεσα σε αντικείμενο και υποκείμενο, ανάμεσα σε αντικειμενική κατάσταση και πολιτική-επαναστατική διαδικασία.

Το να αντιλαμβάνεσαι σωστά τη συνεχή ιστορική κίνηση και το συσχετισμό δυνάμεων που επιφέρουν αλλαγές στην κοινωνική ισορροπία σημαίνει, για τον Γκράμσι, να κινείσαι πάντα στο πλαίσιο της έγκυρης πραγματικότητας, γεγονός που σηματοδοτεί τη μισή δουλειά στην πολιτική. Η άλλη μισή αφορά το να βλέπεις τα πράγματα όχι μόνο όπως είναι αλλά και όπως πρέπει να γίνουν, δηλαδή με έναν δεοντολογικό/κανονιστικό χαρακτήρα. Με τα λόγια του ίδιου: «το πώς πρέπει να είναι τα πράγματα είναι κάτι συγκεκριμένο και μάλιστα η μοναδική ρεαλιστική και ιστορική ερμηνεία της πραγματικότητας είναι μόνο η ιστορία σε δράση και η φιλοσοφία σε δράση, μόνο πολιτική».¹³ Στην προέκταση αυτής της συλλογιστικής, κρίνεται ανα-

---

13. *Ο.π.*, σ. 75.

γκαίο ότι μία νέα *πολιτική*, τόσο με την πρακτική όσο και με την ιστορική της σημασία, κατονομάζοντας τα συμφέροντα που διακυβεύονται, θα αποκαταστήσει τις σχέσεις της «με την ηθική ως πράξη». Μάλιστα, με μια συγκεκριμένη ηθική ως πνευματική και αξιακή συγκρότηση που «να ξυπνάει τα πάθη των ανθρώπων και να τους οδηγεί σε μια συγκεκριμένη δράση».

Η γκραμισιανή σκέψη κινείται μόνιμα προς τη συγκρότηση μίας σύγχρονης, δηλαδή ανανεωμένης, και τολμούμε να πούμε *επαναστατικής* θεωρίας, βασισμένης πάνω στη δυναμική της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών, την οποία εισάγει ως τρίτο όρο και ορίζει στο πλαίσιο της αντίληψης περί *μετάβασης* από την καπιταλιστική στην «αταξική», *αυτορρυθμιζόμενη* κοινωνία. Αν θα πρέπει λοιπόν να θεωρείται ότι, για την κατανόηση της έννοιας της «κοινωνίας των πολιτών», βασική προϋπόθεση τίθεται η αντίληψη που έχουν οι άνθρωποι ότι αυτοκυβερνώνται, τότε ο Γκράμσι δείχνει ότι ο φυσικός χώρος της έννοιας, δηλαδή το πεδίο άσκησης της πολιτικής δραστηριότητας, προφανώς και δεν έχει εξαντληθεί.

Ο Γκράμσι θα τονίσει επίσης ότι στην πολιτική «διατηρείται και ο πόλεμος των κινήσεων». ¹⁴ Στο διά ταύτα, ωστόσο, της γκραμισιανής θεωρίας, η συγκεκριμενοποίηση της σχέσης μεταξύ φιλοσοφίας, ιστορίας και πολιτικής ιδιοποιείται ένα συμβάν που συνιστά το θρίαμβο του «καθαρτικού» στοιχείου της *πολιτικής ηθικής*, καθώς αυτό αναδεικνύεται αμετάκλητα ενισχυμένο στο πλαίσιο της ιστορικής διαλεκτικής κίνησης. Ο Ιταλός στοχαστής θα αποφανθεί μετά βεβαιότητας ότι «άπαξ και κερδηθεί ο πόλεμος των θέσεων, είναι αποφασιστικός οριστικά».

---

14. Ο Γκράμσι εξηγεί ότι «τη βία τη χρησιμοποιούμε εναντίον του εχθρού και όχι ενάντια σε εκείνο το μέρος του πληθυσμού που θέλουμε να αφομοιώσουμε επειδή αυτό αποτελεί δικό μας κομμάτι και γι' αυτό χρειάζεται θέληση και ενθουσιασμός». Αντόνιο Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι*, ό.π., σ. 17-39.

Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ ΚΑΙ ΟΙ «ΦΙΛΟΙ» ΤΗΣ

Το εγχείρημα του εκσυγχρονισμού (1996-2004)

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΠΑΛΑΜΠΑΝΙΔΗΣ

Ίσως ακόμη να είναι εν μέρει πεύκο
και εν μέρει ανελκυστήρ

N. Εγγονόπουλος, *Ελεονώρα*, 1938

Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ είναι μια θεωρητική έννοια με λαμπρή διαδρομή τις τελευταίες δεκαετίες, όχι μόνο στο επιστημονικό πεδίο αλλά και –κυρίως ίσως– στις πολιτικές χρήσεις της. Θα 'λεγε κανείς ότι σήμερα ζούμε στον αστερισμό της: βρίσκεται σε όλα (σχεδόν) τα στόματα, πολύς λόγος γίνεται γι' αυτήν, σε όλους κάτι ανακαλεί. Σε ό,τι ακολουθεί, θα προσπαθήσω να τοποθετήσω την έννοια στην ιστορικότητά της, δηλαδή στις συνθήκες στις οποίες παρήχθη και αναπαρήχθη, καθόσον η κοινωνία πολιτών έρχεται από πολύ μακριά, και αν κάποτε περιήλθε σε ακηρσία, προσφάτως αναγεννήθηκε, όχι μόνο στη θεωρία αλλά και στην πολιτική πρακτική. Ενσωματώθηκε ως πασπαρτού στον πολιτικό λόγο, διαχύθηκε ως κοινός τόπος στον κοινό νου. Ας παρακολουθήσουμε, με τρόπο αναγκαστικά όχι εξαντλητικό, τις παλιές και νέες περιπέτειες της έννοιας, έτσι ώστε να φανεί ειδικότερα γιατί και πώς διασυνδέεται, όπως υποστηρίζω, με το εκσυγχρονιστικό εγχείρημα.

Οι «στιγμές» εμφάνισής της είναι δύο και πολύ διαφορετικές. Η πρώτη, η παλαιότερη, εντοπίζεται στη φιλοσοφία του Χέγκελ περί κράτους και την αντίστοιχη κριτική που υπέστη από τον Μαρξ. Εκείνος που εμβάθυνε τη συζήτηση αυτή ήταν ο Γκράμσι, ο οποίος εξέτασε την κοινωνία πολιτών (ως το πεδίο του κοινωνικού, όπου συγκροτείται η ηγεμονία) και την πολιτική κοι-

ωνία (το κράτος) στην επεξεργασία της έννοιας του διευρυμένου κράτους. Εδώ, όμως, θα ξεκινήσω από τη δεύτερη, συγκαρινή εμφάνιση της έννοιας, που είναι, θεωρητικά και πολιτικά, περισσότερο «επιχειρησιακή» σήμερα. Ο ορισμός της κοινωνίας πολιτών που δίνει ένας από τους βασικότερους σύγχρονους μελετητές της είναι χρήσιμος για να ξεκινήσουμε από κάπου: «Κοινωνία των πολιτών είναι «μια ιδεοτυπική κατηγορία που ταυτόχρονα περιγράφει και οραματίζεται ένα σύνθετο και δυναμικό σύνολο νομικά κατοχυρωμένων μη κυβερνητικών θεσμών, οι οποίοι τείνουν να είναι μη βίαιοι, αυτό-οργανωμένοι, αυτό-αναστοχαστικοί και να διατελούν σε μόνιμη ένταση μεταξύ τους αλλά και με τους κρατικούς θεσμούς που “πλαισιώνουν”, περιστέλλουν αλλά και καθιστούν δυνατές τις δραστηριότητές τους».¹ Το ενδιαφέρον των περισσότερων μελετητών πηγάζει ρητά από την επαφή τους με τα «μετα-ολοκληρωτικά» καθεστώτα (του πρώην ανατολικού μπλοκ), στο πλαίσιο μιας «γνησιότερα πλουραλιστικής» θεώρησης της δημοκρατίας, που «θέτει σε αμφισβήτηση την κακή μας συνήθεια να λατρεύουμε τα λεγόμενα οικουμενικά προτάγματα», που επαναπροσδιορίζει τη δημοκρατία ως «την υποχρέωση υπεράσπισης του όσο το δυνατόν ευρύτερου πλουραλισμού, αλλά και ως έμφαση στη θεσμική συνθετότητα και τη δημόσια λογοδοσία ως φραγμούς ενάντια σε κάθε επικίνδυνη συσσώρευση εξουσίας».² Ένα ακόμη στοιχείο που διατρέχει τις περισσότερες συγκαρινές επεξεργασίες περί κοινωνίας πολιτών είναι η αναγόρευσή της σε πολιτικοθεωρητικό όπλο που αναπτύσσεται ενάντια στο κράτος, σε μια περίοδο μάλιστα που φαίνεται να τελειώνει η μακρά κυριαρχία του κράτους και των «κρατικιστικών ιδεολογιών» όπως «ο μπολσεβικισμός, ο φασισμός, η [σ.σ.: παραδοσιακή] σοσιαλδημοκρατία και η απελευθέρωση του Τρίτου Κόσμου».³

Ο Τζον Κην εντοπίζει τρεις ιστορικές φάσεις «αναγέννησης» της έννοιας,⁴ μέσα από την ταυτόχρονη αναγέννηση ενός «νεο-γκραμισανού» (ή μετα-γκραμισανού) ρεύματος. Αρχικά η νεογκραμισιανή προσέγγιση της

---

1. John Keane, *Civil Society. Old Images, New Visions*, Polity Press, Κάιμπριτζ 1998, σ. 6.

2. John Keane, *ό.π.*, σ. 8. Για μια συνοπτική επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας, βλ. Jeffrey Alexander (επιμ.), *Real Civil Societies: Dilemmas of Institutionalization*, Sage, Λονδίνο 1998· John Ehrenberg, *Civil Society: The Critical History of an Idea*, New York University Press, Νέα Υόρκη 1999· Robert Putnam (επιμ.), *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2002.

3. John Keane, *ό.π.*, σ. 65 (ενδεικτικά).

4. *Ο.π.*, σ. 12-31.

κοινωνίας πολιτών επιχειρείται στη Λατινική Αμερική, ως θεωρητικό όπλο και όχημα ελευθερίας ενάντια σε δικτατορικά καθεστώτα.⁵ Η πρώτη συγκροτημένη επεξεργασία όμως γίνεται νωρίτερα, στην Ιαπωνία, στο πλαίσιο της Σχολής Κοινωνίας Πολιτών του ιαπωνικού μαρξισμού, ήδη στα μέσα της δεκαετίας του '60.⁶ Η έννοια της κοινωνίας πολιτών χρησιμοποιήθηκε για να αναλυθούν οι ιδιαιτερότητες του ιαπωνικού καπιταλισμού –με έμφαση στην επιβίωση, εντός της σύγχρονης Ιαπωνίας, ισχυρών προνεωτερικών στοιχείων, όπως ο κοινοτισμός, η πατριαρχική οικογενειακή δομή κλπ. Οι επεξεργασίες αυτές θεώρησαν ότι η ισχυρή κοινωνία πολιτών επέτρεψε στον καπιταλισμό να αναπτυχθεί με εκπληκτική ταχύτητα, χωρίς σοβαρές κοινωνικές αντιστάσεις κι έτσι επιβλήθηκαν εύκολα τα αιτήματα του κεφαλαίου σε βάρος των πολιτικών ελευθεριών. Θεωρήθηκε, λοιπόν, ότι ο ιαπωνικός καπιταλισμός ήταν μια μορφή καπιταλισμού χωρίς κοινωνία πολιτών και ότι αυτό εξηγεί τον αυταρχικό χαρακτήρα του ιαπωνικού κράτους.

Αν και τα στοιχεία αυτά είναι απολύτως ενδεικτικά για την περαιτέρω πορεία αυτού του θεωρητικού ρεύματος, πρέπει να σημειωθεί ότι η σημαντικότερη ώθηση δόθηκε τη δεκαετία του '70 στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη από αντιφρονούντες διανοούμενους των «σοσιαλιστικών» χωρών που διατύπωναν προσδοκίες εκδημοκρατισμού. Μία από τις πρωτοπόρες μελέτες ήταν ενός Τσέχου ιστορικού που ειδικευόταν στην ανάλυση ολοκληρωτικών καθεστώτων. Ο Γιαν Τέζαρ⁷ υποστηρίζει ότι οι ποικίλες μορφές ολοκληρωτικών δικτατοριών του 20ού αιώνα (σταλινισμός, ναζισμός) γεννήθηκαν από την πολιτική αστάθεια και τη «μη ανεπτυγμένη δομή της κοινωνίας πολιτών». Και αντίστροφα, ότι η κοινωνία πολιτών είναι το καλύτερο αντίδοτο ενάντια στη δημαγωγία και τον ολοκληρωτισμό. Με μια σειρά ανάλυσεων επιχειρημάτων από άλλους συγγραφείς, επιχειρήθηκε να φωτιστεί ο ολοκληρωτικός χαρακτήρας των σοβιετικού τύπου συστημάτων. Αυτά τα συστήματα θεωρήθηκε ότι εξολόθρευαν την κοινωνία πολιτών, απορροφώντας την εντελώς στη γραφειοκρατική δομή του ελεγχόμενου από το κόμμα κρατικού μηχανισμού. Ωστόσο, παρά τον ασφυκτικό έλεγχο, το κράτος δεν

5. C.N. Coutinho, «As categorias de Gramsci e la realidad brasileira», *Presenca*, τχ. 8, Σεπτέμβριος 1986· Guillermo O' Donnell, Philippe C. Schmitter, «Resurrecting Civil Society», στο *Transition from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, Βαλτιμόρη 1986.

6. Πρβλ. Yoshihiko Uchida, *Images of Japanese Capitalism through the Social Sciences*, Τόκιο 1967 και Kiroyaki Hirata, *Civil Society and Socialism*, Τόκιο 1969.

7. Jan Tesar, «Totalitarian Dictatorships as a Phenomenon of the Twentieth Century and the Possibilities of Overcoming Them», στο *International Journal of Politics*, τ. 11, ν. 1, Φθινόπωρο 1981 [1977], σ. 85-100.

κατάφερε να διαλύσει τα «ανεξάρτητα κέντρα εξουσίας», ενώ τελικά «η γλώσσα της κοινωνίας πολιτών» λειτούργησε ως «αποτελεσματική ηθική και πολιτική ουτοπία στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη», αναπτυσσόμενη «από τα κάτω». Η πρώτη επίσημη εμφάνισή της θεωρείται ότι έγινε στην Πολωνία, με το κίνημα της Αλληλεγγύης. Από εκεί και πέρα, η έννοια διαχύθηκε στον πολιτικό και επιστημονικό λόγο, κατέστη κυρίαρχο παράδειγμα και διαδόθηκε πέρα από τα όρια της Ευρώπης, ενώ προέκυψαν και επεξεργασίες σχετικά με την ιδέα μιας «διεθνούς» ή «παγκόσμιας» κοινωνίας πολιτών.⁸

Η κοινωνία των πολιτών, επομένως, «αναγεννήθηκε» στη μήτρα της κατάρρευσης των ανατολικών καθεστώτων, στην ιστορικοπολιτική μήτρα του «1989», που στάθηκε το σημείο συμπίκνωσης και επικράτησης του «διμέτρου» αγώνα ενάντια στους «ιστορικούς ολοκληρωτισμούς» (τον φασισμό και τον κομμουνισμό δηλαδή, έτσι αδιαφοροποιήτα) που εξαπολύθηκε με σφοδρότητα έκτοτε. Πράγματι, η έννοια, καθόλου αθώα άλλωστε, αξιοποιήθηκε στο πλαίσιο μιας ρητορικής που, μέσω της αποθέωσης της (θριαμβεύουσας) σύγχρονης πλουραλιστικής δημοκρατίας, κατήγγειλε τον αυταρχισμό, τους πάσης φύσεως «ολοκληρωτισμούς», στηριζόμενη σε ένα εντόνως φιλελεύθερο, αντικρατικό πνεύμα.⁹ Σε μια αναβίωση της τοκβιλιανής οπτικής, η κοινωνία πολιτών θεωρήθηκε ως ανάχωμα απέναντι στους κινδύνους του αυταρχικού κράτους που παρεμβαίνει και καταπνίγει τις ελευθερίες των ατόμων.¹⁰ Κράτος και κοινωνία πολιτών θεωρήθηκαν μια σχέση μηδενικού αθροίσματος, όπου όσο ισχυροποιείται το ένα σκέλος τόσο αδυ-

---

8. Elizabeth Meehan, *Citizenship and the European Community*, Λονδίνο 1993.

9. Βλ. σχετικά Vaclav Havel, «Politics, Morality and Civility», στο D.E. Ederly (επιμ.), *The Essential Civil Society Reader. Classic Essays in the American Civil Society Reader*, Rowman & Littlefield Publishers, Νέα Υόρκη 2000 και κείμενα ορισμένων από τους ηγέτες της πολωνικής Solidarnosc, στο John Ehremberg, *Civil Society. The Critical History of an Idea*, New York University Press, Νέα Υόρκη 1999.

10. Τη θέση αυτή συμπυκνώνει εξαιρετικά ο ορισμός της έννοιας «κοινωνία πολιτών» από έναν εκπρόσωπο της λειτουργιστικής κοινωνιολογίας, τον Έρνεστ Γκέλνερ, στο ποπεριανής έμπνευσης πόνημά του *Η κοινωνία πολιτών και οι αντίπαλοί της*, Παπαζήση, Αθήνα 1996, σ. 48: «Η Κοινωνία Πολιτών είναι ένα σύνολο ποικίλων μη κυβερνητικών θεσμών αρκετά ισχυρών ώστε να αντισταθμίζουν το κράτος και που, ενώ δεν το εμποδίζουν να εκπληρώσει το ρόλο του ως εγγυητή της ειρήνης και διαπτή μεταξύ μεγάλων συμφερόντων, μπορούν ωστόσο να το εμποδίσουν να κυριαρχήσει και να εκμηδενίσει το υπόλοιπο της κοινωνίας». Κατά τρόπο αναμενόμενο, ο παραπάνω ορισμός συνοδεύεται από ύμνους στην αναγκαιότητα ενός θεσμικού, οικονομικού και ιδεολογικού πλουραλισμού, ως απαραίτητο επιστέγασμα μιας «ανοιχτής» κοινωνίας.

νατίζει το άλλο¹¹ –το «ολοκληρωτικό» κράτος θεωρήθηκε «θανάσιμος εκθρός» της κοινωνίας πολιτών και απολύτως ασυμβίβαστο με αυτήν.¹² Η οπτική αυτή εισηγήθηκε, σε όλες τις εκδοχές της, την ενίσχυση της κοινωνίας πολιτών έναντι του κράτους.

Η «αναγέννηση» της κοινωνίας των πολιτών εξακτινώθηκε σε δύο εν πολλοίς ηγεμονικά θεωρητικοπολιτικά προγράμματα του καιρού μας. Το ένα, ατλαντικού τύπου, ήταν ο αμερικανικός κυρίως συντηρητισμός, ρεπουμπλικανικός ή κοινοτιστικός, που ενέταξε χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα ή διασταγμούς την παραπάνω οπτική της κοινωνίας πολιτών στην προβληματική του. Το άλλο, «ηπειρωτικό» αυτό, ήταν το εγχείρημα συνάρθρωσης φιλελευθερισμού και (μετα)σοσιαλδημοκρατίας στο πρόταγμα του « τρίτου δρόμου », που θα τοποθετούσε στο επίκεντρο του την κοινωνία πολιτών ως χώρο ατομικής και κοινωνικής αυτονομίας, σε αντιπαράθεση με τις αυστηρές και παρεμβατικές ιεραρχίες που υποτίθεται ότι συνεπαγόταν το κράτος του « παραδοσιακού » βιομηχανικού καπιταλισμού και της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης.

Έτσι, ο τρέχων λόγος περί κοινωνίας πολιτών εστιάζεται ακριβώς στις « νέες, εν γένει μη ταξικές μορφές συλλογικής δράσης, που προσανατολίζεται και συνδέεται με τους νόμιμους, σωματειακούς και δημόσιους θεσμούς της κοινωνίας », καταπώς λένε οι Κοέν και Αράτο, σε ένα βιβλίο αναφοράς περί κοινωνίας πολιτών.¹³ Οι συγγραφείς αυτοί τοποθετούν την έννοια σε έναν χώρο αυτονομίας, δημοκρατίας και πλουραλισμού που ορίζει η δημόσια σφαίρα, σε αντιπαράθεση με τη σφαίρα του κράτους και εκείνη της οικονομίας, κατά το χαμπερμασιανό πρότυπο – αλλά και μέσω Γκράμσι, ο οποίος υποτίθεται ότι έφτασε να εστιάσει στο πρόβλημα της κοινωνίας πολιτών « ως ανεξάρτητης από την οικονομική ανάπτυξη και από την κρατική εξουσία ». ¹⁴ Καθόλου τυχαία δεν είναι αυτή η συνάρθρωση της κοινωνίας πολιτών με τη χαμπερμασιανή διαδικαστική θεώρηση, όπου η « διαβουλευτική πολιτική » τίθεται στον πυρήνα της δημοκρατίας, σε αντίθεση με τα « παραδοσιακά πρότυπα περί δημοκρατίας », τα οποία προήγαγαν « την ιδέα μιας

11. Βλ. ενδεικτικά, Δημήτρης Δημητράκος, « Η δημοκρατία και η ανοιχτή κοινωνία στην Ελλάδα », σε Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος, Δημήτρης Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 317-319.

12. Βλ. Γκιόργι Φότεφ, *Κοινωνία των πολιτών*, Φιλίστωρ, Αθήνα 1996, ιδίως σ. 35-36.

13. Jean Cohen, Andrew Arato, *Civil Society and Political Theory*, MIT Press, Καϊμπριτζ MA και Λονδίνο 1992, σ. 2.

14. Jean Cohen, Andrew Arato, *ό.π.*, σ. 142 επ. και σ. 492.

επικεντρωμένης στο κράτος κοινωνίας».¹⁵ Το σχήμα του φιλοσόφου προϋποθέτει και διακηρύσσει ταυτόχρονα την ιδέα μιας σφαίρας ορθολογικής, δημόσιας επικοινωνίας των υποκειμένων (κινητοποιημένων στη βάση πολιτιστικών αξιακών διεκδικήσεων και όχι υλικών, ταξικών κλπ.), που διατηρεί την αυτονομία της τόσο από τη «δημόσια διοίκηση» όσο και από τα «οικονομικά πραξιακά συστήματα», συνιστώντας τον νέο τόπο παραγωγής της λαϊκής κυριαρχίας.¹⁶ Έτσι, κοινωνία πολιτών είναι τελικά εκείνος ο κοινωνιακός γαλαξίας όπου συνυπάρχουν «λίγο πολύ αυθόρμητα εμφανισθείσες ενώσεις, οργανώσεις και κινήσεις που αναδέχονται την απήχηση και βρίσκουν τα κοινωνικά προβλήματα στα ιδιωτικά βιοτικά πεδία, την συμπυκνώνουν και, ενισχύοντάς την, την προωθούν περαιτέρω στην πολιτική δημοσιότητα».¹⁷

Η παραπάνω διεθνής φιλολογία μεταφέρθηκε και στα ελληνικά πράγματα, πατώντας σε προϋπάρχουσες υποδοχές θεωρητικού και συνάμα πολιτικού τύπου. Αναφέρομαι σε ένα θεωρητικοπολιτικό συνεχές που επικεντρώθηκε στο δίπολο «υπερτροφικό κράτος / ισχνή κοινωνία πολιτών», με διαφορετικές, εσωτερικά, δοσολογίες: Στον πρώτο μεταπολιτευτικό κύκλο επικέντρωνε στο υπερμέγεθες κράτος και προήγαγε μια μαρξίζουσα στρατηγική ενδυνάμωσης της κοινωνίας πολιτών, ενώ μετά το 1989 φαίνεται να προσχωρεί απολύτως σε μια νεοτοκβιλιανής υψής οπτική που αναγορεύει πλέον την κοινωνία πολιτών σε κεντρικό πυρήνα της σύγχρονης δημοκρατίας, αποκομμένο από το φάσμα των σχέσεων με το κράτος, τα κόμματα ή την αγορά.¹⁸ Σταθερά αυτού του ρεύματος είναι, βέβαια, η απροϋπόθετα θετική αξιολόγηση της κοινωνίας πολιτών και η «καταδίκη» του κράτους (κρατισμός) και των κομμάτων (κομματοκρατία).

Στο πλαίσιο του ρεύματος αυτού θεωρήθηκε ότι στην Ελλάδα, όπως άλλωστε σε όλες τις χώρες της καπιταλιστικής (ημι)περιφέρειας, το κράτος εμπόδιζε τον σχηματισμό «αυτόνομων ομάδων συμφερόντων» που θα μπορούσαν να εκπροσωπούν ταξικά και μη συμφέροντα και να θέτουν «σοβαρά όρια στις επεμβάσεις και τις χειραγωγήσεις του κράτους, συμβάλλοντας έτσι στην υπεροχή της κοινωνίας πολιτών απέναντι σε αυτούς που κατέχουν

---

15. Γιούργκεν Χάμπερμας, *Το πραγματικό και το ισχύον*, Νέα Σύνορα-Α. Λιβάνη, Αθήνα 1996, σ. 396.

16. *Ο.π.*, σ. 402.

17. *Ο.π.*, σ. 484-485.

18. Βλ. και Γιάννης Βούλγαρης, «Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα. Μια σχέση προς επανεξέταση;», σε *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 28, Νοέμβριος 2006, σ. 14-17.

τα μέσα καταστολής και διοίκησης».¹⁹ Έτσι, ιδίως για την περίοδο 1974-1989, πολλοί παρατηρητές συνομολογούν μια «σχεδόν πλήρη έλλειψη της κοινωνίας των πολιτών» στην Ελλάδα, που βεβαίως έχει την αντίστροφη, σκοτεινή όψη της στην «κρατική-κομματική παρέμβαση στους πλείστους τομείς οργάνωσης της κοινωνίας».²⁰ Στο ελληνικό κράτος, από την ίδρυσή του, οι κοινωνικές δομές που επιβλήθηκαν θεωρήθηκαν τυπικά μόνο φιλελεύθερες, που δεν επέφεραν ποτέ τις ανάλογες δεσμεύσεις (διαχωρισμός κράτους-κοινωνίας και δημόσιας-ιδιωτικής σφαίρας, ατομικισμός ως απρόσωπη συλλογική κοινωνική οργάνωση κλπ), όπως στις προηγμένες δυτικές δημοκρατίες.²¹ Ακόμη μια φορά επισείεται η κατηγορία του «ανορθολογικά» οργανωμένου πολιτικού συστήματος, που το «κράτος-Λεβιάθαν» καταπνίγει κάθε «ενδιάμεσο χώρο» όπου οι πολίτες θα μπορούσαν να διασυνδεθούν με «πολιτιστικούς ή εμπορικούς» δεσμούς, έτσι ώστε να περιφρουρήσουν τα ατομικά τους δικαιώματα εναντίον κάθε έξωθεν (κρατικής δηλαδή) επιβουλής –με αποτέλεσμα να φροντίζουν τελικά να «εξυπηρετηθούν προνομιακά», να «βολευτούν» είτε σε ένα κόμμα είτε μέσα σε δίκτυα «στρεβλής» πολιτικής ενσωμάτωσης,²² όπως οι διαβόητες πελατειακές σχέσεις, που εμφανίζονται ως η μόνιμη ιστορική πληγή της νεώτερης Ελλάδας.²³

19. Νίκος Μουζέλης, «Ο λαϊκισμός: νέος τρόπος ένταξης των μαζών στις πολιτικές διαδικασίες», σε Νίκος Μουζέλης, Θάνος Λίποβατς, Μιχάλης Σπουρδαλάκης, *Λαϊκισμός και πολιτική*, Γνώση, Αθήνα 1989, σ. 27-28.

20. Στέλλα Ζαμπάρλουκου, «Συνδικαλιστικό κίνημα και κρατικός παρεμβατισμός στη μεταπολιτευτική Ελλάδα: Μια συγκριτική προσέγγιση», σε Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος, Δημήτρης Σωτηρόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 91.

21. Ρόνη Παναγιωτοπούλου, «“Ορθολογικές” ατομοκεντρικές πρακτικές στα πλαίσια ενός “ανορθολογικού” πολιτικού συστήματος», σε Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος, Δημήτρης Σωτηρόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 152-153.

22. Βλ. και τις σχετικές αναλύσεις ενός συγγραφέα που συνταιριάζει την ποπεριανή με την γκραμισιανή θέση σε έναν ύμνο της κοινωνίας πολιτών: Δημήτρης Δημητράκος, *Φιλοσοφία και πολιτική*, Λύχνος, Αθήνα 1981, σ. 180-184 και του ίδιου, «Η δημοκρατία και η ανοικτή κοινωνία στην Ελλάδα», σε Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος, Δημήτρης Σωτηρόπουλος (επιμ.), *ό.π.*

23. Παρότι το ομόλογο –και πολυπαιγμένο– σχήμα της πατρωνίας έχει υποστεί, εξάλλου, συντριπτική κριτική από ιστορική και μεθοδολογική σκοπιά από τον Γκούναρ Χέρινγκ. Ο Χέρινγκ σχετικοποιεί βασικές προκείμενες του παραπάνω σχήματος: Δείχνει πειστικά ότι τα πολιτικά κόμματα εμπεριέχουν σχεδόν αναγκαστικά στοιχεία πατρωνίας αλλά εξίσου αναγκαστικά αναπτύσσουν ευρύτερα πολιτικά προγράμματα, που υπερβαίνουν κατά πολύ τις διαπροσωπικές σχέσεις εκλογέων και εκλεγομένων ή ότι στην Ελλάδα προφανώς επιβίωσαν μετεπαναστατικά πελατειακές ενώσεις που είχαν δημιουργηθεί επί οθωμανικής κυριαρχίας, ωστόσο οι Έλληνες εξαρχής βρέθηκαν μπροστά σε γενικότερα καθήκοντα (οργανωτικά και πολιτικά) που δεν μπορούσαν να αντιμετωπίσουν με

Το αντίδοτο στον «ανορθολογισμό» της πολιτικής οργάνωσης στην Ελλάδα βρέθηκε στην έννοια της κοινωνίας πολιτών, ως όχημα μέσα από το οποίο θα αναδιπλασιαστεί, στο πολιτικό επίπεδο, το οικονομικό «catch-up» της Δύσης και θα επιδιορθωθούν όλες οι στρεβλώσεις της «κάθεταις» ένταξης των μαζών στην πολιτική. Η διάχυση, βέβαια, της νέας έννοιας έγινε με την αναπαραγωγή των βασικότερων κοινών τόπων στη διεθνή συζήτηση. Αφού εχθροί της κοινωνίας πολιτών είναι οι «ολοκληρωτισμοί κάθε είδους», έπεται ότι αυτή μπορεί να αναπτυχθεί μόνο σε ένα περιβάλλον πλουραλισμού, ώστε να αποτελέσει το πλαίσιο «ειρηνικής διαβούλευσης και διαπραγμάτευσης μεταξύ αντιπθέμενων συμφερόντων, με ανοχή και σεβασμό στη διαφορετικότητα». Η ισχυρή κοινωνία πολιτών «πολλαπλασιάζει τις ελευθερίες, διευρύνει τις επιλογές» και ταυτόχρονα «προϋποθέτει και συνεπάγεται» ένα κράτος δικαίου που αυτοπεριορίζεται και υπάρχει όχι για να καταστέλλει αλλά για να υπηρετεί την κοινωνία των «ίσων και ελεύθερων πολιτών».²⁴ Στο έδαφός της επισυμβαίνει η συνάντηση –στην ελληνική της εκδοχή– της νεοσοσιαλδημοκρατίας τύπου Γκίντενς και του (ωφελιμιστικού) φιλελευθερισμού, ως «μεσαίος» και συνετός δρόμος πέραν και εναντίον της «παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας και του αγοραίου νεοφιλελευθερισμού», ο οποίος προτάσσει την κοινωνία πολιτών ως ενδιάμεσο χώρο μεταξύ κράτους και αγοράς, όπου το άτομο θα μπορεί να εμπεδώνει την αυτονομία του και να προστατεύεται «όχι μόνο από τον κρατικό αλλά και από τον οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό αυταρχισμό».²⁵ Η κοινωνία πολιτών είναι, έτσι, ο φορέας ευθυγράμμισης του «ανορθολογικού» ελληνικού πολιτικού πεδίου με το «ορθολογικό» δυτικό πρότυπο ως πεδίο που προϋποθέτει «ελευθερία και πολλαπλότητα επιλογών», «υπευθυνότητα και αυτοδέσμευση» σε ένα κοινωνικό συμβόλαιο που, με τη σειρά του, προϋποθέτει «την ισότητα των συμβαλλόμενων πλευρών» αλλά και ένα κίνητρο: το «αμοιβαίο όφελος».²⁶

Και όλα αυτά μέσα από μια εσκεμμένη παρανάγνωση της γκραμισιανής θέσης.²⁷ Εννοώ ένα διπλό σχήμα όπου αφενός ο Γκράμισι αντιμετωπίζεται

εκείνα τα ίδια μέσα ή ότι, τέλος, ούτε στην Ελλάδα αλλά ούτε και πουθενά αλλού τα κόμματα υπήρξαν ποτέ ταξικά ομοιογενή. Βλ. Γκούναρ Χέρινγκ, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2004, τ. Α', ιδίως σ. 40-45.

24. Αντώνης Μακρυδημήτρης, *Κράτος και κοινωνία πολιτών*, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, Αθήνα 2002, σ. 39-40 και 65 επ.

25. Νίκος Μουζέλης, «Το νόημα της κοινωνίας των πολιτών», σε Αντώνης Μακρυδημήτρης (επιμ.), *Κράτος και κοινωνία πολιτών*, ό.π., σ. 13-17.

26. Δημήτρης Δημητράκος, «Η ιδέα της κοινωνίας των πολιτών», σε Αντώνης Μακρυδημήτρης (επιμ.), ό.π., σ. 30.

27. Ειδικός στο είδος ο Δημήτρης Δημητράκος, ό.π., σ. 19 και 25-26, και του ίδιου, *Φιλοσοφία και πολιτική*, ό.π., σ. 180-181, ιδίως υποσημείωση 2.

ως εκείνος ο θεωρητικός του μαρξισμού που «αντέστρεψε» το σχήμα υποδομή/υπερδομή και, ως εκ τούτου, τόνισε αφετέρου την «ανεξαρτησία» της κοινωνίας πολιτών από το κράτος, αναγνωρίζοντας την ως «πεδίο ελευθερίας» (αντιστροφή που, φευ, παρέμεινε εσαεί περιθωριακή στο «ντετερμινιστικό» σώμα του μαρξισμού). Η κοινωνία πολιτών, επομένως, θεωρείται εδώ «αντιστήριγμα» στην πολιτική κοινωνία (κράτος), ως το «στοιχείο της συνένωσης και της ελεύθερης επικοινωνίας μεταξύ πολιτών, έξω και ανεξάρτητα από τη σφαίρα καταναγκασμού» που αποτελεί το κράτος.

Ολόκληρο αυτό το θεωρητικό οικοδόμημα έδωσε ώθηση σε μια σειρά «στρατευμένες» ειδικότερες αναλύσεις. Βασική προκειμένη τους είναι η αρχή ότι «ισχυρότερη κοινωνία πολιτών σημαίνει πληρέστερη δημοκρατία»²⁸ και αντιμετωπίζουν την κοινωνία πολιτών ως το πεδίο αναγέννησης του πολιτικού, της συμμετοχής και της ιδιότητας του πολίτη (μέσα από τη διαπίστωση της άνθισης «κοινωνιακών» οργανώσεων που καταλαμβάνουν το χώρο που υποτίθεται ότι αφήνουν τα «παραδοσιακά» κόμματα, την ηθική επένδυση και εξύμνηση του εθελοντισμού²⁹ ή των ΜΚΟ³⁰) πέρα και ανεξάρτητα από το κράτος –παρότι οι ίδιες μελέτες υποδεικνύουν ότι, παραδείγματος χάριν, στην Ελλάδα επιχειρήθηκε η ενδυνάμωση της κοινωνίας των πολιτών «από τα πάνω», με παρεμβάσεις του κράτους όπως η θεσμοθέτηση ανεξάρτητων διοικητικών αρχών,³¹ ή ότι οι ΜΚΟ δεν δημιουργούνται μεν από τα κράτη αλλά, στην πλειονότητά τους, εξαρτώνται οικονομικά από το κράτος, εντάσσονται σε ευρύτερες κρατικές πολιτικές, χωρίς η Ελλάδα να αποτελεί εξαίρεση.³²

28. Δημήτρης Σωτηρόπουλος, «Τρέχουσες αντιλήψεις και ερωτήματα για την κοινωνία των πολιτών», σε Δημήτρης Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Η άγνωστη κοινωνία των πολιτών*, Ποταμός, Αθήνα 2004, σ. 19.

29. Βασίλης Βουτσάκης, «Εθελοντές και κράτος: Οι σειρήνες της σύμφυσης», σε Δημήτρης Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Η άγνωστη κοινωνία των πολιτών*, ό.π., σ. 97 και 117-118.

30. Εδώ, *magnus opus* το Παντελής Σκλιας, Αστέρης Χουλιάρας (επιμ.), *Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών*, Παπαζήση, Αθήνα 2002.

31. Δημήτρης Σωτηρόπουλος, *ό.π.*, σ. 17-18.

32. Περισσότερες από τις μισές ΜΚΟ παγκοσμίως εξαρτώνται οικονομικά από τα κράτη στα οποία εδράζονται. Τα δυτικά κράτη διοχετεύουν όλο και μεγαλύτερο ποσοστό της αναπτυξιακής βοήθειας προς τις χώρες του Τρίτου Κόσμου μέσω ΜΚΟ, ενώ οι ΜΚΟ καλούνται να διαδραματίσουν βασικό ρόλο στη διαδικασία θεμελίωσης δημοκρατικών θεσμών στις χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ. Βλ. αντίστοιχα, Παντελής Σκλιας, Αστέρης Χουλιάρας, «Η γεωγραφία των ΜΚΟ», σε Παντελής Σκλιας, Αστέρης Χουλιάρας (επιμ.), *Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών*, ό.π., σ. 14· Αστέρης Χουλιάρας, «Αναζητώντας τη χρυσή τομή: Η πολιτική των ΜΚΟ», στο *ίδιο*, σ. 100-101· Χρήστος Φραγκονικολόπουλος, «Μια αξιολόγηση της δράσης των ΜΚΟ στα Βαλκάνια», στο *ίδιο*, σ. 111. Ας σημειωθεί τέλος το εξής ενδιαφέρον στοιχείο: Σχεδόν όλες οι ελληνικές ΜΚΟ επιδοτού-

Σε τούτο το θεωρητικό υπόστρωμα αρθρώθηκε μια συγκεκριμένη πολιτική πρακτική που πρότεινε την κοινωνία πολιτών ως το νέο μοντέλο κατανόησης του κοινωνικού πεδίου, ως το νέο συλλογικό υποκείμενο της ιστορίας. Στα καθ' ημάς, εξακτινώθηκε στον ιδεολογικό λόγο σχεδόν όλων των κοινοβουλευτικών κομμάτων –οι υμνητικές αναφορές στην κοινωνία πολιτών είναι, πλέον, περίπου υποχρεωτικές σε προγραμματικά και ιδεολογικά κείμενα, του ΠΑΣΟΚ, της ΝΔ και του Συνασπισμού (με την εξαίρεση του ΚΚΕ, που μοιάζει να εμμένει σε έναν αντιστασιακής απόχρωσης λαϊκισμό). Θεωρώ, ωστόσο, ότι η κρίσιμη τομή επισυνέβη στο πλαίσιο του πασοκικού εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος, το οποίο υιοθέτησε τις παραπάνω επεξεργασίες περί κοινωνίας πολιτών, τις συνάρθρωσε στο συγκεκριμένο πρόγραμμα οικονομικής και παραγωγικής αναδιάρθρωσης που προήγαγε, και έτσι τις διέχυσε στο κοινωνικό σώμα.

Ας σημειωθεί προκαταρκτικά ότι η αταξική αναπαράσταση του κοινωνικού που προώθησε ο εκσυγχρονισμός, διηθημένη στα θεωρητικά φίλτρα της «πολυσθένειας», ήταν απολύτως συμβατή με μια ιδεολογική σταθερά που διατρέχει συνεχώς την πασοκική κοσμοαντίληψη από τις πρώτες μεταπολεμικές στιγμές της. Πρόκειται για έναν κοινωνιολογισμό διά πάσαν χρήσιν ο οποίος συμπαραθέτει ένα πλήθος κοινωνικο-επαγγελματικών κατηγοριών (εργάτες, μισθωτοί, αγροτικά στρώματα, μικρομεσαίοι επαγγελματίες, άνεργοι, συνταξιούχοι, νεολαία, επιστήμονες), που συνδέονται παρατακτικά και όχι σχεσιακά, συστήνοντας ένα προνομιακό ακροατήριο που εγκαλείται από τον κομματικό φορέα όχι στη βάση ταξικών στρατηγικών ή συγκεκριμένων πολιτικών σχεδίων αλλά μέσα από έναν ιδεολογικό εκλεκτικισμό με προοδευτικό, μεταρρυθμιστικό πρόσημο. Το εκσυγχρονιστικό εγχείρημα σεβάστηκε απολύτως το σχήμα, προσθέτοντας όμως, για τις ανάγκες διεύρυνσης και επικαιροποίησης του «νέου προοδευτικού κοινωνικού συνασπισμού», τα «νέα στρώματα που γεννά η εποχή των επιχειρηματιών και των επιστημόνων της εξειδικευμένης εργασίας».³³

Το μονίμως ομιχλώδες κοινωνικό υποκείμενο της πασοκικής ηγεμονίας αξιοποιήθηκε πάλι, έτσι ώστε το κεντρικό καθοδηγητικό μοτίβο του εκσυγχρονισμού «Πρώτα η (ισχυρή) Ελλάδα» να αναδιπλασιαστεί στο κοινωνικό επίπεδο, με προμετωπίδα το συνθηματικό «Πρώτα ο πολίτης».³⁴ Ο «πολίτης»

νται και από τα κονδύλια του κρατικού τακτικού προϋπολογισμού, κυρίως εκείνα της Διεύθυνσης Αναπτυξιακής Συνεργασίας του Υπουργείου Εξωτερικών, βλ. Τάσος Τέλλογλου, «Τα μέσα ενημέρωσης και οι ΜΚΟ», στο *ίδιο*, σ. 187, υποσημείωση 2.

33. Απόφαση του 5ου συνεδρίου του ΠΑΣΟΚ, Μάρτιος 1999.

34. Μήνυμα του ΠΑΣΟΚ για την επέτειο αποκατάστασης της δημοκρατίας, 23.6.1999.

ήταν το νέο κοινωνικό και ιστορικό υποκείμενο στο οποίο απευθύνθηκε ο εκσυγχρονισμός, ορίζοντας ως προτεραιότητά του τη σύστοιχη κοινωνία των πολιτών.

Η κοινωνία πολιτών διακηρύχθηκε ρητά και επίμονα ως κεντρικός στόχος, ως το νέο πεδίο και ο νέος τρόπος συμμετοχής των πολιτών στις κοινωνικές, πολιτικές και δημοκρατικές διεργασίες.³⁵ Ο αγώνας για την «ενδυνάμωση της κοινωνίας πολιτών, των εθελοντικών οργανώσεων, του τριτογενούς τομέα» υπήρξε ρητά ένας από τους κεντρικούς στόχους της διακυβέρνησης, έτσι ώστε, σε άφογη χαμπερμασιανή διάλεκτο, να «ξεπεραστεί η παρούσα τάση αποικισμού της πολιτικής και πολιτιστικής σφαίρας από την οικονομική» και να κατοχυρωθεί μια ισορροπία «ανάμεσα σε μια υγιή οικονομία της αγοράς και σε μια ισχυρή κοινωνία πολιτών. Πολιτών με γνώση και κρίση, με ισχυρά και αναφαίρετα δικαιώματα».³⁶

Τα δικαιώματα αυτά, βέβαια, δεν θα είναι τόσο τα «παραδοσιακά» πολιτικά και κοινωνικοοικονομικά, που θεωρούνται πλέον επιλυμένα και εκτός της σφαίρας των διεκδικήσεων, αλλά ιδίως τα απούλοποιημένα πολιτιστικά.³⁷ Βασική στόχευση ήταν, επίσης ρητά, η διασφάλιση της συναίνεσης και της κοινωνικής ειρήνης³⁸ εντός ενός νεοπαγούς πεδίου «ανοιχτής» κοινωνίας πολιτών, όπου τα άτομα-πολίτες έχουν συνείδηση της ευθύνης τους, «αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες, διαλέγονται», δημιουργούν αντί να παραμένουν «παθητικοί αποδέκτες παροχών».³⁹

---

35. Βλ. για παράδειγμα την εμβληματική χρήση της κοινωνίας πολιτών από τον ΟΠΕΚ ή την Ένωση Πολιτών για την Παρέμβαση, η οποία άλλωστε εξέδωσε και περιοδικό με τον σχετικό τίτλο (*Κοινωνία πολιτών*, τχ. 1, 1998, με πρόεδρο τον Ν. Μουζέλη, μέλη και αρθρογράφους όλους σχεδόν τους διανοούμενους και δημοσιολόγους που στήριξαν το εκσυγχρονιστικό εγχείρημα). Σχετικά βλ. την ομιλία του προέδρου του ΟΠΕΚ Δημήτρη Παπούλια για τα δεκάχρονα του Ομίλου, σε *Η προοπτική του εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα* (συλλογικό), Καστανιώτης, Αθήνα 2002, σ. 16.

36. Κώστας Σημίτης, αντίστοιχα ομιλία στο 1ο Συμβούλιο του Ευρωπαϊκού Σοσιαλιστικού Κόμματος με θέμα «Το μέλλον του δημοκρατικού σοσιαλισμού», Βαρσοβία, 14.11.2002 και ομιλία στο Εθνικό Συμβούλιο του ΠΑΣΟΚ, Αθήνα, 9.10.2003.

37. Νίκος Μουζέλης, *Παγκοσμιοποίηση, Αριστερά και Δεξιά*, ΙΣΤΑΜΕ, Αθήνα 2004, σ. 32-33.

38. Βλ. άλλη μια από τις σχετικές εκδόσεις του ΙΣΤΑΜΕ: Ηρακλής Μοσκόφ, *Πολιτική Κουλτούρα και Κοινωνία των Πολιτών στην Ελλάδα την εποχή της Παγκοσμιοποίησης*, ΙΣΤΑΜΕ, Κείμενα Έρευνας 4, Αθήνα 2004.

39. Ο Κώστας Σημίτης κλείνει την δική του σύνοψη της εκσυγχρονιστικής διακυβέρνησης [*Πολιτική για μια δημιουργική Ελλάδα 1996-2004*, Πόλις, Αθήνα 2004] με το κεφάλαιο «Κοινωνία των πολιτών - Ανοικτή κοινωνία», όπου συμπυκνώνει αυτά τα θέματα –βλ. ιδίως σ. 620-623.

Με ομόλογο τρόπο, νομιμοποιείται η (υπαρκτή στο εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα) απόσυρση του κράτους από κρίσιμα πεδία του δημόσιου τομέα και της κοινωνικής, προνοιακής πολιτικής: εμφανίζεται ως ανάπτυξη μιας πλουραλιστικής ελευθερίας σε βάρος της παλιάς, «ισοπεδωτικού τύπου πρόσληψης» της ισότητας (βλέπε «παραδοσιακό» κράτος πρόνοιας), ως ενίσχυση τελικά της (πλουραλιστικής και ελεύθερης) κοινωνίας πολιτών μέσα από τον αυτοπεριορισμό του κράτους στην «παροχή υπηρεσιών υψηλότερης ποιότητας προς τον πολίτη». ⁴⁰ Μάλιστα, ως απαύγασμα της νέας σχέσης κράτους και κοινωνίας πολιτών παρουσιάστηκαν οι Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές (ΑΔΑ–Συνήγορος του πολίτη κλπ.), που «εμπεριέχονται» στον «τρίτο χώρο» και δύνανται να «αμβλύνουν και τον κομματικοκρατικό αυταρχισμό και τις μονοπωλιακές τάσεις της αγοράς» ⁴¹ –ως εάν να μην είναι το κράτος αυτό που θεσμοθετεί τις ΑΔΑ αλλά αυτές να αναφύονται εντός του κοινωνιακού «τρίτου χώρου»– ενώ προτάθηκε ακόμη και η συνταγματική κατοχύρωση της κοινωνίας πολιτών. ⁴²

Η παραπάνω πρόταση υπήρξε προγραμματική δέσμευση, εκβάλλοντας και σε συγκεκριμένες πολιτικές «αξιοποίησης» και «ενίσχυσης» των πολυάριθμων ΜΚΟ ⁴³ –κυρίως, ίσως, στον κρίσιμο τομέα της εξωτερικής πολιτικής. Δέσμευση που υλοποιήθηκε και θεσμικά, καθόσον για πρώτη φορά έκανε την εμφάνισή του στην ελληνική νομοθεσία ο όρος ΜΚΟ με τον νόμο 2731/1999 για την αναπτυξιακή βοήθεια και τον νόμο 2646/1998 για την ανάπτυξη του Εθνικού Συστήματος Κοινωνικής Φροντίδας. Στην πραγματικότητα, η ενίσχυση των ΜΚΟ συντελέστηκε σε ένα πλαίσιο (και οικονομικής)

---

40. Παρόμοιες θέσεις εξέφρασε ιδίως ο Νικηφόρος Διαμαντούρος –βλ. Νικηφόρος Διαμαντούρος, «Σχέσεις κράτους-πολίτη, θεσμοί και κοινωνία πολιτών στις αρχές του 21ου αιώνα», σε *Η προοπτική του εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα*, ό.π., εκδήλωση για τα δεκάχρονα του ΟΠΕΚ, 23 Ιανουαρίου 2002, σ. 38, και του ίδιου, εισήγηση με θέμα «Δημοκρατία, ελεγχσιμότητα (accountability) και κοινωνία πολιτών», στην εκδήλωση «Τα σύγχρονα κέντρα εξουσίας και η κοινωνία των πολιτών» (10.6.1997), σε *Διάλογος για την Αριστερά*, ΙΣΤΑΜΕ, Αθήνα Άνοιξη 1997 – Εκδηλώσεις που διοργάνωσε το ΙΣΤΑΜΕ σε συνεργασία με τον Όμιλο Προβληματισμού για τον Εκσυγχρονισμό της Κοινωνίας και τον Όμιλο Πολιτεία, σ. 131-132.

41. Νίκος Μουζέλης, «Γιατί αποτυγχάνουν οι μεταρρυθμίσεις; Το κράτος και το κομματικό φουτμπόλ», σε Κέντρο Θεσμικών Μεταρρυθμίσεων, Θεόδωρος Πελαγίδης (επιμ.), *Η εμπλοκή των μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα. Μια αποτίμηση του εκσυγχρονισμού*, Παπαζήση, Αθήνα 2005, σ. 30.

42. Στο πλαίσιο της συνταγματικής αναθεώρησης, βλ. ανακοίνωση της Ένωσης Πολιτών για την Παρέμβαση, *Κοινωνία Πολιτών*, τχ. 5, Χειμώνας 2000.

43. Παρουσίαση των θέσεων του ΠΑΣΟΚ στο Ζάππειο ενόψει των βουλευτικών εκλογών της 9ης Απριλίου 2000 (29.3.2000).

εξάρτησης της δράσης τους από τις κρατικές επιλογές,⁴⁴ ενίοτε δε σε μια σχέση υποκατάστασης κρατικών λειτουργιών από τις ΜΚΟ (όπως λειτουργίες εξωτερικής πολιτικής αλλά και κοινωνικής πρόνοιας).⁴⁵ Στο πεδίο της εσωτερικής πολιτικής επίσης επιδιώχθηκε η ενίσχυση του «τριπογενούς τομέα», ιδίως όμως εάν επρόκειτο να υποστηριχθούν έτσι ορισμένες κεντρικές πολιτικές («εθνικές») επιλογές: Αυτό συνέβη με τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004, όταν υποστηρίχθηκε με κάθε τρόπο η ανάπτυξη μιας κουλτούρας «εθελοντικής εργασίας» (καμπάνιες, εισαγωγή σχετικών μαθημάτων στα σχολεία κλπ).⁴⁶ Το αρχικά χαμηλό ενδιαφέρον της ελληνικής κοινωνίας αντιμετωπίστηκε με τη σύνδεση του «εθελοντισμού» με συγκεκριμένα υλικά ανταλλάγματα (μοριοδότηση για το Δημόσιο κλπ.).

44. Οι ΜΚΟ εντάχθηκαν σε ένα σύστημα δημόσιας οικονομικής ενίσχυσης, με το νόμο 2731/1999, για τις ΜΚΟ που έχουν ως αντικείμενο την αναπτυξιακή βοήθεια (προβλέπονται φορολογικά κίνητρα για δωρεές σε ΜΚΟ που αποβλέπουν σε αναπτυξιακούς σκοπούς, άρθρο 13.1, και μισθολογικά κίνητρα σε υπαλλήλους που συμμετέχουν σε τέτοιες ΜΚΟ, άρ. 14.2) και με το νόμο 2646/1998 για τις εθελοντικές ΜΚΟ που δραστηριοποιούνται στον τομέα της υγείας και της κοινωνικής φροντίδας (άρ. 12.3). Βλ. σχετικά Χαράλαμπος Ανθόπουλος, «Πολιτικά κόμματα και μη κυβερνητικές οργανώσεις», σε Δημήτρης Τσάτσος, Ξενοφών Κοντιάδης (επιμ.), *Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων*, Παπαζήση, Αθήνα 2003, σ. 190 και Βασίλης Βουτσάκης, «Εθελοντές και κράτος: Οι σειρήνες της σύμφυσης», σε Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Η άγνωστη κοινωνία των πολιτών*, ό.π., σ. 106, σημ. 36.

45. Ο νόμος 2731/1999 όριζε τις προϋποθέσεις ανάθεσης σε ΜΚΟ προγραμμάτων ανθρωπιστικής βοήθειας προς τρίτες χώρες υπό την αιγίδα του ΥΠΕΞ και με τη χρηματοδότηση δημοσίων φορέων. Το ΥΠΕΞ, με βάση τον ίδιο νόμο αλλά και το Π.Δ. 224/2000, σύστησε την Υπηρεσία Διεθνούς Αναπτυξιακής Συνεργασίας ως εξειδικευμένο φορέα, αρμόδιο για την προώθηση, το συντονισμό, την εποπτεία δράσεων και προγραμμάτων σε αναπτυσσόμενες χώρες, που θα υλοποιούνται από ΜΚΟ. Η ΥΔΑΣ είναι, αν όχι ο μεγαλύτερος, σίγουρα ο πιο σταθερός χρηματοδότης των ελληνικών ΜΚΟ. Βλ. Συμεών Ιορδανίδης, *Συνεργασία ιδιωτικού - κρατικού τομέα. Παραδείγματα από τη σύγχρονη Ελλάδα*. Αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, ΠΜΣ Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης 2007, σ. 32, 51 και 123 [κόμβος Παντείου Πανεπιστημίου ΠΑΝΔΗΜΟΣ, <http://library.panteion.gr:8080/dspace/handle/123456789/540>]. Το Υπουργείο Εξωτερικών, εξάλλου, διέθεσε μεγάλο μέρος της ελληνικής συμβολής στην ανοικοδόμηση του Αφγανιστάν μέσω της χρηματοδότησης ελληνικών ΜΚΟ. Πολλά Υπουργεία διοχέτευσαν με τον ίδιο τρόπο κονδύλια του Γ' ΚΠΣ, ενώ δεν έλειψε και η όσωση ΜΚΟ και κρατικής διοίκησης (διορισμοί προέδρων ΜΚΟ σε διοικήσεις των ΔΕΚΟ ή σε υπουργικές θέσεις, όπως η υπουργοποίηση του προέδρου του ελληνικού τμήματος της Greenpeace Ηλ. Ευθυμίουπουλου), βλ. σχετικά Αλέξανδρος Καζαμίας, «Η άνοδος και η πώση του κρατικού κομματισμού», σε Θεόδωρος Πελαγίδης (επιμ.), *Η εμπλοκή των μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 74.

46. Ήδη το 2001 είχε ανακηρυχθεί Έτος Εθελοντισμού.

Αν κάπως έτσι η κοινωνία πολιτών διαδόθηκε ως η αναπαράσταση ενός νέου κόσμου, όμορφου, ηθικού, αγγελικά πλασμένου, μια πιο προσεκτική ματιά στη διαδρομή της έννοιας κοινωνία πολιτών μπορεί να αναδείξει τι αποσιωπάται –και τι διακυβεύεται– στο πλαίσιο της συγκαιρινής, εξαιρετικά εκτεταμένης χρήσης του όρου.

Η γενεαλογία της έννοιας ανάγεται στη φιλελεύθερη ωφελιμιστική πολιτική οικονομία του 18ου αιώνα (Άνταμ Σμιθ, λχ) ως «κόσμος των αναγκών», ως ο χώρος των ιδιαίτερων (υλικών) αναγκών και της υλικής δράσης των μελών της κοινωνίας. Εδώ, η κοινωνία πολιτών είναι αυτορρυθμιζόμενη μέσω της καταλυτικής επίδρασης της αγοράς, έτσι ώστε παράγει «πολιτισμό» και οδηγεί στη γενική ευημερία. Αυτή την έννοια δανείζεται ο Χέγκελ, για τον οποίο κοινωνία πολιτών είναι ο υλικός κόσμος, ένα σύστημα εγωιστικών και ανταγωνιστικών αναγκών, που υπερβαίνει τον ορίζοντα της οικογένειας και συνιστά την αντικειμενοποίηση/αλλοτριώση της Ιδέας του Λόγου. Η Ιδέα, έτσι, ξαναβρίσκει τον εαυτό της μέσα στη σύνθεση/συνφιλίωση που αποτελεί το Κράτος, η πολιτική κοινωνία.⁴⁷

Στον Χέγκελ είναι που η κοινωνία πολιτών αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα, ενώ αναδεικνύεται η καταστατική της αμφισημία, ως κοινωνία πολιτών ή κοινωνία αστών/αστική κοινωνία (Bürgerliche Gesellschaft), καθώς εντάσσεται στο ιδιαίτερο ιστορικό πλαίσιο της ανάδυσης και επικράτησης των αστών και του τρόπου κοινωνικής οργάνωσης που προάγουν. Το κράτος, για τον Χέγκελ, είναι δημιούργημα της αστικής κοινωνίας/κοινωνίας πολιτών. Αν η αστική κοινωνία ισοδυναμεί με το βασίλειο των ιδιαίτερων συμφερόντων, όπου αλλοτριώνεται η Ιδέα από τον εαυτό της, το κράτος αντιπαράθεται σε αυτήν ως «η πραγματικότητα της ηθικής Ιδέας».⁴⁸ Το κράτος είναι «η ιδιαίτερη αυτοσυνείδηση που έχει ανυψωθεί στη γενικότητά της», μια απαίτηση του Λόγου σύμφωνα με την οποία το άτομο δεν μπορεί να αναπαρασταθεί ως τέτοιο παρά μόνο ως ίσο με τα άλλα σε ό,τι αφορά τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις. Το κράτος είναι «το καθ' εαυτό και δι' εαυτό έλλογο».⁴⁹

Ασκώντας ενδελεχή κριτική στον Χέγκελ, ο Μαρξ έδειξε⁵⁰ ότι η εγγελιανή «κοινωνία πολιτών» –που άλλωστε προσομοιάζει στη χομπσιανή φυσική κα-

47. Νίκος Πουλαντζάς, «Θέματα της μαρξιστικής αντίληψης περί κράτους», σε *Μαρξισμός και επιστήμη, Β' Εβδομάδα Σύγχρονης Σκέψης*, Θεμέλιο, Αθήνα 1966, σ. 288 επ.

48. Γκέοργκ Φρίντριχ Χέγκελ, *Βασικές γραμμές της φιλοσοφίας του Δικαίου*, παράγραφος 257, σε Μανόλης Αγγελίδης, Θανάσης Γκιούρας, *Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους*, Σαββάλας/Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, Αθήνα 2005.

49. *Ο.π.*, παράγραφος 258.

50. Καρλ Μαρξ, *Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του κράτους και του Δικαίου*, Παπαζήση, Αθήνα 1978.

τάσταση του γενικευμένου πολέμου— δεν είναι παρά μια πολύ συγκεκριμένη κοινωνία, η κοινωνία όπου ο πολίτης ταυτίζεται με τον αστό, η αστική κοινωνία. Έτσι, η εγγεληνή διάκριση του κράτους από την κοινωνία πολιτών είναι όχι ουσιακή αλλά ιστορική. Ο Μαρξ, ιστορικοποιώντας την εγγεληνή κατασκευή, πετυχαίνει να δείξει ότι η ίδια η διάκριση κράτους-κοινωνίας είναι προϊόν της αστικής κοινωνίας, και ότι το κράτος δεν υπερίπταται της κοινωνίας πολιτών όπως ο ουρανός πάνω από την Γδέα, αλλά είναι το ίδιο παράγωγο της.⁵¹

Ο Μαρξ υπέδειξε τη διάκριση μεταξύ των μερικότερων ιδιωτικών, «οικονομικο-συντεχνιακών» συμφερόντων της αστικής τάξης και των ευρύτερων πολιτικών της συμφερόντων (στη *18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, λχ.). Προκειμένου, λοιπόν, να κυριαρχήσει η αστική τάξη πρέπει να πάρει τη μορφή μιας δύναμης στην οποία οι άλλες τάξεις θα αναγνωρίζουν όχι πια ένα μέρος της κοινωνίας πολιτών αλλά τον κυρίαρχο. Η οργάνωση μιας τάξης σε κυρίαρχη τάξη αναγκαστικά περνάει από το δίαυλο του κράτους. Την ειδική μορφή αυτής της σχέσης κράτους-κοινωνίας συμπυκνώνει κατά τον καλύτερο τρόπο μια αποστροφή από την *Γερμανική ιδεολογία* των Μαρξ και Ένγκελς:

Η αστική τάξη είναι αναγκασμένη να οργανωθεί στο εθνικό επίπεδο, και όχι πια στο τοπικό, και να δώσει οικουμενική μορφή στα κοινά της συμφέροντα [...] το κράτος προσέλαβε μια ιδιαίτερη ύπαρξη δίπλα στην κοινωνία πολιτών και έξω από αυτήν. Όμως το κράτος αυτό δεν είναι παρά η μορφή οργάνωσης που αναγκάζονται να υιοθετήσουν οι αστοί, έτσι ώστε να κατοχυρώσουν αμοιβαία την ιδιοκτησία και τα συμφέροντά τους [...] Καθώς το κράτος είναι, επομένως, η μορφή μέσω της οποίας τα άτομα μιας κυρίαρχης τάξης κατοχυρώνουν τα κοινά τους συμφέροντα και στην οποία συμπυκνώνεται ολόκληρη η κοινωνία πολιτών μιας εποχής, έπεται ότι όλοι οι κοινοί θεσμοί διαμεσολαβούνται από το κράτος και προσλαμβάνουν πολιτική μορφή. Εξού και η ψευδαίσθηση ότι ο νόμος θεμελιώνεται στη βούληση, ή καλύτερα σε μια ελεύθερη βούληση, αποσυνδεδεμένη από την συγκεκριμένη βάση της.⁵²

Έτσι, στον Μαρξ, και αργότερα στον Γκράμσι, η έννοια του «καθαυτό πολιτικού», του πολιτικού πεδίου δηλαδή, συνδέεται με το διαχωρισμό κρά-

51. Βλ. και Jacques-Yves Le Bec, λήμμα «État-Société civile», σε Gérard Bensussan, Georges Labica, *Dictionnaire critique du marxisme*, Quadrige/PUF, Παρίσι 1999 [1982].

52. Karl Marx-Friedrich Engels, *L' idéologie allemande. Première partie: Feuerbach*, Editions sociales, Παρίσι 1970, σ. 105-108.

τους και κοινωνίας πολιτών/ιδιωτών, που λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο της σταδιακής συγκρότησης του νεωτερικού αστικού κράτους. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής αναπαριστά την κοινωνία (πολιτών) ως ένα άθροισμα ατόμων, ως το βασίλειο του «ιδιωτικού» και του «ατομικού», ενώ επιφυλάσσει για το κράτος έναν καθαυτό πολιτικό χαρακτήρα, που έχει την ικανότητα να «καθολικοποιεί» τα ειδικά συμφέροντα των κυρίαρχων τάξεων, βασιζόμενος στις τυπικές και αφηρημένες αξίες της ελευθερίας και της ισότητας, προϋποθέτοντας δηλαδή ότι όλοι οι άνθρωποι είναι ελεύθεροι και ίσοι στο μέτρο που είναι όλοι τους ιδιωτικά πρόσωπα, υποκείμενα στο γενικό και απρόσωπο δίκαιο.⁵³

Ο Γκράμσι κινήθηκε στην αυτή γραμμή ανάλυσης, εμβολιάζοντάς την βέβαια με εξαιρετικά πρωτότυπες παρεμβάσεις. Αντιπάχθηκε σταθερά στον ιδεαλισμό του Κρότσε και τη φιλελεύθερη ιδεολογία, απορρίπτοντας κάθε ιδέα οργανικής διάκρισης ανάμεσα στην κοινωνία πολιτών και το κράτος.⁵⁴ Η περί του αντιθέτου υπόθεση υπήρξε πολύ διαδεδομένη, και αξιοποιήθηκε όπως είδαμε δεόντως στην πρόσφατη φιλολογία περί αναγέννησης της κοινωνίας των πολιτών. Μία από τις πρώτες διατυπώσεις της βρίσκεται στις σελίδες του Ν. Μπόμπιο.

Ο Μπόμπιο επεξεργάζεται ένα μάλλον απλουστευτικό σχήμα, που υποθέτει ότι η καινοτομία της γκραμισιανής θέσης, σε σχέση με το σύνολο της μαρξιστικής παράδοσης, ήταν ότι τοποθέτησε την κοινωνία πολιτών όχι στη «στιγμή» της δομής αλλά της υπερδομής, ότι δηλαδή στον Γκράμσι η κοινωνία πολιτών εμπερικλείει «όχι το σύνολο των υλικών σχέσεων» και της «εμπορικής και βιομηχανικής ζωής» (όπως στον Μαρξ), αλλά το σύνολο των ιδεολογικών και πολιτισμικών σχέσεων, της πνευματικής και διανοητικής ζωής. Ο Μπόμπιο υποθέτει ότι ο Γκράμσι (ως «θεωρητικός των υπερδομών») αποσυνδέει την κοινωνία πολιτών από τη δομή –όπου την είχε προσδέσει, υποτίθεται, ο Μαρξ– και τη συνδέει με την υπερδομή, η οποία είναι, στην γκραμισιανή θεώρηση, το κυρίαρχο στοιχείο (ενώ στη μαρξική ήταν η δομή).⁵⁵

Στην θεώρηση αυτή άσκησε καταλυτική κριτική ο Ζ. Τεξιέ. Ακόμη και αν υποτεθεί ότι η γκραμισιανή θεωρία είναι μια «θεωρία των υπερδομών», αυτό καθόλου δεν σημαίνει ότι μπορεί να απομειωθεί σε μια ιδεαλιστική θέ-

---

53. Βλ. και Νίκος Πουλαντζάς, *Για τον Γκράμσι*, Πολύτυπο, Αθήνα 1982, σ. 45-46.

54. Όπως υποσημειώνει η Κριστίν Μπυσί-Γκλικομάν, στο *Ο Γκράμσι και το κράτος*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 111.

55. Norberto Bobbio, «Gramsci and the conception of civil society», σε Chantal Mouffe (επιμ.), *Gramsci and Marxist Theory*, Routledge & Kegan Paul, Λονδίνο 1979, σ. 30-33.

ση που καθιστά δεσπίζουσα «στιγμή» την κουλτούρα και την ιδεολογία, σε αντίθεση με τον υποτιθέμενο οικονομισμό του «υλιστή» Μαρξ που ανάγει τα πάντα στη δομή. Για τον Τεξιέ, η θεωρία περί υπερδομών του Γκράμσι είναι «η ίδια μέρος ενός ευρύτερου συμπλέγματος που στοχεύει να συμπεριλάβει τη ζωντανή διαλεκτική της ιστορίας στην ολότητα της (την “ολοκληρωμένη” και όχι τη μερική ιστορία, λέει ο Γκράμσι, των οικονομικών δυνάμεων μόνο ή μόνο της στιγμής της ηθικο-πολιτικής εξάπλωσης)». ⁵⁶ Πρόκειται, για την ακρίβεια, για μια θεώρηση των ειδικών σχέσεων μεταξύ υποδομής και υπερδομής, η θεωρία της ενότητας τους και του ιστορικού μπλοκ που συνιστούν. «Χωρίς τη θεωρία του ιστορικού μπλοκ και της ενότητας οικονομίας και κουλτούρας, κουλτούρας και πολιτικής, που απορρέει από αυτήν, η γκραμσιανή θεωρία δεν θα ήταν μαρξιστική», λέει ο Τεξιέ –ενδεχομένως δεν θα ήταν καν γκραμσιανή.

Αν λοιπόν αυτό είναι το ακριβές νόημα της γκραμσιανής θεώρησης, τότε στο πλαίσιο της δεν είναι λογικά δυνατό να διαχωριστεί η κοινωνία πολιτών από την πολιτική κοινωνία. Η διάκριση ανάμεσα στη στιγμή της ισχύος (πολιτική κοινωνία, κράτος με τη στενή έννοια) και τη στιγμή της συναίνεσης (κοινωνία πολιτών) είναι όχι ένα θεωρητικό συμπέρασμα αλλά ένας «πρακτικός κανόνας έρευνας», ⁵⁷ ένα μεθοδολογικό εργαλείο που επιτρέπει και διευκολύνει την ανάλυση μιας οργανικής πραγματικότητας, της καπιταλιστικά οργανωμένης κοινωνίας, όπου η πραγματική διάκριση των δύο αυτών στιγμών είναι απολύτως αδύνατη.

Πράγματι, ο Γκράμσι στοχάζεται τις έννοιές του σε μια ιστορική συγκυρία ήπας του εργατικού κινήματος μπροστά στο φασισμό. Θεωρώντας ότι η ήπτα φανερώνει μια υποτίμηση του ταξικού αντιπάλου, επιχειρεί να απαντήσει θεωρητικά με την εργασία του για τη διεύρυνση του κράτους. ⁵⁸ Οι θεωρητικές του μέριμνες δεν στρέφονται μόνο στη διερεύνηση της δυνατότητας μιας ηγεμονίας του προλεταριάτου αλλά, περισσότερο ίσως, ανιχνεύουν την πολλαπλότητα των διαδικασιών της αστικής επανάστασης και εξουσίας. Η θεωρητική και αναλυτική έννοια της ηγεμονίας εμφανίζεται στο γκραμσιανό έργο, σύμφωνα με την ανάλυση του Πέρυ Άντερσον, σε τρεις χρονολογικά διαδοχικές εκδοχές. ⁵⁹ Σε όλες, σημαντική είναι η διάκριση πολιτική κοινωνία/κοινωνία των πολιτών. Πολιτική κοινωνία νοείται ο στενά ορι-

56. Jacques Texier, «Gramsci, theoretician of the superstructures», σε Chantal Mouffe (επιμ.), *ό.π.*, σ. 49.

57. *ό.π.*, σ. 51.

58. Κριστίν Μπυσί-Γκλικσμάν, *Ο Γκράμσι και το κράτος*, *ό.π.*, σ. 280.

59. Βλ. Perry Anderson, *Sur Gramsci*, Maspero, Παρίσι 1978.

σμένος μηχανισμός του κράτους, με τους κρατικούς υπαλλήλους και τους πολιτικούς αντιπροσώπους αλλά και με τους μηχανισμούς καταστολής και το μονοπώλιο της βίας. Κοινωνία των πολιτών εννοείται η ιδιωτική κοινωνία, η κοινωνία των ιδιωτών, των ατόμων, με όλους εκείνους τους (συχνά όχι άμεσα κρατικούς) θεσμούς και οργανισμούς που εγκαθιδρύονται στο έδαφός της: τους πολιτιστικούς θεσμούς, το σχολείο, τον Τύπο, την εκκλησία κλπ.

Οι τρεις εκδοχές έχουν ως εξής: (α) Στη Δύση η κοινωνία των πολιτών εμφανίζεται κυρίαρχη σε σχέση με το κράτος (σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στον ανατολικό δεσποτισμό). Το παιχνίδι της ηγεμονίας παίζεται στο έδαφος της κοινωνίας των πολιτών, η οποία έχει το πρωτείο έναντι της κυριαρχίας που οργανώνεται από την πολιτική κοινωνία. Η εκδοχή αυτή ωστόσο μοιάζει να αγνοεί την οργανωτική πρωταρχικότητα του κράτους. (β) Η ηγεμονία μοιράζεται ανάμεσα σε κοινωνία των πολιτών και πολιτική κοινωνία. Ηγεμονία εδώ είναι «συναίνεση + βία». Ωστόσο, ξέρουμε ότι το μονοπώλιο της νομιμοποιημένης βίας ανήκει στο κράτος. Εμφανίζεται λοιπόν εδώ αυτό που ο Πέρυ Άντερσον αποκαλεί «δομική ασυμμετρία»: ενώ η ιδεολογία (συναίνεση) οργανώνεται στο έδαφος και της κοινωνίας των πολιτών και της πολιτικής κοινωνίας, η βία μπορεί να είναι παρούσα μόνο στο κρατικό πεδίο, της πολιτικής κοινωνίας. (γ) Διευρυμένο κράτος: το κράτος συμπεριλαμβάνει κοινωνία των πολιτών και πολιτική κοινωνία. Η ηγεμονία δεν διαμοιράζεται πλέον, αλλά ενοποιείται σε ένα ανώτερο επίπεδο, το διευρυμένο κρατικό. Το κράτος εμφανίζεται πια με αυτό που ο Γκράμσι αποκαλεί «ολοκληρωμένη σημασία: δικτατορία + ηγεμονία»,⁶⁰ είναι δηλαδή σύνθεση ενός ηγεμονικού συστήματος που εγκολπώνει τον στενά κρατικό μηχανισμό και εξακτινώνεται στην κοινωνία των πολιτών. Η ιστορική ενότητα των κυρίαρχων τάξεων πραγματοποιείται μέσα στο διευρυμένο κράτος και, στη συγκεκριμένη της μορφή, «είναι το αποτέλεσμα των οργανικών σχέσεων ανάμεσα στο κράτος ή την πολιτική κοινωνία και την κοινωνία των πολιτών».⁶¹

Ο Γκράμσι επομένως ενοποιεί τις «δύο μορφές με τις οποίες παρουσιάζεται το κράτος στη γλώσσα και την κουλτούρα των περασμένων εποχών, δηλαδή σαν κοινωνία των πολιτών και σαν πολιτική κοινωνία, σαν αυτοκυβέρνηση και σαν κυβέρνηση των κρατικών υπαλλήλων».⁶² Η γκραμισιανή εξίσωση της πολιτικής κοινωνίας και της κοινωνίας των πολιτών αναδεικνύει

---

60. Αντόνιο Γκράμσι, *Παρελθόν και παρόν*, Στοχαστής, Αθήνα 2005, σ. 42.

61. Αντόνιο Γκράμσι, *Il Risorgimento*, Στοχαστής, Αθήνα 1987, σ. 303.

62. Αντόνιο Γκράμσι, *Παρελθόν και παρόν*, ό.π., σ. 101.

πάλι τη διαλεκτική ενότητα δομών και υπερδομών, δείχνει τον αξεδιάλυτα «οικονομικο-πολιτικό χαρακτήρα όλων των δραστηριοτήτων που λαμβάνουν χώρα στις υπερδομές».⁶³ Η διευρυμένη έννοια του κράτους [Stato integrale], δηλαδή της πολιτικής και του εποικοδομήματος γενικά, συνδέεται με μια συγκεκριμένη υλιστική ανάλυση των ιστορικών διαδικασιών που αλλάζουν τη δομή του κόσμου στις αρχές του 20ού αιώνα, όταν η μεταρρύθμιση της παραγωγής, ο φορντισμός, η εισαγωγή στοιχείων σχεδιασμού της οικονομίας, αλληλοδιαπλέκονται με μια αλλαγή του ίδιου του κράτους.

Είναι φανερό ότι οι σύγχρονες αναφορές στην γκραμισιανή κοινωνία πολιτών βασίζονται σε μια εκτεταμένη παρανόηση της θέσης στην οποία (θέλουν να) θεμελιώνονται. Όχι μόνο διότι ο Γκράμισι ουδέποτε απέδωσε οποιοδήποτε «πρωτεύειο» στην κοινωνία πολιτών, θεωρώντας την το κατεξοχήν (ή μοναδικό) πεδίο ελευθερίας, αποσυνδέοντάς την από το κράτος και το πολιτικό πεδίο εν γένει· αντιθέτως, για τον Γκράμισι, και στο πλαίσιο του διευρυμένου κράτους που εννοιολογεί, η κοινωνία πολιτών είναι ένα σύνθετο πεδίο συναίνεσης και καταστολής, υποταγής και αυτονομίας, όπου συνυπάρχει η κυριαρχία και η χειραφέτηση, η αναπαραγωγή και η ανατροπή των κοινωνικών σχέσεων. Αλλά, κυρίως, διότι η κοινωνία πολιτών δεν πρέπει ούτε είναι δυνατό να εξετάζεται διαχωρισμένη από το κράτος ή από τις ταξικές συγκρούσεις και στρατηγικές που συνεπάγεται το καπιταλιστικό κοινωνικό πεδίο –άλλωστε, το δίδαγμα του Γκράμισι είναι ότι η κοινωνία πολιτών δεν είναι μια κοινωνία «ελεύθερων και ίσων ατόμων», αλλά η ίδια η καπιταλιστική κοινωνία, με τις ομόλογες κοινωνικές σχέσεις.⁶⁴

63. Jacques Texier, «Gramsci, theoretician of the superstructures», *ό.π.*, σ. 64.

64. Η απόπειρα «αποκομμουνιστικοποίησης» του Γκράμισι είναι διαδεδομένη, αλλά, κατά τη γνώμη μου, όχι ακριβώς θεωρητικά θεμιτή. Όχι απλώς διότι προσπερνά το γεγονός ότι ο Γκράμισι υπήρξε κομμουνιστής πολιτικός, και ως τέτοιος έγραφε, αλλά επειδή δεν μπορούμε να αφαιρέσουμε την οπτική του ιστορικού υλισμού από την θεωρητική του παραγωγή χωρίς να την αποστεώσουμε σε ένα φορμαλιστικό σχήμα, ευεπίφορο σε ιδεολογικές χρήσεις και καταχρήσεις. Για μια τέτοια ρητή χρήση βλ. John Keane, *Civil Society, Old Images, New Visions*, *ό.π.*, σ. 15-19. Στα καθ' ημάς, ο Γιάννης Βούλγαρης επίσης υιοθετεί μια «απαλλαγμένη από ξεπερασμένες θεωρητικές και πολιτικές όψεις» (από την «κομμουνιστική εχολογία του “μαρασμού του κράτους” και της απορρόφησής του από την κοινωνία των πολιτών») θεώρηση της γκραμισιανής θέσης, στο Γιάννης Βούλγαρης, «Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα. Μια σχέση προς επανεξέταση;», σε *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 28, Νοέμβριος 2006. Ο Βούλγαρης σωστά αμφισβητεί το θεωρητικό στερεότυπο της «ατροφικής» ελληνικής κοινωνίας πολιτών, υποδεικνύοντας ταυτόχρονα ότι το κράτος υπήρξε αποτελεσματικό και ως προς την οργάνωση των πολιτικών θεσμών αλλά και ως προς την διαχείριση της ανάπτυξης της χώρας. Ωστόσο, ενώ αρνείται το διαχωρισμό κράτους και κοινωνίας πολιτών,

Στη σύγχρονη, «αναγεννημένη» εκδοχή της κοινωνίας πολιτών, τα παραπάνω στοιχεία «εξαφανίζονται» υπέρ μιας ειρηνευμένης αναπαράστασης της ως πεδίο ελευθερίας και ατομικής αυτονομίας, περιχαρακωμένο από αδικαιολόγητες κρατικές παρεμβάσεις. Υποστηρίζω ότι η συγκεκριμένη κατανόηση της κοινωνίας πολιτών δεν είναι παρά η εκσυγχρονισμένη εκδοχή της παλιάς και γνώριμης αστικής αναπαράστασης του κοινωνικού ως πεδίου όπου τα «ελεύθερα και ίσα άτομα» ελεύθερα συναλλάσσονται και συναλλάσσονται καλά, περιορίζοντας τις διεκδικήσεις τους σε δικαιώματα, περισσότερα δικαιώματα. Στην καρδιά αυτής της αντίληψης βρίσκεται η ιδέα του ατόμου, απογυμνωμένου από κάθε κοινωνικό δεσμό. Η ιδέα αυτή κάποτε είχε απελευθερωτικό χαρακτήρα και κριτικό προσανατολισμό, στο πλαίσιο της φυσικοδικαστικής θεμελίωσης που εξέφραζε τον χειραφετητικό δυναμισμό της αστικοδημοκρατικής επανάστασης «ενάντια στους κοινωνικούς δεσμούς εξάρτησης και υποτέλειας της προαστικής κοινωνίας».⁶⁵ Εκτός αυτού του αρχικού της πλαισίου, όμως, συνιστά όρο αναπαραγωγής της αστικής κυριαρχίας. Και εδώ αποκτούν όλη τους τη σημασία η μαρξιστική αποφενακιστική κριτική και ο αλτουσεριανός φιλοσοφικός ανθρωπισμός.⁶⁶ Διότι οι πολιτικοθεωρητικές προτάσεις που τοποθετούν στο επίκεντρό τους την κοινωνία πολιτών, με τον τρόπο που είδαμε παραπάνω, προάγουν μια πολύ συγκεκριμένη φιλοσοφική ανθρωπολογία: Αυτήν που κατανοεί τον άνθρωπο ως ελεύθερο υποκείμενο των πράξεων και των σκέψεών του, δηλαδή τον άνθρωπο που πριν απ' όλα είναι ελεύθερος να κατέχει, να

τελικά δεν καταφέρνει παρά μια εσωτερική κριτική στο κυρίαρχο παράδειγμα περί κοινωνίας πολιτών. Μιλώντας για την «ικανότητα του κράτους να διατηρεί την αυτονομία της δικής του οπτικής και των επιδιώξεών του στη διαδικασία κινητοποίησης, διαβούλευσης και συντονισμού των δυνάμεων της οικονομίας και της κοινωνίας πολιτών», αποδίδει στο κράτος μια αδικαιολόγητα ευρεία αυτονομία («προσωποποιημένο» κράτος, με δικές του «επιδιώξεις» και «οπτικές») και μια σχέση εξωτερικότητας προς την οικονομία και την «κοινωνία πολιτών», ως εάν το κράτος και οι κρατικές πολιτικές να μην «μολύνονται» από (και να μην συμπυκνώνουν) τις συγκρούσεις και τις επιμέρους ταξικές στρατηγικές που αναπτύσσονται στην κοινωνικοοικονομική ενδοχώρα. Έτσι, και ο πασοκικός εκσυγχρονισμός κατανοείται ως μία ακόμη στιγμή στην νεοελληνική ιστορία που το κρατικοπολιτικό σύστημα «ανταποκρίθηκε στα αιτήματα της κοινωνίας», όπου η «κοινωνία» εμφανίζεται ομοιογενής, να εκφράζει ομοθυμαδόν «αιτήματα», χωρίς να εξετάζεται από ποια συγκεκριμένα τμήματά της εκπορεύονται αυτές οι διεκδικήσεις και οι προσδοκίες «εκσυγχρονισμού», με ποιες στοχεύσεις και σε ποιο πλαίσιο, και πώς αυτές καθίστανται ηγεμονικές. Βλ. Γιάννης Βούλγαρης, στο ίδιο, ιδίως σ. 28-30.

65. Μανώλης Αγγελίδης, Θανάσης Γκιούρας, *Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους*, ό.π., Εισαγωγή, σ. 15.

66. Λουί Αλτουσέρ, *Θέσεις*, Θεμέλιο, Αθήνα 1978, σ. 157.

πουλάει και να αγοράζει, τον άνθρωπο-υποκείμενο δικαίου. Είναι η ανακαίνιση μιας ολόκληρης ιδεολογικής θέσης που κατανοεί την κοινωνία ως αποτελούμενη από ορθολογικά άτομα και καθοριζόμενη από τις ελεύθερες επιλογές και τη δράση τους (μεθοδολογικός ατομισμός και ορθολογική επιλογή). Πρόκειται, ακριβώς, για το συγκεκριμένο, αστικό σύμπαν, που, με τα λόγια του Ρολάν Μπαρτ, «μοναδικός του κάτοικος είναι ο Αιώνιος Άνθρωπος –ούτε προλετάριος, ούτε αστός».⁶⁷ Απέναντι σε αυτή τη μονοδιάστατη, ουσιοκρατική και εν τέλει αυτιστική ανθρωπολογία, μια άλλη θεωρητική παράδοση κατανοεί τον «άνθρωπο» ως προϊόν των κοινωνικών σχέσεων στις οποίες αναγκαστικά ή εκουσίως εμπλέκεται. Κατά την υπόδειξη του Άλτουσέρ, η σχέση αυτή «δεν είναι σχέση μεταξύ ανθρώπων, ούτε μεταξύ προσώπων ούτε δι-υποκειμενική ούτε ψυχολογική ούτε ανθρωπολογική σχέση, αλλά μια σχέση διπλή: μια σχέση ανάμεσα σε ομάδες ανθρώπων, που αφορά τις σχέσεις μεταξύ των ομάδων αυτών και των μέσων της παραγωγής»,⁶⁸ και όλο αυτό εντός του πλέγματος των πολιτικών και ιδεολογικών σχέσεων, που έχουν κι αυτές τη δική τους υλική αποτελεσματικότητα.

Η θέση που υποστηρίζω, λοιπόν, είναι ότι η «κοινωνία πολιτών» συγκροτήθηκε και διαχύθηκε ως κυρίαρχη θεωρητικο-πολιτική αναπαράσταση του κοινωνικού στο πλαίσιο της επιτέλεσης μιας διπλής λειτουργίας: Ως φορέας ενός ανακαινισμένου ατομισμού και, ταυτόχρονα, ως όχημα υπονόμησης –και μαζί μιας συγκεκριμένης αναδιαπραγμάτευσης– των «παραδοσιακών» τρόπων της πολιτικής, που προσιδιάζουν υποτίθεται στην «ξεπερασμένη» βιομηχανική κοινωνία (κόμματα, συνδικάτα).

Η ανακαίνιση του ατομισμού συνδέθηκε εξ αρχής με την υπόθεση της μετάβασης από τη βιομηχανική στη μεταβιομηχανική εποχή, στον πυρήνα της οποίας βρίσκεται πλέον η γνώση και η πληροφορία, που εκβάλλουν σε μια «μετα-υλιστική» οργάνωση της παραγωγής και της κοινωνίας εν γένει [Ντ. Μπελ, Ζ.Φ. Λυοτάρ]. Η μετάβαση αυτή συνεπάγεται τη γενικευμένη ανάπτυξη καινούριων αξιακών προτεραιοτήτων και συλλογικών στάσεων, που ο Ρ. Ίνγκλεχαρτ κωδικοποίησε στον όρο «μετα-υλιστικά»⁶⁹ (post-materialist –ζητήματα πολιτιστικά, ποιότητα ζωής, δικαιώματα, σχέσεις των φύλων, περιβάλλον), εντοπίζοντας και μια σύστοιχη υποχώρηση από τον πυρήνα του κοινωνικού των «υλιστικών» (materialist) ζητημάτων, που συνδέονται με τους υλικούς όρους της ύπαρξης, όπως η εργασία, η αμοιβή, ο μισθός κλπ. Και επειδή τα θεσμικά πολιτικά μορφώματα αναπτύχθηκαν,

67. Ρολάν Μπαρτ, *Μυθολογίες*, Ράππα, Αθήνα 1979.

68. Λουί Άλτουσέρ, *ό.π.*, σ. 160.

69. Ronald Inglehart, *La transition culturelle*, Economica, Παρίσι 1993, ιδίως σ. 455-456.

σύμφωνα με την υπόθεση αυτή, σε μια εποχή που κυριαρχούσε η λεγόμενη υλιστική οπτική, όταν δηλαδή «η σύγκρουση μεταξύ κοινωνικών τάξεων κυριαρχούσε στην πολιτική σκηνή», συνάντησαν ιδιαίτερες δυσκολίες να προσαρμοστούν στις καινούριες συνιστώσες του κοινωνικού ζητήματος που ανέκυψαν μαζί με την άνοδο των μετα-υλιστικών αξιών. Έτσι, «καθώς τα υφιστάμενα πολιτικά κόμματα δεν μπορούν να αντεπεξέλθουν στις στοχοθεσίες τους», τα «μετα-υλιστικά» κοινωνικά υποκείμενα τείνουν να στρέφονται προς άλλες μορφές (αυτόνομης) οργάνωσης.

Μια ολόκληρη κοινωνιολογική παράδοση προσδιόρισε τους *κοινωνικούς δρώντες* (*acteurs sociaux*) και τα «νέα κοινωνικά κινήματα» (μετα-υλιστικά, φεμινισμός, οικολογία, μετανάστες, άστεγοι κλπ) ως την *par excellence* μορφή συλλογικής οργάνωσης της νέας εποχής.⁷⁰ Η έμφαση στα πολιτισμικής τάξης διακυβεύματα, όμως, περιόρισε τα κοινωνικά κινήματα σε μια σχέση εξωτερικότητας προς το πολιτικό πεδίο, υπερτονίζοντας την κοινωνική τους διάσταση σε βάρος των όποιων πολιτικών τους προεκτάσεων και διεκδικήσεων. Θεωρώντας τα κοινωνικά κινήματα «αυτόνομες», πολιτισμικού τύπου πρωτοβουλίες, ανεξάρτητες από την αυστηρά νοούμενη πολιτική δράση, η παραπάνω οπτική καταλήγει στη θέση ότι «τα σημερινά κοινωνικά κινήματα έχουν ως κυρίαρχο χαρακτηριστικό ότι είναι καθαρά κοινωνικά», αποφασιστικά αγκυροβλημένα δηλαδή στο νεοπαγές έδαφος του «κοινωνιακού» (*societal*).⁷¹

Τελικά, τις βασικές προκείμενες αυτών των νέων θεάσεων της κοινωνίας ανέλαβε να συμπεκνώσει και να οργανώσει σε συνεκτικό θεωρητικο-πολιτικό εγχείρημα μια ορισμένη κοινωνιολογία που αναπτύχθηκε σε εκλεκτική συγγένεια με το ευρύτερο πολιτικό πρόγραμμα της ανανέωσης της σοσιαλδημοκρατίας –ιδίως στην βρετανική εκδοχή της. Κεντρικός «δράστης» εδώ, πλην του Α. Γκίντενς, ήταν ο Ούλριχ Μπεκ, με την υπόθεσή του περί αναγέννησης του πολιτικού μέσω της «υποπολιτικής».⁷²

Είναι εύκολο να μαντέψει κανείς με ποια έννοια ισοδυναμεί η «υποπολιτική» επιστροφή των ατόμων. Οι «ομάδες πολιτών» που γκρέμισαν τον «χάρτινο πύργο» της ολοκληρωτικής κρατικής εξουσίας στα ανατολικά καθεστώτα δείχνουν το δρόμο. Τα κόμματα αδυνατούν να παρακολουθήσουν

---

70. Για την αγγλοσαξωνική εκδοχή, βλ. Άντονι Γκίντενς, *Πέραν της Αριστεράς και της Δεξιάς*, Πόλις, Αθήνα 1999, σ. 11-12.

71. Βλ. Alain Touraine, *Le retour de l'acteur*, Fayard, Παρίσι 1993, σ. 281.

72. Κομβικό έργο είναι το Ulrich Beck, Anthony Giddens, Scott Lash, *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*, Polity Press, Λονδίνο 1994.

την «εξατομίκευση των πολιτικών συγκρούσεων και συμφερόντων» και την πνοή της «αυτό-οργάνωσης» –η κοινωνία πολιτών τα υπερβαίνει. Κι εδώ πολίτες νοούνται αυτά τα υποκείμενα που δεν αναγνωρίζονται πια στα «ολιστικά» πολιτικά προτάγματα του παρελθόντος και τις συναφείς διαιρέσεις τύπου Αριστερά-Δεξιά, αλλά κατασκευάζουν (και) την πολιτική τους βιογραφία μέσα από ένα πλήθος ετερόκλητων στάσεων και μερικών ζητημάτων. Κάπως έτσι στήνονται «δέκα χιλιάδες διαφορετικά κέντρα εξουσίας της κοινωνίας μας», ένας γαλαξίας μικροδικτύων που υπερβαίνουν την «παραδοσιακή» πολιτική τάξη και στήνουν το νέο έδαφος της πολιτικής. Καθώς κέντρο δεν υπάρχει πουθενά, το κράτος μετατρέπεται σε έναν ουδέτερο επιδιαιτητή και οργανωτή των μυριάδων μικροκοινωνικών debates.⁷³ Η μόνη οδός που έχουν τα κόμματα για να ευθυγραμμιστούν με την καλπάζουσα κοινωνία πολιτών είναι να δικτυωθούν εντός της, να μετασχηματιστούν σε κόμμα-δίκτυο μέσα σε αυτόν τον μεταβιομηχανικό κοινωνικό υπερπλουραλισμό και, απελευθερωμένα και αυτά από ιδεολογικές ή ταξικές δεσμεύσεις, να απευθυνθούν πραγματιστικά στους «περιπλανώμενους εκλογείς» [Ζ. Μπάουμαν] που υποτίθεται ότι δεν ταυτίζονται πια με τους παλαιότερους «πιστούς» σε κάποιο κόμμα εκλογείς αλλά είναι υποκείμενα «περισσότερο ανοιχτά σε ορθολογικά επιχειρήματα».⁷⁴

Αυτή η αναπάρσταση εντάσσεται σε μια απόπειρα απάντησης στην κρίση αντιπροσώπευσης που ενδημεί στις ανεπτυγμένες δυτικές δημοκρατίες. Απάντηση με συγκεκριμένες δεσμεύσεις και στόχους ωστόσο, καθόσον αποκρύπτει ότι το πολιτικό παιχνίδι συνεχίζει να παίζεται στην κεντρική, «παραδοσιακή» πολιτική σκηνή, στο κράτος και στα πολιτικά κόμματα που ασκούν ή επιδιώκουν να ασκήσουν την εξουσία, ότι ακόμη η κοινωνία διαπερνάται από εσωτερικές συγκρούσεις υλικών και μη συμφερόντων που αναπόφευκτα αναζητούν εκπροσώπηση στα κομματικά μορφώματα. Κανείς δεν αρνείται ότι οι σύγχρονες κοινωνίες είναι εξαιρετικά διαφοροποιημένες και αναγκαστικά πλουραλιστικές. Ωστόσο, είναι απλουστευτική η κατανόησή τους ως απλό άθροισμα ορθολογικών υποκειμένων που συζητούν τα ει-

73. Ούλριχ Μπεκ, *Η επινόηση του πολιτικού*, Νέα Σύνορα – Α. Λιβάνη, Αθήνα 1996, σ. 198-201 και 255-260.

74. Για μια στα καθ' ημάς (κριτική) δεξίωση του παραπάνω μοντέλου, βλ. Βασιλική Γεωργιάδου, «Από το κόμμα περιχαρακωμένων μελών στο “κόμμα-δίκτυο”»; Όψεις της οργανωτικής ανασυγκρότησης των πολιτικών κομμάτων στην ύστερη νεωτερικότητα», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τ. 5-6, Φθινόπωρο 2000 - Άνοιξη 2001. Για την ευρύτερη σχετική φιλολογία, βλ. Zigmund Bauman, *Liquid Modernity*, Polity Press, Καίμπριτζ 2000· Ulrich Beck, *Risk Society. Towards a new modernity*, Sage, Λονδίνο 1986· Anthony Giddens, *Selfidentity and Modernity*, Polity Press, Λονδίνο 1991.

δικά τους προβλήματα. Απλουστευτική διότι αδυνατεί να ερμηνεύσει ευρύτερες στοχεύσεις, συλλογικές στρατηγικές και επιλογές, που υπερβαίνουν τον ορίζοντα της ατομικής δράσης και συχνότατα συνδέονται ή βασίζονται σε απολύτως πεζά, υλικά θεμέλια. Αν η πολιτική διατηρεί μια σχετική αυτονομία, είναι διότι υπάρχει πάντοτε η απaráκαμπτη αναγκαιότητα της λυτρωτικής απόστασης ανάμεσα στο πλήθος των ατομικών ή συλλογικών συμφερόντων, συμμαχιών ή αντιθέσεων, και των φορέων εκείνων που μπορούν να τις συμπυκνώνουν, να τις οργανώνουν και να τις αναδιατάσσουν, εντάσσοντάς τες σε ευρύτερα πολιτικά προγράμματα που στοχεύουν στην ηγεμονία, την εξουσία, την αναπαραγωγή ή το μετασχηματισμό των υπαρκτών και καθοριστικών κοινωνικών σχέσεων. Και επειδή στη διαδικασία αυτή το κράτος διατηρεί όλη του τη σημασία ως πεδίο συμπύκνωσης των κοινωνικών πραγμάτων, αντίστοιχα τα κόμματα είναι ο απaráγραφτος ορίζοντας του πολιτικού, στο βαθμό που είναι εκείνοι οι σύνθετοι οργανισμοί που συγκεκριμενοποιούν μια συλλογική βούληση, τη διαχειρίζονται και τη διαπαιδαγωγούν ταυτόχρονα, την εντάσσουν σε μια ολιστική κοσμοαντίληψη, σε ένα συλλογικό, ιστορικό πρόγραμμα.⁷⁵ Ο σύγχρονος ηγεμόνας, το κόμμα, διατηρεί επομένως τον κομβικό του καθοδηγητικό, οργανωτικό και παιδαγωγικό ρόλο και στις σύγχρονες, «μεταβιομηχανικές» κοινωνίες.

Έτσι, οι ποικίλες εκδοχές της «υποπολιτικής» και του μεταβιομηχανικού βασιλείου της ελευθερίας που ονομάζεται κοινωνία πολιτών υποβάλλουν και αναπαράγουν μια αναπαράσταση του κοινωνικού και του πολιτικού συμβατή με τη νέα εποχή: Που υμνεί τον νέο ατομικισμό, υπερτονίζει τις πρωτοβουλίες αυτοβοήθειας, φιλανθρωπίας ή τοπικής αλληλεγγύης προκειμένου να καλύψει τα κενά που αφήνει η πολιτική περιορισμού των προνοιακών πολιτικών⁷⁶ ή ακόμη επιδιώκει, μέσα από πολλαπλές παρασιωπήσεις, να διαπαιδαγωγήσει το κοινό της σε μια ειρηνευμένη, «μετριοπαθή» εκδοχή της δημοκρατίας. Πράγματι, το ευρύτερο πρόγραμμα εκσυγχρονισμού και ανανέωσης της σοσιαλδημοκρατίας εμπεριείχε την εξύμνηση της κοινωνίας πολιτών ως το νέο ιστορικό υποκείμενο, μαζί με μια οργανωτική αναδιάρθρωση των αντίστοιχων κομμάτων, που στόχευε στη μετατροπή τους σε «χαλαρά» δικτυακά κόμματα, με την ταυτόχρονη απίσχναση των οργα-

---

75. Αναπόφευκτη αναφορά είναι εδώ ο Αντόνιο Γκράμσι: *Για τον Μακιαβέλι, για την πολιτική και για το σύγχρονο κράτος*, Ηριδανός, Αθήνα κ.κ., ιδίως σ. 11, 16, 34-37, 175 επ. και του ίδιου, *Παρελθόν και παρόν*, ό.π., σ. 30 και *Οι διανοούμενοι*, Στοχαστής, Αθήνα 1972, σ. 67 επ.

76. Κάτι ανάλογο δηλαδή με αυτό που συνέβη στη Βρετανία, βλ. Κόλιν Κράουτς, *Μεταδημοκρατία*, Εκκρεμές, Αθήνα 2006, σ. 72-73.

νωτικών δομών του παλιού μαζικού κόμματος. Σε τελευταία ανάλυση όμως, αυτό που επιχειρήθηκε να αποδυναμωθεί, με το νέο μοντέλο, ήταν οι ενοχλητικοί, «παραδοσιακοί» δεσμοί πολιτικής ένταξης, συμμετοχής και στρατευσης των ανθρώπων με τους συλλογικούς φορείς (κόμματα, συνδικάτα κλπ.).

Στην «πρωτοποριακή», από αυτήν την άποψη, περίπτωση των Νέων Εργατικών της Αγγλίας, οι παραπάνω κατευθύνσεις εκφράστηκαν εσωκομματικά με μια «αμερικανοποίηση» του κόμματος που διαπιστώνεται ομόφωνα από διαφορετικούς παρατηρητές. Η συναίνεση της βάσης στη νέα πολιτική γραμμή εξασφαλίστηκε και από μια σειρά οργανωτικών αλλαγών. Η νέα ηγεσία περιθωριοποίησε τις παλιές ηγετικές ομάδες και τους ακτιβιστές στο κόμμα (οι οποίοι, σημειωτέον, στηρίζονταν κυρίως στην εργατική/χειρωνακτική τάξη), ενώ στηρίχθηκε σε ατομικά μέλη χωρίς παραδοσιακή κομματική ταύτιση, σε εθελοντικές οργανώσεις και ΜΚΟ, σε κοινωνικούς φορείς χωρίς συλλογικά/συνδικαλιστικά ερείσματα: τα ετήσια συνέδρια αποδυναμώθηκαν στο επίπεδο της επικοινωνιακής φιάτσας, ώστε να παρακαμφθούν οι συγκρούσεις (και η δημοσιοποίησή τους) και να πλασαριστεί καλύτερα στα ΜΜΕ και στα περίφημα εκλογικά focus groups το νέο πολιτικό προϊόν από συμβούλους επικοινωνίας.⁷⁷ Ανάλογες διεργασίες έλαβαν χώρα και στο εσωτερικό άλλων κομμάτων του ίδιου ρεύματος, όπως το γερμανικό SPD: Αποδυνάμωση των ιεραρχικών οργανωτικών δομών του μαζικού μοντέλου, συρρίκνωση του κόμματος, χαλαρή οργάνωση και μια εκ πρώτης όψεως διάχυση των εξουσιών στα κομματικά όργανα, που όμως τελικά συγκέντρωσαν περισσότερη εξουσία στον αρχηγό του κόμματος και το υποστηρικτικό του περιβάλλον.⁷⁸ Η αποϊδεολογικοποίηση και η (πολιτική και οργανωτική) παρασιώπηση των συγκρούσεων μέσα από τη διακήρυξη μιας νέας συναίνεσης καλλιέργησαν το έδαφος για την προώθηση μιας τεχνοκρατικής αντίληψης, σύμφωνα με την οποία η πολιτική, για να είναι αποτελεσματική, δεν οφείλει πια να διαμεσολαβείται από συλλογικά σώματα –που πάντα λίγο πολύ είναι συγκρουσιακά και «ακραία»– αλλά μεταφράζεται σε μια διαχείριση των πραγμάτων από μια ελίτ ειδικών, εντός ενός κρά-

77. Βλ. σχετικά Peter Mair, «Partyless Democracy: Solving the Paradox of New Labour?», *New Left Review*, τ. 2, σ. 21-35· Βασιλική Γεωργιάδου, «Labour Party, SPD και ΠΑΣΟΚ», σε Η. Κατσούλης (επιμ.), *Νέα Σοσιαλδημοκρατία*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2002, σ. 354· Μ. Μπαταγάνης, «Οι Νέοι Εργατικοί μεταξύ Τρίτου Δρόμου και Νέας Σοσιαλδημοκρατίας» σε Ηλίας Κατσούλης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 146-147· Κ. Κράουτς, *Μεταδημοκρατία*, *ό.π.*, σ. 139-144.

78. Β. Γεωργιάδου, *ό.π.*, σ. 213-217.

τους και ενός κόμματος, που κείνται υπεράνω ταξικών και ιδεολογικών αντιπαλοτήτων.

Παρόμοια συνέβησαν και στα ελληνικά πράγματα. Το «παραδοσιακό» κομματικό μοντέλο υπονομεύθηκε ως αυταρχικό, «κομματικοκρατικό», καθόσον τα κόμματα υποτίθεται ότι διείσδυαν σε όλους τους θεσμικούς κοινωνικούς χώρους και υπέσκαπταν την αυτονομία τους, παρεμποδίζοντας ευρύτερες πολιτικές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις.⁷⁹ Κοινή ήταν η διαπίστωση ότι τα «υπάρχοντα» κόμματα, «γεννήματα μιας συγκεκριμένης εποχής» που προφανώς έχει παρέλθει, «έχουν παλιώσει, έχουν μετατραπεί σε στεγνούς μηχανισμούς εξουσίας».⁸⁰ Επιχειρήθηκε, έτσι, ως απάντηση στην κρίση αντιπροσώπευσης, μια διαδικασία «αυτοκατάργησης ή υπέρβασης» των κομμάτων, μέσω μιας συγκεκριμένης στρατηγικής σύνδεσής τους με την κοινωνία: σύνδεση με κινήσεις πολιτών, οριακά μετατροπή των κομματικών οργανώσεων σε οργανώσεις πολιτών.⁸¹

Το εκσυγχρονιστικό ΠΑΣΟΚ δεν αποτέλεσε εξαίρεση. Οι διάλογοι προσέγγισης στελεχών στο κόμμα δεν ήταν πλέον τόσο ανοιχτοί για μαζικές προσχωρήσεις στη βάση όσο για προσωπικές ομάδες, στελεχωμένες κυρίως από τεχνοκράτες –προσανατολισμός ρητά εκπεφρασμένος και από το πολιτικό προσωπικό του εκσυγχρονισμού,⁸² ενώ εξωκομματικά προσωποπαγή ισοτιπία, με έντονο το χαρακτήρα της αυθεντίας, αποδείχτηκαν σημαντικά στηρίγματα του κλειστού κύκλου εσωκομματικής εξουσίας.⁸³ Ήδη στο καταστατικό του «νέου ΠΑΣΟΚ» συνέδριο του 1996 είχε δοθεί ειδικό βάρος στα οργανωτικά ζητήματα και στην πανηγυρική της νέας ηγεσίας, σε

79. Νίκος Μουζέλης, «Γιατί αποτυγχάνουν οι μεταρρυθμίσεις; Το κράτος και το κομματικό φουτμπόλ», *ό.π.*, σ. 17 επ.

80. Βλ. σχετικά Γιάννης Βούλγαρης, «Η Ελλάδα στον νέο πολιτικό κύκλο», σε *Η προοπτική του εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα*, *ό.π.*, σ. 34-35 και Γιάννης Τούντας (Όμιλος Πολιτεία), παρέμβαση στην εκδήλωση «Τα σύγχρονα κέντρα εξουσίας και η κοινωνία των πολιτών» (10/6/1999), σε *Διάλογος για την Αριστερά*, *ό.π.*, σ. 152.

81. Κώστας Σημίτης, σε Πρακτικά του 4ου συνεδρίου του ΠΑΣΟΚ.

82. Βλ. τη χαρακτηριστική τοποθέτηση του Γιώργου Πασχαλίδη: «Δεν χρειάζεται το κόμμα να έχει πολλούς ανθρώπους. Αυτή η λογική του μαζικού κόμματος πιστεύω πως είναι μια ιστορία που ανήκει σιγά σιγά στο παρελθόν. Χρειάζονται συγκεκριμένοι άνθρωποι που ξέρουν τι θέλουν, ξέρουν γιατί μπαίνουν στο κόμμα, έχουν άποψη της κυβερνητικής επεξεργασίας», σε *Κοινωνία Πολιτών*, τχ. 5, χειμώνας 2000, Φάκελος «Κομματικό φαινόμενο και κοινωνία πολιτών. Αντιπαλότητα ή συναλληλία;»

83. Τέτοια περίπτωση ήταν κατεξοχήν ο ΟΠΕΚ. Βλ. και Γιώργος Σταθάκης, «Οικονομικός φιλελευθερισμός και το εγχείρημα του εκσυγχρονισμού», σε Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διανοήσεως στη σημερινή Ελλάδα*, 8ο επιστημονικό συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 28-31 Μαρτίου 2001, Αθήνα 2002, σ. 167.

βάρος της συζήτησης ιδεολογικών και πολιτικών ζητημάτων. Είναι, άλλωστε, ενδεικτικό ότι ο ίδιος ο Κ. Σημίτης, στην αναδρομική σύνοψη του εκσυγχρονιστικού χρονικού που επιχείρησε, διατυπώνει άλλη μια φορά την πεποίθηση ότι το ΠΑΣΟΚ έπρεπε να αποστασιοποιηθεί από τις τροπικότητες των «παραδοσιακών ελληνικών κομμάτων» και να ευθυγραμμιστεί με τα ευρωπαϊκά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα στο οργανωτικό μοντέλο: οργανώσεις βάσης, ενδιάμεσα και ηγετικά όργανα εκλεγμένα με δημοκρατικές διαδικασίες κλπ. Αυτή η πεποίθηση ήταν μια όψη της εσωκομματικής σύγκρουσης με το προηγούμενο αρχηγικό, λαϊκιστικό μοντέλο του Παπανδρέου. Ενώ, όμως, αξιοποιήθηκε καταλλήλως στο πλαίσιο της εσωκομματικής σύγκρουσης, πολύ γρήγορα εγκαταλείφθηκε, παρότι κατά καιρούς γίνονταν εισηγήσεις σχεδίων για «άνοιγμα του κόμματος στην κοινωνία» με ανάπτυξη δεσμών με οργανώσεις και φορείς της κοινωνίας πολιτών, με εσωτερικά δημοψηφίσματα, εκλογή των οργάνων από τη βάση, εκλεκτορικά σώματα, οριζόντια επικοινωνία, δίκτυα οργανώσεων βάσης, διεύρυνση της ιδιότητας του μέλους («φίλοι»), «ψηφιακό κόμμα» με «ηλεκτρονικές συναντήσεις» των μελών κλπ.⁸⁴ Η (αναδρομική) αιτιολογία που κομίζει ο Σημίτης είναι ότι «η ανασυγκρότηση προϋπέθετε την ισχυρή προσωπική μου παρέμβαση στον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας του κόμματος, όπως και την εντατική ενασχόληση των κύριων στελεχών της κυβέρνησης. Χρόνος όμως δεν υπήρχε. Οι προτεραιότητες ήταν άλλες».⁸⁵ Η δήλωση μπορεί κάλλιστα να εκληφθεί ως ειλικρινής. Πράγματι, δεν φαίνεται να ήταν προτεραιότητα του εκσυγχρονιστικού ΠΑΣΟΚ η οργάνωση μιας ισχυρής κομματικής δομής, όπου η βάση θα μπορούσε να ελέγχει την κορυφή. Η απόλυτη, επείγουσα προτεραιότητα ήταν να φέρει σε πέρας το πρωταρχικά οικονομικό πρόγραμμά του. Τα προσκόμματα που θα μπορούσε να φέρει σε αυτή τη διαδικασία η «πολιτική», δηλαδή ενδεχόμενες αντιδράσεις της κομματικής βάσης, ήταν προφανώς ανεπιθύμητα και ενοχλητικά.

Εξαρχής, άλλωστε, έγινε φανερό ότι ο βασικός πυρήνας της κομματικής (και κυβερνητικής) εξουσίας, με σχετικά μεγάλη αυτονομία από την ελεγκτική δυνατότητα του κομματικού μηχανισμού, συμπυκνώθηκε στη στενή ομάδα των τεχνοκρατών συνεργατών του προέδρου⁸⁶ –πολλοί από τους

84. Βλ. τα σχετικά ρεπορτάζ του Λ. Δημακά στα *Νέα*: «Καταστατικό άνοιγμα στην κοινωνία» [10/8/2001] και «Ο εκσυγχρονισμός πάει... Χ. Τρικούπη» [20/8/2003].

85. Κώστας Σημίτης, *Πολιτική για μια δημιουργική Ελλάδα*, ό.π., σ. 22-23 και 509-510.

86. Μιχάλης Σπουρδαλάκης, «Από το "κίνημα διαμαρτυρίας" στο "νέο ΠΑΣΟΚ"», σε Μιχάλης Σπουρδαλάκης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ, Κόμμα-κράτος-κοινωνία*, Πατάκης, Αθήνα 1998, σ. 72-73.

οποίους, άλλωστε, ανέλαβαν υπουργικά καθήκοντα και συχνότατα διαχειρίστηκαν κομβικές πολιτικές του εκσυγχρονισμού, χωρίς να έχουν θέση στην κοινοβουλευτική ομάδα ή ακόμη και στα κομματικά όργανα του ΠΑΣΟΚ, έτσι ώστε να μην «ελέγχονται» από τον κομματικό οργανισμό, αλλά και να απορροφούν τους εσωκομματικούς κραδασμούς που ενδεχομένως θα προκαλούσαν ορισμένες κεντρικές κυβερνητικές επιλογές. Τέτοιες περιπτώσεις ήταν ο Τ. Γιαννίσης, που διαχειρίστηκε την κρίση του ασφαλιστικού το 2001 ως υπουργός Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, ο Μ. Σταθόπουλος, που ως υπουργός Δικαιοσύνης χειρίστηκε το ζήτημα των αστυνομικών ταυτοτήτων το 2000 και της σύνταξης του «τρομονόμου» το 2001, ο Ν. Χριστοδουλάκης στα Υπουργεία Ανάπτυξης και Οικονομικών, ο Π. Ευθυμίου στο Υπουργείο Παιδείας, ο οποίος συνέχισε τις μεταρρυθμιστικές απόπειρες στο χώρο της εκπαίδευσης.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να καταλήξουμε στην εξής κρίσιμη διαπίστωση. Στο νέο κοινωνικό περιβάλλον που διαμορφώνεται, αλλάζει ο ρόλος του κράτους αλλά ταυτόχρονα ενορχηστρώνεται, με την καταλυτική παρέμβαση του ίδιου του κράτους, ένας εκτεταμένος «τρίτος χώρος», όπου τις λειτουργίες της «παραδοσιακής» αντιπροσώπευσης και συμμετοχής αναλαμβάνουν πια ένα πλήθος «κοινωνιακών» φορέων (ΜΚΟ κλπ.). Αυτές υποτίθεται ότι «εκπροσωπούν» άμεσα και αδιαμεσολάβητα την «κοινωνία», γίνονται η φωνή της, που εκπέμπεται από άπειρα κέντρα, παρακάμπτοντας έτσι την ενοχλητική διαμεσολάβηση του κοινωνικού από την («παραδοσιακή») πολιτική, δηλαδή τα κόμματα ή τα συνδικάτα. Στο επίκεντρο αυτού του νέου δεσμού «αντιπροσώπευσης» τίθενται τα «μεταύλιστικά» αιτήματα των «πολιτών», ενώ ταυτόχρονα διασφαλίζεται η απρόσκοπτη λειτουργία των συναλλακτικών ηθών και η εφαρμογή των παγκοσμιοποιημένων παραγωγικών επιταγών.

Ο ΔΙΧΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΜΦΙΒΑΛΛ-ΟΝΤΟΣ

Λακανική ανάγνωση του καρτεσιανού υποκειμένου

ΝΙΚΟΣ ΠΑΤΕΛΗΣ

ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΑΡΘΡΟ εξετάζει την ανάγνωση του Λακάν στο *cogito*¹ του Καρτέσιου χρησιμοποιώντας την ψυχαναλυτική θεωρία του Φρόυντ και τη στροκτουραλιστική γλωσσολογία του Σωσύρ. Στο πρώτο μέρος παρουσιάζεται το *cogito* και στο δεύτερο η αναλογία Φρούδικού και Καρτεσιανού υποκειμένου μέσα από το διαχωρισμό του Λακάν σε πρώτη και δεύτερη στιγμή του *cogito*. Στη συνέχεια εξετάζεται το ζήτημα της υποκειμενικότητας κατά Λακάν, η σχέση του υποκειμένου με τη γλώσσα και οι αναλύσεις του Λακάν για το *cogito*. Τέλος, επιχειρείται η κατάδειξη της συνάφειας και της διαφορετικότητας των δύο θέσεων, ο τρόπος διαπλοκής τους και το ασύμπτωτο των συμπερασμάτων τους.

Θέση του άρθρου είναι ότι ο Λακάν προσφέρει μια καινοτόμο αντίληψη για τον τρόπο συγκρότησης του νεωτερικού υποκειμένου, καθώς με μια ριζοσπαστική ερμηνεία του *cogito*, το απομονώνει στη λεκτική εκφορά του και αποκαλύπτει τον καταστατικό διχασμό σε συνείδηση και ασυνείδητο που διατρέχει το Καρτεσιανό υποκείμενο.

---

1. Στο εξής όποτε η λέξη *cogito* παρατίθεται με πλάγια γράμματα σημαίνει τη φιλοσοφική θέση του Καρτέσιου που εξηγείται στη συνέχεια του άρθρου, συνοψισμένη σε αυτή τη λέξη, ενώ όταν παρατίθεται με κανονικά γράμματα σημαίνει το ρήμα σκέπτομαι στα λατινικά.

Mens in se conversa: Οι περιπέτειες του cogito

Nullum bonum malumque nisi
bonus malusque animus

Σενέκας, *De Vita Beata*, I, 4

Ας αρχίσουμε με τις παρουσίες της περίφημης αυτής φράσης στο έργο του Καρτέσιου. Πρωτοεμφανίζεται στο τέταρτο μέρος του *Λόγου περί της μεθόδου* στα γαλλικά: je pense, donc je suis (σκέφτομαι, άρα υπάρχω).² Στους *Στοχασμούς για την πρώτη φιλοσοφία* δεν απαντάται η ακριβής φράση που να περιέχει και τα δύο ρήματα. Η λατινική έκφραση που βρίσκεται στο δεύτερο *Στοχασμό* σε αντιστοιχία με το παραπάνω χωρίο του *Λόγου* είναι ego sum, ego existo (εγώ είμαι, εγώ υπάρχω)³ και συνιστά την κατάληξη της εξόδου από τον πρώτο *Στοχασμό* της αμφιβολίας. Η συστηματική έκθεση της Καρτεσιανής σκέψης σε αυτό το κείμενο δικαιολογεί την απουσία της ακριβούς φράσης διότι η εκτενής αναφορά των *Στοχασμών* στα βήματα που προηγούνται και ακολουθούν το *cogito* δεν τα αντικαθιστά συνοπτικά. Οι *Στοχασμοί* θεωρούνται η πλήρης έκθεση αυτής της θέσης και συνήθως όποιος θέλει να τη διατρέξει σε ένα μόνο κείμενο ανατρέχει σε αυτό. Στις *Αρχές φιλοσοφίας*, μέρος πρώτο: *Οι αρχές της ανθρώπινης γνώσης*, παράγραφος 7, διατυπώνεται στα λατινικά: ego cogito, ergo sum (εγώ σκέφτομαι, άρα υπάρχω).⁴ Η φράση αυτή περιέχει το συμπερασματικό σύνδεσμο *ergo* (άρα, donc κατ' αντιστοιχία στο *Λόγο*), αλλά η χρήση της προσωπικής ανωνυμίας *ego* είναι υπερβολή καθώς οι κανόνες της λατινικής γλώσσας δεν την επιβάλλουν. Αυτοί είναι οι τρεις τρόποι εμφάνισης της φράσης που συμπυκνώνει λεκτικά το κεντρικό φιλοσοφικό επιχείρημα του Καρτέσιου, το οποίο έκτοτε έμεινε γνωστό ως *cogito ergo sum* ή απλά *cogito*.

Το *cogito* για τον εμπνευστή του δεν είναι προϊόν συλλογισμού ούτε επιχείρημα. Είναι θεμελίωση και πρέπει να εκλαμβάνεται ως τέτοια. Η γνώση της ύπαρξης στον Καρτέσιο είναι αυταπόδεικτη και όχι συμπερασματική,⁵

2. René Descartes, *Λόγος περί της μεθόδου*, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Χριστόφορος Χρησιτίδης, Παπαζήσης, Αθήνα 21976 [1637], σ. 32.

3. René Descartes, *Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας*, μετάφραση-σχόλια Ευάγγελος Βανταράκης, Εκκρεμές, Αθήνα 2003 [1641], σ. 74.

4. René Descartes, *Philosophical Essays and Correspondence*, επιμέλεια-εισαγωγή Roger Ariew, Hackett, Ινδιανάπολη 2000, σ. 232.

5. Peter Markie, «The Cogito and its Importance», στο John Cottingham (επιμ.), *The Cambridge Companion to Descartes*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1995 [1992], σ. 145.

άρα θα μπορούσε να την πει κανείς εννοιακή με την χρήση του όρου που κάνει στους *Κανόνες*⁶ ή να την κατατάξει στις σαφείς και διακριτές γνώσεις που είναι πάντοτε αληθείς σύμφωνα με τον πέμπτο *Στοχασμό*.⁷ Στις δεύτερες *Απαντήσεις* ο Καρτέσιος επεξηγεί ότι αν παραγόταν η ύπαρξη από τη σκέψη με μορφή συλλογισμού τότε θα έπρεπε να ισχύει η προκειμένη: «ό,τι σκέφτεται είναι ή υπάρχει». Αυτό όμως γίνεται άμεσα κατανοητό με την εμπειρία του εαυτού μας και όχι μέσω συλλογισμού καταλήγοντας και πάλι στην ενόραση.⁸

Ωστόσο, στη 10η παράγραφο του πρώτου μέρους των *Αρχών* δεν αρνείται την προϋπόθεση γνώσης του τι σημαίνει *σκέψη*, *ύπαρξη* και *βεβαιότητα*, πριν πει ότι το *cogito* είναι το πρώτο πράγμα που παρουσιάζεται βέβαιο σε όσους φιλοσοφούν με σωστό τρόπο.⁹ Αυτές οι προϋποτιθέμενες έννοιες είναι τόσο προφανείς και αυταπόδεικτες για τον Καρτέσιο ώστε μόνο από αυτές δεν μπορεί να συναχθεί τίποτα για την ύπαρξη άλλων πραγμάτων και του εαυτού, συμπληρώνοντας ότι το αυταπόδεικτό τους συσκοτίζεται όταν κάποιος προσπαθεί να τις θεμελιώσει με λογικές κατασκευές αναφερόμενος ρητά στους Σχολαστικούς. Ο φιλόσοφος υπερασπίζεται μέχρι τέλους την ενάργεια και την αμεσότητα της σύλληψης του *cogito*, αλλά η εγκυρότητα της παραμένει ένα ερωτηματικό για τους μελετητές του καθώς η δομή του Καρτεσιανού επιχειρήματος θα μπορούσε να αναλυθεί ως παραγωγικός συλλογισμός με κρυφές προκειμένες, ενώ και η σχέση του *cogito* με το *sum* έχει γίνει αντικείμενο κάθε είδους ερμηνειών.

Σε κάθε περίπτωση, στο *cogito* συμπυκνώνεται η θεωρία περί υποκειμένου του Καρτέσιου.¹⁰ Παρόλο που μας ενημερώνει πως «το σχέδιό μου δεν

6. «Με την ενόραση δεν εννοώ την αβέβαιη μαρτυρία των αισθήσεων ή την εσφαλμένη κρίση μιας φαντασίας που συγκροτεί κακώς το αντικείμενό της, αλλά τη σύλληψη που γίνεται από πνεύμα καθαρό και προσεκτικό και που είναι τόσο εύκολη και ευκρινής, ώστε να μην αφήνει καμιά αμφιβολία γι' αυτό που εννοούμε. Με άλλα λόγια εννοώ την αναμφίβολη εκείνη σύλληψη ενός καθαρού και προσεκτικού πνεύματος, η οποία πηγάζει μόνο από το φως του λόγου». René Descartes, *Κανόνες για την καθοδήγηση του πνεύματος*, μτφρ. Γ. Δαρδιώτης, εισαγωγή Ν. Αυγελής, Εγνατία, Θεσσαλονίκη 1974 [1627-1628], σ. 31.

7. René Descartes, *Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 146-147.

8. René Descartes, *Meditations, Objections and Replies*, Roger Ariew-Donald Cress (επιμ.), Hackett, Ινδιανάπολη 2006, σ. 83.

9. René Descartes, *Philosophical Essays and Correspondence*, ό.π., σ. 233.

10. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι σύμφωνα και με το μεταφραστικό της ελληνικής έκδοσης των *Στοχασμών*, όταν ο Καρτέσιος μιλάει για υποκείμενο (subjectum) χρησιμοποιεί τον όρο με την αρχαία, αριστοτελική σημασία που ταιριάζει περισσότερο σε αυτό που σήμερα ονομάζουμε αντικείμενο. Στο παρόν άρθρο, όποτε γίνεται αναφορά στο Καρτε-

είναι να διδάξω εδώ τη μέθοδο που πρέπει να ακολουθήσει ο καθένας για να οδηγήσει καλά το λογικό του, παρά μόνο να δείξω με τι τρόπο προσπάθησα εγώ να οδηγήσω το δικό μου»,¹¹ αυτό το εγώ του Λόγου αποκτά το ύφος και τη λειτουργία ενός καθολικού υποκειμένου.¹²

Ο Λόγος γράφτηκε στον αόριστο και αναφέρεται σε μια τετελεσμένη διαδικασία. Ο Καρτέσιος την εκθέτει σε αυτοβιογραφικό ύφος και, μέσα από την ανωνυμία του, το κείμενο αξιώνει την καθολικοποίηση του περιεχομένου του. Η απουσία του υποκειμένου της γραφής που συνεπάγεται την ορφάνια του κειμένου δίνει το δικαίωμα, αν όχι την προτροπή, σε κάθε αναγνώστη για την υιοθέτηση και οικειοποίησή του. Αυτή η άποψη ίσως αποδίδει στον Καρτέσιο περισσότερο απ' όσα ο ίδιος είχε πρόθεση. Αναμφισβήτητα ήθελε ο Λόγος να κυκλοφορήσει ανώνυμα. Όμως αυτό έχει να κάνει σε μεγάλο βαθμό με την καταδίκη του Γαλιλαίου από την Ιερά Εξέταση και το φόβο του φιλοσόφου να μην υποστεί το ίδιο. «Ζει καλά όποιος κρύβεται καλά», έγραψε στον Μερσέν [Mersenne] όταν πληροφορήθηκε αυτό το γεγονός.¹³

Το καθολικό υποκείμενο που πρωτοφανεράνεται στο Λόγο δεν είναι μια αόριστη και αφηρημένη έννοια, αλλά το αποτέλεσμα της απόλυτης επιβεβαίωσης της ύπαρξης εαυτού μέσα από μια αυτοαναφορική διαδικασία αναζήτησης της βεβαιότητάς της. Είναι το αρχιμήδειο σημείο που έψαχνε ο Καρτέσιος για να στηρίξει την προσπάθειά του να συνενώσει ύπαρξη και γνώση, υποκείμενο και αντικείμενο σε μια νέα κοσμοθεωρία εμπνευσμένη από το γαλιλαϊκό έργο υπό την επικράτεια ενός αυτοδύναμου, συνειδητού και αδιαίρετου εγώ.

σιανό υποκείμενο εννοείται η υποκειμενικότητα που αναδύεται από τη θεωρία του στο πλαίσιο σύγχρονων ερμηνειών της σκέψης του και όχι το υποκείμενο όπως το χρησιμοποιεί ο ίδιος κατά λέξη. Γεγονός είναι ότι ο Καρτέσιος δεν συγκροτεί συστηματικά μια θεωρία αυτοσυνειδητού υποκειμένου, αλλά οι άμεσοι επίγονοί του αναγνώρισαν στο *cogito* το μοντέρνο υποκείμενο ως κέντρο των αναπαραστάσεών του. Βλ. Etienne Balibar, «Subjection and Subjectivation», στο Joan Copjec (επιμ.), *Supposing The Subject*, Verso, Λονδίνο 1994, σ. 5-6. Σε αυτό το άρθρο υποστηρίζεται ότι η εν λόγω άποψη είναι λανθασμένη και ότι οι εισηγητές της έννοιας του νεωτερικού υποκειμένου είναι αρχικά ο Λοκ και στη συνέχεια ο Καντ. Αυτό αμφισβητήθηκε στον 20ό αιώνα από συμπεριφοριστές, νευροεπιστήμονες, οπαδούς της γνωσιακής ψυχολογίας, αλλά και φιλοσόφους και ιστορικούς των ιδεών. Ο Λακάν, παρά την αποδόμηση που ασκεί στο φιλοσοφικό υποκείμενο, αναγνωρίζει τα πρωτεία του Καρτέσιου όπως θα δειχτεί παρακάτω.

11. René Descartes, *Λόγος περί της Μεθόδου*, ό.π., σ. 7.

12. Hasan Melehey, *Writing Cogito, Montaigne, Descartes, and the Institution of the Modern Subject*, State Univeristy of New York, Ώλμπανυ 1997, σ. 109.

13. René Descartes, *Philosophical Essays and Correspondence*, ό.π., σ. 44.

Καρτέσιος και Φρόνυτ κατά Λακάν

«Μην ψάχνεις έξω – στρέψου προς τον εαυτό σου:
η αλήθεια βρίσκεται στον εσώτερο άνθρωπο»

Άγιος Αυγουστίνος, «Εξομολογήσεις»¹⁴

Ο παραλληλισμός Καρτέσιου και Φρόνυτ για τον Λακάν βρίσκεται στο επίπεδο της μεθόδου καθώς ο δεύτερος χρησιμοποιεί την καρτεσιανή μέθοδο της αμφιβολίας: «Ο Καρτέσιος μας λέει: *επειδή αμφιβάλλω, είμαι σίγουρος ότι σκέφτομαι κι επειδή σκέφτομαι, υπάρχω* [...] Με ακριβώς παρόμοιο τρόπο, ο Φρόνυτ, όταν αμφιβάλλει είναι σίγουρος ότι μια σκέψη είναι εκεί, ασυνείδητη, που αποκαλύπτει τον εαυτό της ως απύσχα. Σε αυτή τη θέση εγκυβεύει, από τη στιγμή που έχει να κάνει με άλλες, το *εγώ σκέπτομαι* απ' όπου θα αποκαλυφθεί το υποκείμενο... Εν ολίγοις είναι βέβαιο πως αυτή η σκέψη βρίσκεται εκεί εντελώς απομονωμένη από το *εγώ είμαι*, ας μας επιτραπεί η έκφραση, έστω κι αν κατ' ελάχιστον κάποιος σκέφτεται –εδώ έγκυβεύεται η ουσία– στη θέση του».¹⁵ Η εκκίνηση είναι κοινή, η διαδικασία της αμφιβολίας, όπως και η κατάληξη περί βεβαιότητας της πράξης του σκέπτεσθαι και ενός απίου αυτής της πράξης. Στη συνέχεια θα δείξουμε πως και μέχρι ποιο σημείο μπορούν να συμπίπτουν αυτά τα δύο αίτια (υποκείμενα) στον Καρτέσιο και τον Φρόνυτ και με ποιον τρόπο τα υπερβαίνει ο Λακάν.

Το Καρτεσιανό υποκείμενο του σκέπτεσθαι, της ελάχιστης δυνατής σκέψης, είναι απογυμνωμένο από κάθε ιδιότητα¹⁶ (προϊόν της ριζικής αμφιβολίας – *Πρώτος Στοχασμός*) αφού οτιδήποτε άλλο σχετικά με τη μορφολογική, χωρικά και χρονικά προσδιορισμένη υποστασιακή του κατάσταση έχει αμφισβητηθεί ή μπορεί να είναι προϊόν εξαπάτησης από έναν κακό δαίμονα. Αυτό το υποκείμενο είναι σημειακό, ένα κενό στην τάξη των όντων,¹⁷ αυτοθεμελιώνεται γνωσιοθεωρητικά και δεν μπορεί να του αποδοθεί καμία ι-

14. Στο Roland Jaccard, *Φρόνυτ*, μτφρ. Ιουλιέττα Ράλλη-Καίτη Χατζηδήμου, Χατζηνικολής, Αθήνα 1985 [1983], σ. 14.

15. Jacques Lacan, *Seminar XI, The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis [1963-1964]*, μτφρ. Alan Sheridan, επιμ.: Jacques Alain-Miller, Karnac, Λονδίνο 2004, σ. 35-36.

16. J.-C. Milner, *Το κρυστάλλινο έργο, ο Λακάν, η επιστήμη, η φιλοσοφία*, μτφρ. Γιάννης Οικονόμου, Κέδρος, Αθήνα 2005, σ. 89. Η θέση της εξίσωσης Καρτεσιανού και Φρούδικού υποκειμένου σπρρίζεται και παρουσιάζεται σύμφωνα με τις αναλύσεις αυτού του βιβλίου.

17. M. Dolar, «Cogito as a Freudian Concept», στο Slavoj Zizek (επιμ.), *Cogito and the Unconscious*, Duke University Press, 1998, σ. 16.

διότιτα και καμία ποιότητα πέρα από αυτή της ύπαρξής του τη στιγμή του *cogito*, άμεση συνέπεια της στοχαστικής αυτοκατάφασης του σκέπτεσθαι.¹⁸

Το Φροϋδικό υποκείμενο¹⁹ είναι το αποτέλεσμα των ερευνών του Βιεννέζου στο όνειρο και τις παραπράξεις της καθημερινότητας (γλωσσικές παραδρομές, ευφυολογήματα κ.ά.). Εφόσον αυτές οι έρευνες και κυρίως η μελέτη των ονείρων έδειξαν ότι υπάρχει σκέψη εκεί, η ασυνείδητη, μη υπολογισμένη και υπολογίσιμη σκέψη, τότε η σκέψη αυτή είναι η Καρτεσιανή *cogitatio* και το υποκείμενό της είναι το υποκείμενο της *πρώτης* στιγμής του *cogito*, το χωρίς ιδιότητες και ποιότητες υποκείμενο. Ο Λακάν το περιγράφει ως εξής: «αυτό που αντιπαραθέτει ο Φρόνυτ [εννοεί σε προηγούμενες μορφές του ασυνειδήτου] είναι η αποκάλυψη ότι στο επίπεδο του ασυνειδήτου υπάρχει κάτι ομολογο σε όλα τα σημεία με αυτό που συμβαίνει στο επίπεδο του υποκειμένου – αυτό το πράγμα μιλάει και λειτουργεί με τόσο περίτεχνο τρόπο όπως στο επίπεδο της συνείδησης, η οποία κατ' αυτόν τον τρόπο χάνει αυτό που φαινόταν να είναι το προνόμιό της».²⁰

Όμως, αυτή η σκέψη που προέρχεται από τα δύο εξισωμένα υποκείμενα δεν παίζει τον ίδιο ρόλο και στα δύο θεωρητικά συστήματα. Ο Καρτέσιος χρησιμοποιεί το παράδειγμα του ονείρου ως απόδειξη της πλάνης από την οποία προέρχονται όλες οι πιθανές εξωτερικές παραστάσεις που είναι δυνατόν να προσλάβουμε. Το όνειρο για τον Καρτέσιο είναι η απόδειξη της απόλυτης αβεβαιότητάς μας. Ο Φρόνυτ βρίσκει και αποδίδει στο όνειρο τη λειτουργία της ασυνείδητης σκέψης: «Αν πρέπει να συμπεράνουμε κάτι από αυτή την κατάσταση των πραγμάτων, αυτό είναι μάλλον η απόδειξη ότι και οι πιο περίπλοκες επιδόσεις της σκέψης είναι εφικτές χωρίς τη σύμπραξη της συνείδησης».²¹ Η ασυνείδητη σκέψη βρίσκοντας καταφύγιο στο όνειρο προσπαθεί να πει την αλήθεια στο υποκείμενο χρησιμοποιώντας το μαν-

18. Στη γαλλική εκδοχή των *Στοχασμών* αυτό φαίνεται πιο καθαρά: «Και βρίσκω εδώ ότι η σκέψη είναι ένα κατηγορημα που μου ανήκει. Αυτή μόνο δεν μπορεί να αποσπαστεί από εμένα. *Είμαι, υπάρχω*: τούτο είναι βέβαιο.» René Descartes, *Στοχασμοί*, ό.π., σ. 75, υποσημείωση 12.

19. Σύμφωνα με το M. Borch-Jacobsen, *The Freudian Subject*, Stanford University Press, Στάνφορντ 1988 [1982], σ. 4-5, το Φροϋδικό υποκείμενο είναι το υποκείμενο του ασυνειδήτου καθώς πρέπει να υπάρχει ένα αίτιο (ο Φρόνυτ αναφέρει το ασυνείδητο ως *Instanz*) εμπρός του οποίου να παρουσιάζονται οι απωθημένες σκέψεις που εμπεριέχονται στο ασυνείδητο. Αν δεν υπήρχε ο μηχανισμός της απόθησης αυτές οι σκέψεις θα ήταν συνειδητές.

20. Jacques Lacan, *ό.π.*, σ. 24.

21. Sigmund Freud, *Η ερμηνεία των ονείρων*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Επίκουρος, Αθήνα 21995 [1900], σ. 513.

δύα της αμφιβολίας.²² Το όνειρο είναι ο βασιλικός δρόμος για το ασυνείδητο, το οποίο σκέφτεται και μάλιστα εξίσου καλά με τη συνείδηση χωρίς ωστόσο να σκεφτόμαστε ότι σκέφτεται.

Ο Καρτέσιος αποδίδει τη σκέψη που θεμελίωσε ως βέβαιη σε ένα αδιαίρετο Εγώ, ενώ ο Φρόντιν την τοποθετεί στο ασυνείδητο, επέκεινα του Εγώ, σε έναν τόπο όπου το *cogito* δεν μπορεί να συμπίπτει με το *sum*. Έτσι, κάνει σαφές πως η σκέψη και το υποκείμενό της, το ασυνείδητο, μπορούν να υπάρχουν χωρίς την προϋπόθεση της αυτοσυνειδησίας τους²³ και πως το υποκείμενο του ασυνειδήτου σκέφτεται πριν αποκτήσει βεβαιότητα.²⁴ Ακριβώς σε αυτή τη διαφοροποίηση από τον Καρτέσιο βλέπει ο Λακάν την προσφορά του Φρόντιν στην ανθρωπότητα.²⁵

Το Φρουϊδικό υποκείμενο συμπίπτει μόνο με το υποκείμενο της πρώτης στιγμής του *cogito* γιατί, αμέσως μετά την ανακήρυξη του υποκειμένου της σκέψης ως βέβαιου, ο Καρτέσιος προχωράει και εξισώνει το σκέπτεσθαι με άλλες λειτουργίες: «Αλλά τι είμαι λοιπόν; Σκεπτόμενο πράγμα. Ένα πράγμα που αμφιβάλλει, νοεί, βεβαιώνει, αρνείται, θέλει, δεν θέλει, φαντάζεται επίσης και αισθάνεται».²⁶ Από την καθαρή σκέψη του *cogito*, ο Καρτέσιος περνάει μεμιάς στη συναγωγή ενός *res cogitans* ως υποκειμένου αυτής της σκέψης, γεγονός που δεν εξηγείται από τη λογική του συνέπεια, καθώς το *cogito* δεν ακολουθείται κατ' ανάγκη από το *me cogitare*.²⁷

Έτσι, αν και ο ίδιος δεν στοιχειοθετεί κατ' αυτόν τον τρόπο τα συμπεράσματά του και δεν διαθέτει αυτή τη λέξη στο εννοιολογικό του οπλοστάσιο, μπορούμε να πούμε ότι με την επέκταση που κάνει στο *res cogitans* και με τα γνωρίσματα που του αποδίδει, αυτό στο οποίο αναφέρεται είναι η συνείδηση στο σύνολό της. Το σκέπτεσθαι είναι μία μόνο κατηγορία του συνειδέναί όπως προκύπτει από αυτή του τη φράση και το *cogito* ως πρώτη φιλοσοφική αλήθεια προηγείται της συνείδησης και αποτελεί προϋπόθεσή της.²⁸

22. Joel Dor, *Εισαγωγή στην ανάγνωση του Λακάν*, μτφρ. Ιφιγένεια Μποτουροπούλου, επιμ. Δημήτρης Παπαευθυμίου, Πλέθρον, Αθήνα 2019, σ. 84.

23. J.-C. Milner, *ό.π.*, σ. 93.

24. Jacques Lacan, *ό.π.*, σ. 38.

25. *Ό.π.*, σ. 36.

26. René. Descartes, *Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας*, *ό.π.*, σ. 77.

27. Η παρουσίαση του *res cogitans* ως του υποκειμένου της σκέψης του *cogito* είναι το κατ' εξοχήν σημείο κριτικής στον Καρτέσιο ήδη από τον Μαλμπράνς (βλ. John Cottingham, *Philosophy and the good life: Reasons and the passions in Greek, Cartesian and psychoanalytic ethics*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1998, σ. 120).

28. Στο ίδιο συμπέρασμα, με διαφορετικές αποχρώσεις, αναφέρονται και τα εξής άρθρα: Κανάκης Λελεδάκης, «Ψυχανάλυση και Καρτεσιανό υποκείμενο», *Αξιολογικά, Πο-*

Η αμφιβολία που εδώ είναι μία έκφραση του σκέπτεσθαι θεμελίωσε το Καρτεσιανό υποκείμενο. Ακολουθώντας την ίδια λογική διαδρομή, οποιαδήποτε από αυτές τις εξισωμένες ιδιότητες θα μπορούσε να επιφέρει το ίδιο, αλλά όχι κάποια άλλη ενέργεια που έχει να κάνει με το σώμα του ανθρώπου όπως η αναπνοή ή το περπάτημα, όπως του είχαν αντιπαραθέσει οι σύγχρονοί του, καθώς το *res cogitans* είναι καθαρή και διακριτή αλήθεια και ακόμα διαχωρίζεται από το *res extensa* που έχει την ιδιότητα της έκτασης.

Ο Φρόντι, στο μικρό αλλά καθοριστικό άρθρο για την ανάδειξη της διάστασης της γλώσσας στην ψυχανάλυση, στο «Η Άρνηση», έρχεται να συμπληρώσει την *Ερμηνεία των Ονείρων* προσδιορίζοντας τι είναι ή μάλλον τι δεν είναι η σκέψη που ανακαλύφθηκε στο όνειρο. Η σκέψη που προκύπτει είναι χωρίς ιδιότητες αναφερόμενος ρητά στις πολιτικότητες της κρίσης (άρνηση-κατάφαση) τις οποίες δεν γνωρίζει το ασυνείδητο, σαν σε ευθυγράμμιση με την καρτεσιανή συλλογιστική και τη διαφοριστική παράθεση της επέκτασης του σκέπτεσθαι (αμφιβάλλω-νοώ, βεβαιώνω-αρνούμαι, θέλω-δεν θέλω, αισθάνομαι-φαντάζομαι), αλλά με αντίθετη κατεύθυνση, ακυρώνοντας την καρτεσιανή εξίσωση και τον πολυμερισμό της σκέψης.²⁹ Έτσι, οριστικοποιείται η σύνδεση σκέψης και ασυνειδήτου σε παραλληλία με την πρώτη στιγμή του *cogito*. Ακόμα και τη στιγμή που ο Φρόντι και ο Λακάν υπερβαίνουν ανεπιστρεπτή την Καρτεσιανή διδασκαλία, ρίχνοντας φως σε ανεξερεύνητα μονοπάτια γνώσης της ανθρώπινης ύπαρξης, παραμένουν εντός της επικράτειάς της.

Με αυτό το δεδομένο ο Λακάν αρνείται την επέκταση στο *res cogitans* και εμμένει στην *πρώτη* στιγμή του Καρτεσιανού υποκειμένου, στην εκφορά του *cogito ergo sum*. «[Δ]εν είναι μάταιο να το ξαναπούμε μέσα από τη δοκιμασία της γραφής: *Σκέπτομαι: “Άρα υπάρχω”*, με τη δεύτερη πρόταση εντός εισαγωγικών, είναι ευανάγνωστο ότι η σκέψη βασίζει την ύπαρξη μόνο με το να δένει κόμπο τον εαυτό της στην ομιλία όπου κάθε εγχείρημα πηγαίνει κατευθείαν στην ουσία της γλώσσας».³⁰ Η εμμονή του Λακάν στο στιγμιαίο *cogito* έγκειται στο ότι δεν έχει ακόμα αγκιστρωθεί στη συνείδηση και προσφέρεται ως σημείο εκκίνησης για σύγκριση με τις ανακαλύψεις του Φρόντι.

λιτικές του ορθολογισμού – δέκα μελέτες για τον Καρτέσιο, ειδικό τεύχος 1 σε συνεργασία με τον Πολίτη, επιμ. Γιώργος Φαράκλας, Εξάντας, Αθήνα 1999, σ. 144. Βασιλική Γρηγοροπούλου, «Στοχασόμενος εαυτός και πρόσωπο: Ερωτήματα σχετικά με την προσωπική ταυτότητα στον Ντεκάρτ», *Υπόμνημα*, τ. 7, Μάιος 2008, σ. 107.

29. Sigmund Freud, «Η άρνηση», μτφρ. Θάνος Λίποβατς, *Λεβιάθαν*, τ. 6, Αθήνα 1990 [1925], σ. 70-71 και J.-C. Milner, *ό.π.*, σ. 92, υποσημείωση 9.

30. Jacques Lacan, «Science and Truth» στο Jacques Lacan, *Icrits*, μτφρ. Bruce Fink, W.W. Norton, Νέα Υόρκη, Λονδίνο 2006, σ. 734.

Η εκφορά του, γιατί η γραπτή μορφή του δεν είναι τίποτα άλλο από την καταγεγραμμένη λεκτική του αναπαράσταση, εισάγει την επίδραση της γλώσσας και της ομιλίας στην ανθρώπινη ύπαρξη. Εκκινώντας από τη σίξη που δίνει ο Λακάν στην εκφορά του *cogito* θα κατευθυνθούμε προς τη γλωσσολογική ανάλυση του Καρτεσιανού προτάγματος και ειδικότερα στον κεντρικό ρόλο του σημαίνοντος που δίνει άλλης τάξης λύση στο ζήτημα της σύζευξης σκέπτεσθαι και είναι.

Ο Λακάν εξαίρει την επιδεξιότητα της γλωσσολογίας να μπορεί να «λαμβάνει υπόψη της τη διαφορά μεταξύ του εκφερομένου και της εκφοράς, δηλαδή, την επίδραση του υποκειμένου που μιλάει ως τέτοιου (και όχι του υποκειμένου της επιστήμης). Γι' αυτό η γλωσσολογία περιστρέφεται γύρω από κάτι άλλο –δηλαδή, τη διάταξη των σημαινόντων, η επικράτεια των οποίων επί των επιδράσεων της νοηματοδότησης πρέπει να εξασφαλιστεί».³¹ Τι είναι όμως το υποκείμενο για τον ίδιο το Λακάν;

Το λακανικό υποκείμενο

Ιουδαίοι: Ποιος είσαι;

Ιησούς: Είμαι καταρχάς εκείνο που σας λέγω.

Κατά Ιωάννη Ευαγγέλιο, κεφ. Η', 25-26.

Για τον Λακάν δεν υπάρχει δομή ή διαδικασία χωρίς υποκείμενο.³² Η υποκειμενικοποίηση είναι μια διαδικασία που περνάει από το στάδιο του καθρέφτη,³³ μια διεργασία κατά την οποία το παιδί (6-18 μηνών) αρχίζει να αντιλαμβάνεται για πρώτη φορά την ενότητα του σώματός του, ξεπερνώντας το ψυχικό βίωμα της φαντασίωσης του τεμαχισμένου σώματος, νιώθοντας παντοδύναμο. Η παρουσία του άλλου ως εικόνα του δίνει την επιβεβαίωση που είναι απαραίτητη για να συγκροτήσει το *Εγώ* [*Je*] του. Αυτή η πρωταρχική αναγνώριση του σώματος του παιδιού είναι της τάξης του Εικονοφα-

31. *Ο.π.*, σ. 731.

32. M. Dolar, *ό.π.*, σ. 14.

33. Βλ. Jacques Lacan, «The Mirror Stage as Formative of the I Function as Revealed in Psychoanalytic Experience», στο Jacques Lacan, στο *Icrits*, *ό.π.*, σ. 75-86 και Jacques Lacan, «Το στάδιο του καθρέφτη σαν διαμορφωτής της λειτουργίας του εγώ», *Εποπτεία*, τχ. 69, 1982, σ. 21-33. Για μια συνολική παρουσίαση του λακανικού υποκειμένου βλέπε Bruce Fink, *The Lacanian Subject Between Language and Jouissance*, Princeton University Press, Πρίνστον 1995.

νιασιακού (*imaginaire*) καθώς γίνεται μέσα από εξωτερικά σημεία συμμετρικά αντεστραμμένα στον καθρέφτη και φέρει επάνω της την αντίστροφη και συμπληρωματική για τη φυσική πραγματικότητα του ανθρώπου διαδικασία της παραγνώρισης. Ακριβώς τη στιγμή της παραγνώρισης (μη αναγνώρισης) είναι που εγείρεται το λακανικό υποκείμενο³⁴ ερχόμενο σε πλήρη αντίθεση με το (αυτο)αναγνωριζόμενο ως το κέντρο μιας πληρότητας Καρτεσιανό υποκείμενο. Ο Λακάν το είχε ανακοινώσει ήδη στην πρώτη παράγραφο αυτού του άρθρου: «Η έννοια του σταδίου του καθρέφτη [...] δεν θα μας φαινόταν άσκοπο να ξανατραβήξει για λίγο την προσοχή σας. Ειδικά σήμερα, χάρη στο φως που ρίχνει πάνω στη λειτουργία του εγώ (*je*) μέσα στην εμπειρία που μας προσφέρει η ψυχανάλυση. Μια εμπειρία που πρέπει να πούμε ότι μας φέρνει αντιμέτωπους με κάθε φιλοσοφία που πηγάζει απευθείας από το *cogito*».³⁵ Η τελική μορφή του *cogito*, και όχι η *πρώτη* στιγμή του που όπως δείξαμε είναι ισοδύναμη με το φροϋδικό υποκείμενο, είναι διαμετρικά αντίθετη με το υποκείμενο όπως το εννοεί ο Λακάν.

Γι' αυτό δεν μπορούμε να μιλήσουμε με λακανικούς όρους για ταυτότητα του υποκειμένου καθώς είναι της τάξης της φαντασίωσης: «Διότι το εγώ είναι φτιαγμένο από την αλληλουχία των ταυτίσεων οι οποίες αντιπροσώπευαν για το υποκείμενο ένα ουσιαστικό σημείο αναφοράς σε κάθε ιστορική στιγμή της ζωής του [...]».³⁶ Η δομή του υποκειμένου συνίσταται από επί μέρους ταυτίσεις που το συγκροτούν. Η σημασία των ατομικών και συλλογικών ταυτίσεων έχει εξεταστεί από τον Φρόντ στο 7ο κεφάλαιο του βιβλίου του *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*.³⁷ Ο Λακάν, εκκινώντας από τον Φρόντ, αλλά προχωρώντας σε αβάδιστα από τον πατέρα της ψυχανάλυσης εδάφη, δίνει αλλού το βάρος της υποκειμενικής συγκρότησης.

Το υποκείμενο κατά Λακάν, αυτό του ασυνειδήτου και της επιθυμίας που έχει σκιαγραφηθεί με το στάδιο του καθρέφτη, αναδύεται χάρη στη γλώσσα για να αλλοτριωθεί αμέσως και να χαθεί εκεί. Το ζώο άνθρωπος γίνεται υποκείμενο μόνο εφόσον μιλάει κατέχοντας τη γλώσσα και το λόγο. Υπάρχει λόγω της σημαίνουσας τάξης αλλά και διαιρείται από αυτή για να εμφανιστεί στην ομιλία μέσω αντιπροσώπων (κυρίως των αντωνυμιών), οι οποίες σε καμία περίπτωση δεν αντιστοιχούν στο Εγώ.

---

34. M. Dolar, *ό.π.*

35. Jacques Lacan, *Το στάδιο του καθρέφτη*, *ό.π.*, σ. 21.

36. Jacques Lacan, *Το όνειρο με την ένεση της Ίρμας*, *Τειρεσίας*, τχ. 2, Άνοιξη 2001, σ. 19.

37. Sigmund Freud, *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, *μτφρ. Κλαίρη Τρικεριώτη, επιμ. Θάνος Λίποβατς, Επίκουρος, Αθήνα 1994 [1920]*.

Με την είσοδο του υποκειμένου στη διάσταση της γλώσσας επέρχεται και ο αναπόφευκτος διχασμός του. Με τα λόγια του Λακάν: «Η επίπτωση της γλώσσας είναι η αιτία που εισάγεται στο υποκείμενο. Χάρη στην επίπτωση αυτή, το υποκείμενο δεν είναι αιτία του εαυτού του, φέρει μέσα του το σκουλήκι της αιτίας που το σχίζει. Διότι η αιτία του είναι το σημαίνον, χωρίς το οποίο δεν θα υπήρχε το υποκείμενο μέσα στο πραγματικό. Όμως, το υποκείμενο είναι αυτό που αντιπροσωπεύει το σημαίνον και δεν θα μπορούσε με τίποτα να το αντιπροσωπεύει παρά για ένα άλλο σημαίνον, στο οποίο από εκείνη τη στιγμή ανάγεται το υποκείμενο που ακούει. Στο υποκείμενο λοιπόν, δεν μιλάμε. Εκείνο [δηλαδή το ασυνείδητο] μιλάει για αυτό και εκεί είναι που νοείται πολύ περισσότερο από πριν, απ' το γεγονός και μόνον ότι, απευθυνόμενο σ' αυτό, εξαφανίζεται ως υποκείμενο κάτω από το σημαίνον που αναδύεται».³⁸ Το υποκείμενο του ασυνείδητου εμφανίζεται προσωρινά στην ομιλία και εξαφανίζεται αμέσως αφού το σημαίνον που το αντιπροσωπεύει σηματοδοτεί και το θάνατό του. Έτσι, η ανθρώπινη υπόσταση διατρέχεται από δύο Λόγους [discourses], τον συνειδητό και τον ασυνείδητο που διαπλέκονται στην καθημερινή ομιλία με τρόπο που δεν μπορεί να ελεγχθεί από το υποκείμενο.

Άρα, η σημαίνουσα τάξη είναι η αιτία του υποκειμένου, το οποίο υπάρχει μόνο ως ομιλούν για τον Λακάν και το παρουσιάζει με το νεολογισμό *ομιλόν* (*parletre*): «*Τι είναι το υποκείμενο;*», στο βαθμό που αποτελεί τεχνικά, με τη φρουδική έννοια του όρου, το ασυνείδητο υποκείμενο, και ως εκ τούτου, κατ' ουσίαν το ομιλούν υποκείμενο. Όμως, φαίνεται όλο και πιο καθαρά ότι αυτό το υποκείμενο που μιλά βρίσκεται πέρα από το *ego*».³⁹

Ο αναπόφευκτος και καταστατικός διχασμός του υποκειμένου από τη γλώσσα είναι η καινοτομία που έσπειρε ο Φρόντ και καλλιέργησε ο Λακάν. Και το *cogito*;

38. Jacques Lacan, «Position of the unconscious», στο Jacques Lacan, *ICrits*, ό.π., σ. 708.

39. Jacques Lacan, *Le moi dans la theorie de Freud et dans la technique de la psychanalyse (1954-1955)*, Le Seuil, Παρίσι 1998, σ. 207. Αναφέρεται στο Μάρκος Ζαφειρόπουλος, *Λακάν και Λεβί-Στρως ή Η επιστροφή στον Φρόντ (1951-1957)*, μτφρ. Τάσος Μπέτзелος, Πλέθρον, Αθήνα 2007 [2002], σ. 120.

Ο Λακάν διαβάξει Καρτέσιο: *cogito, ergo Es*

«I think, therefore I am»

Ανδραιοίδης που υποδύεται η ηθοποιός
Daryl Hannah στην ταινία *Blade Runner* (1980)

Οι αναλύσεις και τα σχόλια του Λακάν πάνω στο *cogito* εκτείνονται σε όλο του το έργο,⁴⁰ σε πολλαπλά επίπεδα και με διαφορετικές προεκτάσεις κάθε φορά. Με τη συνδρομή των γλωσσολογικών κερκτημένων και με όσα έχουμε αναφέρει μέχρι στιγμής μπορούμε να πούμε πως ο Λακάν στο επίπεδο της εκφοράς του *αμφιβάλλω*, και όχι του εκφερομένου που κρατάει ακόμα όλη αυτή τη γνώση που πρέπει να αμφισβητηθεί, είναι που βλέπει τον Καρτέσιο να αντιλαμβάνεται το *σκέπτομαι*,⁴¹ και ακριβώς εκείνη τη στιγμή που η αμφιβολία αναγνωρίζεται ως βεβαιότητα συμβαίνει η ανάδυση του Καρτεσιανού υποκειμένου ως ομιλούντος και επιθυμούντος.⁴²

Το *cogito* αναλύεται με βάση αυτή τη διάκριση και το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο Λακάν είναι ότι μόνο στο επίπεδο της εκφοράς μπορεί και αποκτά τη βεβαιότητά του.⁴³ Υποστηρίζει πως «αυτό το *σκέπτομαι* [του Καρτέσιου] δεν μπορεί να αποκολληθεί από το γεγονός πως μπορεί να το σχηματοποιεί μόνο με το να μας το λέει, αναμφιβόλως – ένα δεδομένο που το ξεχνάει».⁴⁴ Ο Καρτέσιος δεν κατάφερε να αντιληφθεί ότι το *cogito* δεν είναι η πράξη του σκέπτεσθαι ως τέτοια, αλλά έχει γίνει αντικείμενο του εαυτού της, κάνοντας έτσι το *εγώ σκέπτομαι* ένα άλλο *εκφερόμενο* που εκφράζει ένα σημαινόμενο.⁴⁵ Δεν μπόρεσε να ξεφύγει από τη σύγχυση των δύο υποκειμένων εκφοράς και εκφερομένου και τα θεώρησε ταυτόσημα κάτω από τη στέγη της αυτοσυνειδησίας του Εγώ του παραβλέποντας τις επιπτώσεις της ομιλίας του.

Δεν είναι τυχαίο που ο Καρτέσιος έπρεπε να προσωποποιήσει την εκφο-

---

40. Για έναν κατάλογο των αναφορών που πάντως σύμφωνα με τον συγγραφέα του δεν φιλοδοξεί να είναι πλήρης βλ. Joel Dor, *ό.π.*, σ. 75.

41. Jacques Lacan, *Seminar XI*, *ό.π.*, σ. 44.

42. *Ό.π.*, σ. 126 και Θάνος Λίποβατς, «Η διαλεκτική της αυτονομίας και της αλλονομίας και η ανάδυση του υποκειμένου», στο Θάνος Λίποβατς–Γιάνος Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Το νεωτερικό υποκείμενο εμπρός στο αίτημα του άλλου*, Νήσος, Αθήνα 2007, σ. 94.

43. Jacques Lacan, *ό.π.*, σ. 140.

44. *Ό.π.*, σ. 36.

45. Θάνος Λίποβατς, *ό.π.*, σ. 95.

ρά του *cogito* και να της δώσει ταυτότητα προέλευσης προτάσσοντας τον ίδιο του τον εαυτό ως αίτιο αυτού του λεκτικού ενεργήματος. Αυτό έγινε με τον αυτοβιογραφικό τόνο του Λόγου και των Στοχασμών, όπως εξηγήθηκε παραπάνω, ο οποίος αντικαθίσταται από τη γραμματική υπερβολή του *ego* στην εκδοχή των διδακτικών και απρόσωπων Αρχών. Το *ego sum* σημαίνει κάτι παραπάνω από απλό *εγώ είμαι*, «είναι *εγώ* είμαι αυτό, *εγώ* που το διατυπώνω, *ego*, αντωνυμία εντέλει πλεοναστική, της οποίας όμως ο υπερβολικός χαρακτήρας αποδεικνύεται συνεκτατός και συνουσιώδης με την οντολογική ιδιότητα για την οποία πρόκειται [...] αυτό που υφίσταται με αυτόν τον τρόπο, είναι το *εγώ* που το λέει και που λέγομαι μέσα από αυτό, εφόσον το λέω, χωρίς καμιά άλλη μορφή ή διαδικασία επικύρωσης, νομιμοποίησης ή επεξήγησης. Ό,τι διακυβεύεται σε αυτή τη διαμάχη, περιστρέφεται ακριβώς γύρω από αυτό το σημείο, γύρω από το σημείο απόφανσης του είναι, μέσα στην ίδια του τη λεκτική εκφορά». ⁴⁶ Γι' αυτό ακριβώς το λόγο ο Λακάν προσθέτει άνω και κάτω τελεία μετά το *cogito* και βάζει σε εισαγωγικά το *ergo sum* του Καρτέσιου όπως παραθέσαμε παραπάνω. Χρησιμοποιώντας αυτά τα σημεία σίξης αρνείται την αμεσότητα και την συνεπαγωγή της ύπαρξης από τη σκέψη στον Καρτέσιο παραφράζοντας και διαστρέφοντας το νόημα που ο φιλόσοφος ήθελε να αποδώσει. Με αυτό τον τρόπο μεταχειρίζεται τον Καρτέσιο ως υποκείμενο ανάλυσης (ο ρόλος του λακανικού αναλυτή είναι να βάζει τη σωστή σίξη στο Λόγο του αναλυόμενου) και τη θεωρία του ως ένα ψυχαναγκαστικό σύμπτωμα.

Η διάκριση συνείδησης-ασυνειδήτου αποκαλύπτει τον εαυτό της μέσα από αυτή της εκφοράς-εκφερόμενου. Ο Καρτέσιος προσπάθησε να συγκαλύψει αυτή τη φανέρωση εξισώνοντας τη νοητική σύλληψη του *cogito* με τη γραφή, κατά συνέπεια και με τη φωνή, μεταθέτοντας έτσι τις ιδιότητες των καθαρών και διακριτών αληθειών στο λεκτικό ενέργημα του *cogito*, καθώς επίσης και συναρτώντας την εγκυρότητά του αποκλειστικά στην αυτοαναφορική επίγνωσή της προσδιορίζοντας «ότι η *εγω-οντολογική* αλήθεια διαθέτει εγκυρότητα συνεκτατή με την εκφορά της». ⁴⁷ Παρά τις όσες προσπάθειες το *cogito* παραμένει διακύβευμα των δομών τη γλώσσας, των επιπτώσεων της πράξης του λέγειν και της εκφοράς του.

Για τον Λακάν το *cogito* στην ψυχανάλυση παίρνει μια διαφορετική διάσταση ως άμεσο αποτέλεσμα του Φρουδικού έργου: «Η διαφορά του status που αποδίδεται στο υποκείμενο από την ανακαλυφθείσα διάσταση του

46. Jean-Luc Nancy, «Ipso facto cogitans ac demens: Ντερριντά και Φουκώ, Μια ιστορία τρελών», *Αλήθεια*, τ. 1, Άνοιξη 2007, Αθήνα, σ. 85.

47. *Ο.π.*, σ. 89.

Φρούδικού ασυνειδήτου απορρέει από την επιθυμία, που πρέπει να τοποθετηθεί στο επίπεδο του *cogito*. Οτιδήποτε κινητοποιεί, αυτό για το οποίο μιλάει κάθε εκφορά, ανήκει στην επιθυμία [...] Η λειτουργία της επιθυμίας είναι το τελευταίο κατάλοιπο της επίδρασης του σημαίνοντος πάνω στο Υποκείμενο. Το *desidero* είναι το Φρούδικό *cogito*». ⁴⁸

Όμως, σύμφωνα με τον Λακάν, και ο Καρτέσιος ακολούθησε την επιθυμία του για βεβαιότητα. Αυτή μπορεί να γίνει δυνατή στο επίπεδο της πραγματικότητας του κόσμου όπου το σημαίνον περνάει στο χώρο του σημαϊνόμενου και αποκτά *σημασία*. ⁴⁹ Η επιθυμία του τον οδήγησε στην αμφιβολία. ⁵⁰ Η ανάγνωση του Λακάν τονίζει την υπαρξιακή απόφαση του Καρτέσιου για αυτοθεμελίωση, καθώς αν υπάρχει επιθυμία πριν από τη μεθοδική αμφιβολία υπάρχει ένα ίχνος *esse* πριν το *cogito*. Η αμφιβολία στόχευσε εναντίον κάθε δυνατής γνώσης διαχωρίζοντας έτσι την πρόθεση του Καρτέσιου για βεβαιότητα από τη γνώση. Με αυτό τον τρόπο όσο κερδίζει σε βεβαιότητα τόσο κάνει σε γνώσεις: «Όταν ο Καρτέσιος εισάγει την έννοια μιας βεβαιότητας που κρατάει ολοκληρωτικά στο *εγώ σκέφτομαι* του συλλογισμού του, σημαδεμένο από αυτό το σημείο της μη-εξόδου που υπάρχει μεταξύ της εκμηδένισης της γνώσης και του σκεπτικισμού, που δεν είναι το ίδιο πράγμα – κάποιος μπορεί να πει ότι το λάθος του είναι να πιστεύει ότι αυτό είναι γνώση. Να πει ότι ξέρει κάτι από αυτή τη βεβαιότητα». ⁵¹ Η προσβεβλημένη από την αμφιβολία γνώση που δεν μπορούσε να συμβαδίσει με τη βεβαιότητα του σημειακού Καρτεσιανού υποκειμένου βρήκε εγγυητή τον Θεό. Ο Καρτέσιος υποστηρίζει πως ακόμα και ένας άθεος μπορεί να γνωρίζει ότι οι τρεις γωνίες ενός τριγώνου είναι ίσες με δύο ορθές, αλλά σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να θεμελιώσει αυτή τη γνώση, που χωρίς τον Θεό δεν μπορεί να ονομαστεί επιστημονική γιατί η θεική μεσολάβηση ακυρώνει τη δυνατότητα αμφισβήτησής της. ⁵²

Σύμφωνα με τον Λακάν η μετάθεση της ευθύνης της γνώσης από το Καρτεσιανό υποκείμενο στον Θεό φράζει την πρόσβασή του στην αλήθεια και ανάγει το Λόγο της επιθυμίας του στον Θεό. ⁵³ Και ο Φρόνυτ και ο Καρτέσιος έχουν επιθυμία για σιγουριά, και οι δύο χρησιμοποιούν τη μέθοδο της αμφιβολίας, αλλά ο Καρτέσιος επικαλείται κάτι εξωτερικό για να εξέλθει

---

48. Jacques Lacan, *ό.π.*, σ. 141 και 150.

49. Θάνος Λίποβατς, *ό.π.*, σ. 92-96.

50. Jacques Lacan, *ό.π.*, σ. 224.

51. *Ο.π.*

52. René Descartes, *Meditations*, *ό.π.*, σ. 83.

53. Jacques Lacan, *Science and Truth*, *ό.π.*, σ. 741.

από αυτή, ενώ ο Φρόυντ κάνει την ίδια την αμφιβολία βάση της σιγουριάς του.⁵⁴ Ο Λακάν διέβλεπε στη μοντέρνα επιστήμη μια προοδευτική προσπάθεια αναγωγής της αλήθειας στη γνώση με κόστος τον κορεσμό του υποκειμένου και την υποκατάσταση του συμβολικού εγγυητή του Καρτέσιου, δηλαδή του Θεού, από έναν πραγματικό με απώτερη συνέπεια την άρνηση και κατάργηση των ρόλων του Θεού και του υποκειμένου.⁵⁵ Η επιστήμη εκκενώνει το υποκείμενο και αφήνοντας την αλήθεια στον Θεό απο-υποκειμενοποιεί τον κόσμο.⁵⁶ Το δομικό αίτιο του επιστημονικού Λόγου είναι το αποουσιοποιημένο και σημειακό Καρτεσιανό υποκείμενο και ακριβώς επειδή εμφανίζεται ως μια εξαφανιζόμενη τελεία ανατρέχει ο θεμελιωτής του στον θεϊκό Άλλο, τον αναγκαίο εγγυητή, τον Θεό.⁵⁷

Για να επανέλθουμε στο *cogito*, η παραλλαγή του Λακάν: «Σκέφτομαι όπου δεν είμαι, άρα είμαι όπου δεν σκέφτομαι [...] Αυτό που πρέπει να πούμε είναι: Δεν είμαι, όπου είμαι το παιχνιδάκι των σκέψεών μου. Σκέφτομαι για το τι είμαι όπου δεν σκέφτομαι ότι σκέφτομαι»⁵⁸ ως ριζοσπαστική διαφοροποίηση από τη φιλοσοφική εκδοχή σφραγίζει τη Φρούδική θέση για τη δυνατότητα του ασυνειδήτου να σκέπτεται. Έτσι, καταρρίπτεται η επικρατούσα φιλοσοφική άποψη ότι η συνείδηση είναι αναλυτική προϋπόθεση της σκέψης αυτού που σκέφτεται: «Η προώθηση της συνείδησης ως απαραίτητης για το υποκείμενο στα ιστορικά επακόλουθα του Καρτεσιανού *cogito* είναι ενδεικτική, κατά την άποψή μου, μιας παραπλανητικής έμφασης στη διαφάνεια του Εγώ εν δράσει σε βάρος της αδιαφάνειας του σημαίνοντος που το καθορίζει».⁵⁹ Αν δεχτούμε ότι μια φράση είναι η διασταύρωση υποκειμενικότητας και γλώσσας,⁶⁰ τότε στην εκφορά του *cogito* το υποκείμενο που την εκφέρει μένει έκθετο στην επίδραση της γλώσσας.

54. Jacques Lacan, *Seminar XI*, ό.π., σ. 35.

55. Jason Glynos, «Psychoanalysis Operates upon the Subject of Science: Lacan between Science and Ethics», στο Jason Glynos–Yiannis Staurakakis (επιμ.), *Lacan and Science*, Karnac, Λονδίνο 1999, σ. 61.

56. Dany Nobus, «A matter of Cause: Reflections on Lacan's "Science and Truth"», στο Jason Glynos–Yiannis Staurakakis (επιμ.), ό.π., σ. 137-138.

57. Jacques Alain-Miller, «Elements of Epistemology», στο Jason Glynos–Yiannis Staurakakis (επιμ.), ό.π., σ. 160-161.

58. Jacques Lacan, «The Instance of the Letter in the Unconscious», στο Jacques Lacan, *Icrits*, ό.π., σ. 430. Εδώ αξίζει να σημειωθεί πως αυτό το άρθρο εκφωνήθηκε ως ομιλία στο Αμφιθέατρο Descartes της Σορβόνης.

59. Jacques Lacan, «The Subversion of the Subject and the Dialectic of Desire», στο Jacques Lacan, *Icrits*, ό.π., σ. 685.

60. Catherine Clement, *Ζακ Λακάν: Βίος και πολιτεία*, μτφρ. Μαργαρίτα Κουλενιανού, Θυμάρι, Αθήνα 1986, σ. 181.

Με την ορολογία της στρουκτουραλιστικής γλωσσολογίας του Σωσύρ: «το “σημαινόμενο” εκπροσωπεί τις έννοιες μιας καρτεσιανής έλλογης συνείδησης που βασίζεται σε μια φαντασική αυτονομία του υποκειμένου [...] Το σημαίνον, λοιπόν, προσδιορίζει όχι μόνο τη φαντασική έννοια (το σημαίνόμενο) με τους όρους με τους οποίους η δική μας φαντασική πραγματικότητα συγκροτείται, αλλά καθορίζει επίσης τον *αληθή* τόπο του υποκειμένου [...] αποκαλύπτοντας το *αληθές* υποκείμενο και το *αληθές* αντικείμενο όλου του λόγου. Διότι το υποκείμενο αυτού που ομιλεί (το υποκείμενο της εκφοράς) δεν είναι το καρτεσιανό *je* “αυτού που ομιλείται” (υποκείμενο του εκφερομένου), αλλά μάλλον το *id*». ⁶¹ Το αυτόνομο Καρτεσιανό υποκείμενο που μπορεί να πάρει όλες τις πιθανές γωνίες θέασης και να λειτουργήσει ως πανοπτικό του εαυτού του και του εξωτερικού κόσμου είναι της τάξης της φαντασίωσης όπως και η ταυτολογική εξίσωση Εγώ = Εγώ.

Ας μας επιτραπεί η παρουσίαση του ίδιου επιχειρήματος μέσα από την ανάλυση που κάνει ο Λακάν στον πίνακα του Χολμπάιν «Οι πρεσβευτές» που κοσμεί το εξώφυλλο του *XI Σεμιναρίου* του. Το αναμορφωτικό σχήμα που αιωρείται κάτω από τα πόδια των πρεσβευτών και που φανερώνεται ως το κρανίο που είναι μόνο από συγκεκριμένη οπτική γωνία, δεν είναι της τάξης μιας οριακής γωνίας θέασης κατά το γεωμετρικό Καρτεσιανό πρότυπο. Πρόκειται για ένα διαφορετικό μάτι. ⁶² Η διάσταση του ασυνειδήτου δεν ορίζεται από τις καρτεσιανές συντεταγμένες, διότι τις διατρέχει από και προς κάθε κατεύθυνση έχοντας δική του διακριτή προοπτική.

Η λακανική θέση αντιτίθεται στην καρτεσιανή και ως προς την έννοια της σημασίας. Ο Καρτέσιος υποστηρίζει τη μονοσημαντικότητα του *cogito*, την ακλόνητη και κεντρική του θέση ως πρώτης αλήθειας, ενώ ο Φρόυντ αρχικά και ο Λακάν στη συνέχεια υπερασπίζονται την ελευθερία της πολυσημαντικότητας στην ομιλία, την αμφισημία που φανερώνεται μέσα από εκφράσεις (λεκτικές ή μη) του υποκειμένου. Άλλωστε, με αυτόν τον τρόπο εφαρμόζει ο Λακάν τη διαφορά εκφοράς–εκφερόμενου: Το αρχικό παράδειγμα που δίνει είναι το γνωστό παράδοξο του Επιμενίδη *Εγώ ψεύδομαι* που ανήκει στην αλυσίδα των εκφερόμενων και αφού συμπεράνει ότι αυτό που προκύπτει τελικά είναι *Εγώ εξαπατώ εσένα*, εφαρμόζει την ίδια ανάλυση και στο *cogito*. Κατά τον Λακάν, αν κάτι έχει ιδρυθεί από το *cogito*, αυτό είναι η εγ-

61. M. Ruegg, «Μεταφορά και μετωνυμία: η λογική της στρουκτουραλιστικής ρητορικής», επίμετρο στο Roman Jakobson, *Δοκίμια για τη γλώσσα της λογοτεχνίας*, εισαγωγή–μετάφραση Άρης Μπερλής, Βιβλιοπωλείον της “Εστίας”, Αθήνα 1998, σ. 160.

62. Jacques Lacan, *Seminar XI*, ό.π., σ. 89.

γραφή της σκέψης με εύθραυστο status αλλά ικανό στην τάξη της σημαίνουσας σύνταξης.⁶³

Η αποδόμηση της ενότητας του φιλοσοφικού και του ψυχολογικού *Εγώ* οδηγεί στην υποβάθμιση της φαινομενολογικής αντίληψης του Καρτέσιου για το *Εγώ* του και για τη σκέψη του: «Διότι είναι τόσο πρόδηλο ότι είμαι εγώ που αμφιβάλλω, που νοώ, που θέλω, ώστε δεν υπάρχει τίποτα που να το εξηγεί εναργέστερα. Επίσης, είμαι εγώ που φαντάζομαι. Διότι, κάποιος ίσως κανένα απολύτως φανταστικό πράγμα δεν είναι αληθινό, όπως υπέθεσα, ωστόσο η ίδια η ισχύς του φαντάζεσθαι υπάρχει αληθινά και αποτελεί μέρος της σκέψης μου. Τέλος, είμαι εγώ που αισθάνομαι, ήτοι που διαπιστώνω τα σωματικά πράγματα διά των αισθήσεων: δηλαδή, βλέπω τώρα φως, ακούω θόρυβο, αισθάνομαι θερμότητα. Τούτα είναι ψευδή, διότι κοιμάμαι. Μα είναι σίγουρο ότι μου φαίνεται ότι βλέπω, ότι ακούω, ότι θερμαίνομαι. Τούτο δεν μπορεί να είναι ψευδές, τούτο ονομάζεται ιδίως σε μένα αισθάνεσθαι και αυτό, ειλημμένο έτσι ακριβώς, δεν είναι τίποτα άλλο από το σκέπτεσθαι».⁶⁴ Αυτό το «μου φαίνεται» δείχνει ότι ακόμα κι αν δεν ξέρει ή δεν μπορεί να είναι σίγουρος για το τι σκέφτεται, εντούτοις αντιλαμβάνεται ότι σκέφτεται.⁶⁵ Από εκεί απορρέει η άμεση πρόσληψη της ύπαρξης κι αυτό είναι στο οποίο προσπαθεί να αντισταθεί ο Λακάν βασισμένος στον Φρόυντ.

Η προσπάθεια του Καρτέσιου να χτίσει ένα οικοδόμημα βαθιά θεμελιωμένο στην υποκειμενικότητα με διαχειριστή το *Εγώ* προσκρούει στη φροϋδική ανακάλυψη του ασυνειδήτου. Μπορεί το *Εγώ* να μην είναι αφεντικό στο ίδιο του το σπίτι, όπως έγραφε ο Φρόυντ, ή το υποκείμενο να βρίσκεται στο σπίτι του στο επίπεδο του ασυνειδήτου σύμφωνα με τον Λακάν,⁶⁶ αλλά το οικοδόμημα δεν καταρρέει: «Αν υπάρχει μια εικόνα που να μπορεί να μας παραστήσει την έννοια του φροϋδικού ασυνειδήτου, είναι ασφαλώς η εικόνα ενός ακέφαλου υποκειμένου, ενός υποκειμένου που δεν έχει πλέον *ego*, που είναι ακραίο ως προς το *ego*, έκκεντρο σε σχέση με το *ego*, που δεν ανήκει στο *ego*. Και παρ' όλα αυτά είναι το υποκείμενο το οποίο μιλάει [...]».⁶⁷ Η Φροϋδική ανακάλυψη του ασυνειδήτου είναι το κομβικό σημείο

63. Jacques Lacan, *ό.π.*, σ. 139-140.

64. René Descartes, *Στοχασμοί*, *ό.π.*, σ. 78.

65. Levi Bryant, *The Cogito of the Unconscious: Lacan and the Subject of Psychoanalysis*, presented at the Philosophy and Psychoanalysis Conference at Villanova University 22.3.2003, σ. 9.

66. Jacques Lacan, *ό.π.*, σ. 36.

67. Jacques Lacan, *Το όνειρο με την ένεση της Ίρμας*, *ό.π.*, σ. 21.

πέρα από το οποίο κάθε προσπάθεια ταύτισης σκέψης και ύπαρξης είναι ουτοπική.

*Επίλογος ή Τα του Καρτέσιου τω Καρτέσιω
και τα του Λακάν τω Λακάν*

«Η ανθρωπότητα ζει όσο υπάρχει η ποίηση της γλώσσας.
Η ποίηση της γλώσσας υπάρχει.
Ζούμε»⁶⁸

Αντρέι Μπέλι

Ο Λακάν αντιμετωπίζει το *cogito* οπλισμένος με τις ανακαλύψεις του Φρόντ και της γλωσσολογίας. Αποδίδει στον Καρτέσιο αυτά που πιστεύει πως του αναλογούν στην ιστορία της φιλοσοφίας και των ιδεών: «μια ορισμένη στιγμή του υποκειμένου, την οποία θεωρώ ως σύστοιχη με την επιστήμη, μια στιγμή ιστορικά προσδιορισμένη [...] αυτή που ο Καρτέσιος εγκαινιάζει με το *cogito*».⁶⁹ «Τολμώ να δηλώσω ως αλήθεια πως το Φροϋδικό πεδίο ήταν δυνατό μόνο κάποιο χρόνο μετά την ανάδυση του Καρτεσιανού υποκειμένου, αφού η μοντέρνα επιστήμη άρχισε μόνο μετά το αρχικό βήμα του Καρτέσιου».⁷⁰ «Δεν λέω ότι ο Φρόντ εισάγει το υποκείμενο στον κόσμο [...] από τη στιγμή που ο Καρτέσιος το έκανε αυτό».⁷¹

Η εξίσωση του Καρτεσιανού υποκειμένου με το Φροϋδικό έρχεται ως αποτέλεσμα της γλωσσολογικής ανάλυσης της αιχμής του *cogito*, της εκφοράς του *cogito ergo sum*. Εκεί βρίσκεται και η διαφορά των δύο. Όπου ο φιλόσοφος βρίσκει το σημειακό υποκείμενο της βεβαιότητας των σκέψεών του, ο ψυχαναλυτής αποδομεί αυτό το υποκείμενο ανακαλύπτοντας ένα άλλο αίτιο αυτών των σκέψεων, το υποκείμενο του ασυνείδητου. Η διάσταση της γλώσσας υπήρχε στον Φρόντ χωρίς να συστηματοποιηθεί ποτέ, ωστόσο μέσα από τις στοιχειώδεις αντιθέσεις της γλωσσικής σύνταξης οδηγήθηκε στην ανακάλυψη του καταστατικού διχασμού των λειτουργιών της σκέψης σε έναν συνειδητό και έναν ασυνείδητο Λόγο.⁷² Η χρονική απόσταση

---

68. Α. Μπέλι, *Η μαγεία των λέξεων, Ένα κείμενο για τον συμβολισμό*, μτφρ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Έρασμος, Αθήνα ²1997 [1981].

69. Jacques Lacan, *Science and Truth*, ό.π., σ. 727.

70. Jacques Lacan, *Seminar XI*, ό.π., σ. 47.

71. Ό.π., σ. 44.

72. Etienne Balibar, «Αποδόμηση του καθολικού: Χέγκελ, Μπενβενίστ, Ντεριντά», ό.π., σ. 141.

του Λακάν τόσο από τον Φρόυντ όσο και από τον Σωσύρ του επέτρεψε να συνδυάσει και να διαπλέξει τις δύο θεωρίες γύρω από την ανθρώπινη υποκειμενικότητα.

Για τον Λακάν, ο Καρτέσιος δεν μπόρεσε να συνενώσει βεβαιότητα και γνώση στο αυτοσυνείδητο Εγώ, γιατί δεν μπόρεσε να ξεπεράσει το πρόβλημα που του δημιουργούσε η αναπαράσταση του υποκειμένου της σκέψης μέσα στην ίδια του την ομιλία. Αυτή η αναπαράσταση της σκέψης δεν υποκαθιστά την ίδια τη σκέψη σε καμία περίπτωση και το υποκείμενο του εκφερομένου είναι ήδη [τόσο] αλλοτριωμένο στην ομιλία του που ποτέ δεν ταυτίζεται με αυτό: «Το θέμα δεν είναι να ξέρω ότι μιλάω για τον εαυτό μου με τέτοιο τρόπο ώστε να συνάδει με αυτό που είμαι, αλλά να ξέρω, όταν μιλάω για τον εαυτό μου, είμαι ο ίδιος με τον εαυτό για τον οποίο μιλάω».⁷³ Από τη στιγμή που εισερχόμαστε στο παιχνίδι της γλώσσας οι ταυτότητες παύουν να ισχύουν. Έτσι, το λακανικό υποκείμενο μπορεί να έχει καρτεσιανές ρίζες, αλλά αναδύεται μόνο μέσα από το σημαίνον.

Όσον αφορά την αλήθεια και τη γνώση, ο Λακάν πιστεύει πως δεν υπάρχει τίποτα άλλο να τα ενώνει από το υποκείμενο της επιστήμης,⁷⁴ σημειώνοντας την αποτυχία του Καρτέσιου σε αυτό το επίπεδο. Για να γεμίσει αυτό το κενό ο Καρτέσιος εισάγει τον Θεό. Αλλιώς η γνώση παραμένει εκσωτερική (*extimate*) ως προς το υποκείμενο.

Ο Καρτέσιος ήθελε μια παγκόσμια γλώσσα που θα μπορούσε να μιλήσει τη διεπιστημονική αλήθεια αν και γνώριζε ότι αυτό ήταν ανέφικτο γιατί τότε ο κόσμος θα γινόταν επίγειος παράδεισος, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει σε επιστολή του στον Μερσέν το 1629.⁷⁵ Με τη γνώση της λακανικής διδασκαλίας μπορούμε να πούμε ότι αναζητούσε τον τρόπο με τον οποίο θα σταματούσε η συνεχής μετακίνηση της αλυσίδας των σημαϊνόντων πάνω στα σημαϊνόμενα με στόχο τη σταθεροποίηση των σημασιών. Ήθελε να ταυτοποιήσει το φορέα των σκέψεών του με το Εγώ που αντιλαμβανόταν κατά τον ίδιο τρόπο για να θεμελιώσει την ύπαρξή του μέσα από αυτή τη διαδικασία. Ο Λακάν έδειξε για ποιο λόγο η μετακύλιση των σημαϊνόντων πάνω από τα σημαϊνόμενα δεν μπορεί να σταματήσει οριστικά και σε όλα τα σημεία, θεμελιώνοντας ως καταστατικές κατηγορίες της ανθρώπινης υποκειμενικότητας την έλλειψη και την επιθυμία, επανεισάγοντας έτσι το υποκείμενο στην τάξη της γλώσσας απ' όπου προέρχεται.

73. Jacques Lacan, «The Instance of the Letter in the Unconscious», στο Jacques Lacan, *Écrits*, ό.π., σ. 156.

74. Jacques Lacan, *Science and Truth*, ό.π., σ. 737.

75. Αναφέρεται στο Βασιλική Γρηγοροπούλου, *Ντεκάρτ*, ό.π., σ. 35.

Πάντως, αν ψάξει κανείς προσεκτικά στα γραπτά του Καρτέσιου θα διαπιστώσει κάποιες πιθανές προκαταβολικές απαντήσεις, όπως συνήθιζε για τους σύγχρονούς του, ακόμα και στην κριτική του Λακάν που προϋποθέτει γνώσεις που κατακτήθηκαν δύο και τρεις αιώνες μετά την εποχή του. Οι περιορισμοί της βεβαιότητας της ύπαρξης από την εκφορά της του ήταν γνωστοί: «μετά από υπερεπαρκές ζύγισμα των πάντων, πρέπει εντέλει να καταλήξω ότι η απόφαση *Εγώ είμαι, εγώ υπάρχω*, αληθεύει αναγκαία όποτε την προφέρω ή τη συλλαμβάνω στο πνεύμα μου»,⁷⁶ ενώ παρούσα είναι και η διάσταση της έλλειψης και της επιθυμίας: «Μα αν ήμουν από τον εαυτό μου, δεν θα αμφέβαλλα, δεν θα επιθυμούσα και δεν θα μου έλειπε τίποτα.» Έτσι, δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε πως δεδομένων των πνευματικών συνθηκών της εποχής που έζησε, ο Καρτέσιος εντόπισε τη στιγμή ανάδυσης του υποκειμένου ως δικασμένου ανάμεσα στη γνώση και την αλήθεια της ύπαρξης και της επιθυμίας του.⁷⁷

Σε ένα από τα πρώτα σωζόμενα κείμενα της βιολογικής και πνευματικής του ωριμότητας ο Καρτέσιος έγραφε: «Οι νθοποιοί, όταν καλούνται επάνω στη σκηνή, φορούν μια μάσκα ώστε να μην μπορούμε να δούμε το κοκκίνισμα στο πρόσωπό τους. Έτσι, καθώς πρόκειται να ανέβω στη σκηνή του κόσμου όπου μέχρι στιγμής ήμουν θεατής, προχωρώ με μάσκα».⁷⁸ Η μάσκα της ανωνυμίας, της συνεχούς μετακίνησης και της αποχής από τα κοινά μπόρεσε να διατηρηθεί για μεγάλο διάστημα κρύβοντας το πρόσωπο του θεμελιωτή της μοντέρνας φιλοσοφίας, το εξίσου ατομικό και καθολικό υποκείμενο όπως ήθελε ο ίδιος να είναι. Όμως, για τον αναγνώστη του Καρτέσιου, τον Λακάν, η απόσταση από τη μάσκα και το πρόσωπο μεσολαβείται και καθορίζεται από ένα δεύτερο, αναπόδραστο προσώπειο, αυτό του σημαίνοντος. Για τον Καρτέσιο οι λέξεις δεν έχουν καμία σχέση με τα πράγματα που εκφράζουν,⁷⁹ αλλά για τον Λακάν είναι ο κόσμος των λέξεων που καθορίζει τον κόσμο των πραγμάτων.⁸⁰

---

76. René Descartes, *Στοχασμοί*, ό.π., σ. 72.

77. Θάνος Λίποβατς, ό.π., σ. 116.

78. René Descartes, *Philosophical Essays*, ό.π, σ. 1.

79. *Ό.π.*, σ. 31.

80. Jacques Lacan, *Λειτουργία και πεδίο της ομιλίας και της γλώσσας στην ψυχανάλυση [1953]*, εισαγωγή Ζακ Αλέν Μιέρ, μτφρ. Νάσια Λινάρδου Μπλανσέ-Ρεζινάλντ Μπλανσέ, επίμετρο Ρεζινάλντ Μπλανσέ, Εκκρεμές, Αθήνα 2005, σ. 124.

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΡΗΤΟΡΙΚΟΥ ΗΘΟΥΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΛΥΣΗ ΛΟΓΟΥ

Το παράδειγμα του φιλοσοφικού κειμένου*

ΕΛΕΝΗ ΤΑΚΟΥ

Η έννοια του ρητορικού ήθους

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΡΗΤΟΡΙΚΟΥ ήθους προϋποθέτει ότι κάθε εκφορά λόγου περιλαμβάνει πάντα την –ηθελημένη ή αθέλητη– κατασκευή μιας εικόνας του εαυτού. Ο εκάστοτε ομιλητής προβάλλει μια εικόνα της προσωπικότητάς του που συμβάλλει στο βαθμό αποδοχής των λεγομένων του το ίδιο, αν όχι περισσότερο, με τα ίδια του τα λεγόμενα. Αυτό που σχηματικά θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε «ρητορικό ήθος» –χαρακτηρισμό που παραλαμβάνουμε από την τριμερή διάκριση, κατά Αριστοτέλη, των *έντεχνων πίστεων* σε ήθος, πάθος και λόγο– αποτελεί μια σημαντικότερη έννοια στην ανάλυση λόγου.

Η έννοια του ρητορικού ήθους στην αριστοτελική διδασκαλία περί ρητορικής έχει μάλλον παραγνωριστεί. Στην αναβίωση της ρητορικής τον 20ό αιώνα –με κείμενο αναφοράς το *Traité de l'argumentation* των Perelman και Olbrechts-Tyteca– το ρητορικό ήθος καταλαμβάνει ρόλο περιθωριακό και η ανάλυσή του εξαντλείται σε μερικές κοινότοπες διαπιστώσεις: «Αν το πρόσωπο του ομιλητή προσδίδει περιεχόμενο στο λόγο, αυτός ο λόγος, από την άλλη πλευρά, καθορίζει τη γνώμη που θα έχουμε για τον ομιλητή. Αυτό που οι αρχαίοι ονόμαζαν *éthos oratoire* συνοψίζεται στην εντύπωση που δίνει ο ομιλητής για τον εαυτό του μέσα από τα λεγόμενά του».¹

---

* Dans un texte par excellence polyphonique, *mes remerciements vont tout particulièrement à mon maître, la phôné qui s'entend le plus fort.*

1. Chaim Perelman και Lucie Olbrechts-Tyteca, *Traité de l'argumentation: la nouvelle rhétorique*, Editions de l'université de Bruxelles, Βρυξέλλες 1988, σ. 429.

Εντούτοις, το ήθος έχει βαρύνουσα σημασία στη ρητορική τέχνη: αποτελεί την εικόνα που κατασκευάζει κάθε ομιλητής για τον εαυτό του ούτως ώστε να γίνει πιστευτός. Πρέπει να υπογραμμίσουμε αυτή την έννοια της κατασκευής, ώστε να αποκαταστήσουμε με ακρίβεια το αριστοτελικό κείμενο: «Πάντως το αποτέλεσμα πρέπει να προέρχεται από την αγόρευση...», δηλώνει ρητά στη *Ρητορική*.² Κάθε εκφορά λόγου, λοιπόν, κατασκευάζει μια εικόνα του υποκειμένου που εκφέρει το λόγο αυτόν. Το ήθος, σε αυτό το πλαίσιο, αποτελεί μια προβολή, μια γλωσσική κατασκευή, και ως τέτοια οφείλει να αναλυθεί εκ νέου μέσα στα σύγχρονα συγκείμενα, και κυρίως με βάση τα κεκτημένα αυτού που σχηματικά αποκαλούμε «γλωσσική στροφή».

Η τάση που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια για μια επανεξέταση της έννοιας του ήθους από διάφορους θεωρητικούς, που ξεκινούν από συναφή θεωρητικά πεδία και συνδιαλέγονται μεταξύ τους, χωρίς ωστόσο να αυτοπροσδιορίζονται ως σχολές σκέψης, σχετίζεται λοιπόν σαφώς με την επιστροφή της ρητορικής στο πεδίο των επιστημών του λόγου. Το ρητορικό ήθος ξαναδιαβάζεται, ξαναμελετάται και προσαρμόζεται ποικιλοτρόπως – πάντα με σημείο εκκίνησης την αριστοτελική πραγματεία περί ρητορικής. Σημείο εκκίνησης για την ανάπτυξη της προβληματικής που διέπει την παρούσα εργασία αποτέλεσε η έκδοση ενός συλλογικού τόμου, που επιγράφεται *Images de soi dans le discours. La construction de l'έθος*³ και επιχειρεί μία

2. Αριστοτέλης, *Ρητορική*, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα κ.κ., τ. Α', σ. 21. Μεταφράζουμε εδώ από το αρχαίο κείμενο και επισημαίνουμε τη λανθασμένη απόδοση στα νέα ελληνικά από τον Ηλιού, που αλλοιώνει εντελώς το νόημα του κειμένου!

3. Ruth Amossy (επιμ.), *Images de soi dans le discours. La construction de l'έθος*, Delachaux et Niestlé, Παρίσι 1999. Θεωρούμε απαραίτητο να αναφέρουμε εδώ ότι υπάρχει και μία άλλη σύγχρονη θεωρητική τάση που πραγματεύεται την έννοια του ρητορικού ήθους. Σε αντίθεση με την τάση που κυριαρχεί στη γαλλική βιβλιογραφία, η οποία αντλεί από πειθαρχίες όπως η πραγματολογία, η θεωρία του επιχειρήματος και η ανάλυση λόγου, ο συλλογικός αυτός τόμος, που εκδίδεται στις ΗΠΑ και πραγματεύεται την έννοια του ρητορικού ήθους, έχει εντελώς διαφορετική κατεύθυνση, γεγονός που επισημαίνεται και από την ίδια την Amossy στην εισαγωγή της: «Παρόλο που αυτό το έργο δεν είναι το πρώτο που τοποθετεί την έννοια του ρητορικού ήθους στη σύγχρονη σκέψη, διαφοροποιείται από την προσπάθεια που έγινε πρόσφατα στις ΗΠΑ, στο *Έθος: New Essays*, στο βαθμό που επιχειρεί να χρησιμοποιήσει εργαλεία ανάλυσης από τη θεωρία του επιχειρήματος και την πραγματολογία». Ξεκινώντας, συνεπώς, από τη διαπίστωση ότι η φύση του υποκειμένου και των αναπαραστάσεών του μέσα στη γλώσσα τίθεται σε ριζική αμφισβήτηση από τις θεωρίες της ψυχανάλυσης, των μαρξιστικών σπουδών και της αποδόμησης, ο συγκεκριμένος τόμος προτείνει μία επαναδιαπραγμάτευση της ρητορικής έννοιας του ήθους με βάση αυτή την προοπτική. Θεωρήσαμε (ελπίζουμε ότι άσκοπα) ότι το να προσπαθήσουμε να στήσουμε έναν διάλογο ανάμεσα σε πειθαρχίες που δεν συνδιαλέγονται μεταξύ τους υπερβαίνει τα όρια μιας διπλωματικής εργα-

πρώτη κωδικοποίηση των σύγχρονων αναλύσεων περί ήθους. Με βάση αυτό, προσπαθήσαμε να κατασκευάσουμε μία όσο το δυνατό παραστατική και αντιπροσωπευτική διήγηση για το πώς η έννοια του ρητορικού ήθους ξαναποκτά βαρύτητα στις επιστήμες του λόγου και ανοίγει νέους θεωρητικούς ορίζοντες.

Η σημασιολογική πραγματολογία (pragmatique sémantique) του Oswald Ducrot

Μία πρώτη συστηματική επαναδιαπραγμάτευση της έννοιας του ρητορικού ήθους έρχεται από τον Oswald Ducrot το 1984. Ο ίδιος θεωρεί ότι η ανάλυσή του εντάσσεται στο πεδίο της σημασιολογικής πραγματολογίας, την οποία ορίζει ως εξής: «Αν θεωρήσουμε ως αντικείμενο της πραγματολογίας την ανθρώπινη πράξη γενικά, ο όρος πραγματολογία της γλώσσας μπορεί να μας βοηθήσει να ορίσουμε, από το σύνολο των ερευνών, εκείνες που αφορούν την πραγματωμένη μέσω της γλώσσας ανθρώπινη πράξη, καταδεικνύοντας τις προϋποθέσεις (πραγμάτωσης) και την εμβέλειά της. Το βασικό πρόβλημα στις σπουδές αυτής της τάξης είναι να μάθουμε γιατί κάποιες λέξεις είναι δυνατό να χρησιμοποιηθούν ώστε να ασκήσουμε επιρροή, γιατί κάποιοι λόγοι εντός κάποιων περιστάσεων μπορούν να είναι αποτελεσματικοί».⁴ Η ρητορική, δηλαδή, επιστρέφει στην ανάλυση μέσα από το θεωρητικό «όχημα» της πραγματολογίας, με βασικότερο σημείο σύγκλισης το γεγονός ότι και οι δύο εξετάζουν την αποτελεσματικότητα του λόγου στην εκάστοτε περίπτωση.

Ο σκοπός αυτός εντάσσεται στο ευρύτερο σχέδιο του Ducrot να δομήσει μία «πολυφωνική θεωρία της εκφοράς» (*théorie polyphonique de l'énonciation*), η οποία θα θέσει εν αμφιβόλω αυτό που αποκαλεί «ενότητα του ομιλούντος υποκειμένου».⁵ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αναφοράς, δεν προκαλεί έκπληξη ότι το εν λόγω πόνημα βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στην αρχή της διαλογικότητας του Μπαχτίν: «Για τον Μπαχτίν, υπάρχει μια ολόκληρη κατηγορία κειμένων, και κυρίως τα λογοτεχνικά κείμενα, για τα οποία πρέπει

σίας. Επιλέξαμε, ως εκ τούτου, να μην επεκταθούμε καθόλου σε αυτό το έργο, καθώς τόσο οι προϋποθέσεις όσο και τα πορίσματα της ανάλυσής του, μολονότι παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον, μοιάζουν ωστόσο ριζικά ασύμβατα με αυτά που πραγματευόμαστε εδώ.

4. Oswald Ducrot, *Le dire et le dit*, Editions de Minuit, Παρίσι 1984, σ. 173.

5. Oswald Ducrot, *ό.π.*, σ. 171. Η υπογράμμιση δική μου.

να αναγνωρίσουμε ότι πολλές φωνές μιλούν ταυτόχρονα, δίχως μία από αυτές να είναι κυρίαρχη και να κρίνει τις άλλες [...] Ο συγγραφέας εκεί φοράει μια σειρά από διαφορετικές μάσκες».⁶

Αυτό που είναι σημαντικό να διασαφηνίσουμε εδώ είναι ότι η διαλογική διάσταση του κειμένου δεν πρέπει να συγχέεται με το δομικά διαλογικό του κομμάτι. Σύμφωνα με τον Μπακτίν, κάθε εκφερόμενο είναι εγγενώς διαλογικό, με την έννοια ότι δεν μπορεί να αναλυθεί αν δεν λάβουμε υπόψη την απεύθυνσή του προς άλλον: «Ξέρουμε πλέον ότι κάθε λόγος είναι λόγος *διαλογικός*, κατευθυνόμενος προς κάποιον που θα ήταν ικανός να τον κατανοήσει και να δώσει απάντηση, είτε σε πραγματικό είτε σε εικονικό επίπεδο».⁷ Η εγγενής διαλογικότητα του Μπακτίν έγκειται, συνεπώς, στο ότι κάθε λόγος δομείται με βάση την απεύθυνσή του, δίχως αυτή η απεύθυνση να είναι απαραίτητα πραγματικής φύσεως.

Ο Ducrot επισημαίνει εξ αρχής ότι βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στη σκέψη του Μπακτίν για να δομήσει τη δική του θεωρία περί πολυφωνικότητας. Θεωρεί εντούτοις ότι διαφοροποιείται από αυτόν σε ένα σημαντικό σημείο: «Αλλά αυτή η θεωρία του Μπακτίν, από όσο γνωρίζω, εφαρμόστηκε πάντα σε κείμενα, δηλαδή σε ένα στάδιο μετά τα εκφερόμενα, και ποτέ στα εκφερόμενα από τα οποία αποτελούνται τα κείμενα. Με αυτόν τον τρόπο, δεν κατέληξε ποτέ να αμφισβητήσει την παραδοχή σύμφωνα με την οποία ένα απομονωμένο εκφερόμενο εκφράζει μία και μόνο φωνή».⁸ Σημαντικότερη θεωρητική μέριμνα του Ducrot αποτελεί η κριτική της ενότητας του υποκειμένου της εκφοράς, δηλαδή της θέσης «ένα εκφερόμενο – ένα υποκείμενο»: «Φυσικά, από τη στιγμή που όρισα την έννοια της εκφοράς όπως τη χρησιμοποιώ ως γλωσσολόγος που περιγράφει τη γλώσσα, αρνήθηκα ρητά να εισάγω την ιδέα ενός παραγωγού μέσα στο λόγο: η έννοιά μου είναι ουδέτερη απέναντι σε μια τέτοια ιδέα. Τα πράγματα είναι διαφορετικά για την περιγραφή της εκφοράς που είναι καταστατική [constitutive] του νοήματος των εκφερομένων – περιγραφή που είναι καταστατική αυτού που το εκφερόμενο θέλει να πει και όχι αυτού που ο γλωσσολόγος λέει για το εκφερόμενο».⁹

Η περιγραφή αυτή μπορεί να αποδώσει σε ένα ή περισσότερα υποκείμενα την πηγή της εκφοράς. Ως προς αυτό, κάνει μια τριμερή διάκριση: ο

---

6. Ο.π.

7. Tzvetan Todorov, *Mikhail Bakhtine. Le principe dialogique*, παρατίθεται στο Dominique Maingueneau, *Pragmatique pour le discours littéraire*, Nathan, Παρίσι 2001.

8. Oswald Ducrot, *ό.π.*, σ. 171.

9. Ο.π., σ. 193.

παραγωγός του λόγου, αυτό που ονομάζει ομιλών υποκείμενο (*sujet parlant*), είναι ένα εμπειρικό δεδομένο που δεν τον ενδιαφέρει στην ανάλυσή του. Αντίθετα, ως ομιλητή (*locuteur*) δεν πρέπει να εννοήσουμε το άτομο που πραγματικά παράγει το εκφερόμενο αλλά αυτό που καταδεικνύεται, εντός του εκφερόμενου, ως πηγή της εκφοράς. Και στο επίπεδο του ομιλητή κάνει μία ακόμη διάκριση: «Από τη στιγμή που ο ομιλητής (γλωσσικής υπόστασης) διαχωρίστηκε από το υποκείμενο της ομιλίας (εμπειρική οντότητα), θα πρότεινα να διακρίνουμε ακόμα, στο εσωτερικό της ίδιας της έννοιας του ομιλητή, τον ομιλητή καθεαυτόν¹⁰, (L), και τον ομιλητή ως ον εντός του κόσμου¹¹ (λ). Ο L είναι ο υπεύθυνος για την εκφορά και εξετάζεται μόνο με βάση αυτή του την ιδιότητα. Ο λ είναι ένα “ολοκληρωμένο” άτομο που έχει μεταξύ άλλων την ιδιότητα να είναι η πηγή του εκφερόμενου».¹²

Με βάση αυτή τη διάκριση, ο Ducrot εισάγει την έννοια του ρητορικού ήθους στο έργο του. Χρησιμοποιεί την ανάλυση του *Le Guern* για να επισημάνει την παραδοξότητα αλλά και τη σημασία του όρου ρητορικά ήθη (*moeurs oratoires*) που χρησιμοποιείται για να περιγράψει την έννοια του ήθους: «Πρέπει να εννοήσουμε [με αυτόν το χαρακτηρισμό] τα ήθη που ο ομιλητής αποδίδει στον εαυτό του με τον τρόπο που εξασκεί τη δραστηριότητα του ομιλητή».¹³ Σε αυτό το πλαίσιο, ορίζει το ήθος ως εξής: «Μέσα στην ορολογία μου, θα έλεγα ότι το ήθος αποδίδεται στον L, στον ομιλητή καθεαυτόν: καθώς αποτελεί την πηγή της εκφοράς, “ενδύεται” συγκεκριμένους χαρακτήρες, οι οποίοι με τη σειρά τους καθιστούν αυτή την εκφορά αποδεκτή ή όχι».¹⁴

Η «σκηνή της εκφοράς» του *Dominique Maingueneau*

Ο Maingueneau συνεχίζει πάνω στη γραμμή του Ducrot, αναλύοντας την έννοια του ρητορικού ήθους στην κειμενική και μόνο διάστασή της, χωρίς αναφορά δηλαδή στο εμπειρικό υποκείμενο της ομιλίας. Ωστόσο, η πρωτοτυπία της ανάλυσης του Maingueneau έγκειται στο ότι προσδίδει την πρόπουσα σημασία στη ρητορική *actio*, δηλαδή τόσο στη φωνή και τον τόνο, όσο και στα εξωλεκτικά στοιχεία: «Ο τόνος της φωνής, ο ρυθμός του λόγου,

10. Αποδίδω έτσι το «locuteur en tant que tel».

11. Αποδίδω έτσι το «locuteur en tant qu'être dans le monde».

12. *Ό.π.*, σ. 199.

13. *Ό.π.*, σ. 201.

14. *Ό.π.*

οι μιμήσεις και οι χειρονομίες αναδεικνύουν το ίδιο, αν όχι περισσότερο απ' ό,τι οι λέξεις, τη θέση του υποκειμένου εντός της εκφοράς».¹⁵

Βέβαια, εδώ ο Maingueneau έρχεται μοιραία αντιμέτωπος με την προφορική καταγωγή του ήθους, και της ρητορικής εν συνόλω, θεωρεί ωστόσο ότι τίποτα δεν μας υποχρεώνει να περιορίσουμε το ρητορικό ήθος σε προφορικές εκφάνσεις του λόγου: «[...] πρέπει να παραδεχτούμε ότι κάθε είδος γραπτού λόγου οφείλει να διαχειριστεί τη σχέση του με μια πρωταρχική προφορικότητα. Το κείμενο είναι πάντα αναφερόμενο σε κάποιον, σε μία πηγή εκφοράς, μία φωνή που επικυρώνει αυτό που λέγεται. Το να λάβουμε υπόψη το ήθος ενός έργου δεν σημαίνει ότι θεωρούμε το γραπτό σαν ίχνος, σαν χλωμή αντανάκλαση μίας πρωταρχικής προφορικότητας».¹⁶

Αλλά ας πάρουμε τα πράγματα από την αρχή. Η δουλειά του Maingueneau εντάσσεται στο πεδίο της ανάλυσης λόγου, πεδίο που κατά τον ίδιο υπερβαίνει κατά πολύ το πλαίσιο της θεωρίας του επιχειρήματος. Η επιλογή του αυτή εντάσσει εξ αρχής την έννοια του ρητορικού ήθους σε ένα πλαίσιο ευρύτερο από αυτό της πειθούς και της αξιοπιστίας του ομιλητή: «Πέραν της πειθούς που προκύπτει μέσω των επιχειρημάτων, η έννοια του ήθους μάς επιτρέπει να στοχαστούμε γύρω από τη γενικότερη διαδικασία της συναίνεσης / “συν-φωνίας” [adhésion] των υποκειμένων σε μια συγκεκριμένη συνομιλιακή θέση [position discursive]».¹⁷

Ο Maingueneau ακολουθεί τη σκέψη του Benveniste και επισημαίνει ότι η εκφορά δεν ταυτίζεται με την «ομιλία» όπως την ορίζει ο Σωσσύρ. Πράγματι, στο *Problèmes de linguistique générale II*,¹⁸ ο Benveniste υποστηρίζει ότι η εκφορά είναι η διαδικασία με την οποία ο κάθε ομιλητής που χρησιμοποιεί τη γλώσσα την κινητοποιεί για λογαριασμό του. Συνεπώς, η διαδικασία της εκφοράς αφορά την πράξη καθεαυτή της παραγωγής ενός εκφερόμενου και όχι το «σώμα» της εκφοράς: «Η εκφορά είναι η διαδικασία με την οποία ο ομιλητής “κιντοποιεί τη γλώσσα για λογαριασμό του”, “παίρ-

---

15. Jean-Michel Adam, «De la grammaticalisation de la rhétorique à la rhétorisation de la linguistique», στο Roselyn Koren και Ruth Amossy, *Après Perelman: quelles politiques pour les nouvelles rhétoriques?*, L'Harmattan, Παρίσι 2002, σ. 48.

16. Dominique Maingueneau, *Le contexte de l'oeuvre littéraire* [1993], παρατίθεται στο Andrée Chauvin-Vileno, «Éthos et texte littéraire: Vers une problématique de la voix», περ. *SEMEN*, vo 14, 2001.

17. Dominique Maingueneau, «Éthos, scénographie, incorporation», στο Ruth Amossy, (επιμ.), *Images de soi dans le discours. La construction de l'éthos*, ό.π., σ. 76.

18. Émile Benveniste, *Problèmes de linguistique générale II*, Gallimard, Παρίσι 1974, σ. 80.

νει τη γλώσσα για εργαλείο”, μετατρέπει τη γλώσσα σε λόγο και θέτει τον εαυτό του ως ομιλήτη μέσω συγκεκριμένων ενδείξεων: προσωπικές ανωνυμίες, ρηματικοί χρόνοι κλπ.»¹⁹

Μεγάλη σημασία σε αυτή την κατεύθυνση έχει η μελέτη του Maingueneau γύρω από τη θεωρία του Austin περί διαπιστωτικών και επιτελεστικών εκφορών. Σε αντίθεση με τις διαπιστωτικές εκφορές, οι οποίες δηλώνουν, καταγράφουν ή περιγράφουν μία κατάσταση και χαρακτηρίζονται ως αληθείς ή ψευδείς, υπάρχουν και κάποιες εκφορές στις οποίες η διάσταση αλήθειας/ψεύδους είναι ανενεργή: πρόκειται για τις επιτελεστικές εκφορές. Πρόκειται δηλαδή για εκφορές που αυτές καθαυτές αποτελούν την πραγμάτωση μιας πράξης και συνεπώς δεν αξιολογούνται ως αληθείς ή ψευδείς αλλά ως εύστοχες ή άστοχες: π.χ. η εκφορά δέχομαι την Χ για γυναίκα μου είναι εύστοχη όταν εκφέρεται από έναν άντρα, ανύπαντρο, ενώπιον του δημάρχου ή ιερέα και άστοχη όταν δεν πληροί κάποια από τις παραπάνω προϋποθέσεις, όταν π.χ. εκφέρεται από έναν ήδη παντρεμένο άντρα μέσα σε ένα μπαρ.

Ο Maingueneau θεωρεί ότι η έννοια των επιτελεστικών ρημάτων είναι πολύ σημαντική για την ανάλυση λόγου, διότι αντιτίθεται σε κάποιες συγκεκριμένες πτυχές της αντίληψης του Σωσύρ περί γλώσσας. Συγκεκριμένα: «1. Στην ιδέα ότι η σημασία ενός εκφερόμενου μπορεί να περιγραφεί ανεξάρτητα από την αξία της εκφοράς του. Τα επιτελεστικά δείχνουν ότι για να καταλάβουμε κάποια εκφερόμενα είναι απαραίτητο να γνωρίζουμε το πλαίσιο εκφοράς τους. 2. Στην εξομοίωση της γλωσσικής δραστηριότητας με την ατομική δημιουργικότητα: αντίθετα, η θεωρία των επιτελεστικών επανεισάγει την κοινωνική θέσμιση στη γλωσσική δραστηριότητα. 3. Στην εξομοίωση των φυσικών γλωσσών με κώδικες που προορίζονται για δι-υποκειμενική επικοινωνία πληροφοριών και γνώσεων. Αντιθέτως, όπως γράφει ο Ducrot: “Θα πάψουμε να ορίζουμε τη γλώσσα με τον τρόπο του Σωσύρ, δηλαδή σαν έναν κώδικα, σαν ένα εργαλείο επικοινωνίας. Θα τη θεωρούμε ένα παιχνίδι, ή πιο συγκεκριμένα ως αυτό που θέτει τους κανόνες ενός παιχνιδιού που εντάσσεται σε μεγάλο βαθμό στην καθημερινή ύπαρξη”».²⁰

Τα θεμέλια βέβαια αυτής της θεωρίας είναι κάπως επισφαλής: ο ίδιος ο Austin καταλήγει σε μια αμυχανία να εντοπίσει συγκεκριμένες γραμματικές δομές και να φτιάξει μια σαφή τυπολογία που θα διακρίνει ανάμεσα στις διαπιστωτικές και τις επιτελεστικές εκφορές. Ο Maingueneau παραμένει

19. Ο.π., σ. 102.

20. Dominique Maingueneau, *Initiation aux méthodes de l'analyse du discours*, Hachette Université, Παρίσι 1976, σ. 128.

στην πρώτη διάκριση μεταξύ διαπιστωτικού και επιτελεστικού, και λύνει το πρόβλημα παρακάμπτοντάς το: «Το παρόν της ενεργητικής φωνής είναι ο μόνος δυνατός χρόνος για να είναι το επιτελεστικό ένα ακριβές γλωσσικό ενέργημα που αναφέρεται στο παρόν της εκφοράς. Άλλωστε, μόνο το “εγώ” μπορεί να είναι το υποκείμενο μιας επιτελεστικής εκφοράς και μόνο η ύπαρξη του σωστού ομιλητή μπορεί να εγγυηθεί την επιτυχία του εκφερόμενου. Με αυτή την έννοια, δεν υπάρχουν πραγματικά “επιτελεστικά ρήματα” αλλά μόνο η επιτελεστική χρήση ορισμένων ρημάτων».²¹

Επιτυχάνει έτσι να συνδέσει τη θεωρία των επιτελεστικών ρημάτων με την ανάλυσή του για την εκφορά, καταλήγοντας στη διαπίστωση ότι δεν πρέπει να μιλάμε για επιτελεστικά ρήματα αλλά για επιτελεστικές εκφορές ρημάτων. Δεν υπάρχουν επιτελεστικά ρήματα πέραν της συγκεκριμένης χρήσης τους: «Βλέπουμε ότι η επιτελεστική εκφορά προϋποθέτει μία ακριβή παρουσία και ένα ΕΓΩ. Αυτά τα δύο στοιχεία είναι άρρηκτα συνδεδεμένα, καθόσον η επιτελεστικότητα επιβάλλει την ακριβή σύμπτωση ανάμεσα στο υποκείμενο της εκφοράς και το υποκείμενο του εκφερόμενου, αυτό του λέγειν και αυτό του λεχθέντος».²² Με αυτόν τον τρόπο, ο Maingueneau καταφέρνει να εισάγει την υποκειμενικότητα εντός του συστήματος εκφοράς που κατασκευάζει και να επιχειρήσει μία φόρμουλα που συνδέει το λόγο με τις συνθήκες εκφοράς του.

Η πιο συστηματική διαπραγμάτευση της έννοιας του ήθους από τον Maingueneau συναντάται στο *Images de soi dans le discours*. Ο Maingueneau ξεκινάει από τον ορισμό του Ducrot και επισημαίνει ότι, παρόλο που το ήθος είναι κάτι που κατασκευάζεται μέσω του λόγου –σκέψη που, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, εγγράφεται στην αριστοτελική παράδοση–,²³ δεν πρέπει ωστόσο να αγνοήσουμε ότι οι ακροατές/αναγνώστες έχουν πολλές φορές προκατασκευασμένες αναπαραστάσεις/στερεότυπα όσον αφορά το ήθος του ομιλητή πριν καν αυτός μιλήσει. Ως εκ τούτου, θεωρεί απαραίτητο το διαχωρισμό ανάμεσα σε λεκτικό (*discursive*) και προ-λεκτικό (*prédiscursif*) ήθος. Εν πάση περιπτώσει, ο Maingueneau επικεντρώνει την προσοχή του σε αυτήν την πρώτη περίπτωση –το ήθος όπως κατασκευάζεται εντός του συστήματος εκφοράς.

Και λέμε εντός του συστήματος εκφοράς και όχι από τον ομιλητή, διότι

---

21. *Ο.π.*, σ. 129.

22. Dominique Maingueneau, *Pragmatique pour le discours littéraire*, ό.π., σ. 6.

23. «Πάντως το αποτέλεσμα αυτό πρέπει να προέρχεται μέσω του λόγου και όχι από την καλή ιδέα που εκ των προτέρων υφίσταται για εκείνον που ομιλεί». Αριστοτέλης, *Ρητορική*, ό.π., τ. Α΄, σ. 20, βλ. και υποσημείωση 2.

ένα πολύ ενδιαφέρον στοιχείο στην ανάλυση του Maingueneau είναι ότι, για να διαμορφώσει την έννοια του ρητορικού ήθους, εντάσσει στο σύστημα και τον αναγνώστη/ακροατή: «Η ανάγνωση προκαλεί λοιπόν την ανάδυση μιας πηγής εκφοράς, μιας ενσαρκωμένης υποκειμενικής στιγμής που παίζει το ρόλο του εγγυητή. Πράγματι, η κλασική έννοια του ήθους [...] αποκαλύπτει όχι μόνο τη φωνητική διάσταση αλλά και ένα σύνολο φυσικών και ψυχικών καθορισμών που σχετίζονται με τις συλλογικές αναπαραστάσεις για την εικόνα του ομιλητή. Ο “εγγυητής” –του οποίου την εικόνα πρέπει να κατασκευάσει ο αναγνώστης μέσα από κειμενικά ίχνη διαφόρων τάξεων– αποκτά έτσι έναν χαρακτήρα και μια σωματικότητα, των οποίων ο βαθμός ακρίβειας ποικίλει ανάλογα με τα κείμενα».²⁴

Ο αναγνώστης λοιπόν δημιουργεί κάθε φορά το ήθος του συγγραφέα, τον εγγυητή του κειμένου, ανάλογα με τα στερεότυπα, τις πολιτισμικές συνιστώσες και τις κοινωνικές αναπαραστάσεις της εποχής του –όπως ο κατά Μπόρχες συγγραφέας του Δον Κιχώτη, ο Pierre Meunard, γράφει ένα κείμενο που είναι λέξη προς λέξη ίδιο με του Θερβάντες και, εντούτοις, είναι εντελώς διαφορετικό. Η εκδοχή του ρητορικού ήθους που προτείνεται από τον Maingueneau είναι ένας μηχανισμός «σωματοποίησης» (incorporation), που συνδέει τον εκάστοτε αναγνώστη με το ήθος του συγγραφέα. Ως εκ τούτου, η έννοια του ρητορικού ήθους δεν επιτρέπει την κατανόηση του κειμένου ως το ίχνος μιας πρωταρχικής προφορικότητας: «Μακράν του να είναι στην “κορυφή” του κειμένου, παραγωγός που αναφέρεται στην πρόθεση μιας συνείδησης, ο συγκεκριμένος τόνος καθιστά δυνατή αυτή την “αντίληψη” που για μας αποτελεί μία ολόκληρη διάσταση της “τοποθέτησης εντός του λόγου”».²⁵

Η θεωρία της ερμηνείας εμφανίζεται εδώ ως μια θεωρία της ανάγνωσης. Ή, σύμφωνα με τα λόγια του Ντεριντά, «η περί του κειμένου ερώτηση είναι για αυτόν που το διαβάζει». Ωστόσο, ο παραλληλισμός ανάμεσα στη μεταστρουκτουραλιστική προβληματική για τον συγγραφέα και το ρεύμα σκέψης που μελετάμε εδώ είναι μάλλον επισφαλής: ο μετα-στρουκτουραλιστικός λόγος διακηρύττει έναν επιστημονισμό άνευ υποκειμένου, ριζικά αντιανθρωπιστικό, ενώ ο Maingueneau προϋποθέτει στην ανάλυσή του μία σαφή αναφορά στο υποκείμενο της συγγραφής, έστω και αν αυτό εγγράφεται ως ίχνος και όχι ως θεσμική αρχή. Συνεπώς, το πεδίο της ερμηνείας δεν είναι πλήρως ανοικτό στην τυχαιότητα: πρόκειται μάλλον για μια υλοποίηση

24. Dominique Maingueneau, *ό.π.*, σ. 79.

25. Dominique Maingueneau, «Éthos, scénographie, incorporation», *ό.π.*, σ. 80.

του νοήματος²⁶ –ενός νοήματος που είναι πάντα ταυτόχρονα νέο αλλά και οριζόμενο από τις συνιστώσες του κειμένου.

Επανερχόμαστε: η δυνατότητα πειθούς που έχει ο εκάστοτε λόγος βασίζεται στο να οδηγήσει τον αποδέκτη να ταυτιστεί με την κίνηση (*mise en mouvement*) ενός σώματος επενδυμένου με συγκεκριμένες ιστορικές αξίες. Το ήθος δηλαδή παραπέμπει στη φιγούρα του «εγγυητή» που, μέσω του λόγου, αποκτά μία ταυτότητα –ταυτότητα η οποία ανταποκρίνεται στο πλαίσιο εντός του οποίου αναμένεται να αναδυθεί η εκφορά: «Καταστατικό παράδοξο: είναι μέσω του ίδιου του λόγου του που ο εγγυητής πρέπει να κατοχυρώσει το δικαίωμά του στο λόγο».²⁷ Με βάση αυτό το παράδοξο θα πρέπει να αποστασιοποιηθούμε από μια «διαδικαστική» ή «στρατηγική» αντίληψη για το λόγο, η οποία θα θεωρούσε ότι το περιεχόμενο του λόγου είναι ανεξάρτητο από τη *σκηνή της εκφοράς* (*scène d'énonciation*) που το υλοποιεί. «Ο λόγος δεν προκύπτει από μια τυχαία συσχέτιση μορφής/περιεχομένου αλλά είναι ένα γεγονός εγγεγραμμένο σε μία ιστορική διάταξη και δεν μπορούμε να απο-συσχετίσουμε την οργάνωση των περιεχομένων του και τον τρόπο νομιμοποίησης της σκηνής του λόγου».²⁸

Η εργαλειοακή αντίληψη για το λόγο αποτελεί βασικό στόχο της κριτικής του Maingueneau. Και αυτή η κριτική δεν στοχεύει μόνο στη λογοτεχνία αλλά και στον πλέον καθημερινό λόγο: «Στην πραγματικότητα, η ιδέα ενός λόγου διάφανου προς τα πράγματα δεν αληθεύει ούτε και για τον πλέον καθημερινό λόγο, καθώς η εκφορά αφήνει πάντα το ίχνος της στο εκφερόμενο: η γλώσσα δεν μπορεί να σχηματίσει παρά σχηματίζοντας τον εαυτό της».²⁹ Σε αντίθεση με τη θεωρία του επιχειρήματος, το ρητορικό ήθος, αναλυμένο μέσα στο πλαίσιο της ανάλυσης λόγου, δεν αποτελεί απλά ένα μέσο πειθούς, αλλά είναι μέρος της σκηνής εκφοράς. Κάθε λόγος, με το απλό γεγονός της εκφοράς του, οφείλει να δημιουργεί την περίπτωση της εκφοράς που τον καθιστά κατάλληλο. Ή, με μια πιο «θεολογική» διατύπωση, ο συγγραφέας γεννά τον αναγνώστη που γεννά τον συγγραφέα.

Αυτό που σε κάθε περίπτωση είναι πολύ ενδιαφέρον στην εν λόγω ανάλυση είναι ότι ο Maingueneau εγγράφει τα κείμενα μέσα σε μία «discursi-

---

26. Επισημαίνουμε εδώ τη συνάφεια –τουλάχιστον σε επίπεδο ορολογίας– με τη θεωρία της πρόσληψης την οποία επεξεργάστηκε η, φαινομενολογικής κυρίως προέλευσης, Σχολή της Κωνσταντίας. Εντούτοις, δεν θεωρούμε σκόπιμο να επεκτείνουμε την κουβέντα προς αυτή την κατεύθυνση, μιας και ο ίδιος ο Maingueneau δεν επισημαίνει ποθενά κάποια ευθεία σύνδεση με τη θεωρία του.

27. Dominique Maingueneau, *ό.π.*

28. *Ό.π.*, σ. 81.

29. Dominique Maingueneau, *Pragmatique pour le discours littéraire*, *ό.π.*, σ. 14.

νιτέ», ορίζοντας το λόγο ως «ένα γεγονός εγγεγραμμένο μέσα σε έναν κοινωνικο-ιστορικό σχεδιασμό, όπου δεν μπορούμε να διαχωρίσουμε την οργάνωση των περιεχομένων από τον τρόπο νομιμοποίησης της σκηνής του λόγου». ³⁰ Επίσης, αυτή η έννοια της *σωματοποίησης* που χρησιμοποιεί, «χωρίς να τοποθετείται ευθέως μέσα στη σφαίρα της αισθητικής, συλλαμβάνει ταυτόχρονα την πραγματολογική και την αισθητική πλευρά του κειμένου ως αισθητές εμπειρίες». ³¹

Το κείμενο είναι θεμελιωδώς μια σκηνή και η γραφή μια σκηνοθεσία που ενεργοποιείται από τη συμμετοχή του παραλήπτη. Η *σκηνογραφία* (*scénographie*) του κειμένου δεν αποτελεί απλά το πλαίσιο εκφοράς του λόγου αλλά θεωρεί αυτή την εκφορά ως τη σταδιακή σχηματοποίηση του ίδιου του πεδίου εκφοράς. Αυτό που αποκαλούμε ρεαλιστικό μυθιστόρημα δεν είναι ρεαλιστικό μόνο λόγω του περιεχομένου του, αλλά και επειδή κατασκευάζει μία συγκεκριμένη αφηγηματική εκφορά που το καθιστά «ρεαλιστικό». Η σκηνογραφία, κατά τον Maingueneau, πρέπει να νοηθεί ταυτόχρονα ως *πλαίσιο* και ως *διαδικασία*: «Η σκηνογραφία, όπως και το ήθος που συμμετέχει σε αυτήν, προϋποθέτει μία παράδοση κυκλική διεργασία: από τη στιγμή της εμφάνισής του, ο λόγος υποθέτει μία συγκεκριμένη σκηνή εκφοράς, η οποία στην πραγματικότητα επιβεβαιώνεται σταδιακά μέσα από την ίδια την εκφορά». ³²

Το αποτελεσματικό ήθος προκύπτει συνεπώς από την αλληλεπίδραση διαφόρων παραγόντων, η βαρύτητα των οποίων ποικίλει ανάλογα με τον τύπο του λόγου και την περίπτωση της εκφοράς του. Ο Maingueneau θεωρεί ότι, ανατρέχοντας στην έννοια του ρητορικού ήθους και συνδυάζοντάς την με τη σκηνή της εκφοράς, αρνούμαστε να περιορίσουμε την υποκειμενικότητα της εκφοράς σε μία εμπειρική συνείδηση και σε κάποια απόχρωση της αντίθεσης μορφής-περιεχομένου: «Το ήθος διαμορφώνει σχήματα ικανά να δράσουν στο περιθώριο των περιεχομένων, τα οποία επιβάλλουν ωστόσο μία μορφή στην πηγή της Αλήθειας. Το σύμπαν του λόγου αποκτά υπόσταση μέσω μιας σκηνοθεσίας του λόγου, η οποία πρέπει να ενσαρκώσει την αλήθεια της μέσω μιας εκφοράς, που με τη σειρά της δεν πραγματοποιείται και δεν ασκεί πειθώ παρά επιτρέποντας αυτή την ενσάρκωση». ³³

30. Dominique Maingueneau, «Éthos, scénographie, incorporation», ό.π., σ. 81.

31. Andrée Chauvin-Vileno, «Éthos et texte littéraire: Vers une problématique de la voix», ό.π.

32. Dominique Maingueneau, «Éthos, scénographie, incorporation», ό.π., σ. 85.

33. Ό.π., σ. 100.

Η «*appareil formel de la non-énonciation*» του επιστημονικού λόγου

Όπως είχε ήδη επισημάνει ο Maingueneau στην ανάλυσή του, η εγγραφή του ήθους μέσα στο λόγο ισχύει για όλες τις περιπτώσεις εκφοράς, ακόμα και για εκείνες που επιχειρούν να σβήσουν κάθε ίχνος μίας τέτοιας εγγραφής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μίας τέτοιας απόπειρας είναι ο φιλοσοφικός λόγος: «[...] η σκιαγράφιση ενός προφητικού ήθους από έναν συγγραφέα όπως ο Νίτσε αποτελεί εξαίρεση σε σχέση με τις συνηθισμένες μορφές εκφοράς στη φιλοσοφία».³⁴ Πράγματι, είδη λόγων όπως ο φιλοσοφικός, ο επιστημονικός ή ο νομικός, από τη φύση τους προσδίδουν μικρότερη σημασία στην κατασκευή του ήθους απ' ό,τι ο πολιτικός ή ο διαφημιστικός λόγος.

Αυτό που υποστηρίζεται από τη σχετική βιβλιογραφία είναι ότι υπάρχουν κάποιοι τύποι κειμένων που παρουσιάζουν ένα συγκεκριμένο «συμβόλαιο ανάγνωσης» (*contrat de lecture*), το οποίο καθιστά θεμιτή την ανάγνωση και ερμηνεία μόνο εφόσον έχει «σβηστεί» κάθε αναφορά στο υποκείμενο της εκφοράς. Παραφράζοντας την έννοια του Benveniste «*appareil formel de l'énonciation*»,³⁵ ο Gilles Philippe προτείνει για την περιγραφή αυτού του φαινομένου την έννοια «*appareil formel de la non-énonciation*».

Σύμφωνα με τον Benveniste, η *appareil formel de l'énonciation* είναι το χαρακτηριστικό που έχει κάθε λόγος να θέτει ως σημείο αναφοράς και αξιολόγησης των εκφερομένων του την πηγή εκφοράς του. Συνεπώς στο δίδαγμα του Ducrot, ότι η εκφορά πρέπει να ορίζεται ως το ιστορικό γεγονός της εμφάνισης ενός εκφερόμενου και όχι ως η διαδικασία της εκφοράς, ο Phillippe επισημαίνει ότι η οπτική του Benveniste αγνόησε όλες αυτές τις «παράλληλες» δυνατότητες που προσφέρει η γλώσσα στον ομιλητή να εξαλείψει τα ίχνη υποκειμενικότητας από το λόγο του. «Αντιθέτως, υπάρχει δυνατότητα να φτάσουμε στα όρια του πρώτου συλλογισμού του Benveniste και να θεωρήσουμε ότι η εξάλειψη του ομιλητή δεν ορίζεται μόνο *αρνητικά*, με την έλλειψη κάθε δεικτικής αναφοράς ή κάθε ίχνους υποκειμενικότητας, αλλά μπορεί επίσης να εξεταστεί από μία σκοπιά *θετική*, σαν μία ανοιχτή πιθανότητα που υπάρχει στην ίδια τη δομή της γλώσσας».³⁶

---

34. *Ο.π.*, σ. 82.

35. Βλ. το ομώνυμο κεφάλαιο στο Émile Benveniste, *Problèmes de linguistique générale II*, ό.π., σ. 79-88.

36. Gilles Philippe, «L'appareil formel de l'effacement énonciatif et la pragmatique des textes sans locuteur», στο Ruth Amossy (επιμ.), *Pragmatique et analyse des textes*, Presses Universitaires de Tel-Aviv, Τελ-Αβίβ 2002, σ. 18.

Σκοπός του Phillippe είναι να δείξει ότι συνθήκη δυνατότητας της ανάγνωσης και ερμηνείας κάποιων κειμένων είναι αυτό που αποκαλεί «απ-εγγραφή της εκφοράς» (*desinscription énonciative*) –δηλαδή η μη κατασκευή ήθους, ή καλύτερα η κατασκευή μη-ήθους. Το κομμάτι του κειμένου που ακολουθεί επιχειρεί κάτι μάλλον παράτολμο: να συνδέσει όλη αυτή την προβληματική του ρητορικού ήθους με τον φιλοσοφικό λόγο του Καρτέσιου. Παράτολμο όχι μόνο λόγω της ιστορικής σχέσης (ή μη σχέσης...) που θεωρείται ότι έχει ο καρτεσιανός λόγος με οποιαδήποτε ρητορική θεωρία αλλά και επειδή η ερώτηση του ρητορικού ήθους μέσα στο φιλοσοφικό κείμενο προϋποθέτει μία αποκρυσταλλωμένη άποψη περί των εννοιών του ήθους, του υποκειμένου, του ήθους ως υποκειμενική εκφορά λόγου, του κειμένου, του φιλοσοφικού κειμένου και εντέλει της φιλοσοφίας. Και εντούτοις κάθε τέτοια απόπειρα ορισμού θα ήταν καταδικασμένη στην εργαλειοποίηση και την κανονιστικότητα –κάτι που προσπαθούμε σε κάθε περίπτωση να αποφύγουμε.

Ας προσπαθήσουμε τουλάχιστον να δώσουμε μια σκιαγράφηση της πορείας που ακολουθούμε. Ο φιλοσοφικός λόγος χαρακτηρίζεται από τους Cossutta και Maingueneau³⁷ ως θεσμίμων και αυτοθεσμίζομενος (*auto-constituant*), ως λόγος δηλαδή που οφείλει να κάνει ρητές τις συνθήκες δυνατότητας κάθε θέσμησης λόγου, συμπεριλαμβανομένης και της δικής του. Με βάση αυτό το πλαίσιο, προσπαθεί πάντα –με τον ένα ή τον άλλο τρόπο– να «απορροφήσει» την εκφορά μέσα στο εκφερόμενο, διατηρώντας ταυτόχρονα το δικαίωμα να αποδώσει τα αξιώματα που θέτει στην εκφορά του.³⁸

Ποιο θα μπορούσε, ωστόσο, να είναι το ήθος ενός εκφερόμενου που δεν καταδεικνύει την παρουσία ενός ομιλητή; Θεωρούμε ότι η «εξάλειψη» του υποκειμένου εκφοράς δεν μας εμποδίζει να χαρακτηρίσουμε την πηγή της εκφοράς με όρους ήθους. Δεδομένου ότι σε μία κοινωνία ένας λόγος είναι πάντα κοινωνικά ενσαρκωμένος και αξιολογήσιμος, ο φιλοσοφικός λόγος προκαλεί και αυτός την ανάδυση ενός κειμενικού ήθους, το οποίο

37. Βλ. Frédéric Cossutta και Dominique Maingueneau, «L'analyse des discours constituants», *Langages* No 117, 1995.

38. Οι συγγραφείς έχουν συναίσθηση των αντιρρήσεων που μπορεί να εγείρει αυτή η εννοιολόγηση. Διασαφηνίζουν: «Αλλά δεν πρόκειται για μία κατηγορία αρκετά γενικευτική [*fourte-tout*]; Θα μπορούσε [*ωστόσο*] να επιτρέψει να αναγνωρίσουμε εκείνους τους λόγους που ενσωματώνουν μέσα στη λειτουργική τους μορφή την ίδια τους τη θεμελίωση, π.χ. περιλαμβάνουν την άμεση ή έμμεση θεματοποίηση της γλωσσικής τους κατάστασης ως μία από τις εγγενείς τους ιδιότητες, γεγονός που νομιμοποιεί στη δική τους οπική την αξίωση για ηγεμονία στο πεδίο», Frédéric Cossutta, «Discours philosophique, discours littéraire: le même et l'autre?», *Revue Rue Descartes*, vo 50, 2005, σ. 6.

βέβαια μπορεί να ενσαρκώνεται σε κάποια ανώτερη, αφηρημένη πηγή, όπως η «αλήθεια». «Στην πραγματικότητα, σε αντίθεση με τη γενική εντύπωση που δίνουν τα φιλοσοφικά κείμενα ότι είναι γραμμένα με έναν τρόπο “απενσαρκωμένο”, λες και οι έννοιες, οι θέσεις και οι συλλογισμοί γεννούν ο ένας τον άλλο σύμφωνα με ένα νόμο πλήρους εμμείας, παρατηρούμε ένα πλέγμα και μία πολυπλοκότητα στη διαδικασία εκφοράς –πολυπλοκότητα η οποία βεβαιώνεται από τα ποικίλα, διαφορετικά ίχνη που αφήνει πάνω στο κείμενο».³⁹

Φιλοσοφικό κείμενο – Η ρητορική του καρτεσιανού λόγου

Ο τίτλος μπορεί εξ αρχής να φανεί παράδοξος: μία ευρέως διαδεδομένη άποψη θέλει το καρτεσιανό έργο να κλείνει την εποχή της ρητορικής και να εγκαινιάζει αυτήν της επιστήμης: «Υπάρχει η πεποίθηση ότι με τον Καρτέσιο η γνώση απελευθερώνεται από τη γλώσσα [parole] και τις χωρίς σκοπό λεπτολογίες, για να αποκτήσει τα πιο αποτελεσματικά όπλα της μαθηματικής απόδειξης και της υπαρκτής / χειροπιαστής εμπειρίας. Εάν ο Καρτέσιος εμπλούτισε την επιστήμη, περιόρισε τη ρητορική σε μία αξιολύπητη κατάσταση».⁴⁰

Ο «ανανεωτής» της σύγχρονης ρητορικής Chaim Perelman θεωρεί τον *Λόγο περί της Μεθόδου* ως μία πρώτη ένδειξη της μετέπειτα περιθωριοποίησης της επιχειρηματολογίας –γεγονός που οφείλεται στο ότι ο Καρτέσιος υπερασπίζεται τη «βέβαιη και εναργή γνώση» έναντι σε κάθε τι που είναι απλά πιθανό. Σύμφωνα με τον J.D. Lyons, ωστόσο, μπορεί η έννοια της ενάργειας να είναι κεντρική στο καρτεσιανό έργο, όμως η συμπύκνωση της φιλοσοφίας του Καρτέσιου γύρω από αυτή την έννοια αποτελεί ένα θεωρητικό ατόπημα. Σε ένα άρθρο του –στο οποίο βασίζεται όλη η μετέπειτα βιβλιογραφία που θα χρησιμοποιήσουμε– υποστηρίζει την ανάγκη μίας επανανάγνωσης του καρτεσιανού έργου, ούτως ώστε να αναδειχθούν τόσο οι τεχνικές πειθούς που χρησιμοποιεί όσο και τα αδιέξοδα στα οποία προσκρούουν κάποιες από αυτές τις τεχνικές. Εντούτοις, πριν ξεκινήσουμε μία (ακόμη) επαναπροσέγγιση του καρτεσιανού έργου υπό το πρίσμα πειθαρ-

---

39. Frédéric Cossutta, «Catégories discursives et analyse du discours philosophique», στο Ali Bouacha κ.ά. (επιμ.), *Parcours linguistiques des discours spécialisés. Colloque en Sorbonne les 23-24-25 septembre 1992*, Peter Lang, Βέρνη 1994, σ. 353.

40. John D. Lyons, «Rhétorique du discours cartésien», στο *Cahiers de la littérature du XVIIème siècle*, τ. 8, 1986, σ. 125.

χιών όπως η πραγματολογία, η ρητορική και η ανάλυση λόγου, θεωρούμε απαραίτητο να κάνουμε κάποιες μεθοδολογικές παρατηρήσεις, ελπίζοντας να διαφανεί η σύνδεση με το θεωρητικό κομμάτι της παρούσας εργασίας.

Καταρχάς, η ανάλυση λόγου και η ανάλυση των στρατηγικών επιχειρηματολογίας ενός φιλοσοφικού κειμένου δεν περιορίζονται σε μία περιγραφική διαδικασία αλλά έχουν έναν ρόλο «ευρετικό», στο βαθμό που ανοίγουν νέους τρόπους κατανόησης του κειμένου και προωθούν νέες αναγνώσεις. Η δουλειά μας εδώ, συνεπώς, δεν αποβλέπει απλά σε διαπιστώσεις πραγματολογικής φύσεως αλλά κυρίως σε επανερμηνείες που αφορούν το καθεαυτό περιεχόμενο του κειμένου. Η ανάλυση που ακολουθεί βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στο συλλογικό έργο *Descartes et l'argumentation philosophique*, ο επιμελητής του οποίου συνοψίζει το επιχείρημα ως εξής: «Δεν αξιώνουμε την υποκατάσταση της ιστορίας της φιλοσοφίας με μία αφελή προσέγγιση που θα αγνοεί τις μεθόδους και τα κεκτημένα της. Η μελέτη του φιλοσοφικού λόγου και η ιστορία της φιλοσοφίας μπορούν να είναι συμπληρωματικές, στο βαθμό που καθεμία από αυτές αποτελεί το μεθοδολογικό όριο της άλλης».⁴¹

Κατά έναν παράδοξο τρόπο, τα σύγχρονα θεωρητικά ρεύματα της γλωσσολογίας, της ρητορικής, της ανάλυσης λόγου κλπ, έφεραν μία σημαντική ανανέωση στην προσέγγιση και κατανόηση μιας πλειάδας τύπων λόγου –λογοτεχνία, ιστορία, πολιτικός λόγος–, αφήνοντας ωστόσο ανέγγιχτο το πεδίο της επιχειρηματολογίας στο φιλοσοφικό κείμενο. Επιλογή μας είναι να προσπαθήσουμε να αναπληρώσουμε αυτό το κενό, ερμηνεύοντας ταυτόχρονα την «αντίσταση» (ψυχαναλυτικού τύπου;) του φιλοσοφικού λόγου να αποτελέσει αντικείμενο ανάλυσης. Η επιλογή του καρτεσιανού λόγου φαίνεται ακόμα πιο ενδιαφέρουσα αν αναλογιστούμε ότι ο ίδιος θεωρείται ότι εγκαινιάζει αυτή τη σαφή ρήξη με τη ρητορική πρακτική, και πιο συγκεκριμένα «με μορφές έκθεσης όπως η μεσαιωνική *quaestio* και *disputatio*».⁴²

Δεν πρόκειται λοιπόν για μια «ρητορική ερμηνεία» του καρτεσιανισμού ούτε για μια προσπάθεια να απομονώσουμε κάτι σαν καρτεσιανή ρητορική. Ο καρτεσιανός λόγος –όπως και κάθε *θεσμίζων λόγος*– βασίζεται στο χαρακτηριστικό της αυτοθέσμησης ώστε να απορρίψει τη δυνατότητα οποιασδήποτε εξωτερικής αρχής να διασαφηνίσει τη φύση της επιχειρηματολογίας του. «Εξ' ορισμού, φαίνεται ότι κάθε φιλοσοφικό έργο [...] επεξεργάζεται ή αξιώνει να επεξεργάζεται τις συνθήκες της ίδιας του της εγκυρότητας, και

41. Frédéric Cossutta (επιμ.), *Descartes et l'argumentation philosophique*, PUF, Παρίσι 1996, σ. 2.

42. *Ο.π.*, σ. 3.

συνεπώς εκφέρει τους ίδιους τους κανόνες με βάση τους οποίους μπορούμε να το διαβάσουμε». ⁴³

Και, αντίστροφα, έχοντας την αξίωση να παράγει τα θεμέλια για την ύπαρξη κάθε άλλου είδους λόγου, απορρίπτει την αξίωσή τους τόσο στη φιλοσοφική ουδετερότητα όσο και στην επιστημονική αντικειμενικότητα. Ιδωμένος, έτσι, από ένα εσωτερικό σημείο, εμφανίζεται σαν ένα αντικείμενο αδύνατο να αναλυθεί. Αλλά και ιδωμένος από ένα εξωτερικό σημείο ως θεσμισμένος λόγος «μας διαφεύγει εξίσου, δεδομένης της επιστημολογικής ευθραυστότητας πειθαρχιών των οποίων η επιστημονική αξίωση είναι κάθε άλλο παρά εγγυημένη». ⁴⁴

Συνεπώς, όταν αναλύουμε υπό ένα τέτοιο πρίσμα έναν «μεταφυσικό» λόγο, ερχόμαστε πάντα αντιμέτωποι με αυτό το κυκλικό παράδοξο: «Η μεταφυσική, ως λόγος που έχει σαν λειτουργία να θεμελιώσει την ίδια τη δυνατότητα ενός αληθινού λόγου, δεν μπορεί να ξεφύγει από το ίδιο της το πεδίο εφαρμογής, με κίνδυνο να φανεί αντιφατική. Ταυτόχρονα, ωστόσο, οφείλει να ξεφύγει από αυτό –καθώς είναι προαπαιτούμενο αυτής της θεμελιωτικής κίνησης– με κίνδυνο να προκαλέσει μία *petitio principii*». ⁴⁵

Πώς μπορούμε να αποφύγουμε αυτό το παράδοξο; Επιχειρώντας να αποφύγουμε την αναγωγή και την κανονιστικότητα, προσπαθούμε να εξετάσουμε τη φιλοσοφική επιχειρηματολογία όπως παρουσιάζεται στο κείμενο όπου εγγράφεται. Κατά συνέπεια, πρέπει να αποφύγουμε εξίσου την αξίωση μίας απόσπασης από τα συγκεκριμένα, τακτική που θα οδηγούσε στο να περιορίσουμε την εν λόγω θεωρία σε μία τυπολογία, ένα «ρεπερτόριο τρόπων». Ούτως ειπείν, δεν κατασκευάζουμε ένα *a priori* σύστημα ιδανικής επιχειρηματολογίας που «εφαρμόζουμε» στο κείμενο: «Το κείμενο δεν είναι ένα απλό υλικό που επιτρέπει να ενισχύσουμε, με έναν τρόπο ταυτολογικό, μοντέλα τα οποία εισάγουμε τεχνητά στο πεδίο της φιλοσοφίας. Επιτρέπει, όπως κάνουμε εδώ με τον καρτεσιανισμό, να θέσουμε μοντέλα προς εξέταση ενός έργου, του οποίου τα ιδιαίτερα αξιώματα, εκφράσεις και ιστορικότητες μπορεί να οδηγήσουν τελικά στην αναθεώρησή τους». ⁴⁶

---

43. Frédéric Cossutta, *Éléments pour la lecture des textes philosophiques*, Bordas, Παρίσι 1989, σ. 3.

44. *Ό.π.*, σ. 32.

45. *Ό.π.*, σ. 25.

46. *Ό.π.*, σ. 35.

Το καρτεσιανό ήθος στον Λόγο περί της Μεθόδου

Η μελέτη του καρτεσιανού λόγου υπό το πρίσμα της κατασκευής του νοήματός του δεν περιλαμβάνει καμία εξωτερικότητα σε σχέση με τον ίδιο το λόγο –και αυτό πιστεύουμε ότι είναι το βασικό σημείο που διαφοροποιεί την εν λόγω ανάλυση από οποιαδήποτε τυπική «ρητορική ανάλυση». Αναφερόμαστε εν μέρει και στο έργο του Perelman που, παρά τις όποιες αγαθές προθέσεις να αντιπαρατεθεί στην *analyticité demonstrative*, δεν καταφέρνει τελικά να ξανα-ορίσει με ουσιαστικό τρόπο το φιλοσοφικό επιχείρημα. Αυτό είναι ένα σημείο που υπογραμμίζει και ο βασικός θεωρητικός του «απόγονος» M. Meyer: «Ξεχνάμε συχνά ότι ο Perelman επιτίθεται στον λογικισμό χωρίς να αλλάξει τις προϋποθέσεις του. Θέλει απλά ένα χώρο για τη ρητορική. Δεν της αλλάζει περαιτέρω τον ορισμό: παραμένει η αντιφατικότητα στο εσωτερικό του προτασιακού πεδίου».⁴⁷

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι δουλιές που έγιναν από και γύρω από τον Perelman με θέμα την απόδειξη στη φιλοσοφία ταλαντεύονται ανάμεσα σε μία απόπειρα ταξινόμησης και σε μία πολύ γενική θεώρηση της απόδειξης, χωρίς να καταπιάνονται πραγματικά με την μελέτη κάποιου κειμένου. Ο ίδιος ο Perelman γράφει για τον *Λόγο περί της Μεθόδου*: «Η αντίληψη που εκφράζεται ρητά από τον Καρτέσιο στο πρώτο μέρος του *Λόγου περί της Μεθόδου* είναι να θεωρεί “σχεδόν ως ψέμα ό,τι είναι απλά αληθοφανές”. Είναι αυτός που, κάνοντας την προφάνεια σύμβολο του Λόγου, δεν ήθελε να θεωρεί ως λογικές παρά τις αποδείξεις που, ξεκινώντας από ιδέες καθαρές και διαυγείς, αποδείκνυαν, με την βοήθεια των αποδεικτικών συλλογισμών, την προφάνεια των αξιωμάτων σε όλα τα θεωρήματα».⁴⁸

Ωστόσο, οι ιστορικοί της ρητορικής του 17ου αιώνα υπογραμμίζουν ότι ο Καρτέσιος όχι απλά έλαβε μέρος στην σύγχρονή του πολεμική περί ρητορικής⁴⁹ αλλά και ότι χρησιμοποίησε πολλά από τα εργαλεία της, στο βαθμό που μπορούμε να μιλάμε για μία καρτεσιανή ρητορική. Οι εισαγωγικές φράσεις του *Λόγου περί της Μεθόδου* τοποθετούνται εμφανώς μέσα σε αυτή την «ηθική παράδοση», καθώς ο φιλόσοφος⁵⁰ ασχολείται κυρίως με το να

47. Michel Meyer, παρατίθεται στο Frédéric Cossutta, (επιμ.), *Descartes et l'argumentation philosophique*, ό.π., σ. 12.

48. Chaim Perelman και Lucie Olbrechts-Tyteca, *Traité de l'argumentation*, ό.π., σ. 1-2.

49. Σχετικά με αυτό το σημείο, βλ. Marc Fumaroli, «Ego scriptor: Rhétorique et Philosophie dans Le Discours de la Méthode», στο Henry Méchoulan (επιμ.), *Problématique et réception du Discours de la Méthode et des Essais*, Vrin, Παρίσι 1988, σ. 31-46.

50. Ο «φιλόσοφος» έχει την έννοια που εμείς θα καλούσαμε στη δική μας ορολογία locuteur-λ.

εδραιώσει το δικαίωμά του να μιλήσει. Παρουσιάζει τον εαυτό του ως έναν κοινό άνθρωπο, που ωστόσο κατέχει μία γνώση που οι άλλοι άνθρωποι δεν έχουν –τακτική που έχει διπλό σκοπό: αφενός να κινήσει την περιέργεια των αναγνωστών να μετάσχουν της γνώσης που αυτός κατέχει και αφετέρου να δομήσει ένα ήθος μετριοφροσύνης.

Εντούτοις, η «ηθική πορεία» του συγγραφέα δεν σταματά εκεί: «Η επιλογή που κάνει να παρουσιάσει στον αναγνώστη τη διήγηση που πολλές φορές αποκαλούμε αυτοβιογραφική διήγηση του *Λόγου περί της Μεθόδου* στηρίζεται εν μέρει στην ανάγκη να δημιουργήσει μία συγκεκριμένη εικόνα του συγγραφέα, μία εικόνα (ή χαρακτήρα) που προκαλεί την εμπιστοσύνη του κοινού. Αλλά αυτή η διήγηση δεν είναι μόνο μία βιογραφική διήγηση. Είναι επίσης μία γνωστή ρητορική και λογοτεχνική μορφή: το παράδειγμα».

Ο Καρτέσιος εκθέτει, όπως λέει στη *Μέθοδό* του, ότι το δρόμο που πρέπει ο καθένας να ακολουθήσει για να καθοδηγήσει το πνεύμα του αλλά το δρόμο που ο ίδιος αποφάσισε να ακολουθήσει: «Αλλά, προτείνοντας όσα γράφω, σαν μία ιστορία ή, αν προτιμάτε, σαν παραμύθι, στο οποίο μεταξύ κάποιων παραδειγμάτων που θα μπορούσαμε να μιμηθούμε θα βρούμε ίσως και πολλά άλλα που θα είχαμε δίκιο να μην ακολουθήσουμε, ελπίζω ότι θα είναι χρήσιμα σε κάποιους χωρίς να είναι δυσάρεστα σε κανέναν».⁵¹

Η παραγωγή ήθους⁵² και το παράδειγμα συναντιόνται και αναμειγνύονται: «Η διήγηση είναι η μόνη πηγή άμεσων πληροφοριών για αυτόν που μιλάει (εάν παίζουμε το παιχνίδι της ανωνυμίας) και αυτός που μιλάει είναι ο μόνος εγγυητής του περιεχομένου της διήγησης».⁵³ Ωστόσο, ο συγγραφέας αφήνει στον αναγνώστη την κατηγοριοποίηση της εν λόγω διήγησης: πρόκειται για μία ιστορία ή για έναν μύθο; Αποτελεί η απάντηση σε αυτή την ερώτηση βασική μεθοδολογική προϋπόθεση της ανάγνωσης του κειμένου; Ο Lyons υποστηρίζει ότι το πρώτο μέρος του *Λόγου* εγκαθιδρύει τη διάκριση ανάμεσα σε μία εσωτερικότητα του εαυτού και σε μία εξωτερικότητα του κόσμου (τα σχολεία στα οποία φοίτησε, το «μεγάλο βιβλίο του κόσμου»), ενώ ο Καρτέσιος δίνει όλο και περισσότερη ένταση σε αυτή την εσωτερικότητα. «Το κομμάτι που ανοίγει αυτό το πρώτο μέρος φαίνεται καταρχάς σαν

---

51. René Descartes, *Discours de la méthode*, στο Ferdinand Alquié (επιμ.), *Oeuvres Philosophiques*, Classiques Garnier, Παρίσι 1963, σ. 571.

52. Βασισζόμενος στην βιβλιογραφία της εποχής, ο Lyons ταυτίζει τη διαδικασία παραγωγής ρητορικού ήθους με μία έννοια ηθικής.

53. John D. Lyons, «Rhetorique du discours cartésien», στο *Cahiers de la littérature du XVIIème siècle*, No 8, 1986.

ένα “*effet de reel*”, απροσδόκητο και ανεξήγητο.⁵⁴ [...] Στην πραγματικότητα, η είσοδος στο δωμάτιο με τη θερμάστρα σηματοδοτεί την είσοδο του κειμένου σε ένα εντελώς διαφορετικό επίπεδο»: ⁵⁵ την αρχή μίας κειμενικής εξέλιξης που καταλήγει στη δημιουργία του καρτεσιανού *cogito*.

Η σταδιακή εξέλιξη/μεταβολή του υποκειμένου *εγώ* διαμέσου του κειμένου είναι ένα σημείο που έχει επισημανθεί από τη σχετική βιβλιογραφία. Ο Fumaroli, επί παραδείγματι, θεωρεί ότι «εάν πράγματι το καρτεσιανό “*εγώ*” ξεκινά τη διήγηση με μία σταδιακή απομάκρυνση από το “*εμείς*” που, μαζί με αυτόν, αποτελούσε θύμα των παραδοσιακών προκαταλήψεων, εάν αυτός ο διαχωρισμός φτάνει στο απόγειό του στο 6ο μέρος, όπου περιγράφεται η αποκάλυψη του υπερβατολογικού “*εγώ*”, αυτό συμβαίνει περισσότερο για να ξαναβρεθεί το “*εμείς*” σε ένα ανώτερο επίπεδο και να πειστεί το “*κοινό*” να μοιραστεί με τον φιλόσοφο το φως της μεθόδου του».⁵⁶

Το «*εγώ*» που μιλάει εδώ, σύμφωνα με τον Fumaroli, δεν είναι το υποκείμενο που αναζητά την αλήθεια μέσα από δισταγμούς, περιπλανήσεις και δυσκολίες, αλλά αυτό που την έχει ήδη βρει και την θέτει στην πορεία του ως μεθοδολογική πρόταση προς τους αναγνώστες: «*μέθοδος, δηλαδή πορεία*».⁵⁷ Αυτή η ανάγνωση είναι αρκετά συνήθης στη δευτερογενή βιβλιογραφία για το *Λόγο περί της Μεθόδου*. Ωστόσο, υπό το πρίσμα της δικής μας προβληματικής –τη δόμηση μίας υποκειμενικότητας διαμέσου του λόγου– τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά, γεγονός που οφείλεται στην ιδιαιτερότητα αυτού του «*εγώ*» που εξελίσσεται σε *cogito*.

54. «Ήμουν τότε στη Γερμανία, όπου με είχε καλέσει η ευκαιρία των πολέμων που δεν έχουν ακόμα τελειώσει εκεί πέρα, και καθώς γυρνούσα στο στρατό από τη στέψη του αυτοκράτορα, η αρχή του χειμώνα με σταμάτησε σε ένα χειμαδιό όπου, μη βρίσκοντας καμία συντροφιά που να με διασκεδάσει και μη έχοντας εξάλλου ευτυχώς ούτε φροντίδες, ούτε πάθη που να με ταράζουν, έμεινα όλη τη μέρα μονάχος, κλεισμένος σ’ ένα δωμάτιο με θερμάστρα...», René Descartes, *Λόγος περί της Μεθόδου*, Παπαζήσης, Αθήνα 1976, σ. 13.

55. John D. Lyons, *Rhétorique du discours cartésien*, ό.π., σ. 131.

56. Βλ. Marc Fumaroli, «Ego scriptor: Rhétorique et Philosophie dans Le Discours de la Méthode», ό.π., σ. 44. Ο Fumaroli αναφέρεται κυρίως στο εξής χωρίο: «[...] έκρινα πως δεν υπήρχε καλύτερο γιατρικό για αυτά τα δύο εμπόδια από το να μεταδώσω πιστά στο κοινό όλο, το λίγο έστω, που θα έβρισκα, και να καλέσω τα άζια πνεύματα να προσπαθήσουν να προχωρήσουν παραπέρα. Συμβάλλοντας, ο καθένας κατά την κλίση και τη δύναμή του, στα πειράματα που θα έπρεπε να γίνουν, και μεταδίδοντας επίσης στο κοινό όλα όσα θα μάθαιναν. Σε τρόπο που, αρχίζοντας οι τελευταίοι από εκεί που θα έχουν τελειώσει οι προηγούμενοι, κι ενώνοντας έτσι τις ζωές και τις εργασίες πολλών, να τραβήξουμε όλοι μαζί πολύ μακρύτερα από όσο θα μπορούσε να τραβήξει ο καθένας ξεχωριστά», René Descartes, *Λόγος περί της Μεθόδου*, ό.π., σ. 57.

57. Ό.π., σ. 41.

Ο Lyons είναι ιδιαίτερα σαφής ως προς αυτό το σημείο: «Το *cogito* είναι κάτι άλλο από απλές λέξεις. Οφείλει να είναι όχι απλά μία πρόταση ή μία φράση αλλά *η παρουσία ενός υποκειμένου*». ⁵⁸ Βλέπουμε ότι η εκφορά αυτού του *εγώ* δεν είναι μία απλή πρόταση την οποία μπορούμε να ακολουθήσουμε ως *exemplum*: «Το *εγώ* που αποτελεί το υποκείμενο του *cogito* πρέπει να είναι πλήρως παρόν στον εαυτό του. Ένα *εγώ* που δεν μπορεί να επικυρώσει ούτε το παρελθόν ούτε την παρουσία οποιουδήποτε πράγματος άλλου από τη σκέψη του, δεν μπορεί να είναι *ενεργές* παρά σε συνθήκες απόλυτης αφάνειας. Δεν μπορεί να λαμβάνει υπόψη άλλα όντα κατά τη στιγμή αυτής της ενάργειας. Ένα τέτοιο *εγώ* αποτελεί παράδειγμα μίας γνώσης που δεν μπορεί να αποτελέσει παράδειγμα, διότι το παράδειγμα βασίζεται σε μία παρατήρηση (των άλλων) που ανοίγει τη δυνατότητα μίας μίμησης». ⁵⁹

Θα μπορούσαμε δηλαδή να υποστηρίξουμε ότι το *cogito* δεν έχει περιγραφική χροιά –δεν μπορεί δηλαδή να εκτεθεί και να περιγραφεί ως διαδικασία με τέτοιο τρόπο ώστε να αποτελέσει *exemplum*–, έχει ωστόσο μία χροιά επιτελεστική και, ως εκ τούτου, υπόκειται σε όλους τους χρονικούς, τοπικούς και μεθοδολογικούς περιορισμούς που έχουμε ήδη αναφέρει. ⁶⁰ Κάθε αλλαγή χρόνου, προσώπου ή διάθεσης στη διατύπωση «σκέφτομαι άρα υπάρχω» ακυρώνει την εγκυρότητα του στοχασμού.

«Το παράδειγμα του *cogito* είναι ουσιαδώς διαφορετικό από τα περισσότερα παραδείγματα που μπορούν να συλληφθούν θεωρητικά. Διότι, αν κατά κανόνα η παρατήρηση προηγείται της μίμησης, το *cogito* αποτελεί ένα παράδειγμα που πρέπει να μιμηθούμε πριν μπορέσουμε να το παρατηρήσουμε σε όλη του τη ρητορική ισχύ». ⁶¹ Συνεπώς, αυτό στο οποίο διαφοροποιείται η καρτεσιανή διήγηση από ένα οποιοδήποτε *exemplum* είναι ότι δεν αποτελεί –για να επανέλθουμε στη διάκριση του Ώστιν– μία διαπιστωτική αλλά μία επιτελεστική εκφορά: παρά τις όποιες προθέσεις του Καρτέσιου να διδάξει τη μέθοδό του αναπτύσσοντάς την σε ανθρώπους που θα τη

---

58. John D. Lyons, *ό.π.*, σ. 139, η υπογράμμιση δική μου.

59. *Ο.π.*, σ. 138-9.

60. «Το παρόν της ενεργητικής φωνής είναι ο μόνος δυνατός χρόνος για να είναι το επιτελεστικό ένα ακριβές γλωσσικό ενέργημα που αναφέρεται στο παρόν της εκφοράς. Άλλωστε, μόνο το “εγώ” μπορεί να είναι το υποκείμενο μιας επιτελεστικής εκφοράς και μόνο η ύπαρξη του σωστού ομιλητή μπορεί να εγγυηθεί την επιτυχία του εκφερόμενου. Με αυτή την έννοια, δεν υπάρχουν πραγματικά “επιτελεστικά ρήματα” αλλά μόνο η επιτελεστική χρήση ορισμένων ρημάτων». Dominique Mainueneau, *Initiation aux méthodes de l'analyse du discours*, *ό.π.*, σ. 100.

61. John D. Lyons, *Rhétorique du discours cartésien*, *ό.π.*, σ. 140.

μιμηθούν, «το cogito δεν έχει ισχύ όταν το παρατηρούμε από ένα εξωτερικό σημείο αλλά μόνο όταν παράγεται καθεαυτό».⁶²

Μία επεξεργασία του άρθρου του Lyons προς την κατεύθυνση του ρητορικού ήθους έρχεται μία δεκαετία αργότερα από τον Maingueneau. Όπως θα περίμενε κανείς, με βάση τη θεωρητική του σύλληψη για το ρητορικό ήθος, ο Maingueneau βρίσκει την εννοιολόγηση του Lyons για το καρτεσιανό ήθος πολύ περιοριστική: «Η ρητορική αποτελεσματικότητα του ήθους βασίζεται στο γεγονός ότι περικλείει έναν τύπο εκφοράς χωρίς αυτό να γίνεται ρητό στο εκφερόμενο. Αυτό είναι το σημείο που δεν αναδεικνύει αρκετά ο απλός ορισμός του ήθους ως “η παρουσίαση του χαρακτήρα αυτού που μιλάει”».⁶³

Αυτό που προσάπτει ο Maingueneau στην ανάλυση του Lyons για τη ρητορική στο *Λόγο περί της Μεθόδου* είναι ότι συνδέει το ρητορικό ήθος με την ηθική παράδοση της εποχής και το παρουσιάζει σαν μία τυχαία διαδικασία, η παρουσία της οποίας αποδεικνύει την ισχυρή ρητορικότητα του καρτεσιανού λόγου. «Σε αντίθεση με αυτή τη ρητορική προβληματική, που θέλει το ήθος ένα εργαλείο στην υπηρεσία ενός σκοπού, ένα μέσο πειθούς, οδηγούμαστε στο να συλλογίζομαστε με τους όρους ενός *μηχανισμού εκφοράς*: το ήθος είναι συστατικό στοιχείο αυτού του μηχανισμού, με τον ίδιο τρόπο που είναι το λεξιλόγιο ή οι τρόποι διάχυσης [modes de diffusion] που περιλαμβάνει ένα εκφερόμενο με τον τρόπο ύπαρξής του. Είναι, λοιπόν, αδιαχώριστο από τη σκηνογραφία του λόγου, δηλαδή τη σκηνή της ομιλίας που αυτός ο λόγος προϋποθέτει για να μπορεί να συγκροτηθεί ως εκφερόμενο και που αντίστοιχα πρέπει να επικυρώσει μέσω της εκφοράς του».⁶⁴

Ας γίνουμε όμως πιο συγκεκριμένοι. Ο ίδιος ο Maingueneau παραδέχεται ότι το να αναλύουμε την προβληματική του ρητορικού ήθους επικαλούμενοι ένα κείμενο του Καρτέσιου κρύβει μία κάποια «υστεροβουλία»: το καρτεσιανό έργο δεν είναι καθόλου «αθώο» και «αμέτοχο» σε ό,τι αφορά τη συζήτηση περί ρητορικής. «Το καρτεσιανό έργο είναι από αυτά που συχνά θεωρούμε ότι στοχεύουν να απορροφήσουν τη φιλοσοφική επικύρωση [validation] μέσα στην επίδειξη [demonstration] σύμφωνα με την “τάξη των συλλογισμών” [ordre des raisons]. Από αυτά επίσης που επιτρέπουν να προσυπογράψουμε έναν τύπο ανάλυσης του φιλοσοφικού λόγου που συνεχίζει να επωφελείται μιας μεγάλης αυθεντίας, η οποία σκιαγραφείται με παραδειγματικό τρόπο από τις δουλειές του M. Gueroult και δείχνει να α-

62. *Ό.π.*, σ. 140.

63. Dominique Maingueneau, «Éthos et argumentation philosophique», *ό.π.*, σ. 87.

64. *Ό.π.*, σ. 88-89.

ποκλείει από τη φιλοσοφία κάθε έννοια ήθους. Μία τέτοια πορεία αξιώνει στην πραγματικότητα να “εσωκλείσει” τον φιλοσοφικό λόγο σε μία μοναδική συστηματική αλληλουχία εννοιών». ⁶⁵

Η ανάλυση του έργου του Gueroult πάνω στην καρτεσιανή φιλοσοφία ξεπερνά κατά πολύ τα όρια του παρόντος κειμένου. ⁶⁶ Αυτό που εν συντομία του προσάπτει ο Maingueneau είναι ότι μία τέτοια προσέγγιση καθιστά το φιλοσοφικό κείμενο «μνημείο περιορισμένο σε ένα καθαρό/εξαγνισμένο είδος», ένα είδος άχρονου αρχιτεκτονήματος μέσα σε ένα «φανταστικό μουσείο». Με αυτόν τον τρόπο, το γεγονός ότι ένα φιλοσοφικό κείμενο αποτελεί προϊόν μιας εκφοράς παραμένει εξωτερικό στην αρχιτεκτονική του. Ξαναβρίσκουμε, έτσι, την κλασική εννοιολόγηση μιας ρητορικής που υπάρχει ως μέσο, ως τεχνική στην υπηρεσία μιας αλήθειας –της φιλοσοφικής αλήθειας. Ωστόσο, το να δώσουμε βαρύτητα στο ήθος δεν σημαίνει απλά να προσθέσουμε μία παράμετρο που είχε για πολύ καιρό αγνοηθεί –σημαίνει να τροποποιήσουμε την έννοια της διαλογικότητας, να καταστήσουμε το γεγονός της εκφοράς το κεντρικό σημείο γύρω από το οποίο οργανώνεται η φιλοσοφική πράξη της εκφοράς.

Φυσικά, η άποψη του Gueroult για το φιλοσοφικό κείμενο παραμένει σήμερα κυρίαρχη: η διάκριση ανάμεσα σε κείμενα καθαρά φιλοσοφικά και σε άλλα τα οποία επιστρατεύουν μεθόδους επιχειρηματολογίας (μεταξύ αυτών και το ήθος) που δεν άπτονται της φιλοσοφίας αποτελεί έναν τρόπο διαιώνισης της παλιάς διάκρισης ανάμεσα σε λογική και ρητορική. Η επιμονή του Maingueneau στη σημασία του ρητορικού ήθους για να αναλύσουμε την καρτεσιανή επιχειρηματολογία δεν συνεπάγεται την ανατροπή της σχέσης ήθος-τάξη των συλλογισμών [ordre des raisons] προς όφελος του πρώτου, αλλά οδηγεί στο να αμφισβητήσει μία εννοιολόγηση της φιλοσοφικής επιχειρηματολογίας που δεν προσδίδει την πρέπουσα προσοχή στη δραστηριότητα της εκφοράς.

Ο Maingueneau θεωρεί ότι η άποψη για τη φιλοσοφική επιχειρηματολογία που εκπροσωπεί ο Gueroult καταλήγει ως εξής: «Για να απευθυνθεί σε ένα πιο ευρύ ακροατήριο, ο φιλόσοφος αναγκάζεται να κάνει παραχωρήσεις, να στηριχτεί στη δόξα, να κινητοποιήσει τη ρητορική για να κάνει αποδεκτή τη λογική. Με αυτόν τον τρόπο, έχει καλώς ή κακώς απελευθερώσει

---

65. *Ο.π.*, σ. 91.

66. Παραπέμπουμε στο Martial Gueroult, *Descartes selon l'ordre des raisons*, Aubier Montaigne, Παρίσι 1992, και στην εισαγωγή του Frédéric Cossutta (επιμ.), *Descartes et l'argumentation philosophique*, ό.π., σ. 27-31 για μια σκιαγράφηση της σχετικής κουβέτας.

δυνάμεις που παρασιτούν την καθαρά εννοιακή συγκρότηση των σκοπών του. Το ήθος λοιπόν [σε αυτή την οπτική] δεν έχει θέση παρά στο περιθώριο της φιλοσοφίας, εκεί όπου αυτή αναμειγνύεται με τη λογοτεχνία και το μύθο». ⁶⁷

Το ρητορικό ήθος, στη δική μας οπτική, δεν είναι ένα τυχαίο ή κατ' επιλογή στοιχείο της φιλοσοφικής επιχειρηματολογίας, αλλά αποτελεί απαραίτητη διάστασή της, καθόσον αυτή εκφέρεται σε μία φυσική γλώσσα. Βέβαια, όπως είδαμε και στο θεωρητικό κομμάτι του παρόντος κειμένου, το ήθος του φιλοσοφικού λόγου είναι κατά κανόνα αυτό που προσπαθεί να σβήσει τα ίχνη της ίδιας του της υποκειμενικότητας. Η διαδικασία αυτή έχει διαβαθμίσεις ανάλογα με το πώς ο κάθε συγγραφέας χειρίζεται την ηθική διάσταση του λόγου του –γεγονός που σημαίνει ότι δεν πρέπει να εξετάζουμε το ρητορικό ήθος καθεαυτό αλλά να το συσχετίζουμε με τη σκηνή εκφοράς και τα εκάστοτε συγκεκριμένα.

Το «λευκό» ήθος της *Ηθικής* του Σπινόζα δεν είναι το ίδιο με το «προφητικό» ήθος του Νίτσε. Ή, ακόμα πιο συγκεκριμένα, η οπτική του ήθους στο *Λόγο περί της Μεθόδου* δεν έχει την ίδια βαρύτητα με αυτό των *Μεταφυσικών στοχασμών*. Τι συμβαίνει, εν τέλει, με το ήθος όταν προσεγγίζουμε το *Λόγο περί της Μεθόδου*; Όπως επισημαίνει ο Maingueneau, ⁶⁸ οι όροι λόγος και μέθοδος σε μεγάλο βαθμό αλληλεπικαλύπτονται: η μέθοδος, ως λόγος, βάζει την πορεία σε ένα μονοπάτι –μία πορεία που είναι ταυτόχρονα «η πορεία της πορείας» και «η πορεία που μελετάει την πορεία».

Ο ίδιος ο Καρτέσιος, άλλωστε, έχει μία ιδιόζουσα σχέση με τον τίτλο του έργου του: «Δεν το ονομάζω “πραγματεία περί της μεθόδου” αλλά “λόγο περί της μεθόδου”, πράγμα που είναι το ίδιο με το “προλεγόμενα” [preface] ή το “γνώμη σχετικά με τη μέθοδο” [avis touchant la méthode], για να δείξω ότι δεν έχω σχέδιο να το διδάξω αλλά μονάχα να μιλήσω σχετικά με αυτό. Διότι, όπως μπορείτε να δείτε από αυτά που έχω πει, συνιστά περισσότερο πρακτική παρά θεωρία». ⁶⁹

Ο Maingueneau υποστηρίζει ότι η επιλογή αυτού του τίτλου από τον φιλόσοφο οφείλεται στο ότι το σύνολο της καρτεσιανής εκφοράς συνδέεται με το στοιχείο του λόγου: ακολουθώντας μία διαρκή κυκλική κίνηση, το υποκείμενο που φέρει την ευθύνη της εκφοράς αυτής της πορείας πρέπει ταυτόχρονα να την ακολουθεί και το ίδιο, ούτως ώστε να μπορεί να την εκφέ-

67. Frédéric Cossutta (επιμ.), *Descartes et l'argumentation philosophique*, ό.π., σ. 134.

68. Και αλλού ο Ντεριντά.

69. Γράμμα στον Pierre Mersenne, στο René Descartes, *Oeuvres Philosophiques*, ό.π., σ. 521-522.

ρει. «Πιο συγκεκριμένα, το βιβλίο του Καρτέσιου περιπλέκει τέσσερις πορείες: 1. της *μεθόδου*, αντικείμενο αναζήτησης του φιλοσόφου και του αναγνώστη, 2. της *περιπλάνησης*, των βιογραφικών δρόμων που ακολούθησε ο συγγραφέας για να βρει αυτή τη μέθοδο, 3. της *διηγούμενης ιστορίας*, του “μύθου” (για να χρησιμοποιήσουμε το χαρακτηρισμό του Καρτέσιου) που διηγείται την περιπλάνηση, 4. της *πορείας εκφοράς* του έργου, που αυτοπαρουσιάζεται ως λόγος και περικλείει τις άλλες τρεις πορείες, οργανώνοντας σιωπηρά τη διαδικασία της ανάγνωσης, τη *μύηση* του αναγνώστη: διαβάζοντας, αυτός ο αναγνώστης μπορεί να κάνει το ταξίδι που, διαμέσου της αμφιβολίας, θα οδηγήσει την αιχμάλωτη στις προκαταλήψεις συνείδησής του προς την αλήθεια. Ακριβώς μέσα σε αυτή τη γενικευμένη “περιπλάνηση” επενδύεται η *φωνητικότητα* [vocalité] του ήθους στο *Λόγο περί της μεθόδου*».⁷⁰

Το ήθος αυτής της πορείας συνδέεται με μία σταδιακή, ρυθμική κίνηση, ένα σίγουρο σταθερό βήμα που αρνείται «τους τσαπατσούληδες κι ανήσυχους εκείνους χαρακτήρες»: «Κι εκείνοι που περπατούν πάρα πολύ σιγά μπορούν, αν ακολουθούν πάντα τον ίδιο δρόμο, να προχωρήσουν πολύ περισσότερο από εκείνους που τρέχουν, μα που απομακρύνονται από αυτόν»⁷¹ – «όμως, σαν ένας άνθρωπος που περπατάει μόνος και μέσα στο τρισκόταδο, αποφάσισα να πηγαίνω τόσο αργά και να χρησιμοποιώ σε όλα τόση περίσκεψη ώστε, κι αν ακόμα προχωρούσα πολύ λίγο, τουλάχιστον θα φυλαγόμουν καλά από τα πεσίματα».⁷²

Έτσι, η αναγνώριση της διάνοιας του Καρτέσιου βασίζεται, σύμφωνα πάντα με τον Maingueneau, στην ταύτισή του με αυτόν τον επίμονο περιπλανώμενο ταξιδιώτη: «Μέσα στον *Λόγο*, η μεταφορά προκαλεί την ανάδυση στο *σχηματικό επίπεδο* [au niveau figurative] μίας “σωματοποιημένης” διαδικασίας εντός της εκφοράς που την πραγματοποιεί. Η εκφορά ως περιπλάνηση εκδηλώνεται μέσα από τον “τόνο” αυτού του “εγγυητή”, του οποίου τόσο η εκφορά όσο και το σώμα “προχωρούν με βεβαιότητα”. Άσχετα με το αν το κείμενο κάνει ρητές ή όχι τις “μεταμορφώσεις” που σχετίζονται με αυτή την περιπλάνηση, η εκφορά του προσδίδει επίσης σωματικότητα σε μία διαδικασία που αποτελεί περιπλάνηση στην πράξη».⁷³

Σύμφωνα με την οπτική του Maingueneau, ο αναγνώστης έρχεται αντιμέτωπος με αυτό το παράδοξο που αναλύσαμε στο θεωρητικό κομμάτι του

70. Dominique Maingueneau, «Éthos et argumentation philosophique», *ό.π.*, σ. 97-98.

71. René Descartes, *Λόγος περί της Μεθόδου*, *ό.π.*, σ. 5.

72. *Ό.π.*, σ. 18.

73. Dominique Maingueneau, *ό.π.*, σ. 100.

παρόντος. Ο αναγνώστης προσανατολίζεται από την αρχή μέσα στο κείμενο με βάση τον «τόνο» ενός «εγγυητή» που θεμελιώνει το λόγο αλλά ταυτόχρονα αποβλέπει στην αυτο-θεμελίωση μέσα από τα ίδια τα λεγόμενά του: τη στιγμή που το καρτεσιανό «εγώ» ξεκινάει την κειμενική του πορεία προς την αλήθεια, συμμετέχει ακόμα σε έναν κόσμο όπου αυτή η αλήθεια αποτελεί ζητούμενο.

Η σχέση ανάμεσα στο ήθος και τη φιλοσοφική επιχειρηματολογία μοιάζει έτσι αρκετά περίπλοκη. Από τη μία πλευρά, είναι στη φύση της φιλοσοφίας (σε αντίθεση με τη λογοτεχνία) να μπορεί να συνοψίζεται σε μεταβιβάσιμα αξιώματα που γίνονται αντικείμενα συζητήσεων και παρατίθενται μέσα σε εγχειρίδια. Αλλά, από την άλλη πλευρά, μία φιλοσοφική επιχειρηματολογία δεν είναι αναγνωρίσιμη, δεν πείθει, δεν αποτελεί ένα γεγονός της σκέψης που μεταφέρεται μέσω του ρητορικού ήθους. Ο καρτεσιανός λόγος, σε πείσμα των προϋποθέσεών του, είναι αναγκασμένος να ενσαρκώνει την Αλήθεια μέσα από την εκφορά του». ⁷⁴

---

74. Frédéric Cossutta, «Argumentation, ordre des raisons et mode d'exposition dans l'œuvre cartésienne», στο Frédéric Cossutta (επιμ.), *Descartes et l'argumentation philosophique*, ό.π., σ. 108-109.

ΟΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΘΕΣΜΙΚΟΥ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΣΤΟΝ ΜΕΓΑΛΟ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟ ΤΟΥ ΚΑΡΛ ΠΟΛΑΝΥΙ

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΚΟΥ

Η ΟΞΕΥΝΣΗ ΤΟΥ ανταγωνισμού μεταξύ των κρατών που οδήγησε στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και οι μετέπειτα αποτυχημένες προσπάθειες επαναφοράς των προπολεμικών συστημάτων και εξόδου από την παρατεταμένη ύφεση και την άνευ προηγουμένου αύξηση της ανεργίας συνιστούν μερικές μόνο από τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε ο φιλελεύθερος καπιταλισμός ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα για τη διατήρηση της οικονομικής ανάπτυξης και της ειρήνης στις διεθνείς σχέσεις. Το σύστημα της «αυτορρυθμιζόμενης αγοράς», με την έννοια της οικονομίας που διευθύνεται αποκλειστικά από τις τιμές χωρίς έξωθεν βοήθεια ή παρεμβάσεις, υποχωρούσε σταθερά –προς διαφορετικές κατευθύνσεις– δίνοντας τη θέση του σε ένα νέο θεσμικό τοπίο.

Τα γεγονότα αυτά συνθέτουν το πλαίσιο εργασίας του Κάρλ Πολάνυι (Karl Polanyi). Στο κλασικό έργο του *Ο μεγάλος μετασχηματισμός* αφενός ερευνά τη γέννηση των θεσμικών προϋποθέσεων της κοινωνίας της αγοράς, αφετέρου περιγράφει την προσοδευτική μετάλλαξή τους μέσω μιας διαδικασίας η οποία οδήγησε στην ανατροπή του φιλελεύθερου καπιταλισμού και την επανεκτίμηση του χώρου της αγοράς ως τύπου ενοποίησης της οικονομίας, ενόσω το κράτος αναλάμβανε έναν πιο δραστήριο ρόλο στον έλεγχο της οικονομίας και της κοινωνίας.¹ Η παρούσα μελέτη αφορά το πρώτο σκέλος της έρευνας.

---

1. Βλ. σχετικά Κάρλο Τριτζιλια, *Οικονομική κοινωνιολογία*, Παπαζήση, Αθήνα 2004, σ. 167.

Για τον Πολάνυι, η απλή ύπαρξη του θεσμού της αγοράς κατά το παρελθόν δεν συνεπάγεται ότι συνιστούσε και μια αυτόνομη και διακριτή σφαίρα της ανθρώπινης δραστηριότητας. Κατά κανόνα, το οικονομικό σύστημα είναι ενσωματωμένο στο κοινωνικό και η οικονομική τάξη συνιστά απλώς λειτουργία της κοινωνικής στην οποία εμπεριέχεται. Η ιδιαιτερότητα του πολιτισμού του 19ου αιώνα έγκειται στη θεμελίωσή του σε ένα κίνητρο το οποίο δεν είχε ποτέ πριν εδραιωθεί ως δικαίωση της συμπεριφοράς στην καθημερινή ζωή: το κέρδος. Μόνο στην αυτορρυθμιζόμενη αγορά του 19ου αιώνα η οικονομική ιδιοτέλεια κατέστη κυρίαρχη αρχή όλης της κοινωνικής ζωής.²

Ο συγγραφέας αντιλαμβάνεται τη σύγχρονη θεσμική εξέλιξη ως διαδικασία κατά την οποία απειλείται η κοινωνική αναπαραγωγή από την ίδια τη μορφή της (αγορά), στην οποία η κοινωνία απαντά με τη λήψη μέτρων αυτοπροστασίας της. Οδηγείται στο συμπέρασμα πως μια κοινωνία που ανάγει τα οικονομικά κίνητρα σε απόλυτη προτεραιότητα δεν μπορεί να επιβιώσει. Πρόκειται για μια από τις πιο θεμελιώδεις διοράσεις του, στην οποία στηρίζει την επιχειρηματολογία του σχετικά με το προστατευτικό κίνημα που δημιουργήθηκε ως αντίδραση.³

Η μελέτη των κατηγοριών της πολιτικής οικονομίας

Ο Πολάνυι αναγνωρίζει τρεις βασικούς τύπους ελέγχου των δραστηριοτήτων παραγωγής, διανομής και ανταλλαγής αγαθών, τους οποίους αποκαλούσε «μορφές ενοποίησης» της οικονομίας: την αμοιβαιότητα, την αναδιανομή και την αγορά. Υποστηρίζει ότι η τελευταία έπαιζε υποτελή ρόλο πριν από την άνοδο του καπιταλισμού και οι προγενέστερες μελέτες, ιδίως του αρχαίου κόσμου, διέπρατταν θεμελιώδες σφάλμα όταν ερμήνευαν το ρόλο της σε αυτές τις κοινωνίες χρησιμοποιώντας θεωρητικές κατηγορίες συναγμένες από τον σύγχρονο καπιταλισμό.⁴

Αντίθετα, η ανθρωπολογική, η κοινωνιολογική και η ιστορική έρευνα έρχεται αντιμέτωπη με μια σειρά θεσμών, πλην της αγοράς, οι οποίοι δεν μπορούν να γίνουν κατανοητοί και να ερμηνευθούν με τη βοήθεια των ανα-

---

2. Βλ. σχετικά Fred Block–Margaret Somers, «Πέρα από την πλάνη του οικονομισμού. Η ολιστική κοινωνική επιστήμη του Καρλ Πολάνυι», στο Theda Skocpol (επιμ.), *Ιστορική Κοινωνιολογία. Όραμα και μέθοδος*, Κατάρτι, Αθήνα 1999, σ. 94.

3. *Ο.π.*, σ. 95.

4. *Ο.π.*, σ. 80.

λυτικών μεθόδων προσέγγισης που κινούνται στον άξονα μιας τυπικής εννοιολόγησης του οικονομικού και τη λογικά εμπεδωμένη επιλογή μεταξύ περιορισμένων μέσων σε σχέση με κάποιο επιδιωκόμενο οικονομικό αποτέλεσμα.⁵

Χαρακτηριστικό σημείο αποτελεί το κίνητρο του κέρδους. Το κίνητρο αυτό σπάνια καταλαμβάνει κυρίαρχη θέση στο άτομο της προνεωτερικής κοινωνίας, καθώς δεν υπάρχει καμία διακριτή συμπεριφορά που να μπορεί να αποκληθεί οικονομική με όρους κινήτρου και καθοδηγητικών αρχών.⁶ Το να θεωρούμε ότι όπου διαπιστώνεται η ύπαρξη εμπορικών ανταλλαγών εξυπακούεται η ύπαρξη και αγοράς αποτελεί σοβαρό σφάλμα που μας οδηγεί σε λαθεμένα θεωρητικά και πρακτικά συμπεράσματα. Ανταλλαγή και αγορά έχουν ανεξάρτητα εμπειρικά χαρακτηριστικά: η ανταλλαγή ως ουσιαστικός προσδιορισμός σημαίνει το «πέρασμα», την κίνηση οικειοποίησης αγαθών από το ένα χέρι στο άλλο και βεβαίως αυτό πραγματοποιείται στη βάση μιας κλίμακας, που είτε είναι προκαθορισμένη είτε αποτελεί αντικείμενο διαπραγμάτευσης. Μόνο η τελευταία αυτή μορφή ανταλλαγής είναι συνδεδεμένη με έναν ορισμένο τύπο αγοράς, συγκεκριμένα την αγορά σχηματισμού (διαμόρφωσης) τιμών.⁷ Συνεπώς, η επιδίωξη του κέρδους μέσω της ανταλλαγής αποτελεί πρότυπο συμπεριφοράς που επιβάλλεται θεσμικά, το οποίο πρέπει να αναλυθεί μάλλον ως αποτέλεσμα παρά ως προηγούμενο της ιστορικής διαδικασίας.⁸

---

5. Το ερώτημα της θεσμικής οριοθέτησης της οικονομικής διαδικασίας είναι, κατά τον Πολάνυι, το νευραλγικό ερώτημα και, όπως θέτει χαρακτηριστικά το ζήτημα: καθετί που υπηρετεί την επιδίωξη ενός οικονομικού αποτελέσματος συνιστά μέσο. Το θέμα όμως είναι ότι ο τρόπος χρησιμοποίησης του μέσου γίνεται στη βάση δεδομένων από τη φύση κανόνων ή στη βάση λογικά καθορισμένων όρων του «παιχνιδιού». Επομένως, όταν μιλάμε για ορθολογικό τρόπο δράσης δεν αναφερόμαστε στα μέσα καθαυτά ή στους σκοπούς καθαυτούς, αλλά στον τρόπο που τα μέσα συσχετίζονται προς τους σκοπούς διά μέσου μιας διαδικασίας λογικών επιλογών. Συνεπώς ο όρος «ορθολογικός» είναι σχετικός διότι η τοποθέτηση του σκοπού, ο σκοπός καθαυτός, δεν είναι ούτε ορθολογικός, ούτε μη ορθολογικός, η επιλογή των μέσων σε σχέση με τον εκάστοτε σκοπό μπορεί να είναι επαρκής ή μη επαρκής, ορθή ή μη ορθή. Βλ. σχετικά Βασίλης Φίλιας, *Κοινωνιολογία της οικονομίας*, τ. Α', Gutenberg, Αθήνα 1994, σ. 103-104.

6 Βλ σχετικά J.R. Stanfield, *The economic thought of Karl Polanyi*, Macmillan, Λονδίνο 1986, Ουίλτσιρ 1993, σ. 107.

7 Βασίλης Φίλιας, *ό.π.*, σ. 113.

8 Η παραπάνω τοποθέτηση εμφανίζει αντιστοιχίες με την κριτική που ασκήθηκε από τον Μαρξ στην πολιτική οικονομία. Κατά τη μαρξική κριτική, η ουσία, που μόνο στην αστική κοινωνία διαμορφώνεται στην ανεπτυγμένη της μορφή, ανευρίσκεται ήδη στις προαστικές κοινωνίες σε προϋπάρχουσα μορφή. Όσον αφορά την έννοια της ανταλλαγής, πρόκειται για μια εντελώς απλή κατηγορία, η οποία ωστόσο δεν εμφανίζεται ιστορικά σε

*Οι προϋποθέσεις της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς
και οι συνειδητές παρεμβάσεις για τη δημιουργία της
Η εμπορευματοποίηση της γης και οι περιφράξεις*

Στην προσπάθεια εντοπισμού των προϋποθέσεων της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς, ενδιαφέρον εγείρει το παράδειγμα των περιφράξεων, από το οποίο αναδεικνύεται «η αποτυχία της φιλελεύθερης φιλοσοφίας να συλλάβει το πρόβλημα της αλλαγής, λόγω της έντονης συναισθηματικής της προσήλωσης στον αυθορμητισμό»⁹. Η πρακτική των περιφράξεων ανοιχτών αγρών και η μετατροπή της καλλιεργήσιμης γης σε βοσκοτόπια καταδεικνύει την αδυναμία της νομοθεσίας να περιορίσει το φαινόμενο. Ωστόσο, η εξέλιξη αυτή, η οποία σήμανε μια σχετικά εύκολη επικράτηση των ιδιωτικών συμφερόντων επί της δικαιοσύνης, ο Πολάνυι θεωρεί ότι δεν πρέπει να ερμηνεύεται ως ένδειξη της αναποτελεσματικότητας της νομοθεσίας μήτε της ματαιότητας οποιασδήποτε «αντιδραστικής παρέμβασης» στις περιφράξεις.¹⁰

όλη της την ένταση παρά μόνο στις πιο εξελιγμένες συνθήκες της κοινωνίας. Με κανένα τρόπο δεν διαπερνά όλες τις οικονομικές σχέσεις. Καρλ Μαρξ, *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, τ. Α', Στοχαστής, Αθήνα 1984, σ. 68. Αυτό σημαίνει, κατά τον Μαρξ, ότι οι ίδιες οι κοινωνικοοικονομικές κατηγορίες εμφανίζουν καταγωγή, ωριμότητα και παρακμή. Όπως και κατά την αριστοτελική παράδοση, μπορούμε να μάθουμε τη φύση κάποιου πράγματος μόνο όταν θα φθάσει την ωριμότητά του, δεν ισχύει λιγότερο ότι μπορούμε να μάθουμε για την ώριμη κατηγορία από τους όρους της καταγωγής και ανάπτυξής της. Απόλυτα κατάλληλη εμφανίζεται η αναλογία της σχέσης της παιδικής ηλικίας με την ενήλικη και αντίστροφα. Οι θεσμοί έχουν καταγωγή, καθώς και μια περίοδο εξάρτησης, κατά την οποία παίζουν περιφερειακό ρόλο στους κυρίαρχους θεσμούς μιας ιστορικής περιόδου. [...] Για παράδειγμα, η μισθωτή εργασία και το κεφάλαιο υπήρχαν για αιώνες στην περιφέρεια κοινωνιών οργανωμένων γύρω από διαφορετικές αρχές. Στον καπιταλισμό, η μισθωτή εργασία και το κεφάλαιο αναδύονται στην ώριμη, ιστορικά σημαντική μορφή τους ως οι κύριες κοινωνικο-οικονομικές κατηγορίες. Βλ. J.R. Stanfield, *ό.π.*, σ. 29.

9. Καρλ Πολάνυι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, Νησίδες, Θεσσαλονίκη κ.κ., σ. 37.

10. «Γιατί θα πρέπει η τελική νίκη μιας τάσης να εκλαμβάνεται ως ένδειξη της αναποτελεσματικότητας των προσπαθειών επιβράδυνσής της; Ό,τι αποτυγχάνει να διακόψει μια εξέλιξη δεν συνεπάγεται πως είναι εντελώς αναποτελεσματικό. Συχνά, η ταχύτητα της αλλαγής είναι εξ ίσου σημαντική με τις κατευθύνσεις της· αλλά ενώ συχνά αυτές είναι ανεξάρτητες από τη θέλησή μας, η ταχύτητα που έχει η αλλαγή μπορεί κάλλιστα να εξαρτηθεί από εμάς. Η πίστη στην αυτόματη πρόοδο αναγκαστικά απομακρύνει από την οπτική μας τον ρόλο της κυβέρνησης στην οικονομική ζωή. Αυτός ο ρόλος είναι συνήθως η τροποποίηση του ρυθμού της αλλαγής, η επιτάχυνση ή επιβράδυνσή του, ανάλογα με την περίπτωση· αν δεχόμαστε ότι ο ρυθμός αυτός είναι αναλλοίωτος ή –πιο ακραία– ότι κά-

Φαίνεται ότι ακριβώς κάτι τέτοιο θα υπαγορευόταν από μια ερμηνεία της ιστορίας κατά την οποία η σχέση της ανερχόμενης αστικής τάξης με την απόλυτη μοναρχία κατασκευάζεται αναδρομικά ως εξ ορισμού συγκρουσιακή, καθώς οι σύνθετες σχέσεις ανάμεσα στα «νέα» συμφέροντα της ανερχόμενης αστικής τάξης και στην απόλυτη μοναρχία ανάγονται σε πρόβλημα κρατικής παρέμβασης της απολυταρχικής εξουσίας που αποσκοπεί, με σειρά νομοθετικών ρυθμίσεων, να παρεμποδίσει την ανάπτυξη του «ατομισμού».¹¹

Ο Πολάνυι ασκεί κριτική στις απόψεις που σε παρόμοια ζητήματα επιχειρούν να κατασκευάσουν ένα αναγκαίο πλαίσιο συγκρούσεων μεταξύ δυνάμεων «συντήρησης» και «προόδου» εν γένει. Θεωρεί ότι οι προσεγγίσεις της φιλελεύθερης θεωρίας κρίνουν εκ των προτέρων το αποτέλεσμα, προϋποθέτοντας ότι το γεγονός εκτυλίχθηκε στα πλαίσια μιας οικονομίας της αγοράς. Όμως δεν είναι δυνατόν να δεχθούμε τη λειτουργία νόμων της οικονομίας της αγοράς όταν ακόμη αυτή δεν υπάρχει και όταν μόνο στο πλαίσιο αυτής έχουν ισχύ τέτοιοι νόμοι. Κατά τον συγγραφέα, τούτη «η στενότητα της οπτικής» προϋπέθετε θεωρητικά την ύπαρξη της οικονομίας της αγοράς.¹²

Η εμπορευματοποίηση της εργασίας

Προϋπόθεση για μια οικονομία της αγοράς είναι η «αντιμετώπιση» των στοιχείων της βιομηχανίας (της εργασίας, της γης και του χρήματος) ως εμπορεύματα. Κατά τον Πολάνυι, ωστόσο, πρόκειται απλώς για «πλασματικά εμπορεύματα», για «χονδροειδείς νοπτικές κατασκευές», τα οποία συγκροτούν τον ουτοπικό χαρακτήρα της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς.

Πιο συγκεκριμένα, η θεσμοποίηση της αγοράς εργασίας απαιτούσε την ανατροπή των ιστορικά απανταχού παρόντων σχέσεων μεταξύ ανθρώπου, κοινωνίας και υλικής συντήρησης. Όλες οι προηγούμενες κοινωνίες εγγυούνταν στο άτομο τα προς το ζην δυνάμει της συμμετοχής του στην ομάδα ή κοινότητα. Η αγορά εργασίας, αντίθετα, απαιτεί την απειλή της πείνας. «Οι νόμοι του εμπορίου ήταν και νόμοι της Φύσης και, τελικά, νόμοι του

θε απόπειρα επηρεασμού του ρυθμού της αλλαγής αποτελεί ιεροσυλία, τότε, βεβαίως δεν υπάρχει κανένα περιθώριο για παρέμβαση.» Καρλ Πολάνυι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, σ. 40.

11. Βλ. σχετικά Μανόλης Αγγελίδης «Το πρόβλημα των ιστορικο-θεωρητικών προϋποθέσεων του φιλελευθερισμού», *Αξιολογικά*, τ. 2, Αθήνα 1991, σ. 17.

12. Καρλ Πολάνυι, *ό.π.*, σ. 42.

Θεού. Αυτό δεν ήταν τίποτε άλλο από μια έκκληση από την ασθενέστερη στην ισχυρότερη αρχή, από τον ειρνοδίκη στην πειθώ της πείνας.»¹³

Προϋπόθεση για όλα τούτα αποτελεί η δημιουργία εσωτερικής αγοράς για τις ουσιαστικές ανάγκες και η διάλυση των παραδοσιακών κοινωνικών σχέσεων και των σχημάτων πρόνοιας. Ο οικιακός τρόπος παραγωγής, που ήταν σε μεγάλο βαθμό η αυτάρκης παραγωγή για άμεση χρήση, καταστράφηκε και αντικαταστάθηκε από την παραγωγή εμπορευμάτων, την παραγωγή για την ανταλλαγή.

Κατ' επέκταση, η αύξηση της πολυπλοκότητας της βιομηχανικής παραγωγής οδηγούσε ταυτόχρονα στην αύξηση του αριθμού των στοιχείων της βιομηχανίας που η προμήθειά τους έπρεπε να είναι διασφαλισμένη· και καθώς το πλαίσιο μιας τέτοιας παραγωγής δεν ήταν άλλο από την εμπορική κοινωνία, υπήρχε μόνο ένας τρόπος οργάνωσής τους: το να καταστούν διαθέσιμα προς πώληση. Συνάγεται ότι στο εξής η οργάνωση της εργασίας θα άλλαζε παράλληλα με την οργάνωση του συστήματος της αγοράς. Αλλά, καθώς η οργάνωση της εργασίας είναι απλώς μια άλλη περιγραφή του τρόπου ζωής των απλών ανθρώπων, η ανάπτυξη του συστήματος της αγοράς θα συνοδευόταν από μια αλλαγή στην οργάνωση της κοινωνίας. Συνεπώς, η υπαγωγή της εργασίας στους νόμους της εμπορευματικής ανταλλαγής σηματοδοτεί τον τρόπο με τον οποίο η ίδια η ανθρώπινη κοινωνία κατέστη «εξάρτημα του οικονομικού συστήματος».¹⁴

Η καθιέρωση του μηχανισμού της αγοράς ως μοναδικού ρυθμιστή της τύχης των ανθρώπων θα κατέληγε στην κατάλυση της κοινωνίας. «Αχρηστεύοντας την εργασιακή δύναμη του ανθρώπου, το σύστημα αναπόφευκτα θα αχρήστευε τη φυσική, ηθική και ψυχολογική οντότητα που λέγεται άνθρωπος, η οποία συνδέεται με αυτό το εμπόρευμα. Αν έχαναν την προστατευτική κάλυψη των πολιτισμικών θεσμών, οι άνθρωποι θα εκμηδενίζονταν από τα αποτελέσματα της κατάλυσης της κοινωνίας: τελικά θα πέθαιναν, θύματα μιας οξείας κοινωνικής αποσάθρωσης, μιας έξαρσης του εγκλήματος, της περιθωριοποίησης και της λιμοκτονίας. Θα ακολουθούσε η ισοπέδωση της φύσης, η μόλυνση των τοπίων, των ποταμών και των κατοικημένων χώρων, η διακύβευση της εθνικής ασφάλειας και η πλήρης απώλεια της δυνατότητας παραγωγής τροφίμων και πρώτων υλών.»¹⁵

---

13. Καρλ Πολάνυι, *ό.π.*, σ. 116-117, όπου ο Πολάνυι αναφέρει επίσης τη χαρακτηριστική έκφραση του Μπένθαμ ότι εφόσον αρκεί η δύναμη της φυσικής επικύρωσης, περιπεύει κάθε απόπειρα πολιτικής.

14. *Ό.π.*, σ. 76.

15. *Ό.π.*, σ. 74.

Η προστατευτική απάντηση

Θεσμικές διαστάσεις

Η μετάβαση από την εμπορευματική κοινωνία του μερκαντιλισμού στην κοινωνία της αγοράς δεν ήταν ούτε αναπόφευκτη ούτε αποτέλεσμα κάποιας νομοτελειακής εξελικτικής διαδικασίας. Ο Πολάνυι αμφισβητεί την «πατροπαράδοτη σοφία», σύμφωνα με την οποία η άνοδος του καπιταλισμού τον 19ο αιώνα ήταν αποτέλεσμα της σταθερής επέκτασης των δραστηριοτήτων της αγοράς από τον Μεσαίωνα και μετά. Ενάντια στη συνηθισμένη εξελικτική άποψη, υποστηρίζει πως η ανάδυση των εθνικών αγορών δεν οφειλόταν στη βαθμιαία επέκταση του τοπικού ή του εμπορίου μακρών αποστάσεων, αλλά προήλθε από την εμπρόθετη μερκαντιλιστική πολιτική του κράτους.¹⁶

Ο μερκαντιλισμός εκρίζωσε τις διάφορες μορφές εμπορίου με συγκεκριμένους προορισμούς και άνοιξε το δρόμο για μια πλήρως ενοποιημένη εθνική αγορά. Όμως, παρ' όλη την εμπορευματοποίηση, «ουδέποτε επιτέθηκε στα εκέγγυα που προστάτευαν τα δυο βασικά στοιχεία της παραγωγής –την εργασία και τη γη– από τυχόν απόπειρες εμπορευματοποίησής τους».¹⁷ Η μετάβαση δεν ήταν αποτέλεσμα της εγγενούς τάσης των αγορών προς μια αφύσικη υπερδιόγκωση, αλλά της χορήγησης «τεχνητών διεγερτικών στο κοινωνικό σώμα».¹⁸

Ήδη από τον 19ο αιώνα, οι ίδιοι οι φιλελεύθεροι επέβαλλαν κατά καιρούς περιορισμούς στην ελευθερία των συμβάσεων και στο *laissez-faire*, όπου θεωρήθηκε ότι οι αρχές αυτές ασκούσαν περιοριστικές πιέσεις στο εμπόριο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η αρχή της εργασιακής ένωσης. Τούτο σημαίνει ότι το σύστημα της αγοράς και η παρέμβαση δεν αποτελούν αμοιβαία αποκλειόμενες έννοιες, καθώς «όσο αυτό το σύστημα παραμένει ανολοκλήρωτο, οι φιλελεύθεροι δεν θα διστάσουν να απαιτήσουν την παρέμβαση του κράτους για την εγκαθίδρυσή του και, αφού την επιτύχουν, για τη διατήρησή του».¹⁹

Αιτία των προστατευτικών για την εργασία ρυθμίσεων ήταν η «ρεαλιστική αυτοπροστασία της κοινωνίας» και όχι κάποια στενά ταξικά συμφέροντα, όπως ισχυρίζεται «ο μύθος της αντιφιλελεύθερης συννομοσίας». Ήταν αντικειμενικοί και ανελαστικοί οι λόγοι οι οποίοι ώθησαν τους νομοθέτες στη

16. Βλ σχετικά Fred Block–Margaret Somers, *ό.π.*, σ. 82.

17. Καρλ Πολάνυι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, *ό.π.*, σ. 71.

18. *Ό.π.*, σ. 59.

19. *Ό.π.*, σ. 146.

λήψη αυτών των μέτρων.²⁰ Σύμφωνα με τα ιστορικά γεγονότα, η αντίδραση στον οικονομικό φιλελευθερισμό περιείχε όλα τα χαρακτηριστικά μιας αυθόρμητης πράξης, καθώς παρατηρήθηκε σε ασύνδετα μεταξύ τους σημεία και παρέχει την αδιαμφισβήτητη απόδειξη του κινδύνου για την κοινωνία που ενυπήρχε στην ουτοπική αρχή της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς.

Ο νόμος της Σπίνχαμλαντ (Spreenhamland) ως πατεριναλιστική απάντηση στο σύστημα της αγοράς

Η ρητή αναγνώριση ότι ο κίνδυνος της απροσδιοριστίας στη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής εκκινεί από τη μετατροπή των παραγόντων της υλικής αναπαραγωγής της ζωής, δηλαδή της γης, της εργασίας και του χρήματος σε εμπορεύματα αναδιατυπώνεται από τον συγγραφέα και ύστερα από τη μελέτη του νόμου της Σπίνχαμλαντ. Πρόκειται για ένα σύστημα επιδομάτων, το οποίο πέτυχε να συντηρήσει την τοπική ισχύ των τάξεων που κατείχαν τη γη και να καθυστερήσει την ενηλικίωση του καπιταλισμού, εμποδίζοντας τη δημιουργία μιας αγοράς εργασίας στην Αγγλία σε όλη τη διάρκεια της πιο δραστήριας περιόδου της Βιομηχανικής Επανάστασης, από το 1795 έως το 1834.

Οι συνέπειές του ωστόσο ήταν καταστροφικές. Οι μισθοί κατακλύησαν κάτω από το επίπεδο της επιβίωσης: ο κτηματίας ή ο βιομήχανος βασίζονταν στο επίδομα για να καλύψουν τη διαφορά ανάμεσα στα ημερομίσθια που πλήρωναν και στο ποσό που χρειάζονταν οι εργάτες για να επιβιώσουν. Ο εργαζόμενος υποβαθμιζόταν κοινωνικά και οικονομικά, καθώς αναγκαζόταν να πουλάει την εργατική του δύναμη για να ζήσει, ενώ ταυτόχρονα είχε αποστερηθεί από την αγοραστική της αξία. Εντέλει, ο ευεργετικός αυτός νόμος κατέστη δεσμός δουλείας για τον εργαζόμενο.²¹

Προέκυψε επομένως το φαινομενικά παράδοξο γεγονός ότι ο συνδυασμός των δύο αρχών –της καπιταλιστικής αγοράς εργασίας και της παραδοσιακής πρόνοιας– αντί να βελτιώσει το βιοτικό επίπεδο της εργατικής τάξης, το επιδεινώνει και είχε οδυνηρές συνέπειες για το σύνολο του εργαζόμενου πληθυσμού.²²

---

20. *Ο.π.*, σ. 145.

21. *Ο.π.*, σ. 122.

22. Η λογική του νόμου της Σπίνχαμλαντ εμφανίζει σοβαρές αναλογίες με αυτήν αντίστοιχων κρατικών ρυθμίσεων σχεδόν όλων των μεταγενέστερων από τότε περιόδων έως και σήμερα. Σε κάθε περίπτωση, η σχέση του φορολογούμενου και του φτωχού είναι

*Η κριτική των θεωρητικών προϋποθέσεων
του φιλελεύθερου επιχειρήματος*

*Η αμφισβήτηση της σμιθιανής εξήγησης της κυριαρχίας
των οικονομικών κινήτρων και της έμφυτης τάσης
για ανταλλαγή*

Μια διεξοδική θεώρηση του θεσμικού πλαισίου του 18ου και 19ου αιώνα συνδέεται αναπόφευκτα με τον αναστοχασμό των κύριων θέσεων των θεμελιωτών της πολιτικής οικονομίας. Η πρόταση της ανθρωπολογικής έναντι της νατουραλιστικής θεώρησης στην πολιτική οικονομία αποτελεί κεντρικό σημείο κριτικής προς τους κλασικούς. Για τον Πολάνυι, ο Άνταμ Σμιθ σημαδεύει το πέρας μιας εποχής που είχε ανοίξει με τους επινοητές του κράτους, τον Τόμας Μωρ και τον Μακιαβέλλι, τον Λούθηρο και τον Καλβίνο, και των οποίων οι απόψεις αντικαθίστανται από την ανακάλυψη μιας κοινωνίας που δεν υποτάσσεται πια στους νόμους του κράτους αλλά το αντίθετο.²³

Εξετάζοντας τη σμιθιανή άποψη περί ύπαρξης μιας φυσικής τάσης μέσα στον άνθρωπο για δосоληψίες και ανταλλαγή αγαθών, ο Πολάνυι θεωρεί ότι πρόκειται για μια «προφητική παρανόηση του παρελθόντος», καθώς «ενώ την εποχή του Άνταμ Σμιθ αυτή η τάση συναλλαγής δεν είχε αποκτήσει ιδιαίτερη σπουδαιότητα για τη ζωή οποιασδήποτε γνωστής κοινότητας και κατείχε δευτερεύοντα ρόλο στην οικονομική ζωή, εκατό χρόνια αργότερα είχε κατακτήσει το μεγαλύτερο μέρος του πλανήτη ένα βιομηχανικό σύστημα, το οποίο, πρακτικά και θεωρητικά, υπονοούσε πως όλες οι δραστηριότητες των ανθρώπων, οικονομικές, πολιτικές και πνευματικές, απέρρεαν από αυτήν την τάση».²⁴

Για τον Σμιθ, ήταν η τάση για ανταλλαγή που προκάλεσε τον καταμερισμό εργασίας, ενώ ο τελευταίος συνιστά αναγκαία ιδιότητα της ανθρώπινης

σχετικά παρόμοια, καθώς σε όλες τις περιπτώσεις τα διάφορα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης ρίχνουν το βάρος της συντήρησης των προσωρινά άνεργων στους ώμους των εργαζόμενων. Ο Πολάνυι αναγνωρίζει ρητά ότι το σύστημα της Σπίνχαμλαντ, ενώ είχε ξεκινήσει ως επικουρικό των μισθών, ενισχύοντας φαινομενικά τους εργαζόμενους, στην ουσία επιδοτούσε τους εργοδότες διά μέσου των δημοσίων πόρων· επίσης, ότι το κύριο αποτέλεσμα του συστήματος των επιδομάτων ήταν η συμπίεση των μισθών κάτω από τα όρια της ανέχειας. Βλ σχετικά Καρλ Πολάνυι, *ό.π.*, σ. 97.

23. *Ό.π.*, σ. 111.

24. *Ό.π.*, σ. 46.

φύσης, ιδιότητα που διακρίνει τον άνθρωπο από τα ζώα.²⁵ Ο Πολάνυι αναγνωρίζει ότι ο καταμερισμός της εργασίας υπάρχει από την αρχαιότητα και δεν θα ήταν δυνατό να υπάρχει χωρίς ανταλλαγή προϊόντων. Ωστόσο, θέτει υπό αμφισβήτηση τούτη την ενότητα. Τα ίδια τα χαρακτηριστικά της αγοράς δεν συνεπάγονται απαραίτητα την ανάδυση της οικονομίας της αγοράς: δεν είναι αναγκαίο ότι συγχωνεύονται αλλά, ακόμα και αν συγχωνευθούν, δεν σχηματίζουν από μόνα τους οικονομία της αγοράς.²⁶

Συγκεκριμένα, κατά τη σμιθιανή θεώρηση, στις πρωτόγονες κοινωνίες τα αγαθά ανταλλάσσονταν βάσει της ποσότητας και της ποιότητας της εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή τους. Μολονότι η ποιότητα της εργασίας δεν είναι δυνατό να αναχθεί σε σταθερό μέτρο αξίας, σε γενικές γραμμές σε μια πρωτόγονη οικονομία η ποσότητά της καθορίζει την ανταλλακτική αξία των αγαθών. Κατ' αυτήν την έννοια, διατυπώνεται μια αφηρημένη θεωρία της αξίας.²⁷ Βασική αρχή είναι ότι το συνολικό προϊόν της κοινωνίας, όταν εξετάζουμε την αξία του, αναλύεται ολοκληρωτικά σε μισθούς, κέρδη και προσόδους. Η αξία του συνολικού προϊόντος της κοινωνίας περιέχει και το ισοδύναμο των προκαταβληθέντων μισθών και ένα πλεόνασμα από την απλήρωτη εργασία, που εμφανίζεται σαν κέρδος για τον καπιταλιστή και σαν πρόσοδος για τον γαιοκτήμονα. Ό,τι ισχύει για το ατομικό ε-

---

25. «Σχεδόν όλα τα ζώα, από τη στιγμή που φτάνουν στην ωριμότητα, είναι ανεξάρτητα και δεν χρειάζονται πλέον, στη φυσική τους κατάσταση, καμιά βοήθεια από τα άλλα ζώα. Αντίθετα ο άνθρωπος έχει πάντα ανάγκη από τη βοήθεια των συνανθρώπων του και είναι μάταιο να την περιμένει μόνον από την αγαθή τους προαίρεση. Είναι πιθανότερο να το πετύχει αυτό αν μπορεί να στρέψει τον εγωισμό τους προς το συμφέρον του, δείχνοντάς τους ότι είναι προς το συμφέρον τους να κάνουν αυτό, το οποίο αυτός επιθυμεί. Καθένας, που προτείνει στον άλλον μια ανταλλαγή, προτείνει κάτι τέτοιο: δώσε μου αυτό που θέλω και θα πάρεις αυτό που θέλεις. Αυτό είναι πάντα το νόημα κάθε τέτοιας πρότασης και με αυτό τον τρόπο αποκτούμε ο ένας από τον άλλο το μεγαλύτερο μέρος των καλών υπηρεσιών που χρειαζόμαστε.» Adam Smith, «Έρευνα για τη φύση και τις αιτίες του πλούτου των εθνών (αποσπάσματα)», στο Μανόλης Αγγελίδης-Κοσμάς Ψυχοπαίδης (επιμ.), *Κείμενα Πολιτικής Οικονομίας και Θεωρίας της Πολιτικής*, Εξάντας, Αθήνα 1996, σ. 77.

26. Βλ. σχετικά J.R. Stanfield, *ό.π.*, σ. 101.

27. Ο δρόμος ανοίγεται με την αυξανόμενη παραγωγικότητα, που έρχεται σαν συνέπεια της εξειδίκευσης της εργασίας. Μια σχηματική λοιπόν θεωρία περί αξίας θα αρκείσει, γιατί κύριο θέμα του Σμιθ είναι να συζητήσουμε τα πλεονεκτήματα της ελευθερίας της οικονομικής δραστηριότητας και της συγκέντρωσης αποθεμάτων. Εκείνο που τον ενδιαφέρει είναι η αύξηση της πραγματικής υλικής παραγωγής, ενώ οι τιμές δεν ενδιαφέρουν τόσο πολύ. Βλ. σχετικά Τζοαν Ρόμπινσον, *Φιλοσοφία της οικονομίας*, Παπαζήση, Αθήνα 1969, σ. 33.

μπόρευμα πρέπει να ισχύει εξίσου και για το σύνολο των εμπορευμάτων. Η όλη μάζα των εμπορευμάτων που παράχθηκαν από την κοινωνία αναλύεται σε μισθούς, κέρδη και προσόδους.²⁸

Ο Πολάνυι αναδεικνύει τον προσανατολισμό του Σμιθ κυρίως στους παράγοντες που έχουν σχέση με τον άνθρωπο και στην ενασχόληση όχι με τη Φύση, αλλά με ό,τι είναι φυσικό για τον άνθρωπο. Θεωρεί ότι «η εξαίρεση του βιολογικού και γεωγραφικού παράγοντα από την αρχή του βιβλίου του αποτελούσε συνειδητή αντίδραση του Σμιθ στις πλάνες των φυσιοκρατών· η υπερβολική σημασία που αυτοί απέδιδαν στη γεωργία τους οδήγησε σε μια σύγχυση της Φύσης με την ανθρώπινη φύση και τελικά στον ισχυρισμό ότι μόνο το έδαφος ήταν παραγωγικό. Μια τέτοια θεοποίηση της Φύσης ήταν τελείως έξω από τη λογική του».²⁹ Ωστόσο, ο τονισμός του ανθρωπολογικά προσανατολισμένου στοιχείου της σκέψης του Σμιθ συνδυάζεται με μια σχετική υποβάθμιση συγκεκριμένων στοιχείων που εμπεριέχονται στο έργο του, τα οποία κλίνουν προς το Φυσιοκρατικό δόγμα.

Πιο συγκεκριμένα, το ζήτημα της πηγής του κέρδους ως ανεξάρτητης μορφής εισοδήματος ήταν που οδήγησε τον Σμιθ πέρα από τα όρια της φυσιοκρατικής θεωρίας του υπερπροϊόντος. Η παραγωγικότητα της φύσης ήταν μεν ακόμα ικανή να εξηγήσει την πηγή της προσόδου ως πλεονάσματος υπεραξίας που αποδίδει η αγροτική οικονομία πάνω και πέρα από τα συνολικά κέρδη, η εξήγηση όμως αυτή σαφώς δεν ήταν πλέον εφαρμόσιμη στο κέρδος, που αποτελεί την κανονική και συχνότερα απαντώμενη

---

28. «Μισθοί, κέρδη και πρόσσος είναι οι τρεις αρχικές πηγές κάθε εισοδήματος, καθώς και κάθε ανταλλακτικής αξίας. Κάθε άλλο εισόδημα προκύπτει σε τελική ανάλυση από κάποια από αυτές τις πηγές.» Adam Smith, *ό.π.*, σ. 88. Ωστόσο, η εργασία που παράγει εμπορεύματα αποκτά ένα διπλό χαρακτηριστικό: από τη μια είναι χρήσιμη, συγκεκριμένη εργασία αυτού ή εκείνου του είδους, που δημιουργεί το χρήσιμο αντικείμενο, την αξία χρήσης. Από την άλλη, είναι αφηρημένη, γενική, κοινωνικά αναγκαία εργασία και σαν τέτοια δημιουργεί αξία. Η ταύτιση της ανθρώπινης εργασίας με την καπιταλιστική μισθωτή εργασία αποτελεί το κλασικό στοιχείο της σμιθιανής θεωρίας. Γενικότερα, η πεποίθηση του Σμιθ ότι η δημιουργία αξίας είναι μια άμεση φυσιολογική ιδιότητα της εργασίας, μια εκδήλωση του ζωικού οργανισμού του ανθρώπου, βρίσκει την έκφρασή της σε διάφορες προτάσεις: όταν λόγου χάριν διακηρύσσει ότι αυτό που αποκαλεί «ροπή προς την ανταλλαγή» αποτελεί ιδιότητα που συναντιέται μόνο στην ανθρώπινη φύση, έχοντας μάταια αναζητήσει την ύπαρξή της στα ζώα. Παρόλο που αμφέβαλλε για την ύπαρξη της ροπής προς την ανταλλαγή στα ζώα, ο Σμιθ απέδιδε στη ζωική καθώς και στην ανθρώπινη εργασία την ικανότητα να δημιουργεί αξία. Βλ. σχετικά Ρόζα Λούξεμπουργκ, *Η συσσώρευση του κεφαλαίου*, τ. 1, Διεθνής Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1973, ²2006, σ. 75

29. Καρλ Πολάνυι, *ό.π.*, σ. 112.

μορφή υπεραξίας. Σαφώς τα κέρδη δεν αυξάνονται μόνο μέσα στην αγροτική οικονομία, αλλά επίσης και στη βιομηχανία.³⁰

Η παραπάνω άποψη οφείλεται στην υιοθέτηση της φυσιοκρατικής θεώρησης του κέρδους ως αφαιρέσης από την πρόσοδο. Από την αντίληψη των φυσιοκρατών, που θεωρούν το κέρδος απλώς σαν το εισόδημα που καταναλώνει ο κεφαλαιοκράτης, προέρχεται και η άποψη ότι η συσσώρευση του κεφαλαίου οφείλεται στην προσωπική στέρση, στην οικονομία και ολιγάρκεια του κεφαλαιοκράτη.³¹

Οι Φυσιοκράτες κατανόησαν ότι η υπεραξία δημιουργείται στη διαδικασία της παραγωγής αλλά, αγνοώντας το κέρδος και ταυτίζοντας την υπεραξία με την πρόσοδο, κατέληξαν στο εσφαλμένο συμπέρασμα ότι μόνο η εργασία του αγροτικού πληθυσμού είναι παραγωγική. Ο Σμιθ, επεκτείνοντας την έννοια της υπεραξίας ώστε να συμπεριλάβει το κέρδος, ξεπέρασε με αυτόν τον τρόπο την περιορισμένη έννοια της παραγωγικής εργασίας στην οποία ήταν προσκολλημένοι οι Φυσιοκράτες. Κάθε μισθωτή εργασία, είτε αγροτική είτε βιομηχανική, είναι παραγωγική όταν ανταλλάσσεται άμεσα με κεφάλαιο και αποφέρει στον καπιταλιστή ένα κέρδος.³²

30. Isaac Ilych Rubin, *Ιστορία οικονομικών θεωριών*, Κριτική, Αθήνα 1994, σ. 258. Χαρακτηριστικά, ο Σμιθ θεωρεί ότι στη βιομηχανία η φύση δεν κάνει τίποτα, όλα τα κάνει ο άνθρωπος. Και η αναπαραγωγή πρέπει πάντα να είναι ανάλογη με τη δύναμη των παραγόντων που την πραγματοποιούν. Σε τούτο το επιχείρημα ο Ρικάρντο απαντάει ότι δεν υπάρχει ούτε μια βιομηχανία στην οποία η φύση δεν βοηθάει απλόχερα και δωρεάν τον άνθρωπο και φέρνει ως παραδείγματα τη δύναμη του αέρα και τη δύναμη του νερού, που κινούν τις μηχανές και εξυπηρετούν τη ναυσιπλοΐα· επίσης, την ατμοσφαιρική πίεση και τη δύναμη του ατμού που δίνουν τη δυνατότητα χρησιμοποίησης μηχανών· ακόμη, τη συμβολή της θερμότητας κατά την αποσκλήρυνση και την τήξη των μετάλλων, για την αποσύνθεση του αέρα στις διαδικασίες της βαφής και των ζυμώσεων. Βλ. σχετικά Καρλ Μαρξ, *Θεωρίες για την υπεραξία*, μέρος Α', Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984, σ. 35. 31. «Μπορούν και το λένε αυτό οι φυσιοκράτες, γιατί θεωρούν μόνο τη γαιοπρόσοδο σαν την καθεαυτό οικονομική, ας πούμε, νόμιμη πηγή της συσσώρευσης». Καρλ Μαρξ, *ό.π.*, σ. 36. Κατά τους φυσιοκράτες, η εργασία που χρησιμοποιούταν για την καλλιέργεια της γης δεν παρήγε μόνο όσα χρειαζόταν ο εργάτης για τη συντήρησή του, αλλά και ένα περίσσειμα σε αξία (υπεραξία). Το περίσσειμα αυτό το ονομάζουν «καθαρό προϊόν» (αντιλαμβάνονταν δηλαδή την υπεραξία με τη μορφή αξιών χρήσης, με τις οποίες παρασταίνεται). Οι βιομήχανοι, οι εμπορευόμενοι και οι εργάτες ήταν οι μισθοδοτούμενοι της γεωργίας, η οποία θεωρούνταν ο κυρίαρχος δημιουργός και διανομέας όλων των αγαθών. «Η πλάνη τους συνίστατο στο ότι την αύξηση της ύλης, που ξεχωρίζει τη γεωργία και την κτηνοτροφία από τη βιομηχανία εξαπτίας της φυσικής βλάστησης των φυτών και της φυσικής αύξησης των ζώων, την μπέρδευαν με την αύξηση της ανταλλακτικής αξίας. Γι' αυτούς τη βάση την αποτελούσε η αξία χρήσης. Και η αξία χρήσης όλων των εμπορευμάτων, αναγμένη σε καθολική, όπως λένε οι σχολαστικοί, ήταν η φυσική ύλη σαν τέτοια, η αύξηση της οποίας με τη δοσμένη μορφή γίνεται μόνο στη γεωργία». *Ό.π.*, σ. 37.

Η αμφισβήτηση της φυσικότητας των νόμων της αγοράς στη σκέψη του Ρικάρντο

Κατά τον Πολάνυι, στο σύστημα του Ρικάρντο ο νατουραλιστικός και ο ανθρωπιστικός παράγοντας συνυπήρχαν σε διαρκή ανταγωνισμό για την πρωτοκαθεδρία στην οικονομική κοινωνία. Θεωρεί ότι, εξαιτίας της θεμελίωσης της κλασικής οικονομικής θεωρίας την περίοδο της Speenhamland, εμφανίστηκε ως ανταγωνιστική οικονομία της αγοράς κάτι που στην ουσία ήταν καπιταλισμός χωρίς αγορά εργασίας.³³

Ο συγγραφέας κάνει λόγο για έναν σταδιακό παραμερισμό του ουμανισμού του Άνταμ Σμιθ, καθώς η βιολογική φύση του ανθρώπου άρχισε να εμφανίζεται ως δεδομένη θεμελίωση της κοινωνίας εκτός της πολιτικής τάξης πραγμάτων. Έτσι, ο νόμος του πληθυσμού του Μάλθους και ο νόμος της φθίνουσας απόδοσης του Ρικάρντο κατέστησαν τη γονιμότητα ανθρώπου και γης θεμελιώδες συστατικό στοιχείο της νέας πραγματικότητας: και «επειδή η ανατέλλουσα νέα πραγματικότητα δεν ήταν άλλη από την κοινωνία της αγοράς, η ανθρώπινη κοινωνία διέτρεχε τον κίνδυνο να ολισθήσει σε θεμελιώσεις εντελώς ξένες προς τον ηθικό κόσμο, που τμήμα του ήταν μέχρι τότε η κοινωνία».³⁴

Συγκεκριμένα, η συσσώρευση του κεφαλαίου θεωρείτο ότι ενθαρρύνει έμμεσα την αύξηση του πληθυσμού, η οποία αναγκάζει μεγάλες μάζες να καταφύγουν σε φτωχότερα εδάφη. Επομένως τα αναγκαία για τη ζωή μπορούν να παραχθούν μόνο με αυξανόμενο κόστος σε ώρες εργασίας. Αυτό συνεπάγεται μian άνοδο στην αξία της εργασίας κι επομένως των μισθών της εργασίας ως ποσοστού του συνολικού προϊόντος. Θεωρούνταν επίσης βέβαιο πως ακόμα και η απόλυτη μάζα του κέρδους θα άρχιζε τελικά να πέφτει. Στο τέλος, η συσσώρευση των κεφαλαιοκρατών –η κινητήρια δύναμη όλης της διαδικασίας– θα σταματούσε ολότελα, αφού τα κέρδη τους θα ήταν τόσο χαμηλά ώστε να μη τους προσφέρουν μια ικανοποιητική αποζημίωση για τις δυσκολίες τους και για τον κίνδυνο που αναγκαστικά αντιμετωπίζουν απασχολώντας το κεφάλαιό τους στην παραγωγή. Αυτή η αδυσώπητη εξέλιξη θα μπορούσε προσωρινά να αναχαπιστεί με τις τεχνικές και επιστημονικές ανακαλύψεις που θα καθιστούσαν την παραγωγή των αναγκαίων λιγότερο δαπανηρή. Τελικά όμως η ίδια η παραγωγή θα κινούταν

32. Isaac Ilych Rubin, *ό.π.*, σ. 275.

33. Καρλ Πολάνυι, *ό.π.*, σ. 124.

34. *Ο.π.*, σ. 115.

προς τη λογική της κατάληξη, δηλαδή προς μια κατάσταση στασιμότητας. Έτσι η οικονομική πρόοδος θα σταματούσε εξαιτίας της δράσης δυο κυρίαρχων και αμετάτρεπτων φυσικών νόμων: του πληθυσμιακού νόμου και του νόμου της φθίνουσας απόδοσης.³⁵

Η προσφορά όλων των κανονικών εμπορευμάτων ρυθμίζεται από το συναγωνισμό, ώστε να εξισώνεται η τιμή με την αξία. Η εργασία, όπως όλα τα πράγματα που αγοράζονται, που πωλούνται και που μπορούν να αυξηθούν ή να μειωθούν σε ποσότητα, έχει και αυτή τη φυσική της τιμή και την τιμή αγοράς. Φυσική τιμή της εργασίας είναι η τιμή εκείνη που είναι αναγκαία για να μπορέσουν οι εργάτες να επιζήσουν και να διαιωνίσουν το είδος τους δίχως αύξηση ή μείωση. Για τον Ρικάρντο, τον αναγκαίο μηχανισμό που εξασφαλίζει ότι οι μισθοί εργασίας κυμαίνονται γύρω από το συμβατικό βιοτικό επίπεδο προσφέρει μια πληθυσμιακή θεωρία. Κατ' αυτήν την έννοια, η πληθυσμιακή θεωρία είναι αναπόσπαστο μέρος της θεωρητικής δομής της κλασικής πολιτικής οικονομίας.³⁶

Ωστόσο, ο Πολάνυι δέχεται ότι η ρικαρντιανή θεωρία περιέκλειε ένα στοιχείο που αντιστάθμιζε τον σκληρό νατουραλισμό. Το στοιχείο αυτό, που διαπότιζε ολόκληρο το θεωρητικό του σύστημα και βασιζόταν στη θεωρία του της αξίας, ήταν η αρχή της εργασίας. Ολοκλήρωσε αυτό που είχαν αρχίσει ο Λοκ και ο Σμιθ, δηλαδή την ανθρωποποίηση της οικονομικής αξίας: ότι απέδιδαν οι φυσιοκράτες στη Φύση, ο Ρικάρντο το απέδιδε στον άνθρωπο.³⁷

Η προοδευτική πώση της τιμής των βιομηχανικών προϊόντων και η προοδευτική άνοδος της τιμής των αγροτικών εξηγείται με τη δράση του ενός και του αυτού νόμου της εργασιακής αξίας. Η αξία των βιομηχανικών προϊόντων μειώνεται ως αποτέλεσμα της τεχνικής προόδου –της εισαγωγής μηχανών και της αυξανόμενης παραγωγικότητας της εργασίας. Η άνοδος της αξίας των αγροτικών προϊόντων οφείλεται στις μεγαλύτερες δαπάνες για εργασία που απαιτούνται για την παραγωγή τους, που με τη σειρά τους προέρχονται από την αυξανόμενη καλλιέργεια κατώτερων γαιών. Αυτή η πτωτική τάση της αξίας των βιομηχανικών προϊόντων και η ανοδική πορεία της αξίας των αγροτικών μας δίνει το κλειδί για να κατανοήσουμε τις τάσεις που κρύβει η διανομή του εισοδήματος μιας χώρας μεταξύ των τάξεων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Ρικάρντο συνάγει όλη τη θεωρία του για τη διανομή από

---

35. Πωλ Σουήζυ, *Η θεωρία της καπιταλιστικής ανάπτυξης*, μτφρ. Ν. Σταματάκης, Gutenberg, Αθήνα 2004, σ. 114.

36. *Ο.π.*, σ. 108.

37. Καρλ Πολάνυι, *ό.π.*, σ. 126.

το νόμο της εργασιακής αξίας.³⁸ Τα μερίδια της κάθε τάξης αυξάνουν ή μειώνονται με βάση την ποσότητα εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή του συγκεκριμένου μεριδίου.

Με αυτήν ακριβώς την έννοια ερμηνεύεται η θέση ότι μια αύξηση των μισθών δεν οδηγεί σε άνοδο της αξίας του προϊόντος, αλλά μάλλον σε πώση των κερδών. Η πώση των μισθών προκαλεί άνοδο των κερδών.³⁹ Η αξία του προϊόντος μπορεί να αυξάνεται ή να μειώνεται, μόνο συνεπεία μεταβολών της ποσότητας εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή του, και όχι επειδή οι μισθοί αυξήθηκαν ή μειώθηκαν. Η αξία δηλαδή του εμπορεύματος εξαρτάται από τη σχετική ποσότητα εργασίας που είναι αναγκαία για την παραγωγή του και όχι από τη μεγαλύτερη ή μικρότερη αποζημίωση που καταβάλλεται για την εργασία αυτή. Έτσι, «οι μισθοί πρέπει να υπολογίζονται σύμφωνα με την πραγματική τους αξία», και η φράση «πραγματική αξία των μισθών» ορίζεται από τον Ρικάρντο σαν «την ποσότητα εργασίας και κεφαλαίου που χρησιμοποιήθηκε για την παραγωγή τους», και σε αυτή τη βάση πρέπει να υπολογίζονται οι μισθοί «και όχι σύμφωνα με την ονομαστική τους αξία είτε σε παλτό, καπέλα, χρήμα είτε σε σίτο».⁴⁰

38. Isaac Ilych Rubin, *ό.π.*, σ. 324.

39. «Μια άνοδος των μισθών, λόγω μιας μεταβολής της αξίας του χρήματος, ασκεί γενική επίδραση στην τιμή και για το λόγο αυτό δεν προκαλεί πραγματικό αποτέλεσμα στα κέρδη. Αντιθέτως, μια άνοδος των μισθών, που οφείλεται στο γεγονός ότι ο εργάτης αμείβεται πιο απλόχερα ή στη δυσκολία εξασφάλισης των αναγκαιών μέσω συντήρησης για τα οποία ξοδεύονται οι μισθοί, δεν προκαλεί άνοδο της τιμής, αλλά ασκεί σημαντική επίδραση στην πώση των κερδών. Στη μια περίπτωση δεν διατίθεται μεγαλύτερο μερίδιο από την ετήσια εργασία της χώρας για τη συντήρηση των εργατών· στην άλλη περίπτωση διατίθεται ένα μεγαλύτερο μέρος από αυτή». David Ricardo, *Αρχές πολιτικής οικονομίας και φορολογίας*, μτφρ. Ν. Σταματάκης, Παπαζήση, Αθήνα 2002, σ. 64-65.

40. David Ricardo, *ό.π.*, σ. 66. Η μονάδα εργασίας που χρησιμοποιούσε ο Ρικάρντο για μέτρο της αξίας φαινόταν ότι οδηγούσε κατά κάποιο τρόπο σε επικίνδυνες σκέψεις, καθώς προέκυψε το ερώτημα αν μόνο στην εργασία θα έπρεπε να αποδοθεί αποκλειστικά η ικανότητα να δημιουργεί αξία· και αν τούτο σημαίνει ότι τα κέρδη αποτελούν χαράτσι εις βάρος των εργατών. Οι διορθώσεις που επέφερε στην άποψή του ο Ρικάρντο, ψάχνοντας να βρει μια μονάδα για την αξία, θεωρήθηκε ότι αποδεικνύουν ότι είχε παραδεχθεί ότι το κεφάλαιο είναι επίσης παραγωγικό και έτσι «όλη η σχετική συζήτηση σκεπάστηκε από μια αχλή μεταφυσικής, με προσωπείο επιστημονικής ανάλυσης». Ακόμη, εάν επρόκειτο να αναγνωριστεί μόνο στην εργασία η ικανότητα να καθορίζει τις σχετικές τιμές, θα έπρεπε κατά έναν τρόπο να της αναγνωριστεί και η ικανότητα της δημιουργίας της αξίας και, εφόσον η εργασία θα ήταν εκείνη που δημιουργεί την αξία, ασφαλώς θα έπρεπε να είναι και ο φορέας της αξίας. Βλ. σχετικά Τζόαν Ρόμπινσον, *ό.π.*, σ. 37.

*Η σχέση του θεσμικού διαχωρισμού
πολιτικού κράτους-οικονομικής κοινωνίας
με τους όρους καθιέρωσης της αξιακής μορφής*

Ο Πολάνυι δέχεται ότι, εφόσον η οικονομία της αγοράς αποτελεί ένα οικονομικό σύστημα που ελέγχεται, ρυθμίζεται και κατευθύνεται μόνο από τις αγορές, η τάξη στην παραγωγή και τη διανομή των αγαθών επαφίεται σε αυτόν τον αυτορρυθμιζόμενο μηχανισμό, δηλαδή εξασφαλίζεται αποκλειστικά από τις τιμές. Συνεπάγεται επομένως ότι η παραγωγή είναι παραγωγή για την ανταλλαγή και τα χρήσιμα αντικείμενα παράγονται ως εμπορεύματα, δηλαδή με την προοπτική να ανταλλαχθούν για χρήμα. Τούτη όμως η παραδοχή οδηγεί σε ορισμένα συμπεράσματα, τα οποία μια προσπάθεια συνολικότερης θεώρησης της εν λόγω σχέσης δεν είναι δυνατόν να αγνοήσει.

Εφόσον η διάσταση της ανταλλακτικής σχέσης έχει ως προϋπόθεση την οργάνωση της εργασίας για την παραγωγή χρήσιμων αντικειμένων σε ανεξάρτητες ιδιωτικές μονάδες, τούτο σημαίνει ότι ένα άτομο που συμμετέχει στην παραγωγή σε μια τέτοια μονάδα με τη μορφή της μισθωτής εργασίας, συμμετέχει στα προϊόντα, τα αποτελέσματα της παραγωγής, με τη μορφή του εργατικού μισθού· επίσης, ότι όλα τα εμπορεύματα, όπως και η εργατική δύναμη, πρέπει αναγκαία να λάβουν μια κοινωνική μορφή (αξία) η οποία διαφέρει από την ιδιαίτερη μορφή τους.⁴¹ Η αξία αυτή καθορίζεται από τον χρόνο εργασίας και η παραδοχή τούτη συνιστά τη βάση της κατανόησης της εσωτερικής οργανικής συνάφειας του καπιταλιστικού συστήματος.⁴²

Η αξία της εργατικής δύναμης, όπως και κάθε άλλου εμπορεύματος, κα-

---

41. Κατ' αυτή την έννοια, η ανάλυση δεν μπορεί να προσανατολίζεται μόνο προς τις ποσοτικές σχέσεις που πηγάζουν από την εμπορευματική παραγωγή και προς την ανταλλακτική αξία, ως τη βασική ποσοτική σχέση ανάμεσα σε εμπορεύματα, που καθιερώθηκε μέσα από τη διαδικασία της ανταλλαγής. Πρέπει επίσης να κατευθύνει την προσοχή της στο χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων που αποτελούν το υπόβαθρο του εμπορεύματος. Κάτι τέτοιο σημαίνει ότι το έργο της οικονομικής δεν είναι μόνο ποσοτικό αλλά και ποιοτικό. Στην περίπτωση της ανταλλακτικής αξίας υπάρχει μια ποσοτική σχέση μεταξύ προϊόντων. Όμως κρυμμένη πίσω από αυτήν βρίσκεται μια ειδική, καθορισμένη σχέση ανάμεσα σε παραγωγούς. Αυτό σημαίνει ότι η εμπορευματική παραγωγή δεν είναι μια γενική και αναπόφευκτη μορφή της οικονομικής ζωής. Αποτελεί μάλλον μια δυνατή μορφή οικονομικής ζωής, μια μορφή που αναμφισβήτητα είναι γνωστή από πολλούς αιώνες και που κυριαρχεί στη σύγχρονη εποχή, μα που μολαταύτα είναι ιστορικά καθορισμένη και δεν μπορεί να ερμηνευθεί σαν εκδήλωση της ανθρώπινης φύσης. Έτσι, η εμπορευματική παραγωγή αυτή καθαυτή βγαίνει από το χώρο των φυσικών φαινομένων και γίνεται θέμα κατάλληλο για την κοινωνική και ιστορική έρευνα. Βλ. σχετικώς Πωλ Σουήζυ, *ό.π.*, σ. 45.

θορίζεται από το χρόνο εργασίας που είναι αναγκαίος για την παραγωγή του. Ωστόσο, η εργατική δύναμη υπάρχει μόνο σαν ικανότητα του ζωντανού ατόμου, επομένως η παραγωγή της εργατικής δύναμης συνίσταται στη δική του αναπαραγωγή ή συντήρηση. Έτσι ο χρόνος εργασίας που είναι αναγκαίος για την παραγωγή της αναλύεται στο χρόνο εργασίας που είναι αναγκαίος για την παραγωγή των μέσων συντήρησής της ή η αξία της είναι η αξία των μέσων που είναι αναγκαία για τη συντήρηση του κατόχου της. «Γι' αυτό μεταβάλλεται μαζί με την αλλαγή της αξίας αυτών των μέσων, δηλαδή με την αλλαγή του μεγέθους του χρόνου εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή τους».⁴³

Ο εργάτης δεν πουλά άμεσα την εργασία του αλλά την εργατική του δύναμη, την οποία θέτει προσωρινά στη διάθεση του κεφαλαιοκράτη. Είναι κρίσιμης σημασίας η διάκριση ανάμεσα στην εργασία και την εργατική δύναμη. Η τελευταία ορίζεται ως η ενέργεια που μεταβιβάζεται στον ανθρωπινό οργανισμό με τα μέσα συντήρησης και ως το σύνολο των φυσικών και πνευματικών ικανοτήτων που υπάρχουν σε έναν άνθρωπο, τις οποίες χρησιμοποιεί κάθε φορά που παράγει μια οποιουδήποτε είδους αξία χρήσης. Η δυνατότητα και οι διαστάσεις της υπεραξίας εξαρτώνται από την αξία των μέσων συντήρησης, η οποία είναι μικρότερη από την αξία που δημιουργείται σαν εκροή από την εργασία που συντηρούν. Πρόκειται για τη διαφορά ανάμεσα στον αναγκαίο χρόνο εργασίας και το συνολικό χρόνο εργασίας που ξοδεύεται πραγματικά στην παραγωγή.⁴⁴

Εκείνο που καθιέρωσε και διατήρησε αυτή τη διαφορά –εδώ παρεμβαί-

42. Κατά τον Μαρξ, με αυτή την επιστημονική υπηρεσία που πρόσφερε ο Ρικάρντο συνδέεται στενά η αποκάλυψη της οικονομικής αντίθεσης των τάξεων. Βλ. σχετικά Καρλ Μαρξ, *Θεωρίες για την υπεραξία*, μέρος Α', Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1982, σ. 194.

43. Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978, τ. 1, σ. 185.

44. Το χρήμα που παίρνει ο εργάτης μετατρέπεται σε εμπορεύματα που πρόκειται να του χρησιμεύσουν σαν αξίες χρήσης, και σε αυτό το προτσές ανταλλαγής αγοράζει τα εμπορεύματα στην τιμή στην οποία έχουν γενικά στην αγορά. Πραγματοποιεί εδώ μόνο την πράξη Χρήμα-Εμπόρευμα, που σημαίνει μια αλλαγή μορφής, δεν σημαίνει όμως με κανέναν τρόπο μια αλλαγή του μεγέθους της αξίας γενικά παρμένης. Ωστόσο, επειδή με την εργασία του, που έχει υλοποιηθεί στο προϊόν, έχει προσθέσει όχι μόνο τόσο χρόνο εργασίας που περιεχόταν στο χρήμα που εισέπραξε, δεν πλήρωσε μόνο ένα ισοδύναμο γι' αυτό, αλλά έδωσε δωρεάν υπερεργασία, η οποία αποτελεί ακριβώς την πηγή του κέρδους, έτσι έδωσε στην πραγματικότητα μια μεγαλύτερη αξία από την αξία του χρηματικού ποσού που αποτελεί το μισθό του. Έτσι, ο εργάτης εξαγόρασε με περισσότερο χρόνο εργασίας την υλοποιημένη στο χρήμα ποσότητα εργασίας, το οποίο παίρνει με τη μορφή του μισθού. Μπορεί επομένως να ειπωθεί ότι έμμεσα ο εργάτης αγοράζει επίσης όλα εκείνα τα εμπορεύματα, στα οποία μετατρέπεται το εισπραγμένο με τη μορφή του μι-

νει το ιστορικό ή θεσμικό στοιχείο— ήταν η ύπαρξη του προλεταριάτου, που δεν έχει γη ή οποιαδήποτε άλλη μορφή ιδιοκτησίας και που επομένως η επιβίωσή του εξαρτάται από την πώληση της εργατικής του δύναμης για ένα μισθό. Ως αποτέλεσμα, η διανομή του εισοδήματος αποτελεί ένα ιστορικά σχετικό προϊόν που προκύπτει από ένα δοσμένο σύνολο ιστορικών και θεσμικών όρων.

Οι ιστορικοί όροι για την ύπαρξη της κεφαλαιοκρατικής σχέσης δεν προκύπτουν με κανέναν τρόπο από την απλή κυκλοφορία του χρήματος και των εμπορευμάτων. Στην απλή εμπορευματική παραγωγή κάθε παραγωγός κατέχει τα δικά του μέσα παραγωγής και εργάζεται με αυτά, ενώ στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή είναι απαραίτητο να αντικρυστούν δυο ειδών, πολύ διαφορετικοί ο ένας από τον άλλο, κάτοχοι εμπορευμάτων: από τη μια μεριά, κάτοχοι χρήματος, μέσων παραγωγής και συντήρησης, των οποίων σκοπός είναι να αξιοποιήσουν το ποσό αξίας που κατέχουν, αγοράζοντας ξένη εργατική δύναμη· από την άλλη, ελεύθεροι εργάτες, πωλητές της δικής τους εργατικής δύναμης.

Όσον αφορά τους τελευταίους, «πρόκειται για ελεύθερους εργάτες με τη διπλή έννοια, με την έννοια πως ούτε αυτοί οι ίδιοι ανήκουν άμεσα στα μέσα παραγωγής, όπως οι δούλοι, οι δουλοπάροικοι κλπ και με την έννοια πως ούτε σε αυτούς ανήκουν τα μέσα παραγωγής, όπως γίνεται στους αγρότες που διαχειρίζονται μόνοι το νοικοκυριό τους.

Συνεπώς, η σχέση του κεφαλαίου προϋποθέτει το χωρισμό των εργατών από την ιδιοκτησία των όρων πραγματοποίησης της εργασίας. Από τη στιγμή που η κεφαλαιοκρατική παραγωγή στέκει πια στα δικά της πόδια, όχι μόνο διατηρεί αυτό το χωρισμό, μα και τον αναπαράγει σε ολοένα αυξανόμενη κλίμακα. Έτσι, η μορφή της αξίας αποτελεί τον ειδικά καπιταλιστικό τρόπο με τον οποίο υπερβαίνεται ο διαχωρισμός μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης.

Σύμφωνα με αυτά, η αξιοποίηση και η κεφαλαιακή συσσώρευση αποτελούν διαδικασίες που απλώς αναπαράγονται από τη δραστηριότητα των υποκειμένων. Δεν καθορίζονται συγκυριακά από την ατομική βούληση, αλλά παίρνουν μια υλική μορφή ανεξάρτητη από τον έλεγχο των δρώντων και τη συνειδητή ατομική τους δράση. Κάτι τέτοιο όμως συνεπάγεται ότι η μορφή της αξίας είναι κατ' ουσία αδιάφορη ως προς την αναπαραγωγή της

σθού χρήμα με περισσότερο χρόνο εργασίας από τον χρόνο που περιέχεται σε αυτά, παρ' όλο που τα αγοράζει στην ίδια τιμή στην οποία τα αγοράζει κάθε άλλος αγοραστής. Και αυτή ακριβώς η πρόσθετη ποσότητα εργασίας αποτελεί την υπεραξία που έβγαλε το κεφάλαιο. Βλ. σχετικά Καρλ Μαρξ, *Θεωρίες για την υπεραξία*, μέρος Α', ό.π., σ. 66.

ιδιαίτερης ύπαρξης των ατόμων: ασχολείται με τις προστακτικές της αξιοποίησης και της συσσώρευσης. Όμως οι τελευταίες συνεχώς απειλούν την αναπαραγωγή των συνθηκών της ύπαρξης των συγκεκριμένων οικονομικών παραγόντων.⁴⁵

Τούτο συμβαίνει επειδή, ενώ το δικαίωμα στην ιδιοκτησία (στο αξιοποιημένο και συσσωρευμένο κεφάλαιο) αναγνωρίζεται μέσα στο πλαίσιο της ανταγωνιστικής κοινωνίας, δεν ισχύει το ίδιο με την ικανότητα για εργασία. Ενώ η εργατική δύναμη αγοράζεται και πωλείται ως εμπόρευμα στις γενικευμένες αγορές, δεν παράγεται μέσα στα πλαίσια της καπιταλιστικής επιχείρησης, ή με την προοπτική να πουληθεί. Η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης συνεπάγεται την αναπαραγωγή του εργάτη, η οποία δεν μπορεί να είναι εγγυημένη μέσα στη λογική της ανταγωνιστικής κοινωνίας.⁴⁶ Έτσι, εφόσον η εργατική δύναμη είναι αδιαχώριστη από τον εργάτη, την ύπαρξη του οποίου η αφηρημένη καθολικότητα των διαδικασιών αξιοποίησης δεν μπορεί να διασφαλίσει, η ανταγωνιστική κοινωνία αδυνατεί να γεννήσει τους ίδιους της τους όρους ύπαρξης.

Το κρίσιμο σημείο είναι ότι το δικαίωμα να ζει κανείς είναι ειδικό και συγκεκριμένο, ενώ οι αφηρημένες και καθολικές αρχές της ανταγωνιστικής κοινωνίας –η μορφή της αξίας και η αφηρημένη ελεύθερη βούληση– είναι αδιάφορες στην συγκεκριμένη και ιδιαίτερη ύπαρξη συγκεκριμένων υποκειμένων. Όσες και αν είναι οι απόπειρες ενός ανταγωνιστικού υποκειμένου να κερδίσει ένα επαρκές εισόδημα, εμποδίζονται μέσα σε διαδικασίες ασυνέχειας και κρίσης της αναπαραγωγής του όλου. Επειδή το δικαίωμα στην επιβίωση δεν υπάρχει ως κοινωνικό δικαίωμα, το οποίο να επηρεάζει τη λειτουργία της κοινωνίας, εφόσον αυτή αντιμετωπίζεται μόνο ως ανταγωνιστική κοινωνία, είναι ταυτόχρονα αναγκαίο και αδύνατο: είναι αντιφατικό. Το κράτος, επομένως, δρα με στόχο την επικύρωση του δικαιώματος στην ιδιωτική ιδιοκτησία και την αναπαραγωγή του δικαιώματος στην επιβίωση, το οποίο δεν μπορεί να είναι εγγυημένο από τη λογική της προσαρμοσμένης στην αξιακή μορφή οικονομίας.⁴⁷

Όμως το κράτος δεν μπορεί να αναπαράγει μια κοινωνική εγγύηση για το δικαίωμα στην επιβίωση, καθώς αυτό θα υπονόμει την αρχή της αστικής κοινωνίας ότι η επιβίωση πρέπει να εξαρτάται από την κατάλληλη οικονομική συμπεριφορά: δηλαδή την επιτυχημένη ανάπτυξη των πηγών εισο-

45. Michael Williams, «Competition Subjects, State and Civil Society», στο Michael Williams (επιμ.), *Value, Social Form and the State*, Macmillan, Λονδίνο 1988, σ. 97.

46. *Ο.π.*, σ. 101.

47. *Ο.π.*, σ. 103.

δήματος ως στοιχείων αξιοποίησης. Η λογική της οικονομίας επιβάλλει ότι ένα εισόδημα κερδίζεται μόνο σε ανταλλαγή με μια συμβολή στην παραγωγή ενός επιτυχημένου προϊόντος. Η αρχή «στον καθένα σύμφωνα με τη συμβολή του σε μια τέτοια παραγωγή», όπως καθορίζεται από ελεύθερα συμφωνημένα συμβόλαια μέσα στο πλαίσιο αγοραίων κριτηρίων, δεν εμπεριέχει την απαραίτητη για το συγκεκριμένο δικαίωμα στην επιβίωση αρχή: «στον καθένα σύμφωνα με τις ανάγκες του». Έτσι, ο κατ' ουσίαν συγκεκριμένος όρος του αφηρημένου δικαίου ως συγκεκριμένου δικαιώματος στην επιβίωση, ως προς το οποίο οι διαδικασίες της αξιακής μορφής είναι εγγενώς αδιάφορες, μπορεί μόνο τυπικά να ικανοποιείται ως δικαίωμα, ενισχυμένο από το κράτος· και τούτο επειδή η αντίφαση μεταξύ της αξιακής μορφής και του δικαιώματος στην επιβίωση δεν επιλύεται, αλλά συνεχίζουν να υπάρχουν και οι δυο ξεχωριστά: οι διαδικασίες της αξιακής μορφής εγκλείονται στην αστική κοινωνία, ενώ η πραγματοποίηση του δικαίου απομονώνεται σε μια ξεχωριστή σφαίρα της ολότητας, το κράτος.

Τούτο σημαίνει ότι τα δικαιώματα δεν μπορούν να είναι κοινωνικά στην αστική κοινωνία, αλλά απλώς λαμβάνουν μια τυπική ύπαρξη ως ενισχυμένα από το κράτος πολιτικά δικαιώματα.⁴⁸ Εντέλει, το θεμελιωμένο από τα αστικά συντάγματα δικαίωμα στην ύπαρξη προκύπτει μόνο επειδή η ατομική κοινωνική ύπαρξη είναι τόσο επισφαλής στην ανταγωνιστική κοινωνία.

Από την άλλη μεριά, στις καταναεμπτικές σχέσεις της καπιταλιστικής παραγωγής, η αξία υπάρχει με τη μορφή του εισοδήματος (κέρδος, τόκος, ε-

---

48. «Ο άνθρωπος δεν θεωρείται καθόλου, μέσα σε τούτα τα δικαιώματα, σαν μέλος του ανθρώπινου είδους – απεναντίας η ίδια η ζωή του είδους, η κοινωνία, εμφανίζεται σαν ένα πλαίσιο εξωτερικό για τα άτομα, σαν περιορισμός της αρχικής τους αυτοτέλειας. Ο μοναδικός δεσμός που τα κρατάει ενωμένα είναι η φυσική αναγκαιότητα, η ανάγκη και το ιδιωτικό συμφέρον, η διαφύλαξη της ιδιοκτησίας τους και του εγωιστικού τους προσώπου.» Καρλ Μαρξ, *Το εβραϊκό ζήτημα*, Οδυσσέας, Αθήνα 1978, σ. 94. «Το όριο της πολιτικής χειραφέτησης φαίνεται αμέσως στο γεγονός ότι το κράτος μπορεί ν' απελευθερωθεί από ένα φραγμό δίχως ο άνθρωπος να είναι πραγματικά ελεύθερος, ότι το κράτος μπορεί να είναι ένα ελεύθερο κράτος, χωρίς ο άνθρωπος να είναι ένας ελεύθερος άνθρωπος [...] Όλες οι προϋποθέσεις της εγωιστικής ζωής εξακολουθούν να υπάρχουν έξω από τη σφαίρα του κράτους, στην κοινωνία των ιδιωτών, αλλά σαν ιδιότητες της κοινωνίας των ιδιωτών. Εκεί όπου το πολιτικό κράτος έχει φτάσει την αληθινά αναπτυγμένη μορφή του, ο άνθρωπος διάγει όχι απλώς στη σκέψη, στη συνείδηση, αλλά στην πραγματικότητα, στη ζωή, μια διπλή – μια επουράνια και μια γήινη – ζωή, τη ζωή μέσα στην πολιτική κοινότητα, όπου εκδηλώνεται σαν κοινότητα, και τη ζωή μέσα στην κοινωνία των ιδιωτών, όπου δρα σαν ιδιώτης άνθρωπος, βλέπει τους άλλους ανθρώπους σαν μέσο, υποβιβάζει τον εαυτό του σε μέσο και γίνεται πiónι ξένων δυνάμεων». Καρλ Μαρξ, *ό.π.*, σ. 75.

νοίκιο και μισθοί). Η ύπαρξη του εισοδήματος ως αξιακή μορφή συγκεκριμενοποιείται στο ανταγωνιστικό υποκείμενο. Τα ανταγωνιστικά υποκείμενα δεν μπορούν να είναι απλοί φορείς κοινωνικών σχέσεων, καθώς πρέπει να διαθέτουν την ελεύθερη βούληση να αναπτύξουν τις πηγές εισοδήματός τους με την επιδίωξη του κέρδους στα πλαίσια του ανταγωνισμού με άλλα ανταγωνιστικά υποκείμενα. Μόνο στο επίπεδο της υποκειμενικότητας εισάγεται η έννοια του συμφέροντος, ώστε οι μορφές προσόδου και κατ' επέκταση τα συμφέροντα που συνδέονται με αυτές παρέχουν τη σύνδεση από το επίπεδο της οικονομίας σε εκείνο της υποκειμενικότητας (από την οποία μπορεί να αναπτυχθεί το κράτος).⁴⁹

Το ανταγωνιστικό υποκείμενο πρέπει να είναι ταυτόχρονα ένας δομικά καθορισμένος φορέας κοινωνικών σχέσεων και ένα υποκείμενο. Στο βαθμό που ένα συγκεκριμένο υποκείμενο διακινδυνεύει μέσα στη δημόσια σφαίρα της οικονομίας, συνιστά ανταγωνιστικό υποκείμενο με μόνο αφηρημένη ελεύθερη βούληση. Εφόσον τα ανταγωνιστικά υποκείμενα μπορούν να ασκήσουν την ελεύθερη βούληση μόνο μέσα στους περιορισμούς των ευκαιριών που τίθενται από την καθορισμένη από την αξιακή μορφή οικονομία (ενώ είναι τυπικά ισότιμα μέσα στα όρια εκείνων των περιορισμών), και εφόσον η αξιακή μορφή είναι στην καλύτερη περίπτωση αδιάφορη προς τη δική τους ιδιαίτερη ατομική ύπαρξη, η οικονομία αφ' εαυτού της δεν επαρκεί για την αναπαραγωγή ενός από τους αναγκαίους για την ίδια την ύπαρξή της όρους: της ύπαρξης των ανταγωνιστικών υποκειμένων. Η ύπαρξη των ανταγωνιστικών υποκειμένων παραμένει αφηρημένη.⁵⁰

Η κριτική της νατουραλιστικής θεώρησης στην πολιτική οικονομία

Η μαρξική απάντηση για τον «σχετικό υπερπληθυσμό» ως λειτουργικό όρο της κοινωνικής αστάθειας

Κατά τον Πολάνυι, η απόρριψη της πληθυσμιακής υπόθεσης είναι σημαντική για την απόρριψη της πρωτοκαθεδρίας του νατουραλιστικού παράγοντα στην κοινωνία. Θεωρεί ότι «το φαινομενικά άλυτο πρόβλημα της ένδειας ανάγκαζε τον Ρικάρτο και τον Μάλθους να νομιμοποιήσουν την νατουρα-

49. Michael Williams, *ό.π.*, σ. 98.

50. *Ο.π.*

λιστική διέξοδο· ότι, συνεπώς, την εποχή του Ρικάρντο είχε καταλήξει να γίνει αποδεκτό πως η αυτορρυθμιζόμενη αγορά πήγαινε από τους αμετάκλητους νόμους της Φύσης, και ότι η κυριαρχία της πάνω στην κοινωνία εξυπηρετούσε μια αναπόφευκτη αναγκαιότητα.⁵¹ Έτσι, «ο νατουραλισμός κατέτρυχε την επιστήμη του ανθρώπου και η επανένταξη της κοινωνίας στον κόσμο των ανθρώπων κατέστη ο συστηματικά επιδιωκόμενος στόχος στην εξέλιξη της κοινωνικής σκέψης». Η μαρξική οικονομική θεωρία αποτελεί «μια ουσιαστικά αποτυχημένη απόπειρα να επιτευχθεί αυτός ο στόχος· η αποτυχία οφειλόταν στη στενή συγγένεια του Μαρξ με τη σκέψη του Ρικάρντο και τη φιλελεύθερη οικονομική παράδοση».⁵²

Ωστόσο, στη θεωρία του Μαρξ για την υπεραξία κατείχε ρόλο κλειδί ο ονομαζόμενος «εφεδρικός στρατός της βιομηχανίας». Ενώ η θεωρία του Ρικάρντο για τους μισθούς εξαρτιόταν από τον πληθυσμιακό νόμο του Μάλθους –από την αποδοχή μιας εξαιρετικά ελαστικής προσφοράς εργασίας, για τους λόγους που επικαλείται ο Μάλθους– ο Μαρξ απέκρουσε κατηγορηματικά τη θέση αυτή και στηρίχθηκε αντίθετα στη χρόνια ύπαρξη και περιοδική αναδημιουργία μιας άνεργης εφεδρείας σε πλεονάζοντες εργάτες. Πρόκειται για ένα νόμο του πληθυσμού που χαρακτηρίζει τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Αυτός ο νόμος εκτελεί την κρίσιμη για το σύστημα λειτουργία να αναχαίτιζει την τάση των μισθών να ανεβαίνουν μπροστά στην αναπτυσσόμενη συσσώρευση του κεφαλαίου και δίνει απάντηση στο ερώτημα: αφού υπάρχει μια διαφορά ανάμεσα στην αξία της εργατικής δύναμης και το προϊόν της, γιατί η διαφορά αυτή δεν εξαφανίζεται μακροπρόθεσμα με την πρόοδο και επέκταση του ίδιου του συστήματος; Κατά τον Μαρξ, μια κατάσταση απ' όπου εξαφανίζεται η πλεονάζουσα εργασία και όπου επικρατεί η πλήρης απασχόληση είναι κατάσταση εξαιρετικής αστάθειας για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, κατάσταση καταδικασμένη να μη επιζήσει.

Ως εκ τούτου, θεωρώντας ο Μαρξ ότι η άνοδος του μισθού της εργασίας ποτέ δεν μπορεί να φτάσει στο σημείο που θα απειλήσει το ίδιο το σύστημα, στο ερώτημα για το τι είναι εκείνο που αναχαίτιζει το μισθό της εργασίας –το οποίο είναι η άλλη όψη του ερωτήματος: τι είναι εκείνο που κρατά τους μισθούς της εργασίας εξισωμένους με την αξία της εργατικής δύναμης– απαντά με τον «εφεδρικό στρατό εργασίας» ή, αλλιώς, «σχετικό υπερπληθυσμό».

Ο εφεδρικός στρατός αποτελείται από άνεργους εργάτες που μέσω του

---

51. Καρλ Πολάνυι, *ό.π.*, σ. 115.

52. *Ό.π.*, σ. 125.

ενεργού συναγωνισμού στην αγορά εργασίας ασκούν μια αδιάκοπη πίεση προς τα κάτω στο επίπεδο των τιμών. Στρατολογεί τα μέλη του κατά πρώτον απ' όσους εκτόπισαν οι μηχανές. Η εισαγωγή των μηχανών δημιουργεί ανεργία, η οποία επιδρά με τη σειρά της πάνω στο επίπεδο των μισθών της εργασίας. Από εκεί προκύπτει ότι, στην τάση των μισθών της εργασίας να ανέβουν, αντιστοιχεί η αντίρροπη πίεση του εφεδρικού στρατού.

Τούτο σημαίνει ότι η αρχή του εφεδρικού στρατού δεν σχετίζεται με καμιά πληθυσμιακή υπόθεση, καθώς λειτουργεί το ίδιο καλά και στην περίπτωση που έχουμε στατικό πληθυσμό ή ακόμα και μειούμενο. Στο σημείο αυτό εμφανίζεται μια αποφασιστική διαφορά ανάμεσα στον Μαρξ και στην κλασική σχολή. «Πρόκειται για ένα νόμο κίνησης του πληθυσμού, χαρακτηριστικό για τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, όπως πραγματικά κάθε ιδιαίτερος ιστορικός τρόπος παραγωγής έχει τους δικούς του ιδιαίτερους νόμους κίνησης του πληθυσμού που έχουν ιστορική ισχύ. Ένας αφηρημένος νόμος του πληθυσμού υπάρχει μόνο για τα φυτά και τα ζώα, κι αυτό εφόσον ο άνθρωπος δεν επεμβαίνει ιστορικά».⁵³

Κατά συνέπεια, οι γενικές κινήσεις του μισθού της εργασίας ρυθμίζονται αποκλειστικά από τη διαστολή και συστολή του εφεδρικού βιομηχανικού στρατού.⁵⁴ Επομένως, δεν καθορίζονται από την κίνηση του απόλυτου αριθμού του εργατικού πληθυσμού, αλλά από την εναλλασσόμενη σχέση, στην οποία η εργατική τάξη χωρίζεται σε ενεργό και εφεδρικό στρατό, από την αύξηση και τη μείωση της σχετικής έκτασης του υπερπληθυσμού, από το βαθμό που τότε απορροφείται, τότε πάλι απολύεται.⁵⁵ Επομένως, ο σχετικός υπερπληθυσμός είναι το φόντο που πάνω του κινείται ο νόμος ζήτησης και προσφοράς εργασίας.⁵⁶

Σημαντικό επίσης όμως είναι ότι η υπερβολική εργασία του απασχολημένου μέρους της εργατικής τάξης πληθαίνει τις γραμμές της εφεδρείας της, ενώ αντίθετα η αυξημένη πίεση, που η εφεδρεία ασκεί με το συναγωνισμό της στους απασχολημένους εργάτες, τους υποχρεώνει να εργάζονται

53. Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, ό.π., σ. 655.

54. Με την πρόοδο της συσσώρευσης αλλάζει η σχέση του σταθερού προς το μεταβλητό μέρος του κεφαλαίου, αν αρχικά ήταν 1:1, γίνεται στη συνέχεια 2:1, 3:1 κ.ο.κ. Επειδή λοιπόν η ζήτηση εργασίας δεν καθορίζεται από το μέγεθος του συνολικού κεφαλαίου, μα από το μέγεθος του μεταβλητού συστατικού του μέρους, η ζήτηση εργασίας πέφτει προοδευτικά όταν αυξάνει το συνολικό κεφάλαιο. Βλ. σχετικά Καρλ Μαρξ, *ό.π.*, σ. 652.

55. Καρλ Μαρξ, *ό.π.*, σ. 660.

56. «Στριμώνει το πεδίο δράσης αυτού του νόμου μέσα στα όρια που ανταποκρίνονται απόλυτα στην εκμεταλλευτική απληστία και αρχομανία του κεφαλαίου». Καρλ Μαρξ, *ό.π.*, σ. 662.

υπερβολικά και να υποτάσσονται στις προσαγές του κεφαλαίου. Η καταδίκη ενός μέρους της εργατικής τάξης σε αναγκαστική αργία εξαιτίας της υπερβολικής εργασίας του άλλου μέρους και αντίστροφα μετατρέπεται σε μέσο πλουτισμού του ξεχωριστού κεφαλαιοκράτη και επιταχύνει ταυτόχρονα τη δημιουργία του βιομηχανικού εφεδρικού στρατού σε κλίμακα που να ανταποκρίνεται στην πρόοδο της κοινωνικής συσσώρευσης. Έτσι, αν ο εργατικός υπερπληθυσμός είναι αναγκαίο προϊόν της συσσώρευσης ή της ανάπτυξης του πλούτου πάνω σε κεφαλαιοκρατική βάση, αντίστροφα, ο υπερπληθυσμός αυτός γίνεται με τη σειρά του μοχλός της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης ή και ακόμα όρος ύπαρξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.⁵⁷

Η προβληματική της πραγμάτωσης αξιακών αιτημάτων μέσω του συνεταιριστικού επιχειρήματος

Ο Ρόμπερτ Όουεν ήταν, κατά τον Πολάνυι, ο μόνος άνθρωπος που μπόρεσε να κατανοήσει σε βάθος τη βιομηχανική κοινωνία. Αντιλαμβανόμενος τη σημασία της δοκιμασίας στην οποία έθετε την κοινωνία η αυτορρυθμιζόμενη αγορά, απέρριπτε τη νατουραλιστική οπτική και επισήμαινε τους περιορισμούς της μαλθουσιανής και ρικαρντιανής λογικής. Εναντιώθηκε στη λειτουργία του ατομικού συμφέροντος, τονίζοντας την αξία της συνεργατικής συμπεριφοράς και πρότεινε το σχηματισμό συνεργατικών παραγωγικών διαδικασιών, όπου τα παραγόμενα αγαθά θα ανταλλάσσονταν όχι με μεταλλικό χρήμα, αλλά με «χάρτινο», το οποίο θα αντιπροσώπευε τις ώρες εργασίας αυτού που το διέθετε. Με την παραγωγική και ανταλλακτική αυτή διαδικασία πίστευε ότι θα εξαλειφόταν η ανεργία και η φτώχεια. Από την άλλη μεριά, η κοινωνική του θεώρηση τον ώθησε να υπερβεί το χριστιανισμό, τον οποίο κατηγορήσει για «εξατομίκευση» και για αγνόηση της κοινωνίας και της πανίσχυρης διαπλαστικής της επίδρασης στον χαρακτήρα.⁵⁸

Η αναφορά στον Όουεν φαίνεται ότι σχετίζεται με την επιμονή σε μια ολιστική και γενικότερα κοινωνική προσέγγιση, ως χαρακτηριστικό γνώρισμα του ουσενικού κινήματος. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο Όουεν δεν παραδεχόταν τη διαίρεση της κοινωνίας σε οικονομική και πολιτική σφαίρα και απέρριπτε κάθε πολιτική δράση στη βάση αυτής της οπτικής, καθώς

---

57. Καρλ Μαρξ, *ό.π.*, σ. 655.

58. Βλ. σχετικά Καρλ Πολάνυι, *ό.π.*, σ. 127.

η αναγνώριση μιας ξεχωριστής οικονομικής σφαίρας θα ισοδυναμούσε με αναγνώριση της αρχής του κέρδους ως οργανωτικής δύναμης στην κοινωνία, πράγμα που συναντούσε την άρνησή του.⁵⁹

Μπορεί να γίνει λόγος για αντιστοιχίες της θεώρησης του Πολάνυι με εκείνη του Όουεν, καθώς και οι δυο εμφανίζουν το κοινό στοιχείο ότι καθορίζονται από μια θεωρία, στο κέντρο της οποίας βρίσκεται η διάγνωση της κοινωνικής κρίσης ως κρίσης της κοινωνικής αναπαραγωγής. Από τη στιγμή που η θεωρία θα κάνει λόγο για κοινωνική κρίση και γενικευμένη δυστυχία, θεωρείται ότι μπορεί και πρέπει να αναφερθεί και στις αξίες από τις οποίες εκπορεύεται αυτή η διάγνωση.⁶⁰

Γι' αυτό το λόγο, η έννοια της κρίσης της κοινωνικής αναπαραγωγής αποτελεί κεντρική έννοια για τη συγκρότηση μιας κριτικής προσέγγισης στο ζήτημα της γένεσης αξιών και κανονιστικών αιτημάτων, καθώς συνιστά την κοινωνική διαδικασία μέσω και εντός της οποίας γεννιέται το αίτημα για την πραγμάτωση της συλλογικής ευτυχίας. Το αίτημα αυτό, στη σκέψη του Πολάνυι, ενδεχομένως έχει ως ένα βαθμό μια ουτοπική διάσταση, δηλαδή περιλαμβάνει επιμέρους αιτήματα που είναι δυνατό να πραγματοποιηθούν στο παρόν εντός της αστικής κοινωνίας, αλλά κυρίως αιτήματα που υπερβαίνουν τον ορίζοντά της και ουσιαστικά αναφέρονται σε μια ριζικά διαφορετική μορφή ζωής.⁶¹

Γενικότερα, ο Πολάνυι θεωρώντας ότι ενεργοποιείται μια εσωτερική τάση των σύγχρονων κοινωνιών να υπερβούν την αυτορρύθμιση των αγορών, εντάσσοντας συνειδητά τους παράγοντες εργασία, γη και χρήμα σε λογικές ρυθμίσεις, δίνει μια απάντηση στην αντίπαλη επιχειρηματολογία που έχει ως αφετηρία ότι ο θεσμός της ιδιοκτησίας είναι το μόνο στοιχείο για το οποίο δεν χωρεί συζήτηση στη σύγχρονη κοινωνία.⁶²

59. *Ο.π.*, σ. 167.

60. Βλ. σχετικά Ανδρέας Μιχαλάκης, «Επίμετρο: κοινωνική κρίση και αξίες» στο Robert Owen, *Μια νέα θεώρηση της κοινωνίας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2007, σ. 224.

61. Αντίθετα απ' ό,τι συμβαίνει με τη μαρξική θεώρηση, σύμφωνα με την οποία οι συνθήκες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής δεν είναι ούτε αιώνιες ούτε όμως και θα πρέπει αναγκαστικά να αρθούν κατά έναν ορισμένο τρόπο. Είναι δυνατόν να αρθούν, διότι είναι μέσα στις ίδιες αυτές τις συνθήκες που παράγονται ταυτόχρονα και οι αντιφάσεις. Έτσι, υπογραμμίζεται, μέσω της μακροθεωρητικής ανάλυσης της οικονομικής αξίας και της προβληματικής της εκμετάλλευσης, η αξιολογική ιδέα της δυνατότητας άρσης κάθε χωρισμού μεταξύ των συμμετεχόντων στην κοινωνικοοικονομική διαδικασία, καθώς και κάθε προνομιακής πρόσβασης (ιδιοκτησία) σε κοινωνικά μέσα αναπαραγωγής της ζωής. Βλ. σχετικά Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, Πόλις, Αθήνα 1999, 2003, σ. 457.

62. Βλ. σχετικά Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *ό.π.*, σ. 521.

Η σύνδεση που επιχειρεί μεταξύ των εννοιών του κοινωνικού μετασχηματισμού και της έννοιας του «ταξικού συμφέροντος» είναι ενδεικτική του τύπου της κριτικής που ασκεί στην «πλάνη του οικονομισμού». Η τελευταία δεν καταλογίζεται μόνο στο φιλελευθερισμό, αλλά και στο μαρξισμό, καθώς θεωρείται ότι και τα δυο ρεύματα έσφαλαν υποθέτοντας πως ό,τι επικρατούσε στην κοινωνία του 19ου αιώνα αποτελούσε κυρίαρχο κανόνα ολόκληρης της ανθρώπινης ιστορίας. Εξάλλου ο Πολάνυι έχει υπόψη του τον μαρξισμό της Δεύτερης Διεθνούς, του οποίου την πίστη στην αναπόφευκτη πρόοδο που δήθεν θα έφερνε η ιστορική ανάπτυξη με τα προκαθορισμένα στάδιά της, απέρριπτε με ιδιαίτερη ζέση.⁶³

Κατ' αυτήν την έννοια μπορεί να ερμηνευθεί το ότι δεν επιλέγει τη μαρξική θεωρία ως αντικείμενο διεξοδικής μελέτης στο κεφάλαιο όπου μελετάει τα πλασματικά εμπορεύματα (την εργασία, τη γη και το χρήμα), δηλαδή στην πολιτικοοικονομική της διάσταση (που θα απαιτούσε ενδεχομένως μια διεξοδική τοποθέτηση όσον αφορά τη θεωρία του Μαρξ για την υπεραξία): αντίθετα, ενδιαφέρεται κυρίως για το τμήμα της που αφορά τη μελέτη των κοινωνικών τάξεων, υπό το πρίσμα μιας αντίληψης περί «ταξικού συμφέροντος», εφόσον είναι μια τέτοια αντίληψη που αποδίδεται από τον συγγραφέα ως κυρίαρχη, εκτός από τη φιλελεύθερη, και στη μαρξιστική προσέγγιση· και καθώς απορρίπτει την άποψη πως μοναδικό κίνητρο των ατόμων είναι η κοινωνική ιδιοτέλεια, θεωρεί μεγάλο λάθος να ορίζονται οι τάξεις ως συσσωματώσεις οικονομικών συμφερόντων.⁶⁴ Κατ' επέκταση, θεωρεί ότι τα ταξικά συμφέροντα ερμηνεύουν μόνον εν μέρει τις μακροπρόθεσμες κοινωνικές διαδικασίες, καθώς η τύχη των τάξεων καθορίζεται συχνότερα από τις ανάγκες της κοινωνίας.

Ωστόσο, η προσέγγιση αυτή εμφανίζει μια λειτουργιστική διάσταση, καθώς προϋποθέτει αφ' ενός μια έννοια κοινωνικής τάξης ως επιμέρους κοινωνιολογικής κατηγορίας, η οποία έτσι απορρίπτεται ως κατηγορία λόγω της μερικότητάς της, που έρχεται σε αντίθεση με την ολότητα της κοινωνίας.⁶⁵ Ακόμη, με τη χρήση της έννοιας του «ταξικού συμφέροντος», προϋ-

---

63. Βλ. σχετικά Fred Block–Margaret Somers, *ό.π.*, σ. 78.

64. *Ό.π.*, σ. 97.

65. Στις απολήξεις της αντίληψης αυτής, η κοινωνία φαίνεται να αποτελεί ένα είδος οργανικής ολότητας που αποσκοπεί στην αναπαραγωγή της εσωτερικής ηθικής ουσίας της απέναντι στον εξωτερικό κίνδυνο που αναπαριστά η αγορά. Η ανεξέλεγκτη λειτουργία της τελευταίας βρίσκει το λειτουργιστικό της αναπλήρωμα στην ίδια την αντίδραση της κοινωνίας, η οποία με την κινητοποίησή της προστατεύει τις ίδιες τις προϋποθέσεις της αγοράς, αναπαράγοντάς την. Βλ σχετικά, Μιχάλης Σκομβούλης, «Karl Polanyi, *Ο μεγάλος*

ποθέτει ότι εξ αρχής υπάρχει μια συνειδητή διάσταση στις απόπειρες αυτοπροστασίας της κοινωνίας, ώστε είναι δυνατόν να γίνεται λόγος για «στόχους» και για «προσδοκίες» των τάξεων.⁶⁶

Πιο συγκεκριμένα, τούτη η απόδοση της κατηγορίας της μερικότητας στην έννοια της κοινωνικής τάξης μέσω της επιλογής της έννοιας του «ταξικού συμφέροντος» σχετίζεται με ορισμένες προϋποθέσεις. Αρχικά έχει να κάνει με τη διάρρηξη της σύνδεσης της έννοιας της κοινωνικής τάξης με την πολιτικο-οικονομική της βάση.

Η θέση αυτή προκύπτει από το επιχείρημα πως η πολιτισμική λαίλαπα που έφερε ο καπιταλισμός είναι ακόμη πιο βαρυσήμαντη από την οικονομική εκμετάλλευση, καθώς οι κοινωνικές συμφορές είναι καταρχήν πολιτισμικά και όχι οικονομικά φαινόμενα. Ο Πολάνυι αντιμετωπίζει εν γένει το αντίρροπο κίνημα προστασίας από την αγορά ως καταρχήν πολιτισμικό και κοινωνικό και κατά δεύτερο μόνο λόγο ως οικονομικό φαινόμενο. Επομένως, η αντίδραση στην κυριαρχία της αγοράς δεν εκπροσωπεί απλώς ένα ταξικό συμφέρον διαφορετικό, αλλά μια αρχή θεμελιωδώς διάφορη από την οικονομική.

Έτσι, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η εξέλιξη αυτή, σε τελευταία ανάλυση, δρομολογήθηκε «από τα συμφέροντα του συνόλου της κοινωνίας, αν και η υπεράσπισή τους ανατέθηκε πρωταρχικά σε μια μερίδα του πληθυσμού, και όχι σε άλλες. Ωστόσο, το γιατί η υπεράσπιση των συμφερόντων του συνόλου της κοινωνίας ανατέθηκε πρωταρχικά σε μια μερίδα του πληθυσμού παραμένει αδιευκρίνιστο, καθώς η κοινωνική κατηγορία της οποίας οι αντοχές «δοκιμάστηκαν από την έλευση της αγοράς» δεν προσδιορίζεται ότι είναι κυρίως η εργατική τάξη, η οποία άρχισε να σχηματίζεται με την έλευση της αγοράς. Η αοριστία τούτη ισχύει στο βαθμό που δεν μπορεί να εξηγηθεί το ζήτημα της υπερεργασίας ως καθοριστικό των σχέσεων που συγκροτούν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της καπιταλιστικής κοινωνίας, ο οποίος, αντίθετα από τα άλλα κοινωνικοοικονομικά συστήματα, λόγω της μορφής με την οποία αποσπάται από τους εργάτες η υπερεργασία, γεννάει την απεριόριστη ανάγκη για την απόσπασή της.

Όπως αναφέρει ο Μαρξ, «όταν σε έναν οικονομικό κοινωνικό σχηματισμό δεν επικρατεί η ανταλλακτική αξία, αλλά η αξία χρήσης του προϊόντος,

---

λος μετασχηματισμός: ανθρωπολογική και ιστορική κριτική της οικονομίας της αγοράς», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 16, Σάκκουλα, Αθήνα 2006, σ. 304.

66. «Τα συμφέροντα των συγκεκριμένων τάξεων καθορίζουν μόνο τους στόχους και τις προσδοκίες αυτών των τάξεων και όχι την αποτυχία ή την επιτυχία των προσπαθειών αυτών». Καρλ Πολάνυι, *ό.π.*, σ. 151.

η υπερεργασία περιορίζεται από ένα στενότερο ή ευρύτερο κύκλο αναγκών, ο χαρακτήρας όμως της ίδιας της παραγωγής δε γεννάει την απεριόριστη ανάγκη απόσπασής της. Απαίσια εμφανίζεται γι' αυτό η υπερβολική εργασία στην αρχαιότητα, όταν πρόκειται ν' αποκτηθεί η ανταλλακτική αξία στην αυτοτελή χρηματική της μορφή, στην παραγωγή χρυσού και ασημιού [...] Ωστόσο, στον αρχαίο κόσμο αυτές είναι εξαιρέσεις. Μόλις όμως οι λαοί που η παραγωγή τους κινείται ακόμα στις κατώτερες μορφές εργασίας του δούλου, της αγγαρείας κλπ τραβηχτούν σε μια παγκόσμια αγορά που κυριαρχείται από τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και κάνει κύριο συμφέρον την πώληση των προϊόντων τους στο εξωτερικό, προστίθεται στις βάρβαρες φρικαλεότητες της δουλείας, της δουλοπαροικίας κλπ η πολιτισμένη φρικαλεότητα της υπερβολικής εργασίας. Γι' αυτό η εργασία των μαύρων στις νότιες Πολιτείες της αμερικάνικης Ένωσης διατηρούσε κάποιο μετριοπαθή πατριαρχικό χαρακτήρα, όσο η παραγωγή απόβλεπε κυρίως στην κάλυψη των άμεσων αναγκών των δουλοκτητών. Στο βαθμό όμως που η εξαγωγή μπαμπακιού γινόταν ζήτημα ζωτικού συμφέροντος των Πολιτειών αυτών, η υπερβολική εργασία του μαύρου, και συχνά η ανάληψη της ζωής του μέσα σε εφτά χρόνια εργασίας, γινόταν παράγοντας ενός υπολογισμένου και υπολογιστικού συστήματος. Δεν επρόκειτο πια για την απόσπαση απ' αυτόν μιας ορισμένης μάζας ωφέλιμων προϊόντων. Επρόκειτο στο εξής για την παραγωγή της ίδιας της υπεραξίας». ⁶⁷

Με την άμεση παράταση της εργάσιμης ημέρας, μπορεί ο κεφαλαιοκράτης να ρευστοποιήσει μια ποσότητα εργατικής δύναμης μεγαλύτερη από εκείνη που μπορεί να αναπληρωθεί μέσα σε τρεις, λόγου χάρη, ημέρες. ⁶⁸ Δεδομένου ότι η ίδια η φύση της ανταλλαγής εμπορευμάτων δεν βάζει καθόλου όρια στην εργάσιμη ημέρα, επομένως και στην υπερεργασία, ο κεφαλαιοκράτης επωφελείται από το δικαίωμά του σαν αγοραστής όταν προσπαθεί να μεγαλώσει όσο γίνεται την εργάσιμη ημέρα: «από την άλλη με-

---

67. Καρλ Μαρξ, *Το κεφάλαιο*, ό.π., σ. 247.

68. «Μου πληρώνεις την εργατική δύναμη μιας ημέρας, τη στιγμή που καταναλώνεις τριών ημερών εργατική δύναμη. Αυτό είναι αντίθετο με το συμβόλαιό μας και με το νόμο της ανταλλαγής εμπορευμάτων. Ζητώ λοιπόν μια εργάσιμη ημέρα κανονικής διάρκειας και δεν τη ζητώ κάνοντας έκκληση στην καρδιά σου, γιατί σε χρηματικά ζητήματα δεν έχουν πέραση τα αισθήματα. Μπορεί να είσαι υπόδειγμα πολίτη, ίσως να είσαι μέλος του συλλόγου προστασίας των ζώων και ακόμα να 'χεις τη φήμη αγίου, μα το πράγμα που αντιπροσωπεύεις απέναντί μου δεν έχει καρδιά στα στήθια. Αυτό που φαίνεται να χτυπάει εκεί μέσα είναι ο χτύπος της δικής μου καρδιάς. Ζητώ την κανονική εργάσιμη ημέρα γιατί, όπως και κάθε άλλος πουλητής, ζητώ την αξία του εμπορεύματός μου», ό.π., σ. 245.

ριά η ειδική φύση του εμπορεύματος που πουλήθηκε περικλείνει ένα όριο στην κατανάλωσή του από τον αγοραστή· και ο εργάτης επωφελείται από το δικαίωμά του ως πωλητής όταν προσπαθεί να περιορίσει την εργάσιμη ημέρα σε ένα καθορισμένο κανονικό μέγεθος. Επομένως έχουμε εδώ μια αντινομία, δίκαιο ενάντια σε δίκαιο, και τα δυο εξίσου κατοχυρωμένα από το νόμο της ανταλλαγής εμπορευμάτων. Και ανάμεσα σε δυο ίσα δίκαια αποφασίζει η βία. Γι' αυτό στην ιστορία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής η ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας παρουσιάζεται σαν πάλη για τα όρια της εργάσιμης ημέρας –πάλη ανάμεσα στο συνολικό κεφαλαιοκράτη, δηλαδή την τάξη των κεφαλαιοκρατών, και στο συνολικό εργάτη, δηλαδή την εργατική τάξη».⁶⁹

Στο βαθμό που η πάλη δεν έχει κριθεί, επιβάλλεται ένας συμβιβασμός (μέσω της ρύθμισης της εργάσιμης ημέρας) στη βάση του οποίου αναπαράγεται το πλαίσιο εκμετάλλευσης. Κατά την ανάπτυξη αυτής της σχέσης ισορροπίας εισάγεται η διάσταση της πολιτικής. Επομένως, δεν είναι η ταξική πάλη που θεμελιώνεται στην πολιτική, αλλά η πολιτική που θεμελιώνεται στην ταξική πάλη.

Το κράτος περιορίζει διά της βίας την εργάσιμη ημέρα, προκειμένου να προστατεύσει από τις επεμβάσεις των επιμέρους καπιταλιστών τη βιοτική δύναμη της κοινωνίας προς όφελος του εργατικού κινήματος που διογκώνεται, καθώς και της τάξης των κεφαλαιοκρατών στο σύνολό της. Μέσω του νόμου κατοχυρώνει τους γενικούς όρους της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, οι οποίοι είναι αναγκαίοι στο δεδομένο επίπεδο ανάπτυξης της κοινωνίας. Στο βαθμό αυτό, λειτουργεί ως κοινωνικός καταναγκασμός απέναντι στους επιμέρους κεφαλαιοκράτες, τους οποίους παρεμποδίζει να θίξουν αποτελεσματικά τις κοινωνικές βιοτικές δυνάμεις. Καθώς το ίδιο το κεφάλαιο είναι εκείνο που αναπτύσσει τις κοινωνικές δυνάμεις και τις προφυλάσσει μέσω του κράτους, δημιουργείται εδώ αρχικά η εντύπωση πως τα γενικά του συμφέροντα συμπίπτουν με τα κοινωνικά συμφέροντα. Λόγω του καταναγκασμού που προκαλεί ο ανταγωνισμός, ο επιμέρους κεφαλαιοκράτης είναι αναγκασμένος να ενεργεί δίχως να λαμβάνει υπόψη τις ανάγκες των εργατών, ωστόσο λόγω του καταναγκασμού που επιβάλλουν οι νόμοι του κράτους είναι υποχρεωμένος να θέσει όρια στην αδιαφορία του αυτή.⁷⁰

Μόνο το αστικό κράτος διαφοροποιείται από τα κοινωνικά περιεχόμενα, προκειμένου να θέσει στη διάθεση των κρατούντων κοινωνικών συμφερόντων την «ουδέτερη» δύναμη που το χαρακτηρίζει. Με αφετηρία την ανάλυ-

69. *Ό.π.*, σ. 246.

70. Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *Ιστορία και μέθοδος*, Σμίλη, Αθήνα 1994, σ. 262.

ση της οικονομίας, τα συμφέροντα αυτά είναι τα ιδιωτικά συμφέροντα που στην αστική κοινωνία κατορθώνουν να θέσουν τις μάζες των εργατών υπό εξάρτηση. Επιπλέον, πρέπει να σημειωθεί ότι, κατά την ανάπτυξη της μορφής της αξίας στην εξέλιξη της έως τον ιδιαίτερο καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, η μεθοδική δυνατότητα της αφαίρεσης από πολιτικά εμπόδια προϋποθέτει ως αφετηρία την εγκαθιδρυμένη κυριαρχία της αστικής τάξης (δηλαδή προϋποθέτει τη γαλλική και αγγλική επανάσταση) ως αναγκαίο όρο.⁷¹

Σύμφωνα με όλα τα παραπάνω, προκύπτει το ζήτημα ότι δεν διερευνάται από τον Πολάνυι το πρόβλημα της μετάβασης από τον όρο στην αξία (ελευθερία, ειρήνη) και δεν αντιμετωπίζεται το πρόβλημα της συγκρότησης της δημοκρατίας ως κατ' εξοχήν όρου συγκρότησης του κοινωνικού βίου στις πολιτικές και επιστημολογικές του συνέπειες. Επομένως, το πρόβλημα των αξιών παραμένει εξωτερικό στην ανάλυση, ως πρόβλημα «σκοπιάς της ανθρώπινης πραγματικότητας» ή ως πρόβλημα πραγμάτωσης των σκοπών (ελευθερίας και ειρήνης).⁷² Ίσως εξ αιτίας αυτού του γεγονότος να καθίσταται στη σκέψη του αναγκαία η καταφυγή στη συγκριτική ανθρωπολογική έρευνα συγκεκριμένων παραδοσιακών κοινωνιών που λειτουργούν ως εμπειρικά παραδείγματα, ως μοναδική διέξοδος προκειμένου να ασκηθεί αποτελεσματική κριτική στα φιλελεύθερα επιχειρήματα.

Η μελέτη, ωστόσο, της αξιακής μορφής και η σχέση της με την εργάσιμη ημέρα επιτρέπουν να δειχθεί ότι η διατήρηση της κοινωνικής συνοχής και της ίδιας της αναπαραγωγής της αστικής κοινωνίας παραπέμπει σε πολιτικές διαδικασίες και διευθετήσεις με κρατική μεσολάβηση μεταξύ των τάξεων. Στο βαθμό όμως που τέτοιες διευθετήσεις μέσω της πολιτικής θα αποτύγχαναν, η αστική καπιταλιστική κοινωνία θα περιερχόταν σε κρίση και διακινδύνευση από τις καταστροφικές δυνάμεις στις οποίες θα μετατρέπονταν οι ίδιες οι παραγωγικές δυνάμεις της. Από την άλλη μεριά, ανακύπτει ως θεμελιώδες το ζήτημα της οργάνωσης της εργασίας, η οποία περιορίζεται στα αρχικά της στάδια σε περιστασιακές συναντήσεις εργατών και οδηγεί στη συνέχεια στη συνένωση της εργατικής τάξης στο σύνολό της, καθώς αποτελεί έκφραση της ανάπτυξης των ίδιων των παραγωγικών δυνάμεων και είναι προϊόν ενός έως τώρα λανθάνοντος εμφυλίου πολέμου ανάμεσα στην τάξη των κεφαλαιοκρατών και στην εργατική τάξη.

Επομένως, το ίδιο το πρόβλημα των αξιών, το οποίο θέτει ο Πολάνυι, δεν μπορεί να αντιμετωπισθεί με επάρκεια παρά μόνο ως πρόβλημα των

---

71. *Ο.π.*, σ. 260.

72. Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, ό.π., σ. 522.

όρων αναπαραγωγής της κοινωνίας που θίγεται από την καπιταλιστική μορφή (λόγου χάριν, η κοινωνική εργασία καταστρέφεται από την καπιταλιστική υπερεκμετάλλευση) και περαιτέρω ως πρόβλημα μετατροπής του λειτουργικού όρου αναπαραγωγής της κοινωνίας σε πολιτικό πρόγραμμα και αξιολογικό πρόταγμα χειραφετητικής πράξης.⁷³

---

73. Βλ. σχετικά, Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *ό.π.*, σ. 489.

ΙΣΤΟΡΙΑ

Η ΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ ΤΟΥ ΕΑΜ ΣΤΗ ΧΙΟ (Αύγουστος 1943 – Ιανουάριος 1948)

ΒΑΣΙΛΗΣ ΒΟΥΓΙΟΥΚΑΣ

Η ΔΡΑΣΗ ΤΩΝ οργανώσεων του ΕΑΜ¹ στη Χίο χαρακτηρίζεται από μία παραδοξότητα, αυτή της μη εμπλοκής, ως ένα χρονικό σημείο τουλάχιστον, στον εμφύλιο πόλεμο κατά τα μετακατοχικά χρόνια. Αυτή υπήρξε και η αφετηρία της αναζήτησης των γεγονότων της περιόδου που συνετέλεσαν στην ύπαρξη αυτής της διαφοροποίησης.

Το ΕΑΜ, εκμεταλλευόμενο το γεγονός της απαξίας των παλαιών κομμάτων από μεγάλο μέρος του ελληνικού πληθυσμού και της αδυναμίας τους να πρωταγωνιστήσουν με θετικό τρόπο στα πολιτικά πράγματα, χρησιμοποιεί μία πολιτική διαλλακτικότητας και ανοχής της διαφορετικότητας του κάθε ατόμου, καταφέροντας να περικλείσει στον κομματικό σχηματισμό του ανθρώπους από διάφορες κοινωνικές τάξεις και με ποικίλες πολιτικές απόψεις, μια και σε αυτό έβρισκαν την ελευθερία να τις εκφράσουν. Έτσι συνέβη και στη Χίο. Βλέπουμε ανθρώπους της ανώτερης αστικής τάξης, με σοσιαλίζουσες ή άλλες πολιτικές απόψεις, να προσχωρούν στο ΕΑΜ, και μάλιστα να αναλαμβάνουν καίριες θέσεις. Έμποροι, γιατροί, δικηγόροι, δάσκαλοι, τραπεζικοί, μαζί με εργάτες από τη βιομηχανία βυρσοδεψίας της Χίου, ναυτεργάτες και αγρότες, απαρτίζουν τις τοπικές εαμικές οργανώσεις. Αντιπρόσωποι απ' όλες τις ελίτ της Χίου, μαζί με τα υπόλοιπα στοιχεία της κλιτικής κοινωνίας, συναπαρτίζουν το ΕΑΜ. Το ΚΚΕ Χίου κατορθώνει να φτιάξει εκείνες τις προϋποθέσεις ώστε να γίνει η συνύπαρξη αυτή αρμονική.

---

1. Βλ. σχετικά, Δημήτρης Γληνός, *Τι είναι και τι θέλει το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο*, Ο Ρήγας, Αθήνα 1944.

Το ΕΑΜ Χίου κατάφερε άμεσα μετά την απελευθέρωση να εμπεδώσει και να εφαρμόσει μια συμμετοχική δημοκρατική αντίληψη για τη διαχείριση της εξουσίας στο νησί, δημιουργώντας διάφορες τοπικές επιτροπές αντιμετώπισης των εκάστοτε προβλημάτων, δίνοντας τη δυνατότητα σε μεγάλο μέρος του ενεργού πληθυσμού (που ως τότε βρισκόταν στο περιθώριο) άμεσης συμμετοχής στα πραγματικά προβλήματά του. Η ροή όμως των γεγονότων σε όλη τη χώρα, σε συνδυασμό με τη γραμμή πλεύσης που επέβαλε το κεντρικό κομματικό όργανο και καθώς η οργάνωση είχε παραδώσει την εξουσία στα χέρια των απεσταλμένων Γενικών Διοικητών της Κυβέρνησης, οδήγησε στον σταδιακό παραγκωνισμό της από τις εξουσίες που κατείχε και στο πέρασμα της οργάνωσης στην πλευρά του αντιπολιτευόμενου, με αποτέλεσμα να είναι ο μόνιμος στόχος για τα πυρά των αντιπολιτευόμενων το ΕΑΜ παρατάξεων.²

Η κατάσταση στη Χίο κατά τα χρόνια της Κατοχής

Η Γερμανική κατοχή στη Χίο συνοδεύτηκε, όπως και στα περισσότερα μέρη της χώρας,³ από πείνα, στερήσεις και εξαθλίωση της ανθρώπινης ύποστασης.⁴

Τα τρόφιμα ήταν λιγοστά και η τοπική παραγωγή, όση είχε μείνει από αυτήν, λόγω των επιπάξεων από τις δυνάμεις κατοχής, δεν επαρκούσε για τις επισιπτικές ανάγκες του πληθυσμού.

Βασικά είδη επισιτισμού ήταν τα κουντουρούδια, τα πορτοκάλια, σε όποια κατάσταση και αν βρίσκονταν, ο σκουπόσπορος και οι τσουκνίδες. Όσοι ακόμη είχαν κάτι πολύτιμο στην κατοχή τους το αντάλλαξαν με λίγο λάδι ή δημητριακά, μέσω του εκτεταμένου δικτύου της μαύρης αγοράς.⁵

Η πίεση αυτή που υπέστη ο πληθυσμός εκτονώθηκε μερικώς με τη φυγή από το νησί προς τα απέναντι τουρκικά παράλια.

Η έξοδος πληθυσμιακών ομάδων από το νησί ξεκίνησε από το Πάσχα του 1941 από νέα κυρίως άτομα, ενταγμένα ή όχι στο χώρο της Αριστεράς,

---

2. Νίκος Θεοτοκάς, «Η Χίος της αντίστασης και του εμφυλίου», *Αρχειοτάξιο*, τ. 4, Μάιος 2002, σ. 170-182.

3. Χρήστος Χατζιωσήφ, «Η πείνα στην Κατοχή. Δημογραφικές και κοινωνικές διαστάσεις», σε Χρήστος Χατζιωσήφ, Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999-2007, τ. Γ' 1.

4. Κώστας Χατζηπατέρας, Μαρία Φαφαλιού, *Μαρτυρίες '40-'41*, Κέδρος, Αθήνα 1982.

5. Δημήτρης Μαγγανάς, «Το χρονικό της Κατοχής», *Χιακή επιθεώρηση*, τ. 9, 1965.

που έφευγαν μην αντέχοντας την καταπίεση από τα στρατεύματα κατοχής. Η πιθανότητα στρατολόγησής τους από τα στρατεύματα κατοχής, σε συνδυασμό με την προπαγάνδα των συμμαχικών μυστικών υπηρεσιών, βάρυνε στη λήψη μιας τέτοιας απόφασης. Αργότερα, ιδίως κατά τα δύο πρώτα χρόνια της Κατοχής, που η πείνα ήταν εντονότατη και επηρέαζε όλα τα στρώματα του πληθυσμού του νησιού, η φυγή έγινε φαινόμενο μαζικό και συνεχές και αφορούσε όλες τις ηλικίες και όλα τα φύλα.

Το πέρασμα στα τουρκικά παράλια γινόταν είτε οργανωμένο σε μικρές ομάδες είτε από μεμονωμένα άτομα. Κατά μήκος των παραλίων του ανατολικού τμήματος του νησιού υπήρχαν κρυμμένες βάρκες, όπου βαρκάρηδες, με το αζημίωτο πολλές φορές μάλιστα, αναλάμβαναν το ρίσκο της μεταφοράς των ανθρώπων, κυρίως τις νύχτες χωρίς φεγγάρι.

Το ρίσκο ήταν μεγάλο και δεν έλειπαν οι απώλειες κατά τη διάρκεια του πλου, καθώς συνέβησαν αρκετά ναυάγια. Κατά την άφιξη στα μικρασιατικά παράλια, αν και κατά κύριο λόγο οι τουρκικές φρουρές χρηματίζονταν, δεν έλειπαν οι περιπτώσεις απέλασης των λαθραία μετακινούμενων ανθρώπων.⁶

Ο αριθμός των ανθρώπων που μετακινήθηκαν την περίοδο εκείνη είναι απροσδιόριστος, και μόνο για το στρατό έχουμε κάποιες σποραδικές πληροφορίες που αναφέρουν περί τους τρεις χιλιάδες Χιώτες ενταγμένους στα στρατεύματα της Μέσης Ανατολής.⁷

Το 1942 οργανώθηκαν δύο βάσεις υποδοχής προσφύγων. Η πρώτη στο Κιόσεπ, με διοικητή τον Νίκο Διαμαντάρα, και η δεύτερη στην Αγρελιά, με διοικητή τον Γιάννη Παπαστεφάνου. Αμφότεροι ήταν Χιώτες που δούλευαν για το δίκτυο πληροφοριών του στρατηγείου Μέσης Ανατολής.

Με τη βάση του Κιόσεπ αργότερα επικοινωνούσε το ΕΑΜ Χίου και η συμμαχική αποστολή με επικεφαλής τον Ιάσονα Καλαμπόκα. Χαρακτηριστικό για τον τρόπο που λειτουργούσε το δίκτυο είναι το κείμενο του Αντώνη Γλύκα με τίτλο «Αναμνήσεις από τον αγώνα κατά της γερμανικής κατοχής».⁸ Η μαρτυρία αυτή φωτίζει τη χρονική διάρκεια του φαινομένου της φυγής, αφού βλέπουμε ότι η ροή ανθρώπων ήταν σε εξέλιξη μέχρι και το 1944.

6. *Ο.π.*

7. Βαγγέλης Χατζναγγελής, *Το όγδοο τάγμα: σελίδες ημερολογίου, 1940-1945*, εισαγωγή Λάμπης Ράππας, Κέδρος - Ράππας, Αθήνα 1994.

8. *Χιακή Επιθεώρηση*, τ. 12, 1966.

Η δημιουργία αντιστασιακών αντιφασιστικών οργανώσεων⁹

Στο νησί, η αρχικά ολιγάριθμη οργανωμένη αντίσταση, σταδιακά και όσο ο χρόνος περνά, αρχίζει να ξεφεύγει από τα στενά, συνωμοτικά πλαίσιά της και αποκτά μια μαζικότερη μορφή, με συμμετοχή μεγάλου μέρους Χιωτών σε αυτή. Ευτύχημα αποτελεί για τη Χίο η μη ύπαρξη αντιστασιακών οργανώσεων που να αντιμάχονται μεταξύ τους. Επίσης στη Χίο δεν υπήρξαν τάγματα ασφαλείας. Οι αντιστασιακές οργανώσεις στη Χίο ήταν οι εξής:

Αντιφασιστική Οργάνωση. Δημιουργήθηκε αμέσως μετά την πτώση του αλβανικού μετώπου, εκ των δύο εκτοπισθέντων από το καθεστώς της 4ης Αυγούστου Χιωτών, τον Γιάννη Αμπατζή και τον Νίκο Κοντολέοντα-Μπουρέκα, με τη συμμετοχή των Αντώνη Γλύκα, Γιώργη Μαυράκη, Γιάννη Ψωμαδάκη, Γιώργη Σπυράκη και άλλων.

Φιλική Εταιρεία. Ξεκίνησε σαν παράρτημα της αντίστοιχης οργάνωσης των Αθηνών, τον Οκτώβριο του 1941, από τον εφοριακό Δημήτρη Καλδή, με τη συνεργασία των Αντρέα Λοΐζου, Γιάννη Οικονόμου, Μιχάλη Παραδείση, Μανόλη Κάβουρα, Κώστα Παϊδούση και άλλων. Είχε σοσιαλδημοκρατικές κατευθύνσεις.

Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος (ΕΔΕΣ). Ξεκίνησε επίσης ως παράρτημα της οργάνωσης των Αθηνών την άνοιξη του 1942, από τον πρόεδρο της Ένωσης Μαστιχοπαραγωγών Χίου, τον γιατρό Γιώργο Σταγκούλη, με αρχικούς συνεργάτες τους γιατρούς Μιχάλη Νύχα και Θόδωρο Πασπάτη, τον τραπεζικό Απόστολο Αμύγδαλο και τον στρατιωτικό Ηλία Καναβούτση.

Η δημιουργία του ΕΑΜ Χίου¹⁰

Η γενεσιουργός πράξη της δημιουργίας του τοπικού σχηματισμού γίνεται με τη μετονομασία της Αντιφασιστικής Οργάνωσης σε Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο Χίου. Μέσα στο καλοκαίρι του 1943 και οι υπόλοιπες δύο αντιφασιστικές οργανώσεις αυτοδιαλύονται και συνενώνονται στον ίδιο σχηματισμό. Βασικό ρόλο στο μετασχηματισμό αυτό διαδραματίζει η εισχώρηση

---

9. Νίκος Χαρτουλάρης, *Η Χίος στα χρόνια της κατοχής και του εμφύλιου*, τυπ. Ν. Γεωργούλης – Ν. Συρρής, Χίος 2001.

10. *Ο.π.* Βλ. και Σιδεράς Κουβελάς, «Ο Ισιδωρος Κουβελάς, κορυφαίο στέλεχος του ΕΑΜ Χίου, ανταποκρίνεται στην πρόσκληση και ξαναθυμάται σκορπιστά (όσο κι όπως τα θυμάται)», *Χιακή*, τ. 17, Ιανουάριος 1990.

μελών της Αντιφασιστικής οργάνωσης στα περιβάλλοντα των άλλων δύο οργανώσεων. Ακόμη, καταλυτικής σημασίας γεγονός είναι το ότι οι άλλες δύο οργανώσεις, αν και ξεκίνησαν ως «παραρτήματα» των αθηναϊκών, δεν είχαν ιδιαίτερες επικοινωνίες με το κέντρο.

Η Διακομματική Επιτροπή του ΕΑΜ Χίου συγκροτείται με τη συμμετοχή του Κομμουνιστικού Κόμματος, του Αγροτικού και του Σοσιαλιστικού. Ένα μήνα πριν την απελευθέρωση από τη γερμανική κατοχή, τον Αύγουστο του 1944, γίνεται, με τη σύγκληση Παγκιακής Συνδιάσκεψης ΕΑΜ, μια προσπάθεια διεύρυνσης του σχηματισμού, στα πρότυπα της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ), με προσκλήσεις σε αυτήν των δικηγόρων Ιωάννη Καλούδη και Κίωνα Πυργάρη, με αποτέλεσμα την προσχώρηση του πρώτου στην οργάνωση. Ο δεύτερος διαχώρισε εξαρχής τη θέση του, τιθέμενος ουσιαστικά απέναντι από την τοπική οργάνωση.

Η πρώτη Νομαρχιακή Επιτροπή απαρτίζεται από τους Ανδρέα Λοΐζο, Σιδερή Κουβελά, Αντώνη Γλύκα, Απόστολο Αμύγδαλο, Γιάννη Κατσόγιαννο και Ηλία Καναβούση.

Η δράση των εαμικών οργανώσεων και του συμμαχικού στρατηγείου Μέσης Ανατολής¹¹

Το ΕΑΜ είχε χωρίσει το νησί σε τέσσερις διοικητικές περιφέρειες. Ο τομέας Α΄ περιελάμβανε το βόρειο μέρος της πόλεως της Χίου και το βορειοανατολικό τμήμα του νησιού. Καθοδηγητής του ήταν ο Αντώνης Γλύκας. Ο τομέας Β΄ εκτεινόταν από το νότιο τμήμα της πόλης, συμπεριλαμβανομένου και του Κάμπου, με υπεύθυνο τον Απόστολο Αμύγδαλο. Ο Γ΄ τομέας, με καθοδηγητή του τον Γιάννη Κατσόγιαννο, ήλεγχε τα Νοτιόχωρα. Τέλος, ο Δ΄ τομέας περιελάμβανε τη βορειοδυτική Χίο. Σ' αυτόν επιστατούσε ο Ηλίας Καναβούσης.

Η κυριότερη δράση του ΕΑΜ Χίου γινόταν με την δράση του Ελληνικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Ναυτικού (ΕΛΑΝ). Επικεφαλής του ήταν οι Γιώργης Μαυράκης και Διαμαντής Καραγκουλής. Η δράση του περιελάμβανε τη μεταφορά τροφίμων, το σαμποτάζ γερμανικών ή επαγγεμένων από τους Γερμανούς πλοίων και τη μεταφορά ανθρώπων από και προς τα μικρασιατικά παράλια.

---

11. Παναγιώτης Καρασούλης, *Συμμαχική στρατιωτική αποστολή & Εθνική Εντίσταση, Χίος 1943-1944*, ΠΕΑΕΑ, Χίος 1992.

Ο ΕΛΑΣ Χίου, συνεργαζόμενος με τον απεσταλμένο από το στρατηγείο Μέσης Ανατολής Ιάσωνα Καλαμπόκα, ανελάμβανε διάφορα σαμποτάζ ενάντια στη γερμανική διοίκηση. Συγκεκριμένα, ο Ιάσωνας Καλαμπόκας μετέφερε χρήματα από το συμμαχικό στρατηγείο που ήταν απαραίτητα για την οργάνωση των σαμποτάζ και μετέφερε πληροφορίες στην κυβέρνηση του Καΐρου και στις συμμαχικές μυστικές υπηρεσίες για τις θέσεις των Γερμανών, με τη βοήθεια του Χιώτη ασυρματιστή του Παναγιώτη Καρασούλη. Μόνο κατά την αποχώρηση των στρατευμάτων κατοχής και με εντολή του Στρατή Παλιατσάρα έγιναν κάποιες επιλεκτικές εκτελέσεις συνεργατών των Γερμανών.

Τα στελέχη του ΕΑΜ Χίου¹²

Ενδεικτικά αναφέρουμε μέρος των στελεχών της τοπικής οργάνωσης, επισημαίνοντας την εργασιακή τους απασχόληση, καθώς αυτό το στοιχείο, μαζί με δεδομένα περί της οικογένειάς τους, μας βοηθούν να τους τοποθετήσουμε σε μια συγκεκριμένη κοινωνική τάξη, που θα αναδείξει τη δυναμική της συμμετοχής στη στελέχωση της τοπικής οργάνωσης.

Το γένος Λοΐζου είναι παλιά εμπορική οικογένεια, με μακρά παράδοση στο νησί της Χίου και αρκετές οικονομικές δυνατότητες. Γόνος της ο Ανδρέας Λοΐζος, που ήταν ένας εκ της ηγετικής τριανδρίας του ΕΑΜ Χίου στα πρώτα χρόνια της οργάνωσης έως τον εκτοπισμό του απ' το νησί, φοίτησε στη Μέση Εμπορική και συνέχισε την εργασία του πατέρα του.

Ο Αντώνης Γλύκας, κι αυτός ηγετικό στέλεχος του ΕΑΜ Χίου, με σημαντική αντιστασιακή δράση, ήταν κουρέας με έντονη εργατική συνείδηση και με συνεχή συμμετοχή στις διοικήσεις των εργατικών σωματείων διαμέσου του Εργατικού Αντιφασιστικού Συνδέσμου (ΕΡΓΑΣ). Το επάγγελμά του έπαιξε καίριο ρόλο, καθώς ένας τέτοιος χώρος συνάθροισης έθετε τις προϋποθέσεις για ανάπτυξη συζητήσεων γύρω από πολιτικοκοινωνικά ζητήματα.

Ο Γιώργης Μαυράκης, επίσης ηγετικό στέλεχος, ήταν προπολεμικά πρόεδρος των φορτοεκφορτωτών στο λιμάνι της Χίου και μεταπολεμικά εργολάβος οικοδομών. Έτσι δεν έχασε ποτέ την επαφή με το εργατικό στοιχείο, του οποίου μέλος ήταν και ο ίδιος. Διέμενε στο συνοικισμό των προσφύγων της Χίου και πιθανώς και τα μέλη της οικογένειάς του είχαν σχέ-

---

12. Νίκος Χαριτουλάρης, *Η Χίος στα χρόνια της κατοχής και του εμφύλιου*, ό.π. Βλ. και Βενιζέλος Κωστάλας, «Αυτοί οι άνθρωποι ήταν το ΕΑΜ Χίου», *Χιακή*, τ. 18, Απρίλιος 1990.

σεις με το προσφυγικό στοιχείο. Μαζί με τους Βοριά και Ευαγγελινό οδήγησαν στη σύγκρουση το τοπικό κίνημα.

Ο Σιδεράς Κουβελάς, από οικογένεια που ανήκε στην τοπική ελίτ της Χίου, ήταν κι αυτός απ' τα πρώτα στελέχη του ΕΑΜ Χίου και ένας εκ των τριών της πρώτης ηγετικής τριανδρίας. Είχε τελειώσει την Ανωτάτη Εμπορική και ήταν ο πιο καταρτισμένος μαρξιστικά στον κομματικό σχηματισμό. Ήταν κτηματίας και υπάλληλος της Αγροτικής Τράπεζας Χίου μέχρι και την Κατοχή.

Ο Απόστολος Αμύγδαλος, από ασική οικογένεια, ήταν τραπεζικός, διέτελεσε διευθυντής της Αγροτικής Τράπεζας Χίου στα χρόνια της Κατοχής και υπήρξε ο πρώτος μετακατοχικός δήμαρχος Χίου.

Ο Ιάκωβος Γιακουμής στάλθηκε μετά την απελευθέρωση από το ΚΚΕ ως γραμματέας της Περιφερειακής Επιτροπής Χίου, υπήρξε παλιός κομμουνιστής, απασχολούμενος ως εργάτης και απετέλεσε, μαζί με τον Λοΐζο και τον Κουβελά, την πρώτη ηγετική τριανδρία του ΕΑΜ Χίου.

Ο Μιχάλης Βοριάς, ένας εκ των τριών της δεύτερης ηγετικής τριανδρίας του ΕΑΜ Χίου, ήταν Μεσανατολίτης. Στα χρόνια της Κατοχής εστάλη σε κομματική σχολή και η κύρια ασχολία του υπήρξε η σχετική με το κόμμα.

Ο Ιωακείμ Στρουμπής, μητροπολίτης Χίου, ήταν ένας από τους ελάχιστους ιεράρχες που έλαβαν μέρος ενεργά στην αντίσταση. Καθαιρέθηκε εξαιτίας της υποστήριξής του προς το ΕΑΜ και τη θέση του πήρε ο Παντελεήμων Φωσίνης. Καταγόταν από τα Θυμιανά.

Ο Ηλίας Καναβούσης ήταν απόστρατος λοχαγός του κινήματος του '35, βενιζελικός και δραστήριο μέλος του ΕΑΜ Χίου.

Ο Γιάννης Καβάφης, από τη Χώρα, ήταν διοικητικός υπάλληλος στην Ηλεκτρική Εταιρία Χίου, υπήρξε ένας προοδευτικός άνθρωπος που επί Κατοχής εντάχθηκε στο ΕΑΜ και ήταν στα ανώτερα κλιμάκια της οργάνωσης.

Ο Δημήτρης Ευαγγελινός ήταν απόφοιτος Συνεταιριστικής Σχολής της Αθήνας, όπου εστάλη με σκοπό να στελεχώσει, ως ανώτερος υπάλληλος, την Ένωση Μαστιχοπαραγωγών Χίου. Υπήρξε οργανωμένος αντιφασίστας από τα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας. Ταξικά κατατάσσεται στην ασική τάξη. Ήταν, τέλος, ο ένας εκ των τριών της νέας ηγετικής τριανδρίας του ΕΑΜ Χίου που το οδήγησαν στην σύγκρουση.

Ο Θεοδόσιος Κοκκαλιάδης δραστηριοποιούνταν ως δικηγόρος, υπήρξε ιδρυτής της Σοσιαλιστικής Ένωσης Χίου, και αργότερα προσχώρησε στο ΕΑΜ και στη Νομαρχιακή Επιτροπή αυτού.

Ο Δημήτρης Χαρτουλάρης ήταν δάσκαλος, εδιώχθη το 1939 όπως και πολλοί άλλοι, ανέπτυξε έντονη δράση στα χρόνια της Κατοχής και ήταν από τους πρώτους απολυθέντες αριστερούς δασκάλους μετακατοχικά.

Ο Νίκος Χαρτουλάρης, από την Καλλιμασιά (το εν λόγω χωριό είχε έντονη συμμετοχή στο ΕΑΜ), κατά την Κατοχή ήταν μέλος της τομεακής επιτροπής των Μαστιχοχώρων. Δραστηριοποιήθηκε στην Αντιφασιστική Οργάνωση και έπειτα, μετά την ενοποίηση του ΕΑΜ, ανέλαβε την καθοδήγηση, μαζί με άλλους, του νότιου τομέα του νησιού. Μετακατοχικά ανέλαβε δράση στην ΕΠΟΝ. Εκτοπίστηκε το 1948 στον Άγιο Ευστράτιο ως επικίνδυνος για τη δημόσια τάξη.

Ο Δημήτρης Μαγγανάς, ιδρυτικό μέλος της Σοσιαλιστικής Ένωσης Χίου, που αργότερα προσχώρησε στο ΕΑΜ και στη Νομαρχιακή Επιτροπή του, καταγόταν από παλαιά εμπορική οικογένεια και ήταν και ο ίδιος έμπορος. Μετά την επιστροφή του απ' το αλβανικό μέτωπο, δραστηριοποιήθηκε έντονα, τόσο στην Κατοχή όσο και στη μετέπειτα περίοδο. Ανέπτυξε μάλιστα έντονη αρθρογραφία στον εαμικό Τύπο.

Ο Μανόλης Κάβουρας, αριστερός της μεταξικής περιόδου, ήταν υπάλληλος υπηρεσίας σχετικής με τη διασφάλιση της ασφάλειας της υπαίθρου, η οποία επέβλεπε τη δράση της χωροφυλακής. Είχε συλληφθεί επανειλημμένα για τη στήριξη που παρείχε στο ΕΑΜ Χίου και για τις αριστερές του πεποιθήσεις. Διέμενε στη Χώρα.

Επισιτιστικά

Το ζήτημα του επισιτισμού του πληθυσμού του νησιού μετά την απελευθέρωση έχει εξέχουσα σημασία, μιας και αναφερόμαστε σ' έναν πληθυσμό προερχόμενο από το λιμό της κατοχικής περιόδου. Επίσης καταδεικνύεται το θέμα των διακρίσεων ανάμεσα στα μέρη του πληθυσμού με βάση τα πολιτικά φρονήματα.

Αρχικά, το ίδιο το ΕΑΜ, επί των ημερών που είχε στα χέρια του τη διοίκηση της Χίου, χωρίζει το νησί σε έξι τομείς που ο καθένας τους αντιστοιχεί σε μία ορισμένη γεωγραφική περιφέρεια. Εκεί δημιουργούνται επισιτιστικές επιτροπές που απαρτίζονται από «μια γυναίκα και τρία αλλά ηθικά λαϊκά άτομα, έστω κι αν τούτα δεν είναι μέλη της οργάνωσής μας. Οι ανώτερες τούτες επιτροπές πρέπει αμέσως να συγκροτήσουν Ενοριακές Επισιτιστικές Επιτροπές στην περιοχή του Δήμου τους. Και οι Ενοριακές Επιτροπές θα έχουν σύνθεση πενταμελή. Σε τούτες πρέπει να συμμετέχουν, εκτός από τον υπεύθυνο της ΕΑ¹³ του σχηματισμού της Ενορίας (τμήματος, υπο-

---

13. Εθνική Αλληλεγγύη.

τμήματος ή ομάδας), και ο Παπάς της Ενορίας, αν φυσικά δεν συντρέχουν λόγοι αντιλαϊκοί, μια ικανή γυναίκα, εφόσον βέβαια υπάρχει, και αλλά δύο ηθικά λαϊκά πρόσωπα, έστω και μη οργανωμένα».¹⁴ Βασικό κριτήριο αποτελεί η αποδοχή των ατόμων από τις τοπικές κοινωνίες και η εκπροσώπηση των γυναικών στα πράγματα, στοιχείο σαφώς ανανεωτικό και προοδευτικό. Το δίκτυο που ήδη υπάρχει μέσω του ΕΑΝ αξιοποιείται με ανταλλαγές τροφίμων μεταξύ των περιοχών για την κάλυψη των επισιτιστικών αναγκών: «[...] αντιμετωπίζοντας τη δύσκολη επισιτιστική θέση του λαού απευθύνθηκε στα εδώ αντάρτικα σκάφη του Πηλίου (ΕΑΝ) προτείνοντάς τους να σπεύσουν να μας βοηθήσουν με σιτάρι απ' τις ελεύθερες ανταρτοκρατούμενες περιοχές της Ελλάδας παίρνοντας από μας ως αντάλλαγμα πετσίδια κατεργασμένα».¹⁵ Η καταγραφή των προϊόντων προς ανταλλαγή σημειώνεται με μεγάλη ακρίβεια, κάτι που φανερώνει ότι ο συντάκτης είναι υποψιασμένος και προσπαθεί να δείξει ότι όλα γίνονται με διαφάνεια, εν αντιθέσει με τις πρακτικές του παρελθόντος. Θέλει επίσης να αποφύγει ενδεχόμενες μελλοντικές κατηγορίες για κατάχρηση από μέρους του ΕΑΜ.

Αργότερα, με την παράδοση της εξουσίας, τα δεδομένα αλλάζουν, καθώς στην ουσία δεν υφίσταται κανένας κρατικός έλεγχος και οι διαδικασίες καθορίζονται πλέον από πολιτικά και οικονομικά συμφέροντα, με αποτέλεσμα την απαξίωση του συστήματος διανομής τροφίμων και εφοδίων και την υπαγωγή του στις ανάγκες διαφόρων σκοπιμοτήτων.

Της πρώτες μόλις μέρες της παράδοσης της εξουσίας από το ΕΑΜ στον απεσταλμένο γενικό διοικητή (Γεώργιος Μπουρδάρης¹⁶) εκφράζεται η ανάγκη για ισόποση και δίκαια διανομή των εφοδίων. «Με το Α/Π [ατμόπλοιο] έφθασε αρκετή ποσότητα τροφίμων η οποία πιστεύουμε ότι θα διανεμηθεί σύντομα στον πληθυσμό του νησιού και θα βελτίωση την επισιτιστική κατάσταση».¹⁷

Τις πρώτες εκείνες μέρες, οι προσπάθειες εκατέρωθεν στρέφονται προς την κατεύθυνση της αποφυγής των όποιων εντάσεων, με τον γενικό διοικη-

14. «Η Νομαρχιακή Επιτροπή επισιτισμού και κοινωνικής πρόνοιας», *Πρωτοπόρος* (Επίσημο Όργανο ΕΑΜ Χίου), 23 Σεπτεμβρίου 1944.

15. «Έφθασε φορτίο τροφίμων με τ' αντάρτικα», *Πρωτοπόρος*, 27 Σεπτεμβρίου 1944.

16. Γεώργιος Μπουρδάρης, στρατιωτικός και πολιτικός (Φουρνά Ευρυτανίας, 1888-1959). Εξελέγη βουλευτής Ευρυτανίας το 1933 με το κόμμα του Γεωργίου Καφαντάρη και το 1950 και 1951 με την ΕΠΕΚ. Το 1956 εξελέγη βουλευτής Απωλίας-Ακαρνανίας με το Κόμμα των Φιλελευθέρων. Την περίοδο 1944-1946 διετέλεσε υπουργός Νήσων του Αρχιπελάγους, στη συνέχεια υπουργός Τ.Τ.Τ. (Ταχυδρομεία, Τηλεγραφεία, Τηλέφωνα, 1945-1946) και αργότερα υπουργός Συγκοινωνιών (1951-1952).

17. «Έφθασαν τρόφιμα», *Πρωτοπόρος*, 8 Οκτωβρίου 1944.

τή να προσπαθεί να αποφύγει τις ευθύνες που συνεπάγεται η θέση του, δηλώνοντας ότι «η λύσις [των όποιων επισιτιστικών προβλημάτων] εξαρτάται εκ της εν Καΐρω αρμοδίας Διεθνούς Υπηρεσίας».¹⁸

Οι παραφωνίες δεν αργούν να κάνουν όμως την εμφάνισή τους, με το εργατοϋπαλληλικό κέντρο Χίου να αναγγέλει: «Λαμβάνομεν την τιμήν να φέρωμε εις γνώσιν Υμών, ότι κατά την γενομένην διανομήν τροφίμων της ALM¹⁹ εξηρέθησαν ωρισμένα χωριά, τα όποια και λαμβάνουν μέρος μόνον των τροφίμων τούτων».²⁰

Τα χωριά αντιδρούν, και συγκεκριμένα στην Καλλιμασιά, χωριό νοτίως της Χώρας, οι κάτοικοι διαδηλώνουν για την άνιση κατανομή των παρεχομένων από την κυβέρνηση αγαθών και κάνουν έκκληση για την επανεξέταση του συστήματος διανομών. Το σύστημα είχε αδυναμίες, αφού δεν είχε λάβει υπόψιν τα επιμέρους χαρακτηριστικά της κάθε περιοχής στην οποία εφαρμοζόταν. Ακόμα, οι κάτοικοι μιλούν για άνιση κατανομή μεταξύ εκόντων και μη εκόντων. Ταυτόχρονα, τονίζεται η καθολική συμμετοχή και η ευγνωμοσύνη από μέρους των κατοίκων προς τους συμμάχους και τον ελληνικό στρατό, ώστε να αποτραπεί ο χαρακτηρισμός της ενέργειας αυτής ως στασιαστικής.²¹

Τα πράγματα όμως αντί να βελτιώνονται χειροτερεύουν μέρα με τη μέρα και τα τρόφιμα που στέλνονται για τον επισιτισμό του νησιού εξαντλούνται· «σε δυο μέρες μέσα εξαφανίστηκαν οι κονσέρβες, η ζάχαρη και το ρύζι από την αγορά για να σταλούν στην Αθήνα για μαύρη αγορά».²² Κάθε ενέργεια που έχει ως αφετηρία οργανώσεις της Αριστεράς υπονομεύεται με κάθε δυνατό τρόπο. «Συνέχεια των φασιστικών μέτρων που παίρνει τελευταία ο Νομάρχης, πειθήνιο όργανο της “Αντεθνικής Οργανώσεως Χίου”, είναι και η επέμβαση στα φιλανθρωπικά ιδρύματα. Απέλυσε τις Εφορείες των ιδρυμάτων για να μην γίνουν πεδίο κομματικής εκμετάλλευσης! Και βάζει τους παλαιοκομματικούς! Ακριβώς για να καταλάβουνε πόστα, να πολιτικολογήσουν, να θηρέψουνε ψήφους, να εκμεταλλευτούν τη δυστυχία του φτωχόκοσμου, να τα μεταβάλουν σε κόμμα».²³

Τα στελέχη αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες με επιστολές και επιτροπές

---

18. «Ανακοίνωσις», *Πρωτοπόρος*, 18 Οκτωβρίου 1944.

19. Allied Military Liaison.

20. «Αναφορά του Εργατοϋπαλληλικού Κέντρου Χίου», *Πρωτοπόρος*, 18 Οκτωβρίου 1944.

21. «Ανταποκρίσεις από τα χωριά», *Πρωτοπόρος*, 18 Οκτωβρίου 1944.

22. «Κονσέρβες και τρόφιμα», *Πρωτοπόρος*, 18 Ιανουαρίου 1945.

23. «Αυθαίρετη επέμβαση [...]», *Πρωτοπόρος*, 18 Ιανουαρίου 1945.

διαμαρτυρίας προς τις εκάστοτε αρχές, όμως η κατάσταση δεν αλλάζει. Η αισχροκέρδεια μαστίζει την αγορά και τα τοπικά προϊόντα δεν μπορούν να πουληθούν, καθώς οι τιμές των εφοδίων που στέλνουν οι Σύμμαχοι ως ανθρωπιστική βοήθεια είναι πολύ χαμηλότερες.²⁴

Κατά την κρίσιμη συγκυρία του 1947, η ένταση πια και στη Χίο βρίσκεται στο zenίθ και μένουν λίγοι μόνο μήνες πριν τη σύγκρουση. Τα πυρά ανταλλάσσονται εκατέρωθεν. Οι σύμμαχοι Άγγλοι και Αμερικανοί καταγγέλλονται κάθε μέρα από τα έντυπα της Αριστεράς για τη δικαστική τους δράση και παραλληλίζονται με τους Γερμανούς. Η πίεση προς την Αριστερά, τα στελέχη της και τους φίλα διακείμενους προς αυτήν, με κάθε μέσο, αυξάνεται μέρα με τη μέρα από τις εθνικόφρονες αρχές και ως στόχο έχει την εξώθησή τους στα άκρα. Ποσότητες ρυζιού κρύβονται σε αποθήκες στο νησί. «Μπαίνουμε ορμητικά στην περίοδο του '41-'42. Οι ίδιες ευκαιρίες, οι ίδιοι σκοτεινοί άνθρωποι, τα ίδια μέσα, για να θησαυρίσουν, ακόμη μια φορά, οι καρχαρίες, παίζοντας με τη ζωή του λαού μας. Τίποτα δεν άλλαξε, εκτός από τη Γερμανοϊταλική κατοχή, που την διαδέχτηκε η Αγγλοαμερικανική. Κι αυτή τη φορά το καταφύγιο της Μ. Ανατολής δεν υπάρχει».²⁵ Η αστυνομία λαμβάνει γνώση των γεγονότων, δεν αναλαμβάνει όμως δράση, μιας και έχει άμεσα συμφέροντα από τη διατήρηση αυτής της κατάστασης.

*Τα γεγονότα που οδηγούν στη σύγκρουση, από το 1944
μέχρι το 1947, μέσα από τον φίλα προσκείμενο
στο ΕΑΜ Τύπο*

Από τις πρώτες κιόλας μέρες της απελευθέρωσης, οι εφημερίδες του εαμικού συνασπισμού εφιστούν την προσοχή για φαινόμενα έξαρσης της «εθνικοφροσύνης» και καλούν τους αναγνώστες τους να έχουν τεταμένη την προσοχή τους προς πάσα κατεύθυνση.

Η Αριστερά ήταν σε εγρήγορση για τυχόν φαινόμενα έξαρσης της «εθνικοφροσύνης» (που δεν άργησαν να κάνουν την εμφάνισή τους) και ο εαμικός τύπος κατήγγελλε, από τα πρώτα βήματά τους, όλα τα κακώς κείμενα της πρώιμης μετακατοχικής περιόδου που αντέκρουαν στο κοινό αίσθημα. «Μετά τις πρώτες χαρές και τα πανηγύρια από την απελευθέρωσή μας απ' τον κατακτητή, οφείλομε να πειθαρχήσομε πιστά στην οργάνωσή μας και

24. «Το ψωμί», *Πρωτοπόρος*, 17 Νοεμβρίου 1946.

25. «Ενώ καπνλεύονται [...]», *Πρωτοπόρος*, 28 Οκτωβρίου 1947.

να κυτάζωμε γύρω μας τη Λερναία Ύδρα (Αντίδραση) που άρχισε να κινείται και να σπκώνει τα κεφάλια της από τις πρώτες στιγμές, στην αρχή φοβισμένα και ύστερα σιγά-σιγά με κυνική αναίδεια και με χίλια δύο τεχνάσματα να σκορπάει γύρω της τα δηλητηριασμένα σάλια της».²⁶

Αρχικά υπάρχει διάχυτη η βεβαιότητα πως, μέσω της δημιουργίας μιας κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας, η μετάβαση της Ελλάδας προς τη δημοκρατική ομαλότητα θα ήταν δεδομένη.²⁷ Ανακρίσεις από τον στρατιωτικό διοικητή Χίου, με τον ΕΛΑΣ να καλεί «τους πολίτες, όσους κατέχουν στοιχεία της κατά την διάρκεια της Γερμανικής κατοχής αντεθνικής δράσεως των συλληφθέντων και κρατουμένων ήδη όπως προσέλθουν εις την ανάκριση (οικία Χατζηφραγκούλη) και να καταθέσουν βοηθώντας τοιουτοτρόπως την δικαιοσύνη εις το έργον της»,²⁸ με τους πολίτες να παρουσιάζουν απροθυμία συμμετοχής, κάτι που φανερώνει την ανάγκη για ηρεμία αλλά και το φόβο για ανατροπή της υπάρχουσας κατάστασης. Ταυτόχρονα, στο πλαίσιο της γενικότερης εξομάλυνσης των κοινωνικών αντιπαραθέσεων, το Σεπτέμβριο του 1944 φτάνει διαταγή του Συμμαχικού Στρατηγείου Μέσης Ανατολής για αποφυλάκιση των κρατουμένων με την κατηγορία του δωσίλογου, κάτι που προκαλεί αίσθηση στο νησί, αν και είναι διάχυτη η άποψη ότι «η αποφυλάκιση των σιγματισμένων αυτών στην πλειονότητά τους ανθρωπάρων είναι απολύτως προσωρινή. Δεν σημαίνει συγχωροχάρτι. Είναι απλώς προσωρινή αναστολή της δίωξης και καταδίκης των. Μετά την εγκατάσταση της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας οι υπόδικοι ενώπιον του Λάου θα ξανασυλληφθούν και θα τιμωρηθούν αυστηρά»,²⁹ αν και κάτι τέτοιο δεν έγινε επί της ουσίας ποτέ.

Οι γενικοί διοικητές και ανώτατοι άρχοντες που φτάνουν στη Χίο φαίνεται να προσπαθούν, στην αρχή τουλάχιστον, να ευνοήσουν το κλίμα διαλλακτικότητας που προσπαθεί να εφαρμόσει η Αριστερά και αντιλαμβάνονται το ρόλο και την επιρροή της στην τοπική κοινωνία.

Λίγες μέρες μετά φτάνει στο νησί ο αντιπρόσωπος της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας και διοικητής νήσων Αιγαίου (Γ. Μπουρδάρας). Η σημασία της στιγμής για το νησί και οι προσδοκίες που υπήρχαν για μια νέα αρχή από το σύνολο του χιακού λαού είναι μεγάλες. Μία ευχή βρίσκεται στα στόματα όλων, διορατική εις το αντίθετο όμως, για το μέλλον: «Βάλε πάνω

---

26. «Καθοδηγητική στήλη. Η Λερναία Ύδρα», *Πρωτοπόρος*, 16 Σεπτεμβρίου 1944.

27. *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, τ. 8, «Η εμπόλεμη Ελλάδα, 1940-1949».

28. «ΕΛΑΣ Χίου, Ανακοίνωση», *Πρωτοπόρος*, 27 Σεπτεμβρίου 1944.

29. «Ο λαός νικά», *Πρωτοπόρος*, 27 Σεπτεμβρίου 1944.

από πρόσωπα, γνωριμίες και τζάκια ΤΗ ΜΕΓΑΛΗ ΥΠΟΘΕΣΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ, να ξαναγεννηθή ΚΑΙ ΝΑ ΓΙΝΗ ΚΥΡΙΟΣ ΤΩΝ ΤΥΧΩΝ ΤΟΥ». ³⁰

Η λογική του σταδιακού παραγκωνισμού οποιασδήποτε υπάρχουσας αρχής του ΕΑΜ Χίου, σε οποιονδήποτε τομέα και φορέα, αρχίζει επί των ημερών του Γ. Μπουρδάρα να εφαρμόζεται με μεγάλη επιτυχία. Μέλη επισιτιστικής επιτροπής παραιτούνται ως ένδειξη διαμαρτυρίας, φοβούμενα τις συνέπειες που ίσως θα επέσυρε η ύπαρξη του ονόματός τους σε αποφάσεις που λαμβανόταν ερήμην τους. Πέφτουν όμως έτσι στην παγίδα της σταδιακής εκκαθάρισης των επιτροπών από τα αριστερά στοιχεία. ³¹

Τα Δεκεμβριανά ξεσπούν, και στη Χίο σημειώνονται απεργιακές κινητοποιήσεις συμπαράστασης στο λαό της Αθήνας. ³² Η κατάσταση εκτραχύνεται, προσωρινά όμως, και στο νησί, με αντεγκλήσεις μεταξύ αριστερών και μη εφημερίδων. ³³

Το κλίμα ταραζεται για άλλη μια φορά, μιας και φτάνουν στη Χίο τα γεγονότα που λαμβάνουν χώρα στη Σάμο ³⁴ και αφορούν την αυτοδυναμία που αναπτύσσει το ΕΑΜ Σάμου ³⁵ καθώς και τις συλλήψεις μελών του, τα οποία μεταφέρονται στη Χίο για να φυλακιστούν. ³⁶

Οι διαδικασίες που χρησιμοποιούν οι αρχές, ο αντιεαμικός Τύπος και γενικότερα οι αντιπολιτευόμενοι τον εαμικό συνασπισμό, ποικίλουν σε εμπνευση και σχεδιασμό. Από επιτάξεις και καταστροφές των γραφείων των αριστερών οργανώσεων, μνύσεις κατά του αριστερού Τύπου με στόχο την οικονομική εξουθένωση, ³⁷ συλλήψεις, διαρκείς έρευνες, ³⁸ απηνείς διωγμούς και ξυλοδαρμούς μέχρι και, περιορισμένης έκτασης, δολοφονίες, συνθέτουν το σκηνικό. ³⁹ Η Αριστερά αντιδρά με όποια νόμιμα μέσα διαθέτει, όπως επιτροπές διαμαρτυρίας, πορείες, καταγγελτικές επιστολές και διαβήματα, τα όποια προσκρούουν στην αδιαφορία των εκάστοτε φορέων.

Τον Ιανουάριο του 1946 κάνει την εμφάνισή του το αντίπαλο, ιδεολογικά, δέος, με τη γενεσιουργό πράξη της Εθνικής Οργάνωσης Χίου (ΕΟΧ).

30. «Η ελεύθερη Χίος χαιρετίζει [...]», *Πρωτοπόρος*, 27 Σεπτεμβρίου 1944.

31. «Δημοκρατικός τρόπος διοίκησης [...]», *Πρωτοπόρος*, 2 Νοεμβρίου 1944.

32. «Οι εργαζόμενοι της Χίου [...]», *Πρωτοπόρος*, 8 Δεκεμβρίου 1944.

33. «Μερικοί Χιώτες πατριδοκάπηλοι [...]», *Εμπρός* [Όργανο Περιφερειακής Επιτροπής Χίου (ΚΚΕ)], 13 Δεκεμβρίου 1944, *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000*, ό.π.

34. «Ποιοι είναι οι ταραξίες», *Εμπρός*, 26 Δεκεμβρίου 1944.

35. Θάλεια Ζαΐμη, *Ο Ιπποκράτης Ζαΐμης και η εποχή του*, Απόπλους, 2004.

36. «Οι ενέργειες του εργαζόμενου κόσμου [...]», *Εμπρός*, 22 Δεκεμβρίου 1944.

37. «Φασιστικές ενέργειες με άλλο τρόπο», *Εμπρός*, 2 Μαρτίου 1945.

38. «Τοπικά ζητήματα», *Εμπρός*, 27 Φεβρουαρίου 1945.

39. «Η Σκλαβιά ξαναζει [...]», *Πρωτοπόρος*, 7 Ιανουαρίου 1945. Βλ. και «Αγωνιστές του λαού [...]», *Εμπρός*, 23 Ιανουαρίου 1945.

Είχε πρόεδρο τον Παναγιώτη Σπανούδη και γραμματέα τον δικηγόρο Κίμωνα Πυργάρη. Ξεκίνησε περισσότερο σαν ένα κέντρο ιδεολογικής κατεύθυνσης και λιγότερο σαν ένας οργανωτικός μηχανισμός πρακτικής εφαρμογής.⁴⁰ Αναλαμβάνει άμεσα δράση, με άρθρο που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Προοδευτική* στις 15 Ιανουαρίου 1945, με το οποίο ο Κίμων Πυργάρης πληροφορούσε το λαό της Χίου πως «το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο και τον ΕΛΑΣ τα οργάνωσαν και τα υπέθαλψαν οι Γερμανοί».⁴¹ Το ΕΑΜ σπεύδει να καταγγείλει τις πρακτικές και τους στόχους της οργάνωσης.

Τις μέρες που ακολουθούν, οι αντεγκλήσεις μεταξύ του ΕΑΜ και της ΕΟΧ εντείνονται και το ΚΚΕ Χίου εκδίδει διακήρυξη στην οποία κατηγορεί την ΕΟΧ για τη δράση της και για τους σκοπούς της. Την Κυριακή 27 Ιανουαρίου ένα συλλαλητήριο πρόκειται να λάβει χώρα, και φαίνεται πως η ΕΟΧ σκοπεύει να φέρει κόσμο από τα χωριά ώστε να ενισχύσει τη διασπαστική της παρουσία και να παρουσιάσει τον εαυτό της ως οργάνωση με μεγάλη απήχηση στο λαό. «Ανεπίσημες πληροφορίες αναφέρουν ότι πρόκειται να διατεθούν αυτοκίνητα της στρατιωτικής διοίκησης για να μεταφέρει η ΕΟΧ τους ανθρώπους της από τα χωριά [...]».⁴² Άλλη μία κίνηση που εκείνες τις μέρες φέρεται να κάνει η ΕΟΧ ώστε να προσελκύσει κόσμο στο πλευρό της είναι η συμμετοχή μελών της σε συνέλευση του Ελληνοαγγλικού Συνδέσμου. Όπως μάλιστα σημειώνει η εφημερίδα, κάτι τέτοιο είναι έξω από τη γραμμή πλεύσης που ο σύνδεσμος είχε χαράξει.

Παράλληλα ο νομάρχης Χίου διαδίδει ότι με εντολή που έχει από την Αθήνα θα αρχίσει το ξεκαθάρισμα των αριστερών στελεχών από τις δημόσιες υπηρεσίες, πράγμα που προκαλεί μια αναμενόμενη αναστάτωση στους κόλπους της Αριστεράς.⁴³

Σ' αυτούς πάντως τους πέντε πρώτους μήνες (Οκτώβριος 1944 - Φεβρουάριος 1945) που ακολούθησαν την εικοσαήμερη άσκηση της εξουσίας από τη Νομαρχιακή Επιτροπή του ΕΑΜ, αν εξαιρέσουμε τους φραστικούς διαξιφισμούς μέσα από τα δημοσιογραφικά όργανα, και παρά τα κάποια σποραδικά κρούσματα αυθαιρεσίας, η κατάσταση ήταν σχετικά ήρεμη στο νησί.

Ο γενικός διοικητής, προσπαθεί, στους μήνες αυτούς, με προσεγγμένες κινήσεις, να εδραιώσει στο νησί την κυβερνητική εξουσία. Σε αυτή τη γραμμή πλεύσης, προβαίνει σε διάφορες διοικητικού χαρακτήρα αλλαγές με όχι και τόσο δημοκρατικές διαδικασίες:

40. «Μαυραγορίτικη Ένωση Χίου», *Πρωτοπόρος*, 10 Ιανουαρίου 1945.

41. «Μια απάντηση», *Πρωτοπόρος*, 24 Ιανουαρίου 1945.

42. «Κρυπτοφασισμός», *Εμπρός*, 27 Ιανουαρίου 1945.

43. *Ο.π.*

1) Στα μέσα του Δεκέμβρη απομακρύνθηκε ο αναδιορισμένος νομάρχης Νίκος Κούρασης και στη θέση του διορίστηκε ο δικηγόρος Σωτήρης Σταματιάδης, που προερχόταν από το στενό περιβάλλον του πρωθυπουργού.

2) Στα μέσα Ιανουαρίου ο νέος νομάρχης έπαψε, στο δήμο της Χίου, τον εαμικό δήμαρχο Απόστολο Αμύγδαλο και στη θέση του διόρισε τον δικηγόρο Γιάννη Παϊδούση.

3) Στα μέσα Φεβρουαρίου ο νέος νομάρχης έπαψε την εκλεγμένη διοίκηση του Εργατικού Κέντρου Χίου και στη θέση της διόρισε προσωρινή διοίκηση από συνδικαλιστές της προτίμησής του.

4) Προς το τέλος του ίδιου μήνα έγινε η αντικατάσταση και του ίδιου του γενικού διοικητή Νήσων Αιγαίου από την κυβέρνηση Πλαστήρα, που διόρισε σ' αυτή τη θέση τον Παντελή Ροζάκη.⁴⁴

Στο νησί, λοιπόν, φτάνει ο νέος γενικός διοικητής Νήσων Αιγαίου και ο *Πρωτοπόρος* γράφει για τις προσδοκίες που η έλευση αυτή γεννά: την ειρηνική συμβίωση, την επίλυση των προβλημάτων του λαού της Χίου και τη σωστή διοίκηση.

Η άφιξη αυτή γεννά νέες ελπίδες,⁴⁵ και τα τοπικά αριστερά έντυπα δεν χάνουν την ευκαιρία να δηλώσουν την αντίθεσή τους προς την ακατάπαυστη προκλητικότητα της χωροφυλακής και προβάλλουν το αίτημα για πλήρη αντικατάστασή της από την εθνοφυλακή.⁴⁶

Λίγες μέρες μετά, ο αντιεαμικός Τύπος κυκλοφορεί με δημοσιεύματα που αναφέρουν εύρεση κρυμμένων όπλων που δεν είχαν παραδοθεί όπως προέβλεπε η συμφωνία της Βάρκιζας. Με αυτό το πρόσχημα ξεκινά μια σειρά συλλήψεων.

Συγκεκριμένα, στις 28 Μαρτίου 1945, ο *Πρωτοπόρος*, σε άρθρο του με τίτλο «ΜΙΑ ΝΕΑ ΠΑΡΑΝΟΜΙΑ. Χωρίς λόγο και χωρίς ένταλμα πιάστηκαν χθες βράδυ οι σγ. Κουβελάς και Κατσόγιαννος», αναφέρει τη σύλληψη ηγετικών εαμικών στελεχών χωρίς κάποια αιτιολογία, με προφανή σκοπό τον αποκλεισμό του κινήματος, «δίκως ένταλμα σύλληψης, χωρίς καν κατηγορία παρά με μια αυθαίρετη εντολή της Γενικής Διοίκησης Χίου».⁴⁷

Ακολουθούν συλλαλητήρια με τη συμμετοχή πλήθους κόσμου που ζητά

44. Νίκος Χαρτουλάρης, *Η Χίος στα χρόνια της κατοχής και του εμφύλιου*, ό.π.

45. «Ο νέος Γενικός Διοικητής», *Πρωτοπόρος*, 4 Μαρτίου 1945.

46. «Χωροφυλακή και... ταραξίες», *Εμπρός*, 13 Μαρτίου 1945.

47. «Προς [...]», *Πρωτοπόρος*, 1η Απριλίου 1945.

την αποφυλάκιση των κρατουμένων και τη δίκαιη μεταχείρισή τους.⁴⁸ Το ΕΑΜ, βλέποντας ευρεία τη συμμετοχή του κόσμου, ανάμεσα στους οποίους υπήρχαν και αρκετοί που ιδεολογικά δεν συμφωνούσαν με την επίσημη γραμμή του, άδραξε την ευκαιρία για να τείνει χείρα συμφιλώσης, για ακόμη μια φορά, προς όλους τους πολιτικούς χώρους του νησιού.

Οι διαδηλώσεις φέρνουν το επιθυμητό αποτέλεσμα. «Δεν είναι όμως η εαμική παράταξη μονάχα που ικανοποιήθηκε απ' την απόλυση των στελεχών της· είναι το σύνολο σχεδόν του λαού που στην θρασύτατη αυτήν ενέργεια είδε να καταπατούνται οι δημοκρατικές ελευθερίες και να μπαίνουν σε εφαρμογή φασιστικές μέθοδες μεταχείρισης των πολιτών, είναι η αποκατάσταση της νομιμότητας, η επικράτηση της δικαιοσύνης απέναντι στην αδικία, ο θρίαμβος της Ηθικής, που γέμισαν ικανοποίηση τα πλατεία στρώματα του Χιώτικου λαού. Και εδώ πρέπει να τονιστεί η θαρραλέα στάση των λειτουργών της Δικαιοσύνης στον τόπο μας, που πραγματικά κρίνοντας σύμφωνα με τη συνείδησή τους και τους Νόμους έδωσαν τη λύση αυτή, παρά τις πιέσεις και τους εκβιασμούς που εξασκήθηκαν από πολλές πλευρές».⁴⁹ Είναι μια νίκη του λαού, πύρρειος όμως.

Το Μάιο αρχίζουν να φτάνουν στο νησί οι πρώτοι Μεσανατολίτες⁵⁰ (θα συνεχίσουν να έρχονται ως το Δεκέμβριο του 1945) από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, γεγονός που θα δώσει νέα ώθηση στο κίνημα του ΕΑΜ και νέα δυναμική. Θα ταράξει επίσης όλους τους αντιεαμικούς κύκλους, που βλέπουν τις ισορροπίες να αλλάζουν εις βάρος τους.

Τα έντυπα του ΕΑΜ Χίου, λίγους μόλις μήνες μετά την απελευθέρωση, είχαν ξεκινήσει να κάνουν αναφορές στους έγκλειστους αριστερούς στρατιώτες (λόγω της ένταξής τους στην ΑΣΟ⁵¹ των κινημάτων που έλαβαν χώρα

---

48. «Οι κρατούμενοι [...]», *Εμπρός*, 3 Απριλίου 1945.

49. «Νίκη του λαού [...]», *Εμπρός*, 6 Απριλίου 1945.

50. Βασίλης Νεφελούδης, *Η Εθνική Αντίσταση στη Μέση Ανατολή*, Θεμέλιο, Αθήνα 1981. Βλ. και Βαγγέλης Χατζηπαγγελής, *Το όγδοο τάγμα: σελίδες ημερολογίου, 1940-1945*, ό.π.

51. Αντιφασιστική Στρατιωτική Οργάνωση. Τον Οκτώβριο του 1941 ιδρύθηκε η ΑΣΟ από κομμουνιστές εξόριστους ή φυλακισμένους που είχαν δραστηριοποιηθεί στην περίοδο του Μεσοπολέμου κυρίως, και οι οποίοι, με έναν τρόπο, ανατρέπουν σταδιακά την κρατούσα κατάσταση. Σαν κύριο στόχο είχαν την ενδυνάμωση της αριστερής παρουσίας στο στράτευμα ενόψει της επιστροφής τους στην Ελλάδα. Αντίστοιχες οργανώσεις είχαμε και στο ναυτικό και στην αεροπορία. Βασικό και πρωταρχικό τους μέλημα είναι η έκδοση εντύπων με τις θέσεις και τα όσα διακήρυσσαν. Σιγά σιγά οι κομμουνιστικοί πυρήνες εντός του στρατεύματος αναπτύχθηκαν και έφτασαν σε τέτοιο βαθμό, ώστε να κυριαρχούν ιδεολογικά στο στράτευμα.

στο στρατεύμα) στα στρατόπεδα συγκέντρωσης στην Αφρική. Ανάμεσά τους βρίσκονται και πολλοί Χιώτες, των οποίων την επιστροφή ζητούν άμεσα. Ο *Πρωτοπόρος*, με άρθρο που δημοσιεύεται στις 17 Νοεμβρίου του 1944, αναφέρεται σε δηλώσεις Παπανδρέου για αποφυλάκιση των Μεσανατολιτών και επιστροφή τους στις πατρίδες τους. Όμως, στην πραγματικότητα, η Χίος θ' αργήσει ακόμα να δει τα παιδιά της. Σχετικό είναι άρθρο της ίδιας εφημερίδας, με ημερομηνία δημοσίευσης την 21η Νοεμβρίου του 1944, το οποίο αναφέρεται στις παρήγορες δηλώσεις της κυβέρνησης, επισημαίνει όμως ότι δεν αρκεί μόνο η απελευθέρωση των κρατουμένων Ελλήνων πολεμιστών, αλλά το βασικό είναι ο επαναπατρισμός τους. Σημειώνει δε τη χρησιμότητα ενός τέτοιου σώματος στην εν γένει άμυνα της χώρας.

Έναν περίπου μήνα αργότερα, και συγκεκριμένα στις 31 Δεκεμβρίου του 1944, αρχίζουν τα πράγματα να γίνονται πιο ξεκάθαρα αναφορικά με την διαδικασία της επιστροφής των Μεσανατολιτών.

Ο *Πρωτοπόρος* μάς μεταφέρει μια σειρά από γεγονότα τα οποία διαδοχικά μπαίνουν ως προσκόμματα στην επιστροφή των Μεσανατολιτών στην Ελλάδα. Ένα δαιδαλώδες διπλωματικό παρασκήνιο και συμφωνίες της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας με τους Άγγλους συμμάχους κάτω απ' το τραπέζι συνθέτουν το σκηνικό της περιόδου αναφορικά με τους αντιφασίστες της Μέσης Ανατολής.

Την άνοιξη του 1945 οι Μεσανατολίτες αρχίζουν σταδιακά να επιστρέφουν. Από το *Εμπρός* της 25ης Μαΐου 1945 διαβάζουμε τα τεκταινόμενα της υποδοχής τμήματος των Μεσανατολιτών, με τις αρχές να τους υποδέχονται με επιφύλαξη και με το μεγαλύτερο μέρος του λαού να τους επευφημεί.

Είναι γεγονός πως η επιστροφή ενός τόσο μεγάλου αριθμού ανδρών, που είχαν εγκλειστεί για τα πολιτικά τους πιστεύω και για την όλη τους στάση στα σύρματα, σήμανε μια αλλαγή του πολιτικού σκηνικού και των συσχετισμών στο νησί, με περαιτέρω ενίσχυση της Αριστεράς, απ' όσους τουλάχιστον θέλησαν να ενταχθούν στο συνασπισμό του ΕΑΜ.

Τα εαμικά έντυπα αφήνουν σαφείς υπόνοιες για την στάση των αρχών. Ο αέρας που έδωσε αυτή η επιστροφή στην Αριστερά είναι σαφής μέσα από το κείμενο. «Ο ερχομός τους στο νησί μας ανοίγει μια καινούρια περίοδο λαϊκών αγώνων για το θρίαμβο της αληθινής Δημοκρατίας και την πραγματική απελευθέρωση του Χιώτικου λαού»,⁵² σημειώνει με νόημα ο συντάκτης του άρθρου της εφημερίδας *Εμπρός*.

Τα προβλήματα όμως δεν αργούν να κάνουν την εμφάνισή τους, με κω-

52. *Εμπρός*, 8 Ιουνίου 1945.

ροφύλακες ή πρόεδρους κοινοτήτων που αρνούνται να δώσουν τα πιστοποιητικά που απαιτούνται για να πάρουν τα επιδόματα που δικαιούνται οι Μεσανατολίτες απολυθέντες, με αποτέλεσμα να γίνουν αιτία για διαμάχες που ευτυχώς δεν έλαβαν μεγάλη έκταση.

Επίσης, οι Μεσανατολίτες, εκτός από την καχυποψία των εργοδοτών λόγω της στάσης τους στο κίνημα της ΑΣΟ, έχουν να αντιμετωπίσουν και την ολοένα αυξανόμενη ανεργία που μαστίζει το νησί: «Με το φτάσιμο των προσφύγων και την απόλυση των εφέδρων Μέσης Ανατολής, ο αριθμός των ανέργων διαρκώς μεγαλώνει».⁵³

Δεν είναι όμως μόνο οι επιστρέψαντες έγκλειστοι στα στρατόπεδα συγκέντρωσης που αντιμετωπίζουν δυσχέρειες αλλά και όσοι έχουν επιστρέψει από την Κύπρο, όπου όσοι δεν κατατάχθηκαν στον ελληνικό στρατό, καθώς και τα γυναικόπαιδα, είχαν ως επί το πλείστον φιλοξενηθεί σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους και σε σπίτια Ελλήνων.

Επανερχόμενοι στην κανονική, χρονικά, ροή των γεγονότων και στο Σεπτέμβριο του 1945, βλέπουμε την αυθαιρεσία των αρχών, οι οποίες, παρά το ότι η ΕΠΟΝ ήταν αναγνωρισμένη για τη δράση της, και μάλιστα με επίσημο καταστατικό, προχωρούν στο κλείσιμο των γραφείων της χωρίς καμία ουσιαστική δικαιολογία.⁵⁴

Στις 18 Σεπτεμβρίου δημοσιεύονται τα αποτελέσματα των εκλογών στο Εργατικό Κέντρο Χίου ανά σωματείο και ο ΕΡΓΑΣ, με ελάχιστες εξαιρέσεις, πετυχαίνει καθαρές νίκες, κάτι που δείχνει το αξιόλογο πλειοψηφικό ρεύμα που η παράταξη έχει, παρά τη νοθεία που υπήρξε. Ειδικά στα καίρια και μαζικότερα εργατικά συνδικάτα, όπως τα παρεμφερή με την υπόδηση καθώς και των ναυτεργατών, η επικράτηση είναι ολοκληρωτική.⁵⁵

Σε ένα άλλο μέτωπο, για το οποίο το ΕΑΜ βαλλόταν διαρκώς από τους ανταγωνιστές του, αυτό των επιλεκτικών εκτελέσεων την περίοδο της Κατοχής, σημειώνεται μια νέα εξέλιξη, καθώς οι υπεύθυνοι του Στρατηγείου Μέσης Ανατολής για τα νησιά του Αιγαίου παραδέχονται ότι αυτές διενεργήθηκαν κατ' εντολήν τους.⁵⁶

Το Νοέμβριο, μήνα της κυβερνητικής αλλαγής, οι κατηγορούμενοι για στάση από τις 10 Ιουνίου 1945 έχουν αρχίσει ν' αποφυλακίζονται. Στις 10 του ίδιου μήνα αποφυλακίζεται ο διατελέσας δήμαρχος Χίου κατά την απελευ-

---

53. *Εμπρός*, 26 Σεπτεμβρίου 1945.

54. «Το κλείσιμο των γραφείων μας», *Εμπρός*, 1η Σεπτεμβρίου 1945.

55. «Νίκες του ΕΡΓΑΣ [...]», *Πρωτοπόρος*, 18 Σεπτεμβρίου 1945.

56. «Το φως της αλήθειας», *Εμπρός*, 26 Σεπτεμβρίου 1945.

θέρωση Απόστολος Αμύγδαλος. Ο *Πρωτοπόρος* συνεχίζει, στο άρθρο του που αναγγέλλει την απελευθέρωσή του, να ζητά την απελευθέρωση και των υπολοίπων, που με τη γνωστή μέθοδο των αναβολών των δικών συνεχίζουν να κρατούνται. Χαρακτηριστικός ο τίτλος του *Πρωτοπόρου* για το θέμα αυτό, ένα μήνα αργότερα, στις 18 Δεκεμβρίου 1945, στην πρώτη σελίδα: «ΜΙΣΟ ΧΡΟΝΟ ΠΡΟΦΥΛΑΚΙΣΜΕΝΟΙ ΑΠΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΑΙ ΑΝΤΕΘΝΙΚΟ ΠΑΘΟΣ».

Αυτή τη χρονική περίοδο, παρά το γεγονός ότι η νέα κυβέρνηση του Θεμιστοκλή Σοφούλη υποσχόταν την εξουδετέρωση της τρομοκρατίας, όλα έδειχναν πως η ένταση στο νησί δεν θα είχε αίσια κατάληξη.

Μια συμπλοκή λαμβάνει χώρα σ' ένα καφενείο, στο Κάστρο της Χίου, το βράδυ της Τρίτης 20 Νοεμβρίου, με αποτέλεσμα οι θαμώνες του καφενείου που αμύνθηκαν σε επίθεση «αγνώστων» να συλληφθούν. Ήταν η πρώτη σοβαρή εκδήλωση ενάντια στην ησυχία του νησιού με στόχο την κάμψη του φρονήματος των επαναπαρισθέντων Μεσανατολιτών.

Παρά τις συνεχιζόμενες προσπάθειες εκδίωξης της Αριστεράς από κάθε κοινωνικοπολιτική δραστηριότητα του νησιού, το ίδιο το ΕΑΜ δεν παύει να πιστεύει πως υπάρχει λύση για ειρηνική συμβίωση και να προσπαθεί προς αυτή την κατεύθυνση. «Αντιπροσωπεία της διακομματικής του ΕΑΜ, από τους συναγ. Κοκκαλιάδη, Στρουμπή, Μαυρογιάνη και Μαγγανά, επισκέφτηκε προχτές το γραφείο του Νομάρχου και του εξέθεσε τις απόψεις του ΕΑΜ για τη νέα φάση της πολιτικής κατάστασης του τόπου για την αποκατάσταση ισοπολιτείας, τάξης, ησυχίας ακομμάτιστης συμπεριφοράς των κρατικών οργάνων και ζήτησε να καταβληθούν δραστήριες ενέργειες για την άμεση ανακούφιση του λαού».⁵⁷

Το θερμότερο επεισόδιο της περιόδου σημειώθηκε με αφορμή την αντίδραση των κατοίκων ενός προσφυγικού συνοικισμού της Χίου. Οι κάτοικοί του αντέδρασαν στην παρουσία δυνάμεων της χωροφυλακής, οι οποίες είχαν μεταβεί στην περιοχή με στόχο να κάνουν συλλήψεις. Η χωροφυλακή δεν μπορούσε ν' αφήσει το γεγονός αυτό να περάσει ανεκμετάλλευτο. Τα πράγματα χειροτερεύουν και το κλίμα οξύνεται ακόμη περισσότερο. Το πρώτο αίμα αθώων πολιτών χύνεται και στη Χίο, με δράστη χωροφύλακα, ο οποίος πυροβολεί μέσα σε συγκεντρωμένο πλήθος. Η οργή ξεχειλίζει για τους δράστες. Η Ασφάλεια Χίου δολοφονεί δύο Μεσανατολίτες που προ ολίγου καιρού είχαν επιστρέψει στο νησί με πρόσχημα ότι τραγουδούσαν αντεθνικά άσματα.⁵⁸

Την επομένη, στην κηδεία των δυο δολοφονηθέντων, πλήθος κόσμου

57. «Αντιπροσωπεία του ΕΑΜ στις Αρχές», *Εμπρός*, 30 Νοεμβρίου 1945.

58. «Να συλληφθούν οι δολοφόνοι», *Εμπρός*, 18 Ιανουαρίου 1946.

συμμετέχει μαζικά στο πένθος των οικογενειών διαδηλώνοντας έτσι ενάντια στην αυθαιρεσία των τοπικών αρχών.⁵⁹

Προκειμένου μάλιστα να ρίξει στάχτη στα μάτια, η χωροφυλακή προσπαθεί να στρέψει την προσοχή αλλού και ετοιμάζεται να κατηγορήσει το ΕΑΜ Χίου πως προετοιμάζει ταραχές.

Εν τω μεταξύ από την Αθήνα φτάνει η είδηση ότι «ο συνασπισμός του ΕΑΜ σε διακοίνωσή του τονίζει ότι η κυβερνητική διαβεβαίωση για επαλήθευση των εκλογικών καταλόγων, ύστερα από την οποία το ΕΑΜ διέκοψε την αποχή, δεν εξεπληρώθη [...] Ύστερα απ' όλα αυτά, η Κ.Ε. του ΕΑΜ δηλώνει και πάλι ότι θα εξαρτήσει τη συμμετοχή του ΕΑΜ στις εκλογές από την πραγματοποίηση των προϋποθέσεων εκείνων που θα συντελέσουν στη σύνταξη πραγματικά γνησίων καταλόγων και στη διεξαγωγή ελευθέρων, γνησίων και αδιάβλητων εκλογών».⁶⁰

Παρά ταύτα, στις εκλογές που εκείνη την περίοδο γίνονται στα εργατικά σωματεία ο ΕΡΓΑΣ παντού επικρατεί παμπηφεί. Το πλειοψηφικό ρεύμα που έχει είναι ιδιαίτερα ισχυρό και πολυάριθμο. Τα σωματεία και το ποιος θα 'χει την ηγεσία τους ήταν ένας πολύ νευραλγικός και κρίσιμος χώρος. Για δεύτερη φορά, στις προσυνοδικιακές εκλογικές συνελεύσεις που έγιναν την άνοιξη του 1946, εκλέχτηκαν σ' όλα τα σωματεία, με πλειοψηφία που ξεπέρασε το 90%, διοικήσεις από τους εκπρόσωπους του ΕΡΓΑΣ, δηλαδή της αριστερής συνδικαλιστικής παράταξης. Ένας αναλυτικός πίνακας που δημοσιεύτηκε στον *Πρωτοπόρο* της 23ης Μαρτίου 1946 για τα ως εκείνη τη μέρα αποτελέσματα στα 20 σωματεία που είχαν κάνει εκλογές, δίνει 826 ψήφους υπέρ του ΕΡΓΑΣ σε σύνολο 891 ψήφων, δηλαδή το 92,8%, πράγμα πολύ σημαντικό αν αναλογιστούμε το κλίμα των ημερών επί των οποίων διεξάγονται οι εκλογές. Οι τοπικές αρχές καθαίρεσαν την εκλεγμένη διοίκηση του Εργατικού Κέντρου Χίου και διόρισαν άτομα της εμπιστοσύνης τους.

Στις 31 Μαρτίου διενεργούνται οι εκλογές (από τις οποίες το ΕΑΜ απείχε),⁶¹ που έστειλαν πέντε αντιπροσώπους από τη Χίο στην ελληνική Βουλή. Οι διάφορες παρατάξεις προσπαθούν, προς ίδιον όφελος, να πολώσουν το κλίμα, δεν χάνουν την ευκαιρία να επισημαίνουν ότι η ψηφοφορία είναι υποχρεωτική και πως θα υπάρξουν κυρώσεις σε αυτούς που δεν θα συμμετάσχουν. Η αποχή στις περισσότερες περιοχές είναι πολύ μεγάλη, συνέπεια όχι μόνο της αποχής που το ΕΑΜ κήρυξε άλλα και της ελλιπούς συμπλήρω-

---

59. «Η κηδεία των θυμάτων», *Εμπρός*, 18 Ιανουαρίου 1946.

60. «Το ΕΑΜ θα απόσχει από νόθες εκλογές», *Εμπρός*, 6 Φεβρουαρίου 1946.

61. Φίλιππος Ηλιού, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος. Η εμπλοκή του ΚΚΕ*, Θεμέλιο, Αθήνα 2005.

σης των καταλόγων.⁶² Ο συνολικός αριθμός αυτών που ήταν γραμμένοι στους εκλογικούς καταλόγους της Χίου έφτανε τότε τους 31.130 ψηφοφόρους, που σύμφωνα με τους ισχυρισμούς της Νομαρχίας ήταν και συμπληρωμένοι και ξεκαθαρισμένοι. Έτσι η Αριστερά λογικά κατέληγε στο συμπέρασμα πως ή η αποχή ήταν πολύ μεγάλη ή οι κατάλογοι δεν εξασφάλισαν την ανόθευτη χρησιμοποίησή τους. Η νοθεία και η τρομοκρατία ήταν, όπως και σε όλη την Ελλάδα, απερίγραπτη, απροκάλυπτη και εφευρετικότερη.⁶³

Ακολουθεί το δημοψήφισμα για την επάνοδο του βασιλιά, όπου και πάλι το κλίμα γίνεται τεταμένο. Την επιστροφή παρουσιάστηκε να ζητά με την ψήφο του το 55% των ψηφοφόρων (9.438 σε σύνολο 17.130 ψηφοδελτίων που καταμετρήθηκαν), αποτέλεσμα που δεν ικανοποίησε ιδιαίτερα τους «εθνικόφρονες» του νησιού. Η νοθεία και οι συν αυτή πρακτικές είχαν ξανά την τιμητική τους.⁶⁴

Μετά τα του δημοψηφίσματος, η ζωή στη Χίο επανέρχεται στους πρότερους ρυθμούς της. Η αστυνομική αυθαιρεσία συνεχίζεται και οι στόχοι των χωροφυλάκων διευρύνονται.

Οι μέρες της «νόμιμης» λειτουργίας των οργανώσεων και της «ελεύθερης» κυκλοφορίας των εφημερίδων της Αριστεράς ήταν πια μετρημένες. Τα τελευταία φύλλα που κυκλοφορούν τυπώνονται σε αυτοσχέδιο τυπογραφείο, εγκατεστημένο σε υπόγεια δεξαμενή συλλογής νερού. Οι διαδοχικές μηνύσεις κατά των υπευθύνων του εαμικού Τύπου είχαν οδηγήσει τους περισσότερους στην παρανομία. Οι καθημερινές έρευνες στα σπίτια των στελεχών οδηγούσαν στο ίδιο αποτέλεσμα.

Η στάση των αρχών είναι αδιάλλακτη, με αποκορύφωμα τον νομάρχη Αντώνη Σβώκο, που δεν διστάζει να καταταγεί στην χωροφυλακή ώστε να έχει την ευκαιρία να καταδιώξει μόνος του τους κομμουνιστές του νησιού.

Το επόμενο άρθρο από το *Εμπρός*, και ένα από τα τελευταία της εφημερίδας, παρατίθεται σε μεγάλο μέρος του για να αναδειχτεί η σημασία του. Είναι γραμμένο από τον Μιχάλη Βοριά. Δημοσιεύεται στις 24 Νοεμβρίου του 1947, λίγους μήνες μόλις πριν από την ένοπλη σύγκρουση. Αφού πρώτα κάνει μια μακροσκελή εισαγωγή για τα τεκταινόμενα στην υπόλοιπη Ελλάδα, μιλά για τη Χίο και τείνει χείρα συμφιλίωσης για μια ακόμα φορά και μια σπαρακτική κραυγή αγωνίας για το μέλλον της νησιάς στο νησί. Όμως κρύβει τη δυναμική μιας ένοπλης αντίδρασης αν δεν αλλάξει σύ-

62. «Τα αποτελέσματα των εκλογών», *Εμπρός*, 3 Απριλίου 1946.

63. Νίκος Χαρτουλάρης, *Η Χίος στα χρόνια της κατοχής και του εμφύλιου*, ό.π.

64. «Ουσιαστικός νικητής [...]», *Εμπρός*, 4 Σεπτεμβρίου 1946.

ντομα η κατάσταση. Το ΕΑΜ Χίου φαίνεται έτοιμο να περάσει από την άμυνα στην επίθεση. Ας παρακολουθήσουμε το απόσπασμα.

ΑΦΙΕΡΩΜΕΝΟ ΣΤΟΥΣ ΕΘΝΙΚΟΦΡΟΝΕΣ

[...] ΟΧΙ. Τον ένοπλο αγώνα στο νησί μας δεν πρόκειται να τον οργανώσουν ούτε οι Αντάρτες από την Ικαρία –διαπιστώθηκε ότι οι περίφημοι Αντάρτες από την Ικαρία ήταν τούρκικοι τράγοι, σύμμαχοί τους δηλ., κι όχι δικοί μας– ούτε ο Ανδριώτης με το Λίναρδη, που βασανίστηκε βδομάδες τώρα στην Ασφάλεια και κάνει αιμοπύσεις για να ομολογήσει κάτι το ανύπαρκτο, ούτε οι πολιτικές οργανώσεις, ούτε οι καταδικωμένοι δημοκρατικοί.

Τον ένοπλο αγώνα θα τον δημιουργήσουν αυτοί οι ίδιοι και στρατολόγοι του αντάρτικου θα γίνουν αυτοί με την εγκληματική τους ταχτική. Και να γιατί:

Γιατί τα κραυγαλέα συνθήματα «σκοτώστε τους δημοκρατικούς», συνθήματα «σκοτώστε τους Μεσανατολίτες» –καρφί στα μάτια τους είναι τα παλικάρια που πρώτα ξεσκεπάσανε το νεοφασισμό– «οίκτος κανένας στους εαμβούλγαρους» (ξέφτισε πια κι αυτό το σύνθημα), τα συνθήματα που ρίχνονται στα χωριά της υπαίθρου και μέσα στους κινηματογράφους της πόλης ή στην πλατεία του Βουνακίου από το πιο υπεύθυνο πρόσωπο, τον νομάρχη, τον νομάρχη που αδιαφορεί για την πείνα, την ανεργία και γενικά την εξαθλίωση του τόπου και μονάχα ενδιαφέρεται πώς θα χτυπήσει τους «εαμβούλγαρους». Αν αυτά τα συνθήματα –ρωτούμε όλο το λαό του νησιού, και αριστερούς και δεξιούς– μεταβληθούν σε πράξη, τι θα πρέπει να κάμουν οι Δημοκρατικοί;

Αν το μίσος και τα εμπρηστικά κηρύγματα του Δεσπότη, που εκτοξεύονται ενάντια στους «εαμβούλγαρους» μέσα από τις εκκλησιές, μέσα δηλαδή από τους τόπους της αγάπης και της αδελφότητας, αν όλο αυτό το συκοφαντικό δηλητήριο που χύνεται από το στόμα του «κήρυκα της Χριστιανικής αγάπης» πιάσει μέσα στον κόσμο και δημιουργηθούν ταραχές, τι θα πρέπει να κάμουν οι Δημοκρατικοί;

Αν τα βασανιστήρια, οι φυλακίσεις, οι εξορίες κλπ. ενταθούν, τι θα πρέπει να κάμουν οι Δημοκρατικοί;

Τι θα πρέπει να κάνει, σας ρωτούμε εσάς, που ζείτε και θα

μείνετε μαζί μας, μικροί και μεγάλοι εθνικόφρονες, ολόκληρη η αριστερά του νησιού μας –τη δύναμή της την ξέρετε– αν συνεχιστεί να βρίσκεται κάτω από τον άγριο διωγμό;

Τι θα γίνει; Πρέπει να το ξέρετε. Θα αυτοϋπερασπιστεί. Είναι δικαίωμα κάθε ελεύθερου ανθρώπου. Κάθε μιανού που δεν έμαθε να ζει ραγιάς. Εξ άλλου, όσοι από σας δεν είσατε «αχτένιστοι» και «ασπούδαχτοι» θα ξέρετε ότι αυτό το δικαίωμα της αυτοϋπεράσπισης το δίνει ο ίδιος ο Νόμος.

Όταν κινδυνεύει άδικα η προσωπική σου ελευθερία, να την υπερασπίσεις.

Όταν κινδυνεύει άδικα η ζωή σου, η τιμή σου ή το ψωμί σου το ίδιο, να τα υπερασπίσεις όλα. Τότε μονάχα θα είσαι ελεύθερος άνθρωπος.

Αυτοϋπεράσπιση όμως σήμερα σημαίνει σύγκρουση. Σημαίνει εμφύλιο πόλεμο. Και ποιοι θα φταίνε γι' αυτό; Ο λαός του νησιού μας ας κρίνει.

Εμείς για μια ακόμα φορά, όσο βγαίνει ο νόμιμος τύπος μας... και όσο δεν φτάσανε ακόμα εδώ ματωβαμένοι Χίτες... βροντοφωνάζουμε στους ντόπιους πολιτικούς αντιπάλους μας ν' ανοίξουν τα μάτια τους και να κάνουν ό,τι μπορούν για να κρατηθεί η νουχία.

Τους δίνουμε και σήμερα ακόμα το χέρι για ενότητα και συμφιλίωση. Συμφιλίωση που δεν θα σημαίνει υποταγή.

Μέσα στον άγριο χειμώνα που μπαίνουμε, που προμηνύεται χειρότερος και από του '41, με την αλματώδη άνοδο των τιμών και την ανεργία που δέρνει τους εργαζόμενους, υψώνουμε περήφανα τη σημαία της πάλης για την επιβίωση και της πάλης ενάντια στην άδικη τρομοκρατία απ' οπουδήποτε κι αν προέρχεται.

Καλούμε ολόκληρο το λαό του νησιού να κρατηθεί ακλόνητος πάνω στη σταθερή βάση της τελευταίας διακήρυξης του ΕΑΜ.

Βορρ.⁶⁵

65. *Εμπρός*, 24 Νοεμβρίου 1947.

Εμφύλια σύγκρουση – Δίκη

Στις αρχές του 1948 συμβαίνει αυτό που με τόσο κόπο η πρώτη ηγετική τριανδρία του ΕΑΜ Χίου προσπαθούσε να αποσοβήσει και που δυστυχώς, από κάποια στιγμή και μετά, φαινόταν αναπόφευκτο. Με αφορμή πυροβολισμούς έξω από μονάδα στρατωνισμού χωροφυλάκων (ενέργεια η οποία ακόμη δεν έχει διευκρινιστεί από ποιους έγινε), σημειώνεται ραγδαία κλιμάκωση των συλλήψεων αριστερών στελεχών με αποτέλεσμα την έξοδο αρκετών στο βουνό. Το κίνημα ήταν εξαρχής καταδικασμένο να αποτύχει λόγω της έλλειψης στρατηγικής, εφοδίων, μαζικότητας και εξωτερικής στήριξης, με αποτέλεσμα η εξέγερση να πνιγεί στο αίμα. Οι τοπικές εφημερίδες δεν χάνουν την ευκαιρία να υμνήσουν τον ηρωισμό των ανδρών της χωροφυλακής και να κατακεραυνώσουν τους «ληπτοσυμμορίτες».

Τις τελευταίες μέρες του θερμού επεισοδίου στη νήσο διαβάζουμε στην *Πρόοδο*⁶⁶ της 23ης Μαρτίου 1948 για εύρεση οπλοστασίου στο Βροντάδο. Συγκεκριμένα: «ανεβρέθησαν κρυμένα με πάσαν προφύλαξιν και προσφάτως καθαρισμένα, ώστε να είναι έτοιμα προς άμεσον χρησιμοποίησιν, 23 πολεμικά όπλα, 2 οπλοπολιβόλα, 4 κιβώτια περιέχοντα φυσίγγια και 3 σάκκοι πλήρεις φυσιγγίων, ως και 1 σάκκος καπνογόνων. Επίσης [...] 1 αυτόματον όπλο, 1 νάρκη και 4 κωνιά» –ειδικά τα τελευταία είναι που μάλλον φοβόταν περισσότερο η *Πρόδος*. Μία μέρα μετά, ανακοινώνεται από το ίδιο έντυπο ο θάνατος του Δημήτρη Ευαγγελινού. Στα φύλλα που ακολουθούν γίνονται ολόκληρες αναφορές στον τρόπο που εξοντώθηκε. Οι λίγοι που πια έχουν μείνει στα βουνά θα εκτελεστούν ή θα συλληφθούν τις επόμενες μέρες. Από την *Πρόδο* της 26ης Μαρτίου 1947 διαβάζουμε την «πρόσκληση» του νομάρχη προς τους εναπομείναντες αντάρτες: «Προσκαλούνται οι υπολοιπόμενοι ελάχιστοι συμμορίται να παραδοθούν μετά του οπλισμού των, ίνα αποφύγουν την επί τόπου εκτέλεσή των» –άνευ δίκης φυσικά. Στο ίδιο φύλλο διαβάζουμε επίσης για τον εκτοπισμό περί των 70

---

66. Η «Ημερήσια Χιακή Εφημερίς» *Πρόδος*, η οποία συνεργάστηκε με τους Γερμανούς την περίοδο της Κατοχής, καθώς διεισθαινο κανονικά και με ελάχιστες διακοπές, μετά την απελευθέρωση έπαυσε να κυκλοφορεί, αν και οι εκδότες της εξέδιδαν ένα άλλο έντυπο, την *Ελευθέρα Χίο*. Η *Πρόδος* όμως επανεμφανίστηκε στη Χίο στις 5 Οκτώβρη του 1944, για να αναστείλει σε λίγο καιρό (14 Δεκεμβρίου 1944) και πάλι τη λειτουργία της για μερικούς μήνες. Την περίοδο Οκτώβρης-Δεκεμβρης του 1944 τηρεί την πάγια θέση της, τύπου «όπου πάει το ρεύμα», σε πολιτικό επίπεδο, στηρίζοντας μάλλον μια κυβέρνηση εθνικής ενότητας, και ως εκ τούτου δεν υπάρχουν παρά μετρημένες στα δάκτυλα αναφορές στον ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Αργότερα η στάση της πολιτικά γίνεται σαφέστερη.

Χίων στον Άγιο Ευστράτιο (θα ακολουθήσουν πολλοί ακόμα, με προορισμό διάφορα νησιά του Αιγαίου). Στις 29 Μαρτίου παραδίδεται και ο Γιώργης Μαυράκης, αφού κυκλωμένος από τις δυνάμεις της χωροφυλακής και χωρίς πολεμοφόδια δεν είχε καμία άλλη επιλογή. Ο Χαράλαμπος Κανόνης, ο απεσταλμένος του ΚΚΕ στη Χίο (με εντολή την εφαρμογή του σχεδίου «λίμνες») θα φονευθεί στις 30 Μαρτίου.

Το παράνομο τυπογραφείο του *Πρωτοπόρου* θα ανακαλυφθεί στις 29 Μαρτίου, μέρα κατά την οποία πια θα τελειώσει, έτσι άδοξα, η ιστορική πορεία της εφημερίδας.

Στη δίκη των συλληφθέντων και των κατηγορούμενων ως συνεργατών του ΕΑΜ, η οποία διεξάγεται σε στρατοδικείο στην Αθήνα, φαίνεται ξεκάθαρα η εκδικητική-παραδειγματική στάση που τηρείται από το επίσημο κράτος και τα κριτήρια με τα οποία επιβάλλονται οι ποινές είναι δείγματα αυταρχισμού και τάσης για ποινές παραδειγματισμού σε όσους επιχειρήσουν κάτι ανάλογο.

Κατά τη δίκη, όσοι απ' τους κατηγορούμενους τήρησαν τη στάση που τους επέβαλλε η αγωνιστική τους συνείδηση, στην ουσία υπέγραφαν την καταδίκη τους.

Συμπερασματικά

Το ΕΑΜ Χίου κατάφερε αμέσως μετά την απελευθέρωση να εφαρμόσει μια συμμετοχική δημοκρατική αντίληψη για τη διαχείριση της εξουσίας στο νησί, όμως αργότερα, και πιεζόμενο από τις καταστάσεις και τα γεγονότα που λάμβαναν χώρα στην Ελλάδα καθώς και τη γραμμή του κεντρικού κομματικού οργάνου, πέρασε στην πλευρά του αντιπολιτευόμενου και έγινε ο στόχος της Δεξιάς του νησιού.

Έτσι, θα μπορούσαμε να χωρίσουμε το ΕΑΜ της Χίου σε δύο περιόδους: αυτή στην οποία ηγείται η πρώτη τριανδρία, με την οργάνωση να κινείται μακριά από τη γραμμή του εμφυλίου πολέμου και να προσπαθεί να κρατήσει την οργάνωση εντός των ορίων της νομιμότητας, επιδεικνύοντας ανοχή στα φαινόμενα που στρέφονται κατά της Αριστεράς, και αυτή της δεύτερης ηγετικής τριανδρίας, κατά την οποία αναλαμβάνεται το ρίσκο μιας ένοπλης εξέγερσης.

Εν ολίγοις, το τοπικό ΕΑΜ, μετά από την αποχή του από τις εκλογές του Μαρτίου του 1946, βρίσκεται στην ουσία εκτός κομματικής γραμμής, καθώς η ηγεσία του, που απαρτίζεται από τους Ανδρέα Λοΐζο, Ισίδωρο Κουβελά, Αντώνη Γλύκα και Ιάκωβο Γιακουμή, αρνείται κατηγορηματικά να εμπλακεί

στον εμφύλιο πόλεμο. Εμμένει στις αποφάσεις του 7ου συνεδρίου του ΚΚΕ⁶⁷ και διεκδικεί τη νόμιμη εκπροσώπηση της οργάνωσης στα πολιτικά πράγματα του νησιού με κάθε κόστος, υπομένοντας συνθήκες που δεν ευνοούσαν σε καμία περίπτωση τις πολιτικές ελευθερίες. Μετά τη σύλληψή τους και την αντικατάστασή τους, τον Αύγουστο του 1947, από τους Δημήτρη Ευαγγελινό, Γιώργη Μαυράκη και Μιχάλη Βοριά, η κομματική γραμμή του σχεδίου «λίμνες», το οποίο είχε σταλεί να εφαρμοστεί ο υπεύθυνος του ΚΚΕ στην περιφέρεια του Αιγαίου Χαράλαμπος Κανόνης, μπαίνει σε τροχιά εφαρμογής, καθώς η πίεση των αρχών προς τους αριστερούς έχει φτάσει στο αποκορύφωμά της, με έρευνες, ξυλοδαρμούς, συλλήψεις και εκτοπισμούς άνευ δίκης των απανταχού αριστερών της Χίου.

Αξίζει να σημειωθεί πως την περίοδο που ξεκίνησαν οι εκτοπίσεις αριστερών στον Άγιο Ευστράτιο, ηθελημένα από τις αρχές κάποια σετέλεχεν δεν εξορίζονται, περιμένοντας να υπάρξει κάποιο θερμό επεισόδιο ώστε να δημιουργηθεί η δυνατότητα της προσαγωγής σε δίκη και της βαριάς καταδίκης ή εκτέλεσης.

Οι αριστεροί του νησιού είχαν να διαλέξουν ανάμεσα στην αναμονή για τη σύλληψή τους, την ανοχή της βίας από τα όργανα των αρχών σε βάρος τους, και την ένοπλη εξέγερση.

---

67. Το 7ο Συνέδριο πραγματοποιήθηκε στο διάστημα 1-6 Οκτώβρη 1945 στην αίθουσα του κινηματογράφου Τπάνια, επί της οδού Πανεπιστημίου. Το 7ο Συνέδριο του ΚΚΕ υπήρξε αναμφίβολα ένα από τα σπουδαιότερα συνέδρια στην ιστορία του κόμματος. Απέχει από το προηγούμενο δέκα ολόκληρα χρόνια (το 6ο Συνέδριο είχε γίνει το Δεκέμβρη του 1935) κι ασχολήθηκε με μια περίοδο της κομματικής δράσης που συνέπιπτε με την αφύπνιση των λαϊκών δυνάμεων, η οποία, ως προς την έκταση και τα ιδιαίτερα ποιοτικά χαρακτηριστικά της, δεν είχε ιστορικό προηγούμενο. Βλ. <http://politikokafeneio.com/dse/dse18.htm>.

ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΑ ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑΤΑ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΑΝΤΙΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ ΣΤΟΝ ΙΩΑΝΝΗ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ

Η εφημερίδα *Απόλλων* του Αναστάσιου Πολυζώιδη

ΜΑΡΙΑ ΓΚΟΥΤΗ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ στην εποχή του Καποδίστρια κληρονομεί όλες τις θεσμικές αλλαγές και τις κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις που έφερε η Επανάσταση. Το κενό εξουσίας που προέκυψε με την κατάρυση της οθωμανικής κυριαρχίας έπρεπε να καλυφθεί από τους νέους φορείς της εξουσίας. Σημαντικό ζήτημα ήταν η πολιτειακή μορφή του νέου κράτους μετά τις κοινωνικές ζυμώσεις που είχαν διαμορφώσει ένα νέο πολιτικό πεδίο διεκδικήσεων και συγκρούσεων. Υπήρχαν πολλά αλληλοσυγκρουόμενα πρότυπα και ο εναρμονισμός των αντιθέσεων που προκαλούσαν ήταν δυσχερές. Ταυτόχρονα, σε ένα νέο πεδίο πολιτικής αντιπαράθεσης αναπτύχθηκε και διευρύνθηκε η επικοινωνία και η συμμετοχή. Στο ίδιο πλαίσιο προϋπήρχε θεσμικά το σύγχρονο, συγκεντρωτικό κράτος, αυτό που ευαγγελίζονταν τα συνταγματικά κείμενα των Συνελεύσεων του Αγώνα.

Ο Καποδίστριας εξέφραζε την ανώτερη εξουσία που επιβάλλει τη δική της θέληση και μέσω αυτής υπηρετεί και ενοποιεί την κοινωνία. Έφερε το πρότυπο του φωτισμένου ηγεμόνα.¹ Στην αγαθή του πρόθεση επαφίονταν η βελτίωση της διοίκησης, ο εξορθολογισμός της παιδείας και γενικά η ανά-

---

1. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Η πολιτική σκέψη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τ. 2, σ. 28-29.

δειξη μιας όσο το δυνατόν δικαιότερης κοινωνίας. Η διπλωματική θητεία του Καποδίστρια στην τσαρική αυλή, η οποία αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα του τρόπου ενσωμάτωσης μιας ορθόδοξης κοινωνίας στην παιδεία του Διαφωτισμού, τον παρουσίαζε στη σκέψη πολλών Ελλήνων ταυτόσημο με τον «χαρισματικό ηγέτη».² Ωστόσο, ο Κυβερνήτης ανέλαβε καθήκοντα χωρίς να αντιλαμβάνεται τις διαφοροποιήσεις στον ελληνικό χώρο μετά την επανάσταση, κατά την οποία εκτονώθηκαν οι προϋπάρχουσες συγκρούσεις.

Η επανάσταση, ως συλλογική δραστηριότητα, εξήγγειλε «την πολιτική αυτονομία του έθνους» και αποτέλεσε συνάντηση κόσμων με διαφορετικές πολιτικές καταβολές και άλλους προσανατολισμούς· άτομα και συλλογικότητες που αντιμετώπιζαν διαφορετικά το ζήτημα της εξουσίας και τους κοινωνικούς προσανατολισμούς μετά τον πόλεμο έπρεπε να συνυπάρξουν.³ Τα καινοτόμα προτάγματα της επανάστασης διαμόρφωσαν τον πολιτικό χαρακτήρα των ελίτ, αποτελώντας εμπειρία για τον πολιτικό πολιτισμό της εποχής. Αναδείχθηκαν οι θεμελιώδεις αντιφάσεις και αναιρέθηκαν οι σχέσεις και οι θεσμοί εξουσίας που αναφέρονται στην παράδοση της προεπαναστατικής κοινωνίας και συστήθηκαν νέα πλέγματα σχέσεων.

Σε αυτόν τον τεταμένο χώρο, ο Καποδίστριας κλήθηκε να αποφορτίσει τις συγκρούσεις και να αποκαταστήσει ισορροπίες, ώστε να συνεργαστεί με τις ομάδες αυτές για τον εκσυγχρονισμό του κράτους. Για τον ίδιο, η συνεργασία φαινόταν περιπτή, γνώριζε το πολιτικά ορθό και είχε την πρόθεση να το πράξει. Κατά το πρότυπο του Ναπολέοντα Βοναπάρτη, επεδίωκε να δημιουργήσει ερείσματα μεταξύ αυτού και της κοινωνικής βάσης. Οι αντιλήψεις του υποδείκνυαν το κράτος ως οργανωτή της κοινωνίας και άρα, αν αυτό ενημερούσε, θα ενημερούσαν και οι πολίτες. Όλες οι ρυθμίσεις και οι αποφάσεις πίστευε ότι βρίσκονταν στα χέρια του Κυβερνήτη. Όσοι δεν ήταν εκτελεστικά όργανα της βούλησής του, ήταν διασπαστικά στοιχεία και ως εκ τούτου εχθροί της ευημερίας του έθνους, αφού θα οδηγούσαν αναπόδραστα στον εμφύλιο. Έτσι, με την έλευσή του και την ανάληψη καθηκόντων, ανέστειλε προσωρινά το Σύνταγμα και κατέργησε τη Βουλή.

Τα μέτρα που εφάρμοσε, αν και φανερώνουν τους πολιτικούς του στόχους, δεν προσδιορίζουν κατ' ανάγκη την ιδεολογία του. Υπάρχουν στοι-

---

2. Max Weber, *Κοινωνιολογία του Κράτους*, εισαγωγή-μετάφραση: Μ. Κυπραίος, Κένταυρος, Αθήνα 1996, σ. 185-194.

3. Νίκος Ροτζώκος, *Πολιτικές και κοινωνικοπολιτισμικές συγκρούσεις στο εικοσιένα: οι προύχοντες της Πελοποννήσου*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1996, σ. 16-17.

χεία φιλελευθερισμού, αλλά συγκλίνει στο σχήμα της φωτισμένης δεσποτείας, χωρίς αυτό να οφείλεται αποκλειστικά στη ρωσική εμπειρία. Επιδιώκοντας τη σταδιακή χειραφέτηση των μεσαίων τάξεων, όπου διέκρινε υποστηρικτές, θα εδραίωνε την πολιτική που στόχευε στη δημιουργία ενός συγκεντρωτικού κράτους, κατά τα δυτικά πρότυπα. Προείχε η απελευθέρωση και η διεθνής αναγνώριση του νέου εθνικού κράτους και της πολιτικής ανεξαρτησίας των Ελλήνων, η διανομή της γης σε ακτήμονες και η πνευματική βελτίωση του πληθυσμού μέσω της εκπαίδευσης. Έπειτα ο κρατικός πατερναλισμός θα μπορούσε να συνδυαστεί με μια μορφή συνταγματικότητας.⁴ Η πατερναλιστική πολιτεία που θα εφάρμοζε, θα αποτελούσε την προετοιμασία των Ελλήνων για τη συνταγματική μοναρχία, το πλαίσιο που θα αποδέσμευε από τις παραδοσιακές σχέσεις και θα οδηγούσε με ασφάλεια στον εκσυγχρονισμό. Προς το παρόν, οι δυτικόφερτοι θεσμοί συγκρούονταν με την παραδοσιακή κοινωνία και η πολιτεία που οραματιζόταν ο Καποδίστριας ενείχε δυτικούς όρους.

Οι παραδοσιακές δυνάμεις που δραστηριοποιήθηκαν στην επανάσταση συμμετείχαν στις Συνελεύσεις, χωρίς ωστόσο να εγκαταλείπουν τη λογική του προύχοντα. Αντλούσαν τα επιχειρήματά τους από τη θέση που κατείχαν στην προεπαναστατική κοινωνία. Με την έλευση του Καποδίστρια προσέβλεπαν στην εξασφάλιση κοινωνικής θέσης ανάλογης προς τις εκδουλεύσεις τους, διεκδικώντας το ρόλο μιας ισόβιας αριστοκρατίας. Οι προσδοκίες αυτές διαψεύστηκαν, γιατί το συγκεντρωτικό κράτος δεν αντιστοιχούσε στις ισορροπίες που τους είχαν επιτρέψει να διατηρήσουν την υπεροχή τους κατά την επανάσταση.⁵

Η συμμετοχή των παραδοσιακών ομάδων στην επανάσταση και η προσδοκία για ανατροπή της οθωμανικής κυριαρχίας δεν συνεπάγεται την ανατροπή της πολιτικής και κοινωνικής τάξης πραγμάτων. Η πλευρά των προοδευτικών φορέων δεν εντάσσεται στο ίδιο σχήμα, γιατί τότε θα ακυρώνονταν οι στόχοι τους και ο ίδιος ο προσανατολισμός της επανάστασης ως αλλαγής των παλαιών σχέσεων και θεσμών και αντικατάστασής τους από τα νέα πολιτικά προτάγματα και τις νέες σχέσεις και μορφές εξουσίας που συνεπάγονται.

Διαφορετικό χαρακτήρα έχει η εμπλοκή στην επανάσταση φορέων νεωτερικών ιδεών. Οι προοδευτικοί λόγοι πριν την επανάσταση δεν συναντιούνται στην οθωμανική επικράτεια αλλά κυρίως στα κοινωνικά περιβάλλ-

---

4. Χρήστος Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια, 1821-1831*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988, σ. 36-37.

5. *Ο.π.*, σ. 289.

λοντα των ευρωπαϊκών πόλεων. Η δράση τους ευνοήθηκε από την κινητικότητα που υπαγόρευε ο αστικός προσανατολισμός της νεότερης Ευρώπης. Τα προτάγματα του Διαφωτισμού επέδρασαν καθοριστικά στη διαμόρφωση των ιδεολογικών τους τάσεων, ενώ η ταυτόχρονη οικονομική άνθιση του 18ου αιώνα ευνόπησε την εμπορική δραστηριότητα στις περιοχές ασικού προσανατολισμού και παράλληλα μετέβαλε τους υλικούς όρους, με τις συνέπειες που είχε αυτή η μεταβολή στην καθημερινότητα.⁶ Οι λόγιοι που έρχονται από τη Δύση προτείνουν νέους θεσμούς αντικαθιστώντας το ρόλο του κέντρου, ενώ οι εγχώριοι παράγοντες δεν μπορούν να κατανοήσουν το σχήμα που οραματίζονται οι δυτικοφερμένοι.

Η επανάσταση συνεπάγεται την ανατροπή των κοινωνικών όρων και των κατεστημένων σχέσεων. Αυτή η ανατροπή σημαίνει ότι θα κατασκευαστεί μια νέα κοινωνία με δομές που θα ανταποκρίνονται στο χειραφετικό αίτημα του Διαφωτισμού. Οι παραδοσιακές ηγετικές ομάδες αντέειναν το δικό τους σχήμα, ενώ οι στρατιωτικοί αρχηγοί που είχαν αναδειχθεί από την επανάσταση δεν είχαν τη δυνατότητα να προβληθούν ως λαϊκοί ηγέτες. Η αστική τάξη, που θα μπορούσε να αναδειχθεί σε εκσυγχρονιστική δύναμη, δεν είχε κυρίαρχο ρόλο στις απελευθερωμένες περιοχές. Ο εκσυγχρονισμός στους θεσμούς θα μπορούσε να συντελεστεί μόνο από τους λόγιους.⁷

Οι κάτοικοι των νησιών είχαν θεμελιώσει, κατά την οθωμανική περίοδο, έναν τρόπο ζωής διαφορετικό από των κατοίκων της ηπειρωτικής επικράτειας.⁸ Ο πληθυσμός των νησιών ήταν, κατά την επαναστατική περίοδο, σημαντικό για τα ελληνικά δεδομένα και διέθετε ικανό αριθμό πλοίων και πολεμοφοδίων.⁹ Αν και διαδραμάτισαν σημαντικό ηγετικό ρόλο στην επανάσταση, αρχικά η στάση των ηγετικών ομάδων των νησιών απέναντι στην ιδέα της ανεξαρτησίας και της δημιουργίας εθνικού κράτους ήταν επιφυλακτική. Με την ένταξή τους στον Αγώνα θα αμφισβητούσαν πολλά από τα προνόμια που απολάμβαναν. Η υπόθεση φαινόταν αρκετά επικίνδυνη και μη επικερδής. Επεδίωκαν τη διατήρηση, όσο ήταν δυνατόν, του κεφαλαίου τους και της ανεξαρτησίας του ναυτικού τους, το οποίο θα έπρεπε βέβαια να πληρώνεται επαρκώς.

---

6. Κ.Θ. Δημαράς, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 2002, σ. 310.

7. Χρήστος Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια, 1821-1831*, ό.π., σ. 17.

8. Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης του σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα, 1821-1828*, μτφρ.: Κ. Κουρεμένος, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2002, σ. 98-99.

9. Κωστής Βάρφης, *Το ελληνικό ναυτικό κατά την καποδιστριακή περίοδο. Τα χρόνια της προσαρμογής*, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήνα 1994, σ. 19-20.

Ο τοπικισμός που χαρακτηρίζει τους προύχοντες της ηπειρωτικής επικράτειας, όπως διαπιστώνουμε, έχει ισχύ και στα νησιά –και ιδιαίτερα στην Ύδρα. Όμως, σε κάθε περίπτωση νοηματοδοτείται με διαφορετικό τρόπο· για τους μεν παραδοσιακούς προύχοντες, η αμφισβήτηση αφορά τη θέση και τα προνόμια που απολάμβαναν άμεσα από την οθωμανική Πύλη, πρόκειται δηλαδή για μία σχέση εξάρτησης. Η επανάσταση τους ανάγκασε να ρισκάρουν τη δύναμη που αντλούσαν από το οθωμανικό καθεστώς. Από την άλλη, οι νησιώτες πλοιοκτήτες αντλούσαν τη δύναμή τους στο προεπαναστατικό στάδιο από την ανεξαρτησία που τους παραχωρήθηκε και τον επικερδή τρόπο με τον οποίο τη διαχειρίστηκαν. Ήταν περισσότερο ταυτισμένοι με την απτή έννοια της Ύδρας, παρά με την αφηρημένη ακόμα ιδέα του έθνους.¹⁰ Αμφότεροι απολάμβαναν εξουσία με ό,τι αυτή συνεπάγετο, υλικά και ιδεολογικά, κι έτσι η αποδέσμευση από τα οικεία σχήματα γινόταν ακόμα πιο δυσχερής.

Η έλευση νεωτερικών στοιχείων ανέτρεψε τη σταθερότητα που γνώριζαν οι παραδοσιακές ηγεσίες. Η κοινωνική καταβολή και το δυτικότροπο περιβάλλον είχαν διαμορφώσει τη διαφορετικότητα που οι παραδοσιακοί αντιμετώπιζαν ως «ανήθικη» ανατροπή της τάξης. Κορυφαία ευρωπαϊκά γεγονότα, όπως η Γαλλική Επανάσταση, άλλαξαν δραστικά τον πολιτικό χάρτη. Οι ριζικές μεταβολές βρήκαν ανταπόκριση στο νέο περιβάλλον της αστικής συγκρότησης που είχαν συστήσει οι παροικίες και όσοι δυτικόφερτοι συμμετείχαν στην επανάσταση και στις διαδικασίες οργάνωσης της εξουσίας έφεραν το νεωτερικό στοιχείο και εντάσσονταν άμεσα στα νέα θεσμικά και πολιτικά σχήματα. Το αίτημα για συμμετοχή στην ευρωπαϊκή οικογένεια παρουσιαζόταν ως το πιο πειστικό ενδεχόμενο, συνέπεια των αλλαγών που συντελέστηκαν στη Δύση και απαρχή της πορείας για την κοινή πατρίδα και την πολιτική χειραφέτηση.¹¹

Τα σημεία αναφοράς της σύγχρονης ιδεολογίας είναι εγκόσμια και ανθρωποκεντρικά.¹² Έννοιες όπως ισότητα, έθνος, ιδιοκτησία, κέρδος, αναδεικνύονται και αντικαθιστούν τις παραδοσιακές έννοιες, θεμελιώνοντας ένα καθαρά αντιμεταφυσικό περιεχόμενο. Δημιουργούνταν, έτσι, νέοι κώδικες επικοινωνίας, που επέτρεπαν τη συμμετοχή στη σύγχρονη ιδεολογία και σε καταστάσεις καθαρά κοσμικές. Η νεωτερικότητα επέβαλλε τον

10. Νικηφόρος Διαμαντούρος, *ό.π.*, σ. 101.

11. Νάσια Γιακωβάκη, «Στον ορίζοντα της Ευρώπης», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, *ό.π.*, τ. 2, σ. 74.

12. Παντελής Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Κατάρτι, Αθήνα ²1996, σ. 69.

κοσμικό χαρακτήρα της και αυτό συνεπάγεται αυτόματα την πολιτική πρακτική, χωρίς επιδιώξεις σε υπερκόσμιους χωρο-χρόνους. Ο πολιτικός ρόλος που κατείχε η θρησκεία στις παραδοσιακές κοινωνίες παραγκωνίσθηκε και στο επίκεντρο βρέθηκε το δρών υποκείμενο με την ευθύνη του.

Η επικοινωνία συντελούταν, υπερβαίνοντας το προσωπικό στοιχείο, μέσα από τις κοσμικές αναλύσεις και τις προτιρόπες που τους παρείχε η ίδια η ιδεολογία. Στο ίδιο πλαίσιο συναντάμε, στις αρχές του 19ου αιώνα, εμπόρους εγκατεστημένους στην Οδησό ή στο Λονδίνο να συνδέονται με φοιτητές στο Παρίσι ή την Ιένα, χάρη στην κοινή αντίληψη περί ελληνικού έθνους. Τα άτομα αυτά έχουν αποσπαστεί από τους παραδοσιακούς κοινωνικούς δεσμούς και έχουν ενσωματωθεί σε νέα, διευρυμένα πλέγματα κοινωνικών σχέσεων. Η πίστη των ατόμων στην ορθότητα των επαγγελιών της ιδεολογίας ήταν προϋπόθεση για την ενεργητική και συνειδητή συμμετοχή του ίδιου του κοινωνικού υποκειμένου.

Ο εθνικισμός έχει τα χαρακτηριστικά της σύγχρονης ιδεολογίας, και ως τέτοια οι ρίζες του εντοπίζονται στη νεωτερικότητα.¹³ Η πολυμορφία και η ευρύτατη απήχηση της ιδέας του έθνους, καθώς και η ασυνήθιστη αντίληψή του για το χρόνο, διακρίνουν τον εθνικισμό από τις περισσότερες σύγχρονες ιδεολογίες και διαμορφώνουν πολλές ενστάσεις όσον αφορά την ένταξή του.¹⁴ Ο εθνικισμός, ως «η ενεργός αλληλεγγύη μιας ομάδας που ισχυρίζεται ότι αποτελεί έθνος και επιδιώκει να καταστεί κράτος»,¹⁵ θεμελιώθηκε στη σύγχρονη Ευρώπη. Όπως προκύπτει από τον παραπάνω ορισμό, πάγιος στόχος του εθνικισμού είναι η αυτόνομη πολιτική υπόσταση του έθνους. Για την πραγμάτωση αυτού του στόχου, προϋποτίθεται πολιτική δράση με συγκεκριμένους τρόπους.

Οι λόγιοι Έλληνες που ζούσαν το πολιτικό ευρωπαϊκό κλίμα του 19ου αιώνα ήταν μέτοχοι της νεωτερικότητας και αντίστοιχα πρόθυμοι να δεξιωθούν τα ιδεολογικά πρότυπα που αυτή προέβαλλε. Μετά το 1789, η Ευρώπη είχε αλλάξει ουσιαστικά, όσο κι αν οι πολιτικοί ηγέτες που συνεδρίαζαν στη Βιέννη εθελουφλούσαν.¹⁶ Η ελληνική εξέγερση έλαβε χώρα μερικά χρόνια μετά το συνέδριο της Βιέννης. Βέβαια τα δεδομένα της κοινωνίας και της οικονομίας της ευρύτερης περιοχής των Βαλκανίων διαμορφώθηκαν με διαφορετικό τρόπο από τις ευρωπαϊκές κοινωνίες. Οι ρυθμοί ανά-

---

13. Ernest Gellner, *Εθνικισμός, Πολιτισμός, Πίστη κι Εξουσία*, μφρ.: Λ. Παπαδάκη, επιμ.: Κ. Λιβιεράτος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002, σ. 31.

14. Παντελής Λέκκας, *ό.π.*, σ. 73-74.

15. *Ό.π.*, σ. 97.

16. Ernest Gellner, *ό.π.*, σ. 68.

πτυξης των βαλκανικών χωρών καθυστερούσαν στο επίπεδο της νεωτερικότητας και του βιομηχανισμού. Για παράδειγμα, το Ναύπλιο της δεκαετίας του 1820 δεν συγκρίνεται με το Μάντσεστερ του Ένγκελς την αντίστοιχη δεκαετία.¹⁷

Με την έλευση του Καποδίστρια, η ανάγκη για κεντρική εξουσία ήταν επιτακτική και έτσι φαινόταν να εξασφαλίζεται η συναίνεση στις εξαγγελίες για τα πρώτα μέτρα του. Αν και ο ίδιος δεν έδινε τόση βαρύτητα στην εξασφάλιση ερεισμάτων στο εσωτερικό όσο αποζητούσε τη στήριξη των ευρωπαϊκών δυνάμεων, είχε με το μέρος του τους αγροτικούς πληθυσμούς. Οι πρώτοι που πλήπτονταν ήταν οι πρόκριτοι της Πελοποννήσου. Η απογοήτευσή τους μετέτρεψε σταδιακά τη στάση τους σε εχθρική, γιατί η ανταμοιβή για τις «ευεργεσίες» ήταν η «ανυπακοή και η αχαριστία».¹⁸ Στρατιωτικοί ηγέτες όπως ο Κολοκοτρώνης και ο Πλαπούτας ήταν θετικά διακείμενοι απέναντί του, αλλά ο Καποδίστριας δεν μπορούσε εύκολα να εμπιστευτεί τους γηγενείς, τους οποίους θεωρούσε ακόμα ανώριμους για την πολιτική πρακτική. Οι Ρουμελιώτες τον εμπιστεύονταν λόγω της στήριξης της γαλλικής φατρίας που τους εξέφραζε πολιτικά και της απογοήτευσής τους από τις προηγούμενες εξουσίες.¹⁹

Αντίθετα, πιο επιφυλακτικοί απέναντι στην κυβέρνηση και τελικά πιο οργανωμένοι στην αντιπολιτευτική δράση ήταν οι Υδραίοι. Οι αδερφοί Κουντουριώτη, άλλωστε, δεν είχαν στηρίξει την εκλογή του και ο αντιπρόσωπός τους, ο Δ. Κριεζής, ήταν ο μόνος που αντέδρασε στη διάλυση της Βουλής. Οι σχέσεις τους επιδεινώθηκαν όταν οι Υδραίοι διαπίστωσαν ότι ο Καποδίστριας δεν είχε εξασφαλίσει σημαντική οικονομική ενίσχυση και ο ίδιος αρνήθηκε να αντιμετωπίσει κατά προτεραιότητα τα ζητήματα της Ύδρας, που ως τότε πλούτιζε από το λαθρεμπόριο και την άσκηση πειρατείας και είχε πετύχει προνομοιακή μεταχείριση επί κυβέρνησης Κουντουριώτη. Μετά τη διοικητική της ένταξη στην επικράτεια, υπέστη μείωση της οικονομικής της αυτοτέλειας και φαλκίδευση της πολιτικής της υπεροχής. Εκεί εδραιώθηκε η πλευρά που αντιπολιτεύτηκε το σύγχρονο συγκεντρωτικό κράτος με πιο ουσιαστικά επιχειρήματα και σχετικά εφάμιλλη δυτική νοοτροπία. Παρατηρούμε, επίσης, το αίτημα της αναγνώρισης της προσφοράς και της ανταμοιβής των κόπων, με διαφορετικό όμως νόημα. Οι Υδραίοι δεν αρκούσαν σε αξιώματα. Προσδοκούσαν την ευνοϊκή μεταχείριση και τη διευκόλυνση της οικονομικής δραστηριότητας. Έτσι, ευνοήθηκε η συγκέντρωση των

17. *Ο.π.*, σ. 69.

18. Νίκος Ροτζώκος, *ό.π.*, σ. 10.

19. Χρήστος Λούκος, *ό.π.*, σ. 47-49.

αντικυβερνητικών και σταδιακά η αντιπολίτευση απέκτησε ένα ισχυρό πνευματικό δυναμικό.

Στην Ύδρα βρήκε ασφαλές καταφύγιο το τυπογραφείο του Αναστάσιου Πολυζωίδη, μετά τις αλλεπάλληλες διώξεις που είχε υποστεί στο Ναύπλιο, προκειμένου να ανασταλεί η έκδοση της εφημερίδας *Ο Απόλλων*. Τελικά, το πρώτο τεύχος κυκλοφόρησε από την Ύδρα το Μάρτιο του 1831, εκθειάζοντας τη γενναιότητα των Υδραίων ως πολιτών με φιλελεύθερα φρονήματα.²⁰

Η αντιπολίτευση κατά του Καποδίστρια γίνεται πιο σαφής και πιο δυναμική μετά το καλοκαίρι του 1828, όταν η βρετανική πολιτική ξεκαθάρισε την αντίθεσή της προς την ελληνική κυβέρνηση. Οι διατυπώσεις των Ελλήνων προς τους Άγγλους εκπροσώπους δεν αντανάκλασαν συγκεκριμένες θέσεις, εξέφραζαν φόβους μήπως ο Καποδίστριας επιβληθεί δεσποτικά, ενώ παράλληλα ζητούσαν έναν κληρονομικό άρχοντα, θεωρώντας ότι ένας παρόμοιος θεσμός θα διασφάλιζε την εσωτερική σταθερότητα.

Η συνταγματική ιδεολογία χρησιμοποιήθηκε ως επίφαση από συγκεκριμένες ομάδες που είχαν χάσει τα κυριαρχικά τους δικαιώματα. Οι ξένες πηγές αντιμετώπιζαν τις αντιδράσεις αυτές ως τα παράπονα αυτών που είχαν μάθει να ασκούν εξουσία και δεν είχαν πλέον αυτή τη δυνατότητα. Ο Feburier έγραφε στον ανώτερό του: «Οι τοπικοί αρχηγοί παραπονούνται γιατί είναι υποχρεωμένοι να υπακούουν ενώ ως τώρα διέτασσαν».²¹ Η θέση αυτή μεταφέρει την οπτική ενός Ευρωπαίου που αντιμετώπιζε τους ντόπιους με επιφύλαξη όσον αφορά τις πολιτικές και πολιτισμικές εμπειρίες τους. Απόντες από το πολιτικό βίωμα που πρόσφερε η επανάσταση, οι ξένοι δεν αντιλαμβάνονταν το ζήτημα που πλανιόταν στην εποχή και προϋπέθετε, αν κάποιος διεκδικούσε αξιώματα, να έχει διαδραματίσει ορισμένο ρόλο κατά την επανάσταση· όμως οι περισσότεροι από αυτούς που είχαν προσβάσεις στην εξουσία δεν πληρούσαν αυτή την προϋπόθεση, άρα οποιαδήποτε αντίδραση νομιμοποιούνταν.

Η συμβολή στον πόλεμο της Ανεξαρτησίας και η φυσική παρουσία των αγωνιστών στον συγκεκριμένο χώρο και χρόνο συνιστούσαν επιχείρημα υπονομευτικό του κύρους της νέας πολιτικής ελίτ. Οι στρατιωτικοί αρχηγοί, και γενικά οι αγωνιστές, δεν αντιλαμβάνονταν την επανάσταση ως συνολική ιστορική διαδικασία με διευρυμένα πεδία δράσης, αλλά ως «εκρηκτικό

---

20. Αναστάσιος Πολυζωίδης, *Ανέκδοτα κείμενα από τον «Απόλλωνα»*, επιμ.: Γ. Μαρκόπουλος, Κουλτούρα, Αθήνα 1971, σ. 39.

21. Χρήστος Λούκος, *ό.π.*, σ. 68, υποσημείωση 82.

συμβάν», το οποίο εξαντλείται στα πολεμικά γεγονότα.²² Η αντίσταση στη νέα κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα συμπεριελάμβανε την αναφορά στην πολεμική δράση και στη γενικότερη κοινωνική κινητικότητα, που ανέτρεψε την παραδοσιακή ιεραρχία και τις ιδεολογικές σταθερές του παρελθόντος. Η σταδιακή προσχώρηση του Θ. Φαρμακίδη στην αντιπολίτευση, όπως την ανικνεύει ο Χ. Λούκος,²³ ήταν ταυτόσημη με την πορεία του λόγιου που ήταν σύμφωνος με την επιλογή Καποδίστρια μέχρι τη στιγμή που δεν θα νομιμοποιούνταν πλέον επιλογές της έκτακτης ανάγκης. Με τη φράση «άλλοι εκοπίασαν και άλλοι απολαύουσι τους καρπούς εκείνων», ο Φαρμακίδης δήλωνε την απογοήτευσή του, γιατί οι θέσεις κύρους είχαν καταληφθεί από άτομα που απουσίαζαν από την επανάσταση.

Η σκέψη αυτή προσομοιάζει στις απόψεις που διατύπωναν οι πρόκριτοι, εφόσον αμφότεροι πίστευαν ότι δεν είχαν τις απολαβές –θέσεις ή προσόδους– που τους αναλογούσαν στο ελληνικό κράτος. Ο Φαρμακίδης δεν αντλούσε τα επιχειρήματά του από τη θέση του στην παραδοσιακή κοινωνία, αλλά από την προσωπική του αξία. Το αίτημά του διαμορφώθηκε υπό διαφορετικούς όρους από αυτούς των προκρίτων. Αντιπροσώπευε τον τύπο της νόμιμης εξουσίας, όπως ιδεοτυπικά περιγράφεται από τον Βέμπερ,²⁴ δηλαδή το κράτος οφείλει να ορίζει τον ειδικευμένο δημόσιο υπάλληλο και η υπηρεσιακή σχέση να στηρίζεται σε σύμβαση, ανάλογα με τον υπηρεσιακό βαθμό και όχι σύμφωνα με το μέτρο της εργασίας· οι εντολές πρέπει να εκδίδονται από τον ορισμένο προϊστάμενο, του οποίου το δικαίωμα νομιμοποιείται από μια «αντικειμενική αρμοδιότητα».

Το επιχείρημα της σωματικής συμμετοχής στον αγώνα διατήρησε την ισχύ του και χρησιμοποιήθηκε στην αντιπολίτευση. Η παράταξη των κυβερνητικών φάνηκε ότι ταυτίζεται στις συνειδήσεις των αντιπολιτευομένων με τους «ετερόχθονες». Μολονότι ο Κυβερνήτης είχε την υποστήριξη αγωνιστών, οι περισσότεροι από τα εκτελεστικά όργανα ήταν «άκαπνοι». Στον αντιπολιτευτικό λόγο της εφημερίδας *Απόλλων* παρατηρούμε πως οι ομάδες που έτειναν να διαμορφωθούν ενοποιήθηκαν σταδιακά στη διαμάχη με τον Καποδίστρια και συγκρότησαν δύο κύριες παρατάξεις με σημείο αναφοράς το πρόσωπο του Κυβερνήτη. Άλλωστε, ο όρος «αγωνιστής» δεν αντιστοιχούσε σε συγκεκριμένη κοινωνική κατηγορία, και λόγω της σημασιολογι-

22. Ελένη Ανδριάκαινα, *Το «νόημα του '21» στα Απομνημονεύματα του Φωτάκου*, Αθήνα 1999, σ. 76-77.

23. Χρήστος Λούκος, *ό.π.*, σ. 69-71.

24. Max Weber, *Κοινωνιολογία του Κράτους*, *ό.π.*, σ. 176-178.

κής του ασάφειας επέτρεπε τη γενικευμένη χρήση του από άτομα με ασύμβατες πολιτικές και πολιτισμικές καταβολές.

Τα τρία κόμματα βρίσκονταν υπό νέα συνθήκη μετά την εκλογή Καποδίστρια. Κατά βάση, αντιπροσώπευαν την ξένη εχθρική παρουσία που επεδίωκε συνεχείς παρεμβάσεις ανατρέποντας τις ισορροπίες. Έξαψη των διενέξεων, απείθεια προς την κυβέρνηση και δουλική προσκόλληση στις ξένες δυνάμεις ήταν οι άμεσες συνέπειες από την παρουσία των κομμάτων, όπως την αντιλαμβανόταν ο Καποδίστριας.²⁵ Η αγγλική φατρία αποτέλεσε σημαντικό πυρήνα της αντιπολίτευσης. Ο δυναμικός πυρήνας αυτής της ομάδας απαρτιζόταν κυρίως από τους διανοούμενους και από τα άτομα τα σχετιζόμενα με αστικά περιβάλλοντα. Η σύσταση της Ελληνικής Επιτροπής του Λονδίνου από ριζοσπάστες φιλελεύθερους με σημαντική δράση για τη θεσμική κατοχύρωση του ελεύθερου εμπορίου, την ελεύθερη λειτουργία και κυκλοφορία του Τύπου και γενικά την οργάνωση ενός εκκοσμηκευμένου κράτους, προϋδεάζει για το χαρακτήρα και τις πολιτικές επιλογές της αγγλικής φατρίας. Οι ιδέες του Μπένθαμ και οι προτάσεις του για τον συνταγματικό κώδικα της Ελλάδας μεταφέρθηκαν από φιλελεύθερες ομάδες στις Εθνοσυνελεύσεις, αφού ο Μπένθαμ είχε διακρίνει τη συμβατότητα του πρώτου καταστατικού χάρτη της Ελλάδας με την ωφελιμιστική θεωρία.²⁶

Οι διανοούμενοι που ταυτίστηκαν με την αγγλική φατρία στόχευαν στον προσεταιρισμό των αδελφών Κουντουριώτη, οι οποίοι, από την Ύδρα, τηρούσαν επιφυλακτική στάση. Οι διαφωνίες που είχαν προκύψει με την κυβέρνηση ανάγκασαν τον Κουντουριώτη να παραιτηθεί και να αρνηθεί επίμονα την επανάκλησή του για συμμετοχή στο κυβερνητικό έργο.

Από το 1828 ο Τύπος είχε καταστεί κρατικό μονοπώλιο. Κάθε προσπάθεια κριτικής επί της κυβερνητικής πολιτικής έπρεπε να κατασταλεί άμεσα, όπως στην περίπτωση κατά την οποία η *Ανεξάρτητος Εφημερίς* προσπαθούσε «υπό το πρόσχημα της ισονομίας ν' ανακαλέσει την επάρατον και φθοροποιάν αναρχίαν και αποδείξει ότι η κυβέρνηση είναι δεσποτική».²⁷ Διαπιστώνουμε ότι στην καποδιστριακή πολιτεία η ελευθερία του Τύπου είχε ανακληθεί εξ αρχής. Βέβαια, παρά τις ρητές απαγορεύσεις των αρμόδιων

---

25. Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1836*, μτφρ.: Θ. Παρασκευόπουλος, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2004, τ. 1, σ. 109-110.

26. Γιάννα Τζουρμανά, *Βρετανοί Φιλελεύθεροι και Ριζοσπάστες Μεταρρυθμιστές. Ο Τζέρεμυ Μπένθαμ και η Ελληνική Επιτροπή του Λονδίνου (1823-1826)*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2007, τ. 2, σ. 423-424.

27. Χρήστος Λούκος, «Η δίωξη της εφημερίδας *Ο Απόλλων*», *Ο Ερασιστής*, 9 (53), 1971, σ. 206.

και την άμεση εφαρμογή της κυβερνητικής εντολής, αρκετοί πολίτες δεν δίστασαν να προβούν στην έκδοση εφημερίδων, οι οποίες πάντα δίνονταν.

Η απουσία πλουραλισμού εντός των συνόρων του ελληνικού κράτους ανάγκασε πολλές φορές τους πολίτες, κυρίως από τα νησιά και το Ναύπλιο, να στραφούν στην εφημερίδα *Le Courier de Smyrne*. Με τη δημοσίευση ανυπόγραφων ή ψευδώνυμων άρθρων, το έντυπο αυτό αποτέλεσε, μέχρι το 1831 που εκδόθηκε ο *Απόλλων*, τη μόνη πρόσβαση των Ελλήνων σε μη κυβερνητική εφημερίδα. Τα μόνα έντυπα που είχαν άδεια κυκλοφορίας ήταν η *Γενική Εφημερίς* και ο *Courrier d' Orient*. Δημοσίευαν τις αποφάσεις της κυβέρνησης και επέλεγαν άρθρα του ευρωπαϊκού Τύπου, κυρίως ρωσικού και γαλλικού, που στήριζαν τις κυβερνητικές αποφάσεις.²⁸ Αντίθετα, στην Ευρώπη ο Τύπος επιτελούσε ανεμπόδιστα το ρόλο του, καθώς πραγματικά ριζοσπαστικά έντυπα κυκλοφορούσαν από την πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα.²⁹

Η προαναφερθείσα σύγκρουση μεταβιβάστηκε στην εξουσία, καθώς η αντιπολίτευση συσπειρώθηκε στο Πανελλήνιο. Οι αντικυβερνητικές ομάδες δεν είχαν κοινό προγραμματισμό και δεν αποτελούσαν ενιαίο κόμμα. Δεν υπήρχε κοινό ιδεολογικό υπόβαθρο, αν και συχνά οι αντιπολιτευόμενοι χαρακτηρίζονταν ως «συνταγματικοί». Έχει προταθεί η εξής διάκριση: η αγγλική φατρία, η φατρία των Κουντουριώτηδων, η φατρία των Μαυρομιχλαίων και η γαλλική φατρία.³⁰ Οι δύο πρώτες ομάδες συχνά ακολουθούσαν κοινή πολιτική, αφού η Ύδρα ταυτιζόταν με το αγγλικό κόμμα.

Η τοποθέτηση των κατάλληλων προσώπων, απόλυτα αφοσιωμένων στον Κυβερνήτη, είχε ως αποτέλεσμα να εξισορροπούνται για σημαντικό χρονικό διάστημα οι τοπικές δυσaréσκειες και να επικρατεί μετριοπάθεια.³¹ Οι κρατικοί υπάλληλοι συνιστούσαν μια ξεχωριστή ομάδα στο πλαίσιο των πολιτικών σχηματισμών που δραστηριοποιούνταν στο κράτος –ομάδα που απέκτησε συνεκτικότητα λόγω της ιδεολογικής ταύτισης που είχαν τα μέλη της και των κοινών συμφερόντων. Η συνοχή δεν σχετιζόταν με την εντοπιότητα ή την κοινωνική καταγωγή, αλλά με την αποδοχή ενός κοινού προγράμματος πολιτικής δράσης. Διαμορφώθηκε για πρώτη φορά μία παράταξη με εθνικό χαρακτήρα, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί κόμμα και όχι φα-

28. Χρήστος Λούκος, *ό.π.*, σ. 117.

29. Γιάννα Τζουρμανά, *ό.π.*, τ. 1, σ. 249.

30. John Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, μτφρ.: Ν. Διαμαντούρος κ.ά., Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985, τ. 1, σ. 144.

31. Χρήστος Λούκος, *ό.π.*, σ. 134-135.

τρία.³² Συνήθως οι οπαδοί του κυβερνητικού κόμματος ήταν δέκτες δυτικών προσανατολισμών και ως εκ τούτου πιο ευνοϊκοί σε νεωτερικές ιδέες.

Οι πολιτικές αλλαγές στην Ευρώπη το 1830 είχαν άμεσες επιπτώσεις στα ελληνικά ζητήματα. Σημαντική ήταν η επίδραση της ανακοίνωσης ότι ο Λεοπόλδος του Σαξ-Κόμπουργκ θα αναλάμβανε τον ελληνικό θρόνο και άρα θα εκτόπιζε τον Καποδίστρια. Ο υποψήφιος ηγεμόνας είχε ζητήσει, σε συνεννόηση με την ελληνική κυβέρνηση, να διευθετηθεί άμεσα και σύμφωνα με τις πάγιες ελληνικές θέσεις το ζήτημα των συνόρων. Η άρνηση των Δυνάμεων να ικανοποιήσουν τα αιτήματα αυτά προκάλεσε την παραίτησή του, με συνέπεια έντονες δυσaréσκειες στο εσωτερικό. Η ιδιότυπη προσωρινή πολιτειακή κατάσταση παρατάθηκε και η μη ενθρόνιση του Λεοπόλδου θεωρήθηκε αποτέλεσμα της αδιάλλακτης πολιτικής του Καποδίστρια και άρα προσωπική αποτυχία του.

Το 1830 το ενδιαφέρον της ευρωπαϊκής πολιτικής επικεντρώθηκε στη Γαλλία, όπου η Ιουλιανή επανάσταση οδήγησε στη μετατροπή του πολιτεύματος σε συνταγματική μοναρχία. Τα γεγονότα αυτά αποδέσμευσαν τον φιλελευθερισμό πολλών αξιωματικών που υπηρετούσαν στην ελληνική επικράτεια και μεταβίβазαν στους αυτόχθονες τις απόψεις τους. Η πιθανότητα διπλωματικών περιπλοκών, που θα καθυστερούσαν το ελληνικό ζήτημα, ανησυχούσε τον Καποδίστρια. Είχε γίνει κατανοητό ότι η νέα κατάσταση στη Γαλλία θα καθόριζε τη στάση της στο ελληνικό ζήτημα. Η νέα γαλλική κυβέρνηση ήταν πιθανό να υποστηρίξει την Αγγλία, εγκαταλείποντας τον Καποδίστρια. Μια τέτοια τροπή θα ανέτρεπε εξωτερικά ερείσματα, δεδομένου ότι οι αναφορές στο πρόσωπό του μιλούσαν για αυταρχική διακυβέρνηση.³³ Η αντιπολίτευση πρόβαλλε τις συνέπειες της γαλλικής εξέγερσης σε όλη την Ευρώπη. Οι επαναστάσεις που ακολούθησαν σε άλλες ευρωπαϊκές περιοχές έπρεπε να λειτουργήσουν αποδεσμευτικά για τους Έλληνες που ζητούσαν την εφαρμογή των συνταγματικών αρχών. Η ιδέα ενισχύθηκε από το αντικυβερνητικό έντυπο *Η Ηώς* του Εμμ. Αντωνιάδη.

Η κυβέρνηση είχε υποστεί σημαντικά πλήγματα, των οποίων οι συνέπειες άρχισαν να είναι εμφανείς στις αρχές του 1831. Καταρχάς, το ζήτημα της παραίτησης του Λεοπόλδου είχε εγγραφεί στις συνειδήσεις των αντικυβερνητικών ως διπλωματική αποτυχία του Καποδίστρια. Έπειτα, τα οικονομικά ζητήματα ήταν επιτακτικά: το δάνειο που ο Κυβερνήτης προσδοκούσε από τη Γαλλία καθυστερούσε λόγω των εσωτερικών γεγονότων και κατά συνέπεια καθυστερούσε η καταβολή των μισθών των στρατιωτών.

---

32. *Ο.π.*, σ. 136.

33. Χρήστος Λούκος, *ό.π.*, σ. 215-217.

Η αποστέρση των παραδοσιακών ομάδων από τα κυριότερα ερείσματά τους, μετά τις διοικητικές, δικαστικές και στρατιωτικές μεταρρυθμίσεις, επιτάχυνε την παρακμή τους.³⁴ Τα κατάλοιπα του φεουδαρχικού συστήματος που έφεραν στηρίζονταν σε ένα σύστημα πελατειακών σχέσεων. Στο πλαίσιο αυτό, οι φυλετικά συγκροτημένες κοινωνίες έδιναν ιδιαίτερη σημασία στους δεσμούς διευρυμένης και θετής συγγένειας. Ανισότητα του κύρους των ατόμων, τοπικισμός και συναισθηματικά φορτισμένες και προσωποκεντρικές σχέσεις κυριαρχούσαν. Η άσκηση εξουσίας βασιζόταν στον πλούτο και την επιρροή που αποκτούσαν οι κυρίαρχες ομάδες, ελέγχοντας την εκμετάλλευση της γης, των ζώων και του εργατικού δυναμικού. Η έναρξη του πολέμου είχε ήδη οδηγήσει σε ρήξη τις εγχώριες ομάδες των προκρίτων με τα εκσυγχρονιστικά στοιχεία, που πρότειναν αλλαγές στα δεδομένα. Όταν ο εκσυγχρονισμός, όπως τον αντιλαμβάνονταν ο Καποδίστριας, έπρεπε να εφαρμοστεί, οι ως τότε κυρίαρχες ομάδες δεν είχαν ακόμα κατανοήσει τις έννοιες του συγκεντρωτισμού, της πειθαρχίας στην κεντρική εξουσία και των απρόσωπων γραφειοκρατικών σχέσεων. Αντίθετα, αντιμετώπιζαν το κράτος ως πρόσωπο, που στην προκειμένη περίπτωση ταυτιζόταν με τον Καποδίστρια, και παρέβλεπαν τους θεσμούς.

Ασυμβίβαστη με το σύστημα αυτό ήταν η ιδέα που πρόβαλλαν για το κράτος οι εκσυγχρονιστές. Μολονότι οι εκσυγχρονιστικές προσπάθειες του Καποδίστρια δεν αντανάκλουν τις δικές τους ιδέες, αρχικά ήταν υποχωρητικοί στην παρουσία του και στις επιλογές του. Η αναρχία που επικρατούσε το 1827 είχε διαλύσει την υποτυπώδη διοικητική δομή. Είχαν δεχτεί, λοιπόν, την αναστολή της συνταγματικής λειτουργίας, μέχρι να ομαλοποιηθεί η κατάσταση. Ωστόσο, το 1831 τα δεδομένα είχαν αλλάξει και ο ολοκληρωτισμός του Κυβερνήτη, σε συνδυασμό με ορισμένους εξωγενείς παράγοντες, κινητοποίησε τους διανοούμενους. Οργανώνοντας την αντιπολιτευτική δράση, οι εκσυγχρονιστές συνασπίστηκαν με τους προκρίτους απέναντι στον κοινό εχθρό. Η Ύδρα έγινε ο χώρος δράσης των αντιπολιτευόμενων με δυτική νοοτροπία. Η ομάδα των ατόμων που είχε συγκεντρωθεί στην Ύδρα συνεπαγόταν για την κυβέρνηση τους «γνωστούς ραδιούργους»³⁵ με ανατρεπτικούς σκοπούς.

Το 1831, με το θέμα των αποζημιώσεων ανοικτό και τη σύγκρουση οριστικοποιημένη, η Ύδρα ευνοούσε τη συγκρότηση οργανωμένης αντιπολιτευτικής δράσης. Η εγκατάσταση του τυπογραφείου του *Απόλλωνα* και η διάδοση του εκδοτικού υλικού από τους ναυτικούς οδήγησε στην οριστική

34. Νικηφόρος Διαμαντούρος, *ό.π.*, σ. 266-267.

35. Αναστάσιος Πολυζωίδης, *ό.π.*, σ. 73.

ρήξη των Υδραίων με την κυβέρνηση. Οι νησιώτες χρησιμοποιούσαν το επιχείρημα της σωματικής συμμετοχής στον αγώνα, όπως διαβάζουμε στην επιστολή των κατοίκων του Πόρου, η οποία δημοσιεύεται στο 28ο τεύχος του *Απόλλωνα*:

[...] διότι εις το πολυπαθές διάστημα του αγώνος ηγωνίσθησαν μετά των ατρομήτων Υδραίων, και μαζί μ' αυτούς, έβαψαν με τα αίματά των τα κατασιρώματα των Υδραϊκών πλοίων, πολεμούντες υπέρ της ελευθερίας του Έθνους [...]³⁶

Η εξάπλωση της επιρροής της Ύδρας έγινε ακόμα πιο ανησυχητική για την κυβέρνηση, καθώς η Σύρος και ο Πόρος δήλωσαν ανοικτά τη συμπαράστασή τους. Ο ρόλος της εφημερίδας ήταν καθοριστικός στην προώθηση των ιδεών της αντιπολίτευσης, καθώς τα έντυπα διανέμονταν με τα υδραϊκά πλοία σε όλη την επικράτεια.

Το Μάρτιο του 1831 ξεκίνησε η αντιπολιτευτική δράση του Α. Πολυζωΐδη μέσα από τον *Απόλλωνα*, ενώ το πολιτισμικό παρελθόν και η κουλτούρα του τον είχαν ήδη εντάξει στους αντιπολιτευόμενους. Ένα νέο ανεξάρτητο έντυπο ήταν απαραίτητο, ώστε να γνωστοποιηθούν ευρύτερα οι θέσεις των αντικυβερνητικών και να ερμηνευθούν τα εσωτερικά και εξωτερικά γεγονότα με τρόπο διαφορετικό από αυτόν της *Γενικής Εφημερίδος* και του *Courrier de la Grèce*, που ως τότε μονοπωλούσαν το δικαίωμα του Τύπου.

Οι εφημερίδες αποτέλεσαν ένα νεότερικό όπλο στην υπηρεσία της επανάστασης. Ήδη από τα πρώτα επαναστατικά χρόνια, και αφού εξαφανίστηκαν σχεδόν τα ελληνικά έντυπα του ευρωπαϊκού χώρου, η λειτουργία του Τύπου υπήρξε καθοριστική. Υπεράσπιση των εθνικών διεκδικήσεων και ανάγκη για ενημέρωση της κοινής γνώμης στο εξωτερικό επέβαλλαν την έκδοση εφημερίδων. Στην επανάσταση εκδιδόταν στην Ύδρα, ως όργανο της κεντρικής διοίκησης, ο *Φίλος του Νόμου*, από τον Ιταλό Ιωσήφ Κιάππε, αντιπροσωπευτικό τύπο Ευρωπαίου επαναστάτη των αρχών του 19ου αιώνα. Η γεωγραφική θέση της Ύδρας και η κοινωνική κινητικότητα που αναπτύχθηκε στην περιοχή διευκόλυνε τη συγκομιδή πολεμικών, πολιτικών και διπλωματικών ειδήσεων, ενώ κεντρικός άξονας ήταν η υπεράσπιση των συταγματικών ελευθεριών.

Ο Καποδίστριας δικαιολόγησε την απόφασή του για απαγόρευση του *Απόλλωνα*, πιστεύοντας ότι τέτοιες πρωτοβουλίες προωθούσαν διασπαστικές τάσεις. Άλλωστε, οι αλυσιδωτές επαναστάσεις σε πολλές περιοχές της

---

36. *Ο.π.*

Ευρώπης μετά τα Ιουλιανά θα μπορούσαν να δώσουν ανάλογα παραδείγματα στους Έλληνες. Από την πλευρά του, ο Πολυζωίδης αντιμετώπιζε το καποδιστριακό κράτος ως ένα ρωσικό καθεστώς που κόντευε να μετατραπεί σε μόνιμο, με κίνδυνο τα αιτήματα του Αγώνα να ξεχαστούν. Ο φιλελευθερισμός του τού υποδείκνυε τη συνταγματική μοναρχία ως το μόνο πολίτευμα που θα παρείχε εγγυήσεις για την ανέλιξη των Ελλήνων.

Η έκδοση εφημερίδας επιβλήθηκε από την ανάγκη οργάνωσης των επιχειρημάτων της αντιπολίτευσης. Ο Τύπος εμφανίστηκε σαν όργανο μιας αναπτυσσόμενης κοινωνίας, το οποίο προωθούσε την πολιτική διαπαιδαγώγηση. Ο συντάκτης ενός εντύπου με αντιπολιτευτικό χαρακτήρα απαιτούσε τη δικαίική μεταρρύθμιση και τη συνταγματική αναθεώρηση, έπειτα από τη σύγκλιση συνέλευσης, όπως προέβλεπε ο Συνταγματικός Κώδικας του Μπένθαμ³⁷ που πρόσφερε στους Έλληνες φιλελεύθερους μια δέσμη προτάσεων για την εκπαίδευση, τη δικαιοσύνη, τις θεσμικές λειτουργίες.

Το ψήφισμα που είχε διατυπώσει και επικυρώσει η Γερουσία, αν και δεν ανέφερε σαφώς την εφαρμογή της προληπτικής λογοκρισίας, στην ουσία απαγόρευε οποιαδήποτε αντικυβερνητική έκδοση.³⁸ Έτσι δεσμευόταν η ελευθερία της γνώμης, καθώς η πολιτική ένταση της εποχής δεν άφηνε περιθώρια έκφρασης ούτε για την πιο καλοπροαίρετη κριτική. Τα διατάγματα προς τους Υδραίους αντανakλούσαν τις προθέσεις της κυβέρνησης να μη συνδιαλλαγεί στο ζήτημα της ελευθερίας της έκφρασης.

Η οριστική ρήξη αποτελούσε πλέον γεγονός. Η Ύδρα είχε καταστεί προπύργιο της αντιπολίτευσης, δηλαδή τόπος συνωστισμού ταραχοποιών στοιχείων που αρέσκονταν στο να αποτρέπουν την πρόοδο του έθνους, κατά την αντίληψη των κυβερνητικών. Για τον Πολυζωίδη, η ίδια η κυβέρνηση ήταν παράνομη, διότι αδιαφορούσε για τα προτάγματα της επανάστασης. Έτσι, «εις παρανόμους πράξεις κανείς πολίτης γνήσιος δεν χρεωστεί ευπείθειαν».³⁹ Αυτή η φράση από τον *Απόλλωνα* συμπυκνώνει το νόημα της δράσης του από τη ρήξη και μετά.

Αρχικά ο Πολυζωίδης κατέθεσε τις θέσεις του υπέρ της ελευθερίας του Τύπου και εξήγησε τα οφέλη που θα προέκυπταν για την πολιτεία και την ίδια την κυβέρνηση. Το πρώτο τεύχος του *Απόλλωνα* κυκλοφόρησε με κεντρικό τίτλο «Περί της παύσεως της παρούσης εφημερίδος εν Ναυπλία, και

37. Γιάννα Τζουρμανά, *ό.π.*, τ. 1, σ. 256.

38. Για λεπτομέρειες σχετικά με το υπ' αρ. 2085 ψήφισμα, βλ. Χρήστος Λούκος, *ό.π.*, σ. 216.

39. Αναστάσιος Πολυζωίδης, *Ο Απόλλων, εφημερίς της Ύδρας, πολιτική και φιλολογική*, φωτοτυπική ανατύπωση Η. Ρίζου-Βερναρδάκη, Τ. Καρανικόλα, Αθήνα 1971, σ. 29.

της καταστάσεως αυτής εν Ὑδρα».⁴⁰ Δηλώνοντας τον πολιτικό χαρακτήρα της εφημερίδας, ο συντάκτης επισήμαινε τις θέσεις του για τις τακτικές της κυβέρνησης. Πίστευε πως συνείδηση της αλλαγής που συντελέστηκε με την επανάσταση είχαν όσοι φιλελεύθεροι παραβρίσκονταν στις Συνελεύσεις και ο Κυβερνήτης δεν φαινόταν να έχει κάποια από τις παραπάνω ιδιότητες. Ο δημόσιος διάλογος εγκαινιάστηκε με την αρχή ότι όλοι οι ισχυρισμοί υπόκειντο υπό έλεγχο και υπό συνεχή αίρεση:

Αι δημόσιαι πράξεις, ως τοιαύται, πρέπει κατά νόμον να δημοσιεύονται και να βασανίζονται, διότι όπου αύται μένουσι κεκρυμμένοι εις το σκότος η μεν κυβέρνησις παρεκτρέπεται ταχέως [...] ⁴¹

Ο συντάκτης τόνιζε τη συνεργασία του με ευρωπαϊκές εφημερίδες, απ' τις οποίες είχε μεταφράσει άρθρα. Γενικά, οι ξένες δημοσιεύσεις λειτουργούσαν ως ενίσχυση της επιχειρηματολογίας του, δηλώνοντας την ανάγκη του νέου κράτους να ταυτιστεί με την Ευρώπη. Μέσα από μία γενική αναφορά στην πολιτική κατάσταση της Ευρώπης, όριζε την Ελλάδα ως αναπόσπαστο κομμάτι της Δύσης που έπρεπε να ακολουθεί την πρόοδο. Αντιλαμβάνονταν φυσικά το ρόλο της αστικής τάξης στις νέες συνθήκες:

[...] το εμπόριον συνεχίζει το μέγαν τούτον έργον που συνάπτει και συνοικειώνει τα έθνη εις τα θρησκευτικά δόγματα και τας φιλοσοφικάς μελέτας ⁴²

Οι αναφορές που γίνονταν στην αστική ανάπτυξη, τις συνταγματικές αρχές, τα δυτικά πρότυπα και τις θεσμικές αλλαγές, συγκροτούσαν ένα νέο, διευρυμένο πλαίσιο πολιτικής αντιπαράθεσης. Το πόσο οι άνθρωποι επένδυσαν στην επανάσταση φαίνεται από τη συνεχή αναδρομή στα συνταγματικά κείμενα καθώς και το πώς εντάχθηκαν σε νέες συλλογικότητες. Τα κείμενα του *Απόλλωνα* αποκτούν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, διότι εκφράζουν φιλελεύθερες στάσεις και απόψεις και αποτυπώνουν τις προεκτάσεις της αντιπαράθεσης κυβέρνησης και αντιπολίτευσης, σε μια ιστορική περίοδο που αρχίζει η διαδικασία συγκρότησης του ελληνικού κράτους και η δημιουργία νέων πολιτικών και κοινωνικών θεσμών.

Το ύφος και η θεματολογία του *Απόλλωνα* είχε απήχηση στην κοινή

---

40. *Ο.π.*, σ. 40-41.

41. *Ο.π.*

42. *Ο.π.*

γνώμη, που βρισκόταν υπό διαμόρφωση. Με τη στήριξη των Υδραίων, τα τεύχη προωθούνταν σε άλλα νησιά και η αντιπολίτευση διευρυνόταν με έντυπο εκφραστή. Χάρη στο ζωντανό ύφος του αποσαφηνίζονταν έννοιες όπως «σύνταγμα», «ελευθεροτυπία», «εκλογές» κ.ά., που σχετίζονταν με τη συνταγματική ιδεολογία. Τα κείμενά του ήταν αναλυτικά και περιγραφικά. Το υλικό που διέθετε είχε προκύψει είτε από προσωπικές εκτιμήσεις σε πολιτικά γεγονότα είτε από άρθρα που μετέφραζε από ευρωπαϊκές εφημερίδες. Η διαχείριση του υλικού και η μεταφορά του σε γραπτό κείμενο, καθώς και η επιλογή των ξένων άρθρων γινόταν σε κάθε περίπτωση με τον τρόπο που επέτρεπε και τους καταναγκασμούς που επέβαλλε στον συντάκτη η ιδιαίτερη κοινωνικοπολιτική του θέση, το πολιτισμικό περιβάλλον και, στη συγκεκριμένη περίπτωση, η προσωπική καλλιέργεια.

Κεντρικός άξονας της θεματολογίας των πρώτων τευχών του *Απόλλωνα* είναι η δίωξη της εφημερίδας και η δράση του ίδιου του εκδότη. Με αναφορές στον Αγώνα και τους σκοπούς του, προέβαλλε όψεις και διαστάσεις της επανάστασης και του τρόπου με τον οποίο, ως κοινωνικό και ιστορικό φαινόμενο, τη βίωσαν τα δρώντα υποκείμενα. Διαπίστωσε ότι οι αποφάσεις των κυβερνητικών οργάνων έπρεπε να στηρίζονται σε επιχειρήματα βάσει του Ορθού Λόγου, που θα κρίνονταν σε Συνέλευση.

Κύριος σκοπός της εφημερίδας ήταν «να εξαγγείλη εις όλον τον φωτισμένον κόσμον ότι το ελληνικό έθνος δεν επιθυμεί να κυβερνάται ειμή συνταγματικώς». Χρησιμοποιώντας θεωρητικά έργα –όπως του Άνταμ Σμιθ–, ο Πωλυζωίδης εννοιολογούσε την ελευθεροτυπία και τις εξεγέρσεις άλλων λαών για να υπενθυμίσει το πολιτικό κλίμα της Ευρώπης. Ανακοίνωσε ότι θα δημοσίευε «φυλλάδιον του σοφού και σεβάσμιου Κοραή», που προσέδωσε κύρος στο έντυπο. Η επιλογή του *Απόλλωνα* για τη δημοσίευση του ψηφίσματος του Πόρου διέυρνε τη δύναμη της εφημερίδας και δήλωνε στην κυβέρνηση ότι το διωχθέν έντυπο προωθούνταν στα νησιά και γινόταν δεκτό με ενθουσιασμό, παρά τις ρητές απαγορεύσεις των διοικητών.

Στο έκτο τεύχος⁴³ παρουσιάζεται η γενική κατάσταση στα εσωτερικά. Με πολλά σχήματα λόγου εξηγείται η ανάγκη για άμεση σύγκληση Συνέλευσης και εφαρμογή του ψηφισθέντος Συντάγματος:

[...] φωνή πανταχόθεν ανεγερθείσα γεμίζει τον αέρα με τόνον
βροντερόν, και ως άλλη πιστή ηχώ επαναλαμβάνει χιλιάκις,
Εθνικήν Συνέλευσιν! Σύνταγμα! [...]⁴⁴

43. Αν. Πολυζωίδης, *Ανέκδοτα κείμενα από τον «Απόλλωνα»*, ό.π., σ. 42-43.

44. *Ο.π.*

Στο πλαίσιο αυτό καταδικάζεται κάθε μορφή δεσποτισμού, ενώ αντιπροτείνεται ο κοινοβουλευτισμός ως σύστημα που ταιριάζει στους λαούς του 19ου αιώνα:

[...] όπως η θέλησις των πολλών και εκλεκτών του λαού οδηγούμενη από παραδείγματα ζωντανά του παρόντος αιώνος ήθελε στοχασθή αρμοδιώτερον εις σύστασιν της κοινωνικής ευτυχίας⁴⁵

Ο *Απόλλων* μετέβη πιο δυναμικά στον ιδεολογικό αγώνα. Οι διατυπώσεις και το ύφος στο συγκεκριμένο τεύχος φαίνονται πιο δηκτικά. Απαριθμώντας τους τομείς της δημόσιας διοίκησης που είχαν υποστεί τις συνέπειες της κυβερνητικής πολιτικής, συνέκρινε την πολιτική κατάσταση σε ορισμένα ευρωπαϊκά κράτη με την κατάσταση στην Ελλάδα και συμπέρανε πως κυριαρχούσε ένα «τερατώδες σύστημα» εξαιτίας των παραβατικών πράξεων της κυβέρνησης. Εντόπιζε τα ελλείμματα στη διοίκηση, τη δικαιοσύνη, την παιδεία και την οικονομία, για να καταλήξει ότι «[...] η παρούσα κατάσταση είναι οικτρά και αναξία των παρελθόντων αγώνων».

Ο συντάκτης του *Απόλλωνα*, με τα διανοητικά εργαλεία που διέθετε, φαινόταν να διακρίνει στο πρόσωπο του Καποδίστρια το πρότυπο του φωτισμένου ηγεμόνα. Αντιπαραβάλλοντας τα πολιτικά δρώμενα της Ευρώπης του πρόσφατου παρελθόντος με την παρούσα κατάσταση στην ελληνική επικράτεια, παρατηρούσε ένα δεσποτικό καθεστώς ανάλογο με τις φωτισμένες δεσποτείες του 18ου αιώνα:

[...] όχι όπως η θέλησις ενός, εμπνευσμένου από θεϊαν τινά αύραν, ήθελε ευδοκήσει, αλλ' όπως η θέλησις των πολλών και των εκλεκτών του λαού, οδηγούμενη από παραδείγματα ζωντανά του παρόντος αιώνος ήθελε στοχασθή αρμοδιώτερον εις σύστασιν της κοινωνικής ευτυχίας. Εν ω λοιπόν το παν κινείται, οργανίζεται και βελτιούται, οι Έλληνες οι οποίοι, όταν ακόμη ήσαν περιτριγυρισμένοι από τα ξίφη του Τυράννου [...] είχαν θέσει Νόμους θεμελιώδεις [...] ημπορούν να ζώσιν ασύντακτοι; [...] ποίαν εγγύησιν της ελευθερίας των [...] προσφέρει ο σημερινός Οργανισμός της Ελλάδος, ώστε να μην επιθυμούν την ταχείαν μεταρρύθμισιν των πραγμάτων;⁴⁶

---

45. *Ο.π.*

46. *Ο.π.*, σ. 43.

Το εκπαιδευτικό σύστημα, στο οποίο ο Καποδίστριας έχει εναποθέσει τις ελπίδες του για τη μελλοντική αναβάθμιση των Ελλήνων, και στην ουσία για τον εκσυγχρονισμό τους, δεν ικανοποιούσε τον νεαρό διανοούμενο. Το περιεχόμενο του προγράμματος διδασκαλίας ήταν περιορισμένο σε στοιχειώδεις πρακτικές γνώσεις. Ο Πολυζωίδης προσδοκούσε από το σύγχρονο ελληνικό κράτος ανάλογη προσέγγιση στην εκπαίδευση, με ένα εκκοσμημένο και ολοκληρωμένο –τηρουμένων των αναλογιών– σύστημα, με δυτικό προσανατολισμό και μελέτη των κλασικών κειμένων υπό το πρίσμα της δυτικής φιλοσοφίας και της νέας πολιτικής σκέψης.

Στην περίπτωση αυτή, η εμμονή του Καποδίστρια να θεωρεί ότι οι Έλληνες δεν ήταν σε θέση να δεξιωθούν τις νεωτερικές ιδέες δεν ευνόησε το σχεδιασμό ενός φιλελεύθερου εκπαιδευτικού προγράμματος. Ωστόσο, ακόμα κι αν η λογική του Πολυζωίδη δεχόταν αυτό το σκεπτικό, για κάποιες προσωρινές δόσεις αυταρχισμού σε άλλους τομείς, το ανέτρεπε για την εκπαιδευτική πολιτική, την οποία έκρινε απαράδεκτη. Βέβαια, στην προκειμένη περίπτωση δεν τίθεται θέμα ανοιχτής διαπραγμάτευσης μεταξύ των δύο πλευρών. Εκπροσωπούνται δύο μορφές έκφρασης της νεωτερικής Ευρώπης, αλλά ο μεταξύ τους διάλογος δεν διευκολυνόταν από τις συνθήκες. Η αντιπαράθεση ανιχνεύεται στο επίπεδο του πώς νοηματοδοτεί τη δράση της η κάθε πλευρά, κυρίως ο αρθρογράφος του *Απόλλωνα*.

Οι εξηγήσεις του Πολυζωίδη είναι εκτενείς, ο λόγος ζωντανός, με πολλές περιγραφές και σχήματα, όπως συνηθίζοταν στα κείμενα των λογίων του ρομαντικού αιώνα, αλλά το επιχείρημα συμπυκνώνεται ως εξής: ο παραγκωνισμός των αιτημάτων του Αγώνα συνεπάγεται υποβιβασμό του αγώνα. Η «ιεροσουλία» δεν συντελείται μόνο απέναντι στο έθνος και την επανάσταση, αλλά επιπλέον απέναντι στα θεία, καθώς ο Καποδίστριας, με το διορισμό του, ορκίστηκε «εις τα ονόματα της αγιωτάτης και αδιαίρετου Τριάδος» να τηρεί τις πράξεις της Συνέλευσης στην Τροιζήνα. Στο τέλος του άρθρου παραθέτει τον όρκο που έδωσε ο Καποδίστριας με το διορισμό του. Αυτή η αναφορά στα θεία φαίνεται αντιφατική, υπολογίζοντας το νεωτερικό σχήμα που ακολουθούσε ο Πολυζωίδης. Το Σύνταγμα της Τροιζήνας απέκλειε τον κλήρο από κάθε πολιτικό αξίωμα, ωστόσο όλα τα επαναστατικά Συντάγματα όριζαν την «ελληνικότητα» βασισμένη στη χριστιανική πίστη.⁴⁷ Η επίκληση της θρησκείας δεν αποτελούσε μοναδικό κριτήριο για τον ορισμό της εθνικότητας, όμως βλέπουμε ότι η πίστη στο παραδοσιακό ορθόδοξο πρότυπο δεν εγκατέλειπε ούτε τον Πολυζωίδη.

47. *Ο.π.*, σ. 253.

Συγκρίνοντας τον Καποδίστρια με την οθωμανική διοίκηση, διατύπωσε επιχείρημα που δεν έχει λογική ισχύ, όμως είχε ρητορική ισχύ για τους Έλληνες, που ταύτιζαν το «κακό» με το οθωμανικό παρελθόν. Αν η διοίκηση του Καποδίστρια προέκυπε από τη σύγκριση κατώτερη, τότε το «κακό» τούς κατέτρεχε και πάλι παρά τους «ενδόξους αγώνας». Η προσέγγισή του παραπέμπει σε παραδοσιακά σχήματα. Βέβαια, το γεγονός ότι δημοσίευε τις θέσεις όλων των αντιπολιτευόμενων που υποστήριζαν τον *Απόλλωνα* δεν είναι παράδοξο, δεδομένου ότι είχε αρχίσει να φαίνεται η ιδεολογική σύγκυση που επικρατούσε στην αντιπολίτευση. Δεν τους ένωνε τόσο ένα κοινό ιδεολογικό πλέγμα, όσο η συσπείρωση απέναντι στον κοινό εχθρό.

Στο χώρο του δικαίου επικρατούσε μια χαοτική κατάσταση, καθώς η οθωμανική εξουσία κληροδότησε στους Έλληνες επιδράσεις από διαφορετικές νομικές παραδόσεις: τη βυζαντινο-ρωμαϊκή, το εθιμικό δίκαιο και το οθωμανικό, όλα τόσο διφορούμενα και αντιφατικά, ώστε ο πληθυσμός δύσκολα θα μπορούσε να είχε σχηματίσει μια σαφή αντίληψη για την τελειδικία των δικαστικών αποφάσεων και τη λειτουργία της δικαιοσύνης γενικότερα.⁴⁸

Τα πρώτα Συντάγματα, με την προσωρινότητα που επέβαλλε ο Αγώνας, αν και θέσπισαν το ανεξάρτητο της δικαιοσύνης, αναφέρονταν στη χρήση των νόμων «των αείμνηστων Χριστιανών ημών Αυτοκρατόρων», δηλαδή στην επαναφορά των βυζαντινών προτύπων, που στην προκειμένη ιστορική στιγμή, υπό το πρίσμα του εθνικισμού και της χρονικής συνέχειας που αυτός επιβάλλει, φαίνονται πιο οικεία στους Έλληνες. Το Σύνταγμα της Τροιζήνας στρεφόταν ξεκάθαρα πλέον σε αλλοδαπά σώματα νόμων ως βάση για το νέο νομικό σύστημα, αποκλείοντας έτσι οριστικά το εθιμικό δίκαιο. Αποκλειστικά οι νόμοι όριζαν τον τρόπο με τον οποίο θα απονέμεται στο εξής η δικαιοσύνη.

Ο Πολυζωίδης αναφέρει τη δέουσα λειτουργία της δικαιοσύνης, σύμφωνα με το πλαίσιο της Συνέλευσης στην Τροιζήνα. Η επιχειρηματολογία του βασίζεται στην παράθεση των γεγονότων και δικαστικών πράξεων, καθώς και της τακτικής που ακολουθούσαν τα έκτακτα δικαστήρια που είχε οργανώσει η κυβέρνηση, αντίθετα σε κάθε συνταγματική αρχή. Αντιπαραβάλλει τις ισχύουσες διατάξεις του «Διοργανισμού των Δικαστηρίων» με τις αρχές της ανεξάρτητης δικαιοσύνης, όπως είχε οριστεί από το Σύνταγμα και από τους πληρεξούσιους στη Συνέλευση του Άργους. Σύμφωνα με τα παραπάνω, μόνο οι νόμοι καθόριζαν ποιες πράξεις ήταν ποινικά κολάσιμες, κι αυτό έπρεπε να το γνωρίζει κάθε πολίτης:

---

48. Νικηφόρος Διαμαντούρος, *ό.π.*, σ. 190-191.

[...] δεν είναι δυνατόν να τιμωρηθή κατεπλήν δια πράξεις των από τους νόμους απαγορευμένας, με την ποινή, την οποίαν προΐδον και προώρισαν οι Νόμοι αυτοί⁴⁹

Ο τρόπος με τον οποίο οι εκσυγχρονιστές αντιλαμβάνονταν τις αρμοδιότητες των δικαστών ήταν ενδεικτικός ενός σύγχρονου κράτους. Οι λειτουργοί της δικαιοσύνης έπρεπε να διορίζονται από ένα ανεξάρτητο ανώτατο δικαστικό συμβούλιο, χωρίς καμία παρέμβαση του αρμόδιου υπουργείου· να είναι ισόβιοι μέχρι την συνταξιοδότησή τους, όπως προέβλεπε ο νόμος, τακτικά μετακινήτοί, όχι όμως «κατ' αρεσκείαν», έτσι ώστε να μην καλλιεργούν κύκλους γνωριμιών σε μία συγκεκριμένη επαρχία. Η ισοβιότητα και η σταθερότητα στοχεύουν και σήμερα ακόμα στη διασφάλιση της ανεξαρτησίας όσον αφορά τη μόρφωση των κρίσεων και των αποφάσεών τους. Όλες οι παραπάνω προϋποθέσεις θα εδραίωναν την ασφάλεια του πολίτη απέναντι στις δικαστικές αρχές.

Στην πολιτεία που θέσπισε ο Καποδίστριας, η δικαιοσύνη αποτελούσε όργανο της κρατικής βούλησης και δεν ωφελούσε τον πολίτη. Συστήνονταν έκτακτα δικαστήρια και πολίτες καταδικάζονταν ακόμα κι αν δεν διαπιστώνονταν παραβατικές συμπεριφορές. Επιπλέον, τελούνταν δίκες «κεκλεισμένων των θυρών», όχι για την προστασία των πολιτών λόγω της ιδιαιτερότητας του εκδικαζόμενου θέματος, αλλά με μοναδικό σκοπό την παρεμπόδιση της πρόσβασης του Τύπου, με αποτέλεσμα η εξουσία να αποφεύγει την κριτική: «η εξουσία δια των νέων παρανόμων διαδικασιών έπνιξαν ανερυθριάσιως την δημοσιότητα των δικαστηρίων». Ο Πολυζωίδης παραθέτει ανάλογα περιστατικά από πρόσφατες δίκες με αυτή την τακτική, αποδεικνύοντας αφενός την ορθότητα των ισχυρισμών του και αφετέρου ενημερώνοντας τους κυβερνητικούς που διάβазαν τον *Απόλλωνα* ότι η άλλη πλευρά «γνώριζε».

Η παρουσία ενός μονάρχη που θα στηριζόταν από τις Δυνάμεις κρίθηκε απαραίτητη από τον δημοσιογράφο, καθώς με αυτές τις ιδιότητες θα περιοριζόταν ο ολοκληρωτισμός του Κυβερνήτη. Πίστευε, λοιπόν, ότι η συνταγματική μοναρχία ήταν το ιδανικό πολίτευμα για το νέο κράτος στη δεδομένη στιγμή. Ο ηγεμόνας που θα αναλάμβανε, θα έπρεπε να είναι ευνοούμενος από τις Δυνάμεις, ώστε να εξασφαλίζει την οικονομική ενίσχυση και τις παροχές τους για τις ανάγκες του κράτους, αλλά και τη διπλωματική τους εύνοια.

---

49. *Ο.π.*

Η στάση του δυτικότερου διανοούμενου απέναντι στις Δυνάμεις καθοριζόταν από τη γενικότερη νοοτροπία του, που διαμορφώθηκε όταν βίωσε ως σπουδαστής τη δυτική πραγματικότητα. Αυτό το πνεύμα προέκυπε από τα κείμενά του, κι όχι η τυφλή υπακοή σε ένα «πατέρα-προστάτη», που θα καθοδηγούσε την «ανήλικη» ελληνική κοινωνία, αποστασιοποιημένος από παραδοσιακές προφητείες για τη Δύση και την υποχρέωση του χριστιανικού κόσμου να τους «σώσει» από την οθωμανική κυριαρχία. Η επανάσταση διαμόρφωσε τους όρους ενοποίησης των ατόμων και τη συγκρότηση συλλογικών πρακτικών. Όμως, η ίδια συνθήκη επέβαλε ταυτόχρονα νέες διακρίσεις, σε «ήρωες», «προδότες», «εθνοσωτήρες».

Στο επίπεδο της ιδεολογικο-πολιτικής αντιπαράθεσης, τα επιχειρήματα του *Απόλλωνα* προβάλλονταν ως «φυσικές» συνέπειες του ριζοσπαστικού κλίματος των ευρωπαϊκών επαναστάσεων και της επίδρασής τους στις ελληνικές κοινότητες της Ευρώπης. Καθοριστικής σημασίας για την αλλαγή στις νοοτροπίες θεωρούνταν ο προσανατολισμός της παιδείας στις φυσικές επιστήμες και στην πρόκριση του Ορθού Λόγου. Ιδέες ανάλογες εντοπίζονται στο κείμενο της *Ελληνικής Νομαρχίας*:

Η Λογική και η Φυσική άνοιξαν τους οφθαλμούς των περισσοτέρων· ούτε οι διδάσκαλοι την σήμερα έχουν εκείνη την ενοχλητική και βραδεία μέθοδο της παραδόσεως [...] δεν προφέρουσιν πλέον το όνομα της ελευθερίας με φόβον, μήπως και τους ακούσωσιν οι προεστοί ή οι αρχιερείς και τους κηρύξουσιν αθέους, ως πρότερον έκαμνον [...]⁵⁰

Οι ιδεολογικές της προϋποθέσεις εντάσσουν τη *Νομαρχία* στον πολιτειακό ριζοσπαστισμό. Αν και τα άρθρα του *Απόλλωνα* δεν προέβαλλαν την ίδια ριζοσπαστική διάθεση με αυτή της *Νομαρχίας*, σχετίζονταν σε βασικές αρχές και αποτύπωναν τη δυναμική μιας κοινωνίας που προέκυψε μετά από επανάσταση. Η *Νομαρχία* αντιπαράτιθετο σε μία εξουσία παραδοσιακής μορφής και απέρριπτε οποιαδήποτε άλλη μορφή μοναρχισμού. Ο Πολυζωίδης αντιμετώπιζε, γενομένης της επανάστασης, τη δυτικόμορφη εξουσία του φωτισμένου ηγεμόνα.

Ο Πολυζωίδης κατέγραψε την άρνηση του Κυβερνήτη να συνδιαλαγεί με τους αυτόχθονες, σε αντίθεση με την αποδοχή που επιδείκνυε απέναντι στους Ευρωπαίους αντιπρόσωπους, τους οποίους αντιμετώπιζε ως ισότι-

---

50. Ανωνύμου Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία, ήτοι λόγος περί ελευθερίας*, σκόλια-εισαγωγή: Γ. Βαλέτας, Αποσπερίτης, Αθήνα 1982, σ. 208-209.

μους διαπραγματευτές. Η πραγματικότητα που βίωσε ο καθένας, απουσιάζοντας από την επανάσταση –στην τσαρική αυλή ή στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια αντίστοιχα– διαμόρφωσε την ιδεολογία που τους οδηγούσε να έχουν διαφορετική οπτική στα πράγματα και τελικά να συγκρούονται.

Το 15ο τεύχος του *Απόλλωνα* είναι εκτενέστερο, περιλαμβάνοντας την ανοικτή επιστολή του Θεόκλητου Φαρμακίδη, του λόγιου με θητεία στη δημοσιογραφία, ο οποίος βρισκόταν επίσης στην Ύδρα τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή και βρήκε την ευκαιρία να διαπιστώσει την αξιοπιστία του *Απόλλωνα*.

Όσοι αποφάσιζαν να γράψουν άρθρα στον *Απόλλωνα* είχαν απόψεις παρεμφερείς με αυτές του Πολυζωΐδη. Δεν ήταν απαραίτητα διανοούμενοι ή συνειδητά δυτικά προσανατολισμένοι, αλλά είχαν το ίδιο αίτημα για αλλαγή στην πολιτική διοίκηση. Πολλές φορές, ανάλογα με τους καταναγκασμούς που επέβαλλε η συγκυρία, αναδιοργανώνονταν συμμαχίες, όπως γινόταν και στην επανάσταση, προκειμένου οι διαφορετικές ομάδες να διεκδικήσουν τη συμμετοχή τους στην εξουσία. Έτσι, στο νέο κράτος ο συνασπισμός μεταξύ διαφορετικών ομάδων έγινε αβίαστα, καθώς ενεργοποιούνταν παραδοσιακές αμοιβαιότητες μεταξύ των ανθρώπων που αντιλαμβάνονταν ως βασική προτεραιότητά τους είτε τη διαφύλαξη των όρων αναπαραγωγής της πολιτικής και κοινωνικής ηγεμονίας τους, δεδομένης της νέας τάξης πραγμάτων, είτε την αναπαραγωγή νέων όρων και τη θεμελίωσή τους μέσα σε αυτή.

Ο Πολυζωΐδης παρουσίαζε τον *Απόλλωνα* να έχει αυτοχριστεί εκφραστής όλων των Ελλήνων. Είχε αναλάβει την πρωτοβουλία να απευθύνεται στην κυβέρνηση εκ μέρους όλων. Η εξάπλωση της απήκησης που είχε η εφημερίδα ενθάρρυνε τον συντάκτη της να αναλάβει ενεργό δράση και, δεδομένης της ανυπαρξίας της εξουσίας που προσδοκούσε για το έθνος, εκλάμβανε την επιτυχία του σαν απόδειξη της αφύπνισης των Ελλήνων.⁵¹

Μέσα από τις παρατηρήσεις του, ο Πολυζωΐδης στοιχειοθέτησε την εικόνα του Κυβερνήτη ως φωτισμένου ηγεμόνα. Η αντιπαράθεση του Πολυζωΐδη με την πολιτεία του Καποδίστρια διεξάγεται στο πλαίσιο δυτικών σχημάτων και διαφοροποιείται από την περίπτωση του προύχοντα που υποχρεώθηκε να οργανώσει τη δράση του αναφορικά προς τους νέους φορείς εξουσίας.⁵² Η κάθε μαρτυρία αναδεικνύει διαφορετικές κοσμοθεωρίες, που προέρχονται από διαφορετικά κοινωνικοπολιτικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα. Όταν ο Πολυζωΐδης διαπραγματευόταν με την κυβέρνηση, μετέφε-

51. *Ο.π.*, σ. 65.

52. Νίκος Ροτζώκος, *ό.π.*, σ. 39.

ρε στον πολιτικό λόγο του τις διαμεσολαβήσεις και τις ερμηνείες που έχει διαμορφώσει από τις συλλογικές παραστάσεις. Δεν είχε ηθικολογικά κριτήρια αυτή η κατάσταση. Το ιδεολογικό χάσμα της κυβέρνησης και της αντιπολίτευσης διαφοροποιεί το «καθεστώς της αλήθειας» για την κάθε πλευρά.

Κοινά σημεία στις στοχεύσεις και τις τακτικές παρατηρούνται μεταξύ του *Απόλλωνα* και της πρώτης επιτυχημένης βρετανικής επιθεώρησης *Edinburgh Review*, που, με τις ιδέες του Μπένθαμ, γνώρισε μια πληθωρική και απροσδόκητη δυναμικότητα.⁵³ Αντίστοιχα, ο *Απόλλων* πέτυχε στο σύγχρονο χρονικό διάστημα της κυκλοφορίας του να αποκτήσει ασύγκριτο κύρος και ισχύ τέτοια ώστε να συμβάλλει αποφασιστικά στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης. Είχε λανσαριστεί ως ένα ιδιαίτερα φιλόδοξο έντυπο με την προμετωπίδα της πολιτικής και φιλολογικής εφημερίδας, επιδιώκοντας τον ίδιο χαρακτήρα με αυτόν της βρετανικής επιθεώρησης.

---

53. Γιάννα Τζουρμανά, *ό.π.*, τ. 1, σ. 246-247.

ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΓΑΛΗ ΙΔΕΑ ΣΤΙΣ ΕΘΝΙΚΕΣ ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΕΙΣ

Οι εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΛΕΒΕΝΤΑΚΟΥ

ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1940 λησμονημένες και μη εδαφικές διεκδικήσεις του ελληνικού κράτους αναβιώνουν και προσανατολίζουν τις διπλωματικές ενέργειες της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής εντός του κυκλώνα της πολεμικής αναμέτρησης και των διαφαινόμενων συνοριακών μεταβολών που η τελευταία επεφύλασσε. Η αναβίωση των διεκδικήσεων αποτέλεσε το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε η διπλωματική στρατηγική της Ελλάδας κατά τη δεκαετία του 1940. Η παρούσα μελέτη θα εστιάσει στη διερεύνηση του προγράμματος των εδαφικών αξιώσεων που διαμορφώθηκε στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του τελευταίου πολέμου, λαμβάνοντας ως όριο της ιστορικής περιοδολόγησης την τελική έκφρασή τους στο Συνέδριο Ειρήνης των Παρισίων το καλοκαίρι του 1946. Το εν λόγω πρόγραμμα θα αναλυθεί αφενός σε σχέση με τις αλυτρωτικές προκείμενες του και αφετέρου σε σχέση με τους φορείς διαμόρφωσής του στο πλαίσιο της μεταπολεμικής δημόσιας σφαίρας.

*Από τη Μεγάλη Ιδέα στις εθνικές διεκδικήσεις:
μια αναφορά στη διάρκεια του ελληνικού αλυτρωτισμού*

Η Μεγάλη Ιδέα, το μακροβιότερο και πλέον διαδεδομένο ιδεολόγημα στον ελληνικό χώρο της διακίνησης ιδεών και ιδεολογιών αποτέλεσε το λά-

βαρο της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής από την πρώτη έκφρασή της το 1844 μέχρι και την τυπική κατάρρευσή της με τον μικρασιατικό πόλεμο το 1922.¹

Με τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και το Συνέδριο Ειρήνης των Παρισίων ο γεωγραφικός και πολιτικός χάρτης της Ευρώπης αλλάζει. Στη χρονική αυτή συγκυρία το μεγαλοϊδεατικό όραμα του ελληνικού κράτους εμφανίζεται μέσα από το αλυτρωτικό πρόγραμμα των εδαφικών διεκδικήσεων του έθνους. Μεταξύ των διεκδικούμενων περιοχών συγκαταλέγονταν: η Βόρειος Ήπειρος (νότιος Αλβανία), η Θράκη, τα Δωδεκάνησα, τμήμα της Μικράς Ασίας, το βιλαέτι της Κωνσταντινούπολης.² Το 1919, μολονότι η διεθνής συγκυρία ευνοούσε τις ελληνικές διεκδικήσεις, τουλάχιστον αναφορικά με τη βρετανική διπλωματία,³ ο ασάθμητος παράγοντας της ετερόχρονης εμπλοκής της χώρας στην παγκόσμια σύρραξη εξασθένησε τη διπλωματική θέση της στη συνδιάσκεψη.⁴

Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου τα οικονομικά και κοινωνικά επακόλουθα της μικρασιατικής ήπας αποδείχτηκαν δυσβάστακτα σε μια χώρα εξουθενωμένη, που μόλις έβγαине από μια σχεδόν δεκάχρονη εμπόλεμη κατάσταση, ώστε να εκφραστούν επεκτατικές διαθέσεις, αν εξαιρεθεί το μικρό διάλειμμα «εθνικιστικής έξαρσης» με τη δικτατορία του Πάγκαλου. Από το 1922 μέχρι και τη γερμανική κατάκτηση το 1941, η Ελλάδα συγκαταλέγεται στις χώρες της δυναμικής υποστήριξης του υπάρχοντος status quo.⁵

Σε αυτό το συγκείμενο, παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον ο προσανατολισμός της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μετά το 1945 και οι ανατροπές

---

1. Η βιβλιογραφία που χρησιμοποιήθηκε στη συγκεκριμένη μελέτη περιλαμβάνεται ως επί το πλείστον στις υποσημειώσεις που ακολουθούν.

Για το ιδεολόγημα της Μεγάλης Ιδέας και τις αντίστοιχες μεταλλάξεις της σε αντιπαράθεση με τις κρίσεις του ανατολικού ζητήματος βλ. Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο βασιλείο» και η Μεγάλη Ιδέα, Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 269-271.

2. Η αποσιώπηση της διεκδίκησης επί της Κύπρου θεωρήθηκε απαραίτητη ώστε να μη θιγούν οι ελληνοβρετανικές σχέσεις.

3. Βλ. χαρακτηριστικά τα σχόλια που επιχειρεί ο Nicolson, μέλος της βρετανικής αποστολής τότε, στο ημερολόγιό του, στο Harold Nicolson, *Peacemaking 1919*, University Paperbacks, Λονδίνο 1964, σ. 247, 251, 268, 271.

4. Γιώργος Β. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000, κεφ. Ι΄, σ. 437-8.

5. Βλ. Λίνα Λούβη, «Μηχανισμοί της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μετά τη συνθήκη της Λωζάνης» στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ. 391. Επίσης, Θάνος Βερέμης, *Ελλάδα-Ευρώπη, Από τον Πρώτο Πόλεμο ως τον Ψυχρό Πόλεμο*, Πλέθρον, Αθήνα 1999, σ. 82-83.

που ο τελευταίος παρουσιάζει.⁶ Η επανεμφάνιση του ελληνικού ιρρεντεντισμού με την έκρηξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ανατρέπει εν πολλοίς την ευρέως διαδεδομένη ελληνική θέση, σύμφωνα με την οποία η μικρασιατική ήττα έθεσε την «ταφόπλακα» στον αλυτρωτισμό των Ελλήνων. Οι πρώτες νίκες που σημειώνει ο ελληνικός στρατός στο αλβανικό μέτωπο αφυπνίζουν τον ελληνικό εθνικισμό και διαμορφώνουν εδαφικές αξιώσεις. Εντούτοις, το διαφοροποιητικό στοιχείο που επικρατεί αφορά, όπως θα δούμε και στη συνέχεια της μελέτης μας, την ιδιαίτερη βαρύτητα που δίδεται στον οικονομικό παράγοντα αυτών των εδαφικών διεκδικήσεων.⁷

Η διαμόρφωση των ελληνικών εδαφικών διεκδικήσεων κατά τη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου

Οι πρώτες ανταποκρίσεις για τις νίκες που σημειώνει ο ελληνικός στρατός στα αλβανικά εδάφη δημιουργούν ένα έντονο κλίμα ευφορίας πέρα από το ζητούμενο της υπεράσπισης της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας.⁸ Οι ελληνικές δυνάμεις δεν μάχονται μόνο για την υπεράσπιση του υπάρχοντος status quo, αλλά και για την εδαφική ολοκλήρωση.⁹ Χαρακτηριστικό δείγμα της παραπάνω αντίληψης αποτελεί η κατάληψη της Κορυτσάς τον Νοέμβριο του 1940 καθώς εκλαμβάνεται ως «απελευθέρωση» και όχι ως κατοχή.¹⁰ Στις δημόσιες εκκλήσεις προς τον ελληνικό λαό ο Μεταξάς, άλλοτε ρητά και άλλοτε άρρητα, κάνει λόγο για μελλοντικές διευθετήσεις εκκρεμών εδαφικών ζητημάτων, ενώ σε άλλη περίπτωση δεν διστάζει να κατονομάσει την

---

6. Το παράδοξο αυτό της μεταπολεμικής εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας αποτελεί αντικείμενο μελέτης στο πρόσφατα εκδοθέν Ioannis D. Stefanidis, *Stirring the Greek Nation: Political Culture, Irredentism and Anti-Americanism in Post-War Greece, 1945-1967*, Aldershot, Ασγκέιτ 2007.

7. Βλ. Προκόπης Παπασπράτης, «Από τη Μεγάλη Ιδέα στη Βαλκανική Ένωση», στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ. 417.

8. Βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 29/10/1940, *Νέα Ελλάς*, 29/10/1940, *Ασύρματος*, 28/10/1940, *Η Καθημερινή*, 29/10/1940, *Έθνος*, 29/10/1940.

9. Σε αυτό το συμπέρασμα καταλήγει και ο Βρετανός πρέσβης στην Αθήνα Palairret, ο οποίος σε τηλεγράφημά του προς το υπουργείο Πληροφοριών της Μεγάλης Βρετανίας σημειώνει αλλαγή στις εκδηλώσεις του αθηναϊκού τύπου καθώς εξελίσσεται ο ελληνοϊταλικός πόλεμος. Μαρία Σπηλιωτοπούλου-Προκόπης Παπασπράτης (επιμ.), *Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944, Από τα έγγραφα του Βρετανικού Υπουργείου Εξωτερικών Foreign Office 371*, τόμ. Α΄ 1940-1943, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Έρευνας της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού, Αθήνα 2002, σ. 29.

10. Βλ. *Ακρόπολις*, 23/11/1940, *Έθνος*, 22/11/1940, *Νέα Ελλάς*, 23/11/1940.

ελληνική ελπίδα για μεταπολεμική προσάρτηση του Αργυροκάστρου, της Κορυτσάς και των Δωδεκανήσων.¹¹

Παρατηρούμε ότι σε αυτό το πρώιμο στάδιο του πολέμου μορφοποιούνται οι εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας απέναντι στην Ιταλία. Η Βόρειος Ήπειρος και τα Δωδεκάνησα αποτελούσαν δύο από τις διεκδικούμενες περιοχές του ελληνικού κράτους μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο για τις οποίες το συνέδριο είχε αποφανθεί αρνητικά και έκτοτε ουσιαστικά είχαν τεθεί σε εκκρεμότητα.¹²

Ο κατάλογος των εθνικών διεκδικήσεων του Τσουδερού

Αποφασιστική καμπή στο ζήτημα των εθνικών διεκδικήσεων αποτέλεσε η ανάληψη της εξουσίας από τον Τσουδερό στις 21 Απριλίου του 1941. Η περίοδος της γερμανικής κατοχής έχει ήδη αρχίσει, και τον Ιούνιο του 1941 ο Γεώργιος Β΄, ο Τσουδερός και ένα τμήμα της κυβέρνησής του αναχωρούν ακτοπλοϊκώς από το Κάιρο για τη Νότιο Αφρική, απ' όπου στη συνέχεια θα μετέβαιναν στο Λονδίνο. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού, ο Τσουδερός επέδωσε στον Γεώργιο το περίφημο μνημόνιο που είχε συντάξει ο ίδιος και το οποίο περιελάμβανε τα ζητήματα που κατά την άποψή του θα έπρεπε να μονοπωλήσουν την προσοχή της κυβέρνησής του.¹³ Μεταξύ άλλων περιλαμβάνονταν οι εθνικές διεκδικήσεις της Ελλάδας.¹⁴ Η σύνταξη ενός τέτοιου υπομνήματος από τον Τσουδερό, ενώ ο πόλεμος βρισκόταν ακόμα στην πιο κρίσιμη εξέλιξή του και χωρίς να έχει κριθεί ακόμα τίποτα που να μαρτυρά τη μελλοντική επικράτηση των Συμμάχων, αφενός υποδηλώνει ένα στοιχείο διορατικότητας του συντάκτη του και αφετέρου εκφράζει έναν πρωτοφανή καιροσκοπισμό. Η υπερίσχυση των εθνικών θεμάτων στη λίστα

11. «...και με την ευχή να ζήση και να μεγαλώση η Ελλάς». Βλ. Ιωάννης Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, Ίκαρος, Αθήνα 1969, τ. 2, σ. 36 και σ. 389-391, όπου αναφέρεται ρητά στις παραπάνω διεκδικούμενες περιοχές.

12. Είναι σχεδόν καθημερινές οι αναφορές του αθηναϊκού Τύπου στα ψηφίσματα των Δωδεκανησίων και των Βορειοηπειρωτών, οι οποίοι τάσσονται στο πλευρό του αγωνιζόμενου ελληνικού λαού και εκφράζουν τους πόθους για μελλοντική ένωση με τη «μητέρα-πατρίδα». Βλ. ενδεικτικά *Ελεύθερον Βήμα*, 29/10/1940, 30/10/1940 και *Νέα Ελλάς*, 7/11/1940 και 17/11/1940.

13. Βλ. Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, επιμέλεια Βιργινία Τσουδερού, Φυτράκης, Αθήνα 1990, τ. Α΄, σ. 102-110 και Ηλίας Βενέζης, *Εμμανουήλ Τσουδερός, Ο Πρωθυπουργός της Μάχης της Κρήτης και η Εποχή του*, Εστία, Αθήνα 1966, σ. 240-249.

14. Procopis Papastratis, *British Policy towards Greece during the Second World War*, Cambridge University Press, 1984, σ. 8.

των προτεραιοτήτων της εξόριστης κυβέρνησης επιβεβαιώνει την προσπάθειά της να εκμεταλλευτεί τη διεθνή συγκυρία προς το εδαφικό όφελος της χώρας. Σε ένα δεύτερο επίπεδο μαρτυρά την ελπίδα ότι μέσω της εκπλήρωσης των εθνικών πόθων του ελληνικού λαού θα εξασφαλιστεί αυτομάτως και η πολιτική επικράτηση του παρόντος κυβερνητικού σχήματος στη μεταπολεμική περίοδο.¹⁵

Σύμφωνα με τον Τσουδερό, τα εδάφη που διεκδικούνται είναι: η Βόρειος Ήπειρος, τα Δωδεκάνησα, η Κύπρος.¹⁶ Αυτά τα διεκδικούμενα εδάφη συγκαταλέγονταν και στον αντίστοιχο κατάλογο διεκδικήσεων του Βενιζέλου που παρουσιάστηκε στο Συνέδριο Ειρήνης του Παρισιού το 1919-1920. Πρόκειται κυρίως για εδαφικές αξιώσεις, οι οποίες παρακάμφθηκαν κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, προκειμένου να κατορθώσει η χώρα να βρει τις ισορροπίες της μέσα σε ένα ασταθές πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά περιβάλλον. Το νέο στοιχείο που έρχεται να προστεθεί απορρέει από τη συγκυρία του τρέχοντος τότε πολέμου και αποτυπώνεται στη δεύτερη κατηγορία των εδαφικών αιτημάτων, η οποία χαρακτηρίζεται από άκρατο ομορτισμό. Σε αυτόν τον κύκλο διεκδικήσεων περικλείονται απήματα όπως η βελτίωση της συνοριακής γραμμής Ελλάδας-Βουλγαρίας,¹⁷ η «ευνοϊκή διαρρύθμιση» των συνόρων με τη Γιουγκοσλαβία, καθώς και το ακαθόριστο αίτημα για «δικαίωμα μετανάστευσης και εποικισμού μας εις τας αποικίας τ έως εχθρικής της Βορείου Αφρικής».¹⁸

Ως προς την πρώτη περίπτωση της μετατόπισης των ελληνοβουλγαρικών συνόρων, γνώμονας για την έκφραση της εδαφικής αυτής διεκδίκησης υπήρξαν οι βουλγαρικές επιθέσεις που δέχτηκε η χώρα σε διάστημα λιγότερο από μισό αιώνα σε συνδυασμό με την έλλειψη γεωγραφικού πλάτους που παρατηρείται στην περιοχή της ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης.¹⁹

15. Βλ. Χριστίνα Λεβεντάκου, *Από τη Μεγάλη Ιδέα στις εθνικές διεκδικήσεις. Τα εθνικά θέματα στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, δημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Πάντειο Παν/μιο, στην οποία γίνεται ενδελεχής αναφορά στο υπόμνημα διεκδικήσεων του Τσουδερού.

16. Η ιδιαιτερότητα που σημειώνεται όσον αφορά τη διεκδίκηση της Κύπρου έγκειται στο γεγονός ότι, μολονότι αυτή κατέχει μια θέση μεταξύ των διεκδικούμενων στον κατάλογο του Τσουδερού εδαφών, εντούτοις αποσιωπάται κατά τις εκκλήσεις που απευθύνει ο Έλληνας εξόριστος πρωθυπουργός στον βρετανικό παράγοντα.

17. Βλ. Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, ό.π., τ. Α΄, σ. 104.

18. *Ο.π.*, σ. 105-106.

19. Ο Τσουδερός πίστευε επίσης ότι η πρόταση της Βουλγαρίας για αυτονομία της Μακεδονίας ήταν συνάδουμη με τη δημιουργία ενός νέου κράτους που θα αποτελούσε το μήλο της έριδος ανάμεσα σε αντιμαχόμενες βαλκανικές εθνότητες. Η ιδέα επομένως

Αυτό που θεμελιώνει το ελληνικό αίτημα διά στόματος Τσουδερού ήταν το αίσθημα τιμωρίας της Βουλγαρίας για τη στάση της στον παρόντα πόλεμο, αλλά και της αναδρομικής οφειλής της για τις προηγούμενες επεμβάσεις της στα ελληνικά εδάφη.

Το κίνητρο για τη διεκδίκηση συννοριακών ανακατατάξεων με τη Γιουγκοσλαβία, «ευθυγραμμίσεων» όπως αποτυπώθηκε γλαφυρά στη βιβλιογραφία της περιόδου, εντοπιζόταν κατά τον Τσουδερό στο γεγονός ότι το σημείο της Γευγελής εξαρτώνταν από τη στάση της Γιουγκοσλαβίας και όχι από την ελληνική αντίδραση σε μια ενδεχόμενη επίθεση.²⁰

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την κατανόηση των διαστάσεων που έλαβε ο ελληνικός ιρρεντεντισμός τη δεκαετία του 1940 παρουσιάζει η διεκδίκηση δικαιώματος μετανάστευσης στις πρώην ιταλικές αποικίες στη Βόρεια Αφρική.²¹ Ο Έλληνας εξόριστος πρωθυπουργός διατάζει να θέσει ρητά θέμα διεκδίκησης των πρώην ιταλικών αποικιών στη Βόρειο Αφρική. Θεωρεί ότι οι οικονομικές και στρατιωτικές υποχρεώσεις που θα αναλάμβανε η Ελλάδα σε περίπτωση υλοποίησης ενός τέτοιου ενδεχομένου θα ήταν δυσανάλογες προς τα οικονομικά μεγέθη της. Αντιθέτως, η αναγνώριση από τις συμμαχικές δυνάμεις του δικαιώματος μετανάστευσης του πλεονάζοντος ελληνικού πληθυσμού στις πρώην ιταλικές αποικίες της Β. Αφρικής θα ήταν μια συμφέρουσα και ευκαταία λύση για το ελληνικό κράτος. Επιπλέον, η πρόταση να ανατεθούν οι πρώην ιταλικές αποικίες της Βορείου Αφρικής «εις χείρας γνωρίμους εις την διοίκηση των αποικιών» εκφράζει ίσως και έναν κρυφό του πόθο να περιέλθουν τα εδάφη αυτά στη Βρετανία, εξέλιξη που ενδεχομένως θα διευκόλυνε το ελληνικό αίτημα για δικαίωμα εποίκισμού. Προκειμένου να θεμελιώσει περαιτέρω την πρότασή του επικαλείται τον υπερπληθυσμό της χώρας και την έλλειψη επαρκών εδαφών. Επιπλέον, η πρόταση απαρτίζεται και από ένα «εκπολιτιστικό μέρος». Ο εποίκισμός των εν λόγω εδαφών από Έλληνες θα συνέβαλλε στην εμπορική και οικονομική ακμή των περιοχών.²² Τονίζεται μάλιστα στο υπόμνημα ότι «η ιστορία είναι γεμάτη αποδείξεις ότι αι ακταί ήκμασαν όταν κατοικήθησαν από Έλληνες εμπόρους».²³ Παρατηρούμε ότι μια κατά βάση εδαφική αξίωση, όπως η δυ-

---

μιας αυτόνομης και ανεξάρτητης Μακεδονίας ήταν καταδικασμένη εν τη γενέσει της στο όνομα των αντίπαλων βαλκανικών εθνικισμών.

20. Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, ό.π., τ. Α', σ. 104.

21. *Ο.π.*, σ. 105-106.

22. Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, ό.π., τ. Α', σ. 106. Το ίδιο επιχειρήματα προβάλλει και ο Κωνσταντίνος Χριστόπουλος στο *Ελληνικόν Πρόβλημα*, χ.ε., Αθήνα 1946.

23. Βλ. Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, ό.π., τ. Α', σ. 106.

νατότητα εποίκισμού στις πρώην ιταλικές αποικίες της Βορείου Αφρικής, θεμελιώνεται σε οικονομικούς και κατ' επέκταση κοινωνικούς όρους. Με αυτό τον τρόπο τα ενδεχόμενα εσωτερικά κοινωνικά προβλήματα συμψηφίζονται με την εξωτερική εδαφική επέκταση.

Στην τελευταία θέση του καταλόγου βρισκόταν ένα υποθετικό αίτημα. Σε περίπτωση που η Τουρκία υιοθετούσε «ανώμαλη ή εχθρική» στάση προς τους Συμμάχους, τότε η Ελλάδα αφενός θα προέβαινε σε διεκδίκηση της Αδριανούπολης και της ανατολικής Θράκης και αφετέρου θα έθετε αίτημα για αναγνώριση της Κωνσταντινούπολης σε ελεύθερο κράτος.²⁴

Ο κατάλογος που εγχείρισε ο Τσουδερός στον Γεώργιο Β' κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους στη Νότιο Αφρική τον Ιούνιο του '41 περιλάμβανε ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα αναφορικά με την εξωτερική πολιτική της κυβέρνησής του. Το ενδιαφέρον στοιχείο που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι ο Τσουδερός εμπνέεται από βεβαιότητα για την εκπλήρωση των εδαφικών αξιώσεων της χώρας του. Οι νίκες που σημείωσε ο ελληνικός στρατός στα αλβανικά βουνά το διάστημα από τον Οκτώβριο του '40 μέχρι την κατάρρευση του μετώπου την Άνοιξη του '41 λαμβάνεται υπόψη ως ένα επαρκές αντίτιμο για την εκπλήρωση των εδαφικών πόθων του ελληνισμού.

Οι ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις και ο βρετανικός παράγοντας

Οι βρετανικοί κύκλοι από πολύ νωρίς είχαν εντοπίσει τον αλυτρωτισμό των Ελλήνων που στρεφόταν κυρίως προς τη Βόρειο Ήπειρο και τα Δωδεκάνησα.²⁵ Απέναντι στον υπέρμετρο ελληνικό ενθουσιασμό που πήγαινε από τις νικηφόρες προελάσεις στα αλβανικά βουνά, το Foreign Office ακολουθούσε στρατηγική κατευνασμού. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις, όπου διαφαίνεται η βρετανική απροθυμία απέναντι σε οποιαδήποτε τυχόν ανακίνηση του θέματος των μεταπολεμικών ελληνικών διεκδικήσεων μεσουίντος του πολέμου.²⁶

24. Για το χαρακτηρισμό βλ. Λένα Διβάνη, *Η πολιτική των εξορίστων ελληνικών κυβερνήσεων, 1941-1944*, Σάκκουλα, Αθήνα 1991, σ. 197 και επίσης Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, ό.π., τ. Α', σ. 103.

25. Βλ. Χριστίνα Λεβεντάκου, ό.π., σ. 35-36.

26. Χαρακτηριστικό παράδειγμα εκδήλωσης της βρετανικής απροθυμίας αποτελεί η πρώτη επέτειος κατάληψης της Κορυτσάς το Νοέμβριο του '41, οπότε ο υφυπουργός Τύπου Μιχαλόπουλος υπέστη τη βρετανική λογοκρισία αναφερόμενος στην Κορυτσά ως ελληνική επαρχία. Στο ίδιο. Βλ. επίσης, *Ελληνικά Διπλωματικά Έγγραφα 1940-1941*, ό.π., σ. 96-107.

Το πρώτο όμως καίριο πλήγμα για τον ελληνικό αλυτρωτισμό θα επέλθει το Δεκέμβριο του '41 με αφορμή την επίσκεψη του Ήντεν στη Μόσχα, οπότε στο πλαίσιο των συνομιλιών με τον Στάλιν αναφορικά με την προσέλευση της Τουρκίας στο συμμαχικό στρατόπεδο ανακινήθηκε και το δωδεκανησιακό ζήτημα. Ο Στάλιν πρότεινε στον Ήντεν να δοθούν τα Δωδεκάνησα στην Τουρκία, διότι εμποδίζουν την έξοδό της προς τη θάλασσα.²⁷ Τα νησιά υπήρξαν ένα διπλωματικό όπλο στα χέρια των Συμμάχων προκειμένου να εξαναγκάσουν τη γείτονα χώρα να βγει στον πόλεμο στο πλευρό τους.²⁸ Οι μυστικές όμως διαπραγματεύσεις μεταξύ Ήντεν και Στάλιν διέρρευσαν στην εξόριστη ελληνική κυβέρνηση, η οποία αντέδρασε ταχύτατα με επιστολή που απέστειλε ο Τσουδερός στον Sargent.²⁹ Στην επιστολή αναφερόταν στα αισθήματα που έτρεφε η χώρα του για τα Δωδεκάνησα καθώς και στο δικαίωμα των νησιωτών για αυτοδιάθεση. Ο Βρετανός πρέσβης στην Αθήνα Palairet σε τηλεγράφημά του προς τον Ήντεν, στις αρχές του επόμενου χρόνου, τόνιζε ότι υπήρξε εξαιρετικά ατυχές το γεγονός ότι η ελληνική κυβέρνηση πληροφορήθηκε την πρόταση του Στάλιν για τα Δωδεκάνησα. Στη συνέχεια σημείωνε την αντίθεσή του σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο και επιπλέον προσέθετε ότι, αν και εφόσον η σοβιετική πλευρά επαναφέρει την πρότασή της, τότε η βρετανική πλευρά θα πρέπει να είναι αντίθετη.³⁰ Εντούτοις, ο Sargent, ύστερα από συζήτηση που είχε με τον Dixon, εφιστά για άλλη μια φορά την προσοχή του Τσουδερού στην επιθυμία του Foreign Office να αποφεύγει να αναφέρεται στις εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας.³¹ Τον Φλεβάρη του '42, το Foreign Office αποφασίζει να υιοθετήσει την πρόταση του Palairet έτσι ώστε να μη θίγει προς το παρόν κατά τις επαφές του με την ελληνική κυβέρνηση την πρόταση του Στάλιν σχετικά με την εκχώρηση των Δωδεκανήσων στην Τουρκία.³²

Εντούτοις, το δόγμα του Foreign Office, «εξέταση όλων των εδαφικών ζητημάτων μετά το τέλος του πολέμου», έρχεται σε καταφανή αντιδιαστολή

27. Μαρία Σπηλιωτοπούλου-Προκόπης Παπασπράτης, *ό.π.*, σ. 252.

28. Για το ρόλο που διαδραμάτισαν τα Δωδεκάνησα ως διαπραγματευτικό χαρτί, βλ. Selim Deringil, *Turkish Foreign Policy during the Second World War*, Cambridge University Press, 1989, σ. 141 και 149-151.

29. Μαρία Σπηλιωτοπούλου-Προκόπης Παπασπράτης, *ό.π.*, σ. 253.

30. *Ό.π.*, σ. 258.

31. Αφορμή για την ευγενική αυτή παραίτηση του Foreign Office προς τον Τσουδερό έδωσαν δύο αόριστες αναφορές που επρόκειτο να κάνει ο Τσουδερός κατά την πρωτοχρονιάτικη ομιλία του για το νέο έτος. Βλ. σχετικά Μαρία Σπηλιωτοπούλου-Προκόπης Παπασπράτης, *ό.π.*, σ. 254.

32. *Ό.π.*, σ. 276.

με τις συζητήσεις που λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο των εργασιών της Anglo-Hellenic Parliamentary Committee. Στις 2 Ιανουαρίου, σε συνάντηση του Τσουδερού με τους Noel-Baker και Nicolson από την Επιτροπή, έθιξαν μεταξύ άλλων και το δωδεκανησιακό ζήτημα. Μάλιστα, σε αντίθεση με το Foreign Office, οι δύο Βρετανοί τόνισαν στον Τσουδερό ότι «τα Δωδεκάνησα θα έπρεπε να δοθούν στην Ελλάδα άνευ τινός περιορισμού».³³ Επίσης, ο Nicolson, του οποίου τα φιλελληνικά αισθήματα ανατρέχουν πίσω στα χρόνια του πρώτου μεγάλου πολέμου, σύμφωνα με τον Τσουδερό, ανέφερε χαρακτηριστικά: «θα πάρετε και το Αργυρόκαστρο και την Κορυτσά».³⁴

Το καλοκαίρι του '42 ο Γεώργιος ο Β΄ και ο Τσουδερός μεταβαίνουν σε επίσημη επίσκεψη στις ΗΠΑ, όπου στο πλαίσιο της συνάντησης με τον Αμερικανό υπουργό Εξωτερικών Hull του επέδωσαν υπόμνημα με τις εδαφικές διεκδικήσεις της χώρας τους.³⁵ Ο Hull, όπως και ο Ρούσβελτ, ακολουθώντας τη βρετανική στάση περί των εθνικών θεμάτων, δήλωσαν στον Τσουδερό ότι παρόλο που τα εθνικά θέματα ελκύουν το ενδιαφέρον τους δεν είναι δυνατόν να συζητηθούν όσο διαρκεί ο πόλεμος.³⁶ Παρόλη τη «μάχη των υπομνημάτων» του Τσουδερού, η ελληνική εξόριστη ηγεσία επιστρέφει στις 19 Ιουλίου στο Λονδίνο χωρίς έμπρακτες διαβεβαιώσεις υπέρ των εδαφικών αξιώσεων. Εντούτοις, δεν αποθαρρύνεται και συνεχίζει τις επικλήσεις στα εθνικά δίκαια της Ελλάδας.³⁷

Οι δύο τελευταίοι μήνες του 1942 στιγματίζονται από ραγδαίες εξελίξεις

33. Οι περιορισμοί στους οποίους αναφέρονταν οι Noel-Baker και Nicolson είχαν σχέση με τη ρήτρα που είχε περιληφθεί στη συμφωνία Βενιζέλου-Τιτόνι το 1919 και ουσιαστικά οδήγησε στην καταγγελία της από την Ιταλία ένα χρόνο αργότερα.

34. Ο Harold Nicolson υπήρξε μέλος της βρετανικής αποστολής κατά το συνέδριο ειρήνης το 1919. Τα φιλελληνικά του αισθήματα και ο άκρατος θαυμασμός του στον τότε Έλληνα πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο αποτυπώνονται στο βιβλίο του *Peacemaking 1919*, ό.π. Για το σχόλιό του αναφορικά με τις ελληνικές διεκδικήσεις βλ. Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, ό.π., τ. Α΄, σ. 479-480.

35. Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, ό.π., τ. Α΄, σ. 479-490. Βλ. επίσης, Σπυρίδων Πλουμίδης, «Το Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα στα πλαίσια της βρετανικής πολιτικής», *Ίστωρ*, τχ. 13 (2002), σ. 80. Στο υπόμνημα που επέδωσε ο Τσουδερός στους Αμερικανούς γίνεται ανοικτή αναφορά και στην κυπριακή διεκδίκηση, με τη γραπτή διευκρίνιση ότι «δεν πρόκειται περί πολεμικής διεκδίκησης, αλλά γίνεται αναφορά σ' αυτό, ώστε να υπάρχει μια πλήρης εικόνα των ελληνικών πόθων». Διαισθανόμενος μάλιστα ο Τσουδερός την αναστάτωση που θα προκαλούσε στα γραφεία του Foreign Office η αναφορά στην Κύπρο, φρόντισε κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στις ΗΠΑ να επιδώσει και στον Βρετανό πρέσβη στην Ουάσιγκτον λόρδο Χάλιφαξ ένα πανομοιότυπο υπόμνημα με αυτό που είχε δώσει στους Αμερικανούς.

36. Βλ. Ηλίας Βενέζης, *Εμμανουήλ Τσουδερός*, ό.π., σ. 358.

37. Χριστίνα Λεβεντάκου, ό.π., σ. 51-72.

για την πορεία των ελληνικών διεκδικήσεων στη Βόρειο Ήπειρο. Η κοινοβουλευτική δήλωση του Ήντεν στις 18 Νοεμβρίου 1942 αναφορικά με το μεταπολεμικό εδαφικό καθεστώς της Αλβανίας και τη διατήρηση του υπάρχοντος status quo προξενεί θύελλα αντιδράσεων στους ελληνικούς κύκλους του Λονδίνου και της Μέσης Ανατολής, καθώς ναρκοθετεί τις εδαφικές αξιώσεις της Ελλάδας στην περιοχή.³⁸ Δύο μέρες μετά τη βρετανική δήλωση ο Έλληνας πρέσβης στο Λονδίνο Αγνίδης συναντάται με τον Ήντεν, από τον οποίο αποσπά καθουσιαστικά λόγια, ότι η επίμαχη δήλωση αφορούσε μόνο τους Ιταλούς και όχι τους Έλληνες. Κατά συνέπεια, όπως συμπλήρωνε ο Ήντεν, η βρετανική πρωτοβουλία δεν εμποδίζει τους Έλληνες να διεκδικήσουν μια καλύτερη γραμμή.³⁹ Στις 11 Δεκεμβρίου, ο Αγνίδης λαμβάνει επιστολή του Ήντεν, όπου τονίζεται ότι η βρετανική κυβέρνηση είναι ενήμερη των ελληνικών εδαφικών διεκδικήσεων στη Νότιο Αλβανία, οι οποίες θα εξετασθούν μετά το τέλος του πολέμου.⁴⁰

Η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση, λαμβάνοντας υπόψη τις βρετανικές διαβεβαιώσεις για την τύχη των διεκδικήσεών της, εκδίδει ανακοίνωση από το Λονδίνο, στην οποία σημειώνει ότι είναι σύμφωνη με την επικείμενη ανακοίνωση του Βρετανού υπουργού Εξωτερικών περί της ανεξαρτησίας της Αλβανίας. Απιολογεί δε την απόφασή της ισχυριζόμενη ότι η βρετανική δήλωση είναι σύμφωνη με τις θεμελιώδεις αρχές (Χάρτα του Ατλαντικού) για τις οποίες μάχονται οι δημοκρατικοί λαοί κατά του Άξονα. Υπογραμμίζει, επίσης, ότι η δήλωση του Ήντεν δεν προδικάζει εδαφικά ζητήματα, όπως το θέμα της Βορείου Ηπείρου, μαρτυρώντας τη βεβαιότητά της ότι αυτά θα διευθετηθούν με τη λήξη του πολέμου.⁴¹

Ιδιαίτερα σφοδρή απέναντι στη βρετανική πρωτοβουλία ήταν η αντίδραση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, αντιπροέδρου της εξόριστης κυβέρνησης από τον Απρίλη του '42. Πληροφορούμενος τη βρετανική δήλωση για την Αλβανία, ο Κανελλόπουλος απείλησε με παραίτηση.⁴² Μάλιστα, με μνημόνιο που επέδωσε στον Βρετανό λόρδο Μογνε, με σκοπό να το διαβιβάσει στην κυβέρνησή του, ζητούσε να προβεί η βρετανική κυβέρνηση σε νέα

38. Εμμανουήλ Τσουδερός, *Διπλωματικά Παρασκήνια, 1941-1944*, Αετός, Αθήνα 1949, σ. 133.

39. Βλ. Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, ό.π., τ. Β', σ. 337-338.

40. *Ό.π.*, σ. 387.

41. Μαρία Σπηλιωτοπούλου-Προκόπης Παπαστράτης, *ό.π.*, σ. 310 και Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, ό.π., τ. Β', σ. 397.

42. Βλ. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο Κατοχής 31/03/1942 - 4/01/1945*, Εστία, Αθήνα 2003, σ. 248-252 και σ. 255-259 και του ίδιου, *Τα χρόνια του μεγάλου πολέμου 1939-1944, Ιστορική αναδρομή και κείμενα*, χ.ε., Αθήνα 1964, σ. 213-219.

δήλωση, στην οποία δεν θα αναφερόταν στην αλβανική ανεξαρτησία, αλλά θα έθιγε το ζήτημα της εθνικής αποκατάστασης των πληθυσμών της Βορείου Ηπείρου, των Δωδεκανήσων και της Κύπρου.⁴³ Τέλη Δεκέμβρη του '42, ο Κανελλόπουλος μεταβαίνει εσπευσμένα στο Λονδίνο, ώστε να προβεί σε κατ' ιδίαν συνομιλίες με τους Βρετανούς ιθύνοντες. Τελικά, η αντίδραση του Κανελλόπουλου και η απειλή παραίτησής του δεν κατάφερε παρά να καθυστερήσει για μια μέρα την προγραμματισμένη για τις 16 Δεκεμβρίου δήλωση του Ήντεν. Στις 17 Δεκεμβρίου 1942, ο Ήντεν πραγματοποίησε εντέλει στη Βουλή των Κοινοτήτων την επίμαχη δήλωση, στην οποία υποστήριζε ευθέως τη μεταπολεμική αποκατάσταση της Αλβανίας σε ανεξάρτητο κράτος.⁴⁴ Παράλληλα, σε μια προσπάθειά του να μη διαρρήξει ολοκληρωτικά τις σχέσεις με την ελληνική και τη γιουγκοσλαβική κυβέρνηση,⁴⁵ άφησε ανοικτό το θέμα των συνοριακών διαρρυθμίσεων του νεοσύστατου μεταπολεμικά ανεξάρτητου αλβανικού κράτους. Σε κοντινές ημέρες η Ρωσία και οι ΗΠΑ προέβησαν και εκείνες σε αντίστοιχες δηλώσεις για το μέλλον του αλβανικού κράτους.⁴⁶

Η βεβαιότητα πλέον της μεταπολεμικής ανεξαρτησίας του αλβανικού κράτους θορύβησε τα μέλη της ελληνικής κυβέρνησης που βρίσκονταν στο Κάιρο, καθώς, ανεξάρτητα από τις βρετανικές διαβεβαιώσεις, είδαν τα «εθνικά δίκαια της χώρας» να τίθενται υπό αμφισβήτηση.⁴⁷ Θα πρέπει να σημειώσουμε βέβαια ότι, ήδη από το φθινόπωρο του '42, ο Σεφέρης, υπεύθυνος της Γενικής Διεύθυνσης Τύπου στη Μέση Ανατολή, σημείωνε για τις 30 Σεπτεμβρίου 1942 στο ημερολόγιό του ότι η θέση της εξόριστης κυβέρνησης ως προς τις εδαφικές διεκδικήσεις είναι «να αποτρέπει τους δημοσιογράφους να τα θίγουν, έστω και αν πρόκειται να γράψουν ευνοϊκά».⁴⁸ Το γεγονός πάντως ότι το βορειοηπειρωτικό ζήτημα συνδέθηκε στενά με τη μεταπο-

43. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Τα χρόνια του μεγάλου πολέμου 1939-1944*, ό.π.

44. Βλ. Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, ό.π., τ. Β', σ. 382.

45. Η γιουγκοσλαβική κυβέρνηση είχε εκφράσει εξίσου εδαφικές διεκδικήσεις στον αλβανικό χώρο. Η ελληνογιουγκοσλαβική συνθήκη συμμαχίας που είχαν συνάψει μεταξύ τους τα δύο κράτη στις 15/02/1942 προέβλεπε την επιδίκαση μεταπολεμικά της Βορείου Ηπείρου στην Ελλάδα. Το πλήρες κείμενο της συνθήκης συμπεριλαμβάνεται στα *Διπλωματικά Παρασκήνια* του Τσουδερού.

46. Βλ. Stephen Xydis, *Greece and the Great Powers, 1944-1947*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1963, σ. 22-24.

47. Για το κλίμα που επικράτησε στη Μέση Ανατολή με αφορμή τις συμμαχικές δηλώσεις για την αλβανική ανεξαρτησία βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Πολιτικό Ημερολόγιο*, Ίκαρος, Αθήνα 1979, τ. Α', σ. 68-83.

48. Γιώργος Σεφέρης, *Πολιτικό Ημερολόγιο*, ό.π., τόμ. Α', σ. 54.

λεμική βιωσιμότητα του αλβανικού κράτους περιέπλεξε την κατάσταση και λειτούργησε αποθαρρυντικά για τις εδαφικές διεκδικήσεις που προέβαλλε η Ελλάδα στο νότιο τμήμα της Αλβανίας. Η απόσπαση ενός σημαντικού τμήματος από την Αλβανία γεννούσε ερωτήματα για τη βιωσιμότητα του κράτους αυτού. Επιπλέον, η αναγνώριση της Αλβανίας από τους Συμμάχους ως θύμα του ιταλικού επεκτατισμού θα προσέβαλλε τη νομιμότητα των ελληνικών αξιώσεων στο νότιο τμήμα της, κάτι που θα διαφανεί στο πλαίσιο των εργασιών του Συνεδρίου Ειρήνης το καλοκαίρι του 1946.

Λίγους μήνες αργότερα, σε κυκεώνα τίθεται και η ελληνική διεκδίκηση επί των Δωδεκανήσων με αφορμή τη συνάντηση Τσόρτσιλ-Τούρκων στα Άδανα, που έλαβε χώρα στις αρχές του '43.⁴⁹ Η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση δέχτηκε ένα δεύτερο ισχυρό πλήγμα εξαιτίας της συνάντησης, για την οποία μάλιστα δεν διέθετε καμία ενημέρωση, ενώ την ίδια στιγμή ασκούσε έντονες διπλωματικές πιέσεις για τη συμμετοχή των ελληνικών δυνάμεων στις συμμαχικές επιχειρήσεις στα Δωδεκάνησα.⁵⁰ Επιπρόσθετα, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι ταρακούνησε την εξόριστη κυβέρνηση διότι αποτέλεσε μια απόδειξη της διπλής στρατηγικής του Foreign Office απέναντι σε Ελλάδα και Τουρκία.⁵¹ Εντέλει, το γεγονός ότι η συνάντηση στην Τουρκία δεν απέδωσε καρπούς σε συνδυασμό με το πέρασμα του Τσόρτσιλ από την Κύπρο και τις θερμές δηλώσεις του για την Ελλάδα έκαμψαν τη δυσάρεσκεια της ελληνικής εξόριστης ηγεσίας.

Το καλοκαίρι του '43 το δωδεκανησιακό ζήτημα περνά σε νέα φάση έ-
ντονης κινητικότητας.⁵² Οι Έλληνες πρέσβεις του εξωτερικού προσπαθούν

---

49. Βλ. Frank Weber, *Ο επιπρόσθετος ουδέτερος, Η τουρκική πολιτική κατά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο*, Θετίλη, Αθήνα 1983.

50. Μάλιστα, ο Κανελλόπουλος, όπως αναφέρει στο ημερολόγιό του, θέτει θέμα ελληνικής συμμετοχής στη δικοίκηση των νήσων μετά την ιταλική αποχώρηση. Βλ. Μαρία Σπηλιωτοπούλου-Προκόπης Παπαστράτης, *ό.π.*, σ. 320 και Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο Κατοχής*, *ό.π.*, σ. 346-351.

51. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της ανησυχίας που έσπειρε η συνάντηση των Αδάνων στην ελληνική εξόριστη ηγεσία είναι η καταγραφή του Κανελλόπουλου στο ημερολόγιό του για τις 2/2/1943, οπότε σημειώνει: «Σήμερα οι *Times* γράφουν ότι συζητήθηκαν στα Άδανα ζητήματα που αφορούν την Ελλάδα και ειδικότερα τα ελληνικά νησιά. Είναι ηθικά ασύλληπτο ότι συζητούνται τέτοια ζητήματα χωρίς να μας ειδοποιούν». Βλ. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο Κατοχής*, *ό.π.*, σ. 340-1.

52. Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, τ. Β', *ό.π.*, τ. Γ1, σ. 101-106. Συγκεκριμένα για την εξέλιξη του δωδεκανησιακού ζητήματος βλ. Λένα Διβάνη-Φωτεινή Κωνσταντοπούλου, *Δωδεκάνησος, Η μακρά πορεία προς την ενσωμάτωση, Διπλωματικά Έγγραφα από το ιστορικό αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών*, Καστανιώτης, Αθήνα 1996.

με κάθε μέσο να εφιστούν την προσοχή των ιθυνόντων του Foreign Office στο δωδεκανησιακό και στην ανάγκη να συμπεριληφθούν οι ελληνικές δυνάμεις στις συμμαχικές επιχειρήσεις που επίκειται να γίνουν.

Τα Δωδεκάνησα υπήρξαν από τις τελευταίες περιοχές που απελευθερώθηκαν. Εντούτοις, υπήρξαν και η μόνη από τις ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις που έλαβε ευτυχές τέλος. Το Συμβούλιο των Υπουργών των Εξωτερικών αναγνώρισε την απόδοση των νήσων στην Ελλάδα, η οποία επισημοποιήθηκε τον Φλεβάρη του 1947.

Ως προς τη διεκδίκηση της Βορείου Ηπείρου, το προβάδισμα που τελικά δόθηκε από τους Συμμάχους στην προώθηση των βραχυπρόθεσμων στρατιωτικών αναγκών του πολέμου εις βάρος των μακροπρόθεσμων πολιτικών επιλογών «καταδίκασε» τις ελληνικές αξιώσεις. Το γεγονός ότι το αντάρτικο κίνημα του Εμβέρ Χότζα ήταν κομμουνιστικής προέλευσης δεν αποθάρρυνε τους Βρετανούς της S.O.E. από τη στήριξή του, καθώς το τελευταίο ικανοποιούσε πλήρως τους άμεσους στρατιωτικούς στόχους τους, την ολοκληρωτική συντριβή του Άξονα.⁵³

Η Βόρειος Ήπειρος και τα Δωδεκάνησα υπήρξαν δύο από τις ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις στις οποίες βάσισε την κύρια επιχειρηματολογία της η ελληνική αποστολή στην ειρηνευτική συνδιάσκεψη του '46, καθώς αποτελούσαν εδάφη με μακράιωνα ελληνική παρουσία και επιπλέον διέθεταν το πλεονέκτημα ότι τελούσαν υπό εχθρική κατοχή.

Εθνικές διεκδικήσεις και βιβλιογραφική παραγωγή στην κατοχική και την πρώιμη μετακατοχική Ελλάδα

Ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο αναφορικά με το ζήτημα των εδαφικών διεκδικήσεων της Ελλάδας στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο συνιστά η βιβλιογραφική παραγωγή της κατοχικής και πρώιμης μετακατοχικής περιόδου αναφορικά με την εξωτερική πολιτική της Ελλάδας και τις διεκδικήσεις της. Από το 1944, έτος απελευθέρωσης της χώρας, και ύστερα, υπάρχει ένας καταγισμός βιβλίων και μπροσούρων που πραγματεύονται το κρίσιμο για την ελληνική κοινωνία της εποχής ζήτημα των εδαφικών διεκδικήσεων που επρόκειτο να προβάλει η χώρα στην επικείμενη διάσκεψη ειρήνης. Σπέρματα αυτού του ζωηρού δημόσιου ενδιαφέροντος για τις μεταπολεμικές αξιώσεις της χώρας έχουν διαφανεί ήδη πολύ νωρίτερα, από το 1943, καθότι ενι-

53. Βλ. Σπυρίδων Πλουμίδης, *ό.π.*, *passim* και Λένα Διβάνη, *ό.π.*, σ. 216-217.

σχύονται από την ιταλική συνθηκολόγηση και τη διαφαινόμενη λήξη του πολέμου.⁵⁴

Τις παραμονές αλλά και τις πρώτες ημέρες της απελευθέρωσης της χώρας, η πολιτική ηγεσία προβαίνει σε δημόσιες δηλώσεις στον Τύπο καθορίζοντας το πλαίσιο των ελληνικών εδαφικών αιτημάτων. Στις 11 Αυγούστου 1944, η εφημερίδα *Ημέρα* φιλοξενεί στις σελίδες της άρθρο του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη αναφορικά με την επιδίωξη της εθνικής ενώσεως, όπου εκφράζει την ανάγκη να καθοριστούν απ' όλες τις πολιτικές συνιστώσες οι εδαφικές διεκδικήσεις της χώρας, ώστε να αποτελέσουν το λάβαρο της εθνικής ομοψυχίας.⁵⁵ Λίγες μέρες αργότερα ο Τσαλδάρης, και πάλι μέσα από τις σελίδες της *Ημέρας*, αντιμετωπίζει το ζήτημα της προσάρτησης εδαφών ως συνώνυμο της εξασφάλισης όχι μόνο οικονομικής ευημερίας αλλά και κοινωνικής ομαλότητας.⁵⁶

Στις 18 Οκτωβρίου 1944, ο Γεώργιος Παπανδρέου, στην περίφημη ομιλία του στο Σύνταγμα για την απελευθέρωση της χώρας, αναφερόμενος στις μελλοντικές κατευθύνσεις του ελληνικού κράτους συμπεριέλαβε και το δύσκολο έργο της εθνικής ολοκλήρωσης. Η ομάδα των εδαφικών διεκδικήσεων του Παπανδρέου απαρτιζόταν από τη Βόρειο Ήπειρο, τα Δωδεκάνησα και ένα γενικό και ασαφές αίτημα για την απόκτηση του αισθήματος της πλήρους ασφάλειας.⁵⁷

---

54. Βλ. *Λαϊκή Φωνή*, Όργανο του ελληνικού λαού, φ. 7, 10/9/1943. Το κύριο άρθρο του εντύπου πιλοφορείται «Οι εθνικές μας αξιώσεις» και ορίζει με σαφήνεια το ελάχιστο όριο των εθνικών επιδιώξεων που θα πρέπει να υποστηρίξει η Ελλάδα στο προσεχές συνέδριο ειρήνης. Προκρίνονται οι εξής εδαφικές διεκδικήσεις: 1) εξασφάλιση στρατηγικής ασφάλειας στη χώρα μέσω μιας βελτίωσης των βορείων συνόρων, 2) συμπερίληψη στην ελληνική εδαφική περιοχή όλων των πληθυσμών που έχουν ελληνική καταγωγή, ελληνική συνείδηση και ελληνική παράδοση, 3) αντιμετώπιση του ελληνικού δημογραφικού προβλήματος. Όπως παρατηρείται, οι διεκδικήσεις που προβάλλονται στο εν λόγω έντυπο ταυτίζονται με τις αντίστοιχες αξιώσεις που προέβαλε ο εξόριστος πρωθυπουργός Τσουδερός.

55. Εφημερίδα *Ημέρα*, 11/8/1944, στο αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 8 (υπ. 1), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή.

56. *Ημέρα*, 16/8/1944.

57. Γεώργιος Παπανδρέου, *Η Απελευθέρωση της Ελλάδος*, Άλφα, Αθήνα 1945, σ. 150-151. Όπως τεχνέντως η Κύπρος αποκλείστηκε από τις εδαφικές διεκδικήσεις του Παπανδρέου για ευνότους λόγους αποφυγής προστριβών με τη βρετανική κυβέρνηση σε μια τόσο κρίσιμη περίοδο, κατά την οποία η ελληνική κυβέρνηση και ο αστικός πολιτικός κόσμος χρειάζονταν την ηθική και υλική υποστήριξη της Συμμάχου Βρετανίας για να μορφοποιήσει ένα αντίπαλο δέος στο ΕΑΜ/ΕΛΑΣ. Βλ. επίσης, *Ελευθερία*, 19/10/44, όπου περιλαμβάνεται τμήμα από το λόγο που εκφώνησε ο Παπανδρέου στην πλατεία Συντάγματος.

Την προηγούμενη της άφιξης του Παπανδρέου είχαν ήδη φτάσει στην Αθήνα οι υπουργοί Καρτάλης και Τσιριμώκος. Ο υπουργός Τύπου Καρτάλης σε δήλωσή του στον αθηναϊκό Τύπο τόνιζε ότι «οι εδαφικές αξιώσεις της χώρας σε αντίθεση με τον προηγούμενο πόλεμο, οπότε βασίζονταν κυρίως σε εθνολογικά κριτήρια, αυτή τη φορά πηγάζουν από το αίτημα για επίτευξη συννοριακής ασφάλειας».⁵⁸

Το τέλος της κατοχικής περιόδου που σημειώνεται για την Ελλάδα τον Οκτώβρη του '44 προτάσσει μέσα στο γενικό κλίμα της εποχής την ανάγκη για ανασυγκρότηση και εκπλήρωση των εδαφικών πόθων του ελληνικού λαού μέσω ενός ολοκληρωμένου σχεδίου εθνικών διεκδικήσεων. Οι μελέτες και μπροσούρες της περιόδου πραγματεύονται το ζήτημα των εδαφικών αιτημάτων της Ελλάδας από το επικείμενο Συνέδριο Ειρήνης με έναν ρηξικέλευθο και άκρατο σωβινισμό και επεκτατισμό συγκριτικά με τις αναφορές του πολιτικού κόσμου.

Πριν προβούμε σε μια μελέτη περιεχομένου των εν λόγω πονημάτων αξίζει να σταθούμε στην κοινωνική προέλευση των συγγραφέων τους. Στην πλειονότητά τους οι υπεύθυνοι για τη συγγραφή των εθνογραφικών αυτών πονημάτων προέρχονται από τους ακαδημαϊκούς κύκλους και έχουν ήδη διαγράψει μια πορεία στο χώρο της συγγραφής βιβλίων ιστορικού-εθνολογικού περιεχομένου. Επίσης, στους κόλπους των ακαδημαϊκών συγγραφέων υπάρχει πολυσυλλεκτικότητα, καθώς προέρχονται τόσο από τις θεωρητικές και ανθρωπιστικές επιστήμες όσο και από τις θετικές. Μία μικρότερη μερίδα συγγραφέων εκκινά από το χώρο των κρατικών λειτουργιών και δημοσίων υπαλλήλων. Ο κάθε συγγραφέας με γνώμονα την κοινωνική του θέση, το επιστημονικό του αντικείμενο και τη στοχοθεσία του εξετάζει το ζήτημα των ελληνικών εθνικών διεκδικήσεων από ιδιαίτερη ιδεολογική σκοπιά. Οι ακαδημαϊκοί που υπηρετούν τις θεωρητικές και κοινωνικές επιστήμες επικεντρώνονται περισσότερο στη διάσταση των ιστορικών και εθνολογικών δικαίων του ελληνισμού όσον αφορά τη διεκδίκηση εδαφικών περιοχών. Στον αντίποδα, οι ακαδημαϊκοί των θετικών επιστημών εστιάζουν στη μελέτη των οικονομικών συντελεστών και των χωρονομικών παραμέτρων που επιτάσσουν την απόδοση των ζητούμενων εδαφικών περιοχών στην Ελλάδα. Το αίτημα που προκύπτει καταφανώς από όλες τις μελέτες της εποχής για τις εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας συμπυκνώνεται φραστικά στην περιβόητη «εδαφική ολοκλήρωση» του έθνους, ζητούμενο που έχει τις απαρχές του στον 19ο αιώνα, ενώ επιχειρηματολογικά θεμελιώνεται με τη θεωρία της βιωσιμότητας. Το επονομαζόμενο «ελληνικό πρόβλημα» δεν

58. *Ελευθερία*, 17/10/44.

αποτελεί μόνο λαμπρό τίτλο κειμένου, αλλά παραπέμπει και στη διαδικασία εθνικής ολοκλήρωσης της χώρας.⁵⁹ Ως απόρροια της συμβολής του ελληνικού έθνους στη συμμαχική νίκη, αξιώνεται η ηθική και έμπρακτη ανταμοιβή με την ικανοποίηση των εδαφικών του αιτημάτων.⁶⁰ Επιζητείται η δημιουργία μιας «Μεγάλης Ελλάδας», θεμελιωμένης στην αρχή της αυτοδιάθεσης με όρους 19ου αιώνα και στην πιο πρόσφατη Χάρτα του Ατλαντικού. Το διαφοροποιητικό στοιχείο που παρατηρείται συγκριτικά με την περίοδο του μαχητικού εθνικισμού των δύο πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα εντοπίζεται στη θεμελίωση των διεκδικήσεων σε οικονομικούς όρους. Κατ'έπекταση στις εν λόγω μελέτες και μπροσούρες δίδεται το προβάδισμα στην ενασχόληση με τα οικονομικά οφέλη των συγκεκριμένων εδαφικών διεκδικήσεων. Σε αυτό το πλαίσιο, καταδεικνύεται η υστέρηση του ελληνικού λαού σε επιφάνεια καλλιεργήσιμων εδαφών, σε γεωργικά προϊόντα και πρώτες ύλες, σε αντιδιαστολή με την υπεροχή των βορείων γειτόνων του. Διαπιστώνεται ότι ο ελληνικός λαός παρουσιάζει «θερμιδικό έλλειμμα», γεγονός που, σύμφωνα με τον Δημήτριο Κατακουζηνό, διευθυντή στο κεντρικό εδαφολογικό εργαστήριο του Υπουργείου Γεωργίας, βαθμιαία οδηγεί σε «μείωση της παραγωγικής και πνευματικής του ικανότητας».⁶¹

Ένας δεύτερος πυλώνας θεμελίωσης των εδαφικών αιτημάτων αποτελεί το αίτημα της συνοριακής ασφάλειας. Τα γεωγραφικά διαμερίσματα της Μακεδονίας και Θράκης, εξαιτίας της στενότητας και έλλειψης βάθους που παρουσιάζουν, συντελούν στο να καθίσταται αδύνατη η οικοδόμηση σχέσης μεταξύ κατοίκων και γης λόγω των ενδεχόμενων εξωτερικών απειλών.⁶² Εντούτοις, οι διεκδικήσεις που προβάλλονται στην εκδοτική παραγωγή της μεταπολεμικής περιόδου δεν αρκούνται στο εδαφικό αίτημα για διαρρύθμιση των βορείων συνόρων της χώρας, ήτοι της ελληνοβουλγαρι-

59. Βλ. Κωνσταντίνος Χριστόπουλος, *Το ελληνικόν πρόβλημα*, (χ.ε.), Αθήνα 1946.

60. Χαρακτηριστική απόδειξη της παραπάνω θέσης αποτελεί το κύριο άρθρο της *Ελευθερίας* στο φύλλο της 21ης Νοεμβρίου 1944, οπότε περιγράφεται με επικολυρικό ύφος το αίτημα του ελληνισμού για ηθική δικαίωση των θυσιών του. Βλ. *Ελευθερία*, 21/11/44. Στο ίδιο πλαίσιο κινούνται και οι Άγγελος Νεζερίτης και Στρατής Καλογερόπουλος, Δημήτριος Κακκαβός και Γεώργιος Γεωργιάδης με τις μελέτες τους. Για μια επισταμένη ανάλυση του λόγου τους βλ. Χριστίνα Λεβεντάκου, *ό.π.*, σ. 79-82.

61. Βλ. Δημήτριος Κατακουζηνός, *Γίνεται βιώσιμος η σημερινή Ελλάδα;*, Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Αθήνα 1946, και Α.Δ. Λιβαδεύς, *Η οικονομική πλευρά του ελληνικού προβλήματος*, (χ.ε.), Αθήνα 1945.

62. Βλ. Κωνσταντίνος Χριστόπουλος, *Το ελληνικό πρόβλημα*, (χ.ε.), 1945, ΕΒΕ. Για την ίδια άποψη βλ. και *Οι Εθνικές μας Διεκδικήσεις σύμφωνα με τις απόψεις της Δημοκρατικής Ομάδας*, Έκδοση «Δημοκράτη», Όργανο της «Δημοκρατικής Ομάδας», Αθήνα 1/10/1944, σ. 21.

κής και ελληνογιουγκοσλαβικής μεθορίου, αλλά προβάλλουν εδαφικές αξιώσεις που εκτείνονται μέχρι τη χερσόνησο του Αίμου, τις οποίες θεμελιώνουν επιχειρηματολογικά στη θεωρία της ενότητας του ελληνικού μεσογειακού χώρου. Επακόλουθα, τα φυσικά όρια του ελληνισμού στη Βαλκανική, από άποψη κλιματολογική, μορφολογίας εδάφους, ταυτίζονται με τα διεκδικούμενα όρια του ελληνισμού.⁶³

Οι θεωρητικές επιστήμες συμμετέχουν και αυτές με εκπροσώπους τους στο εγχείρημα της επιστημονικής θεμελίωσης των εθνικών διεκδικήσεων. Οι ακαδημαϊκοί Αντώνιος Κεραμόπουλος και Στίλπων Κυριακίδης και ο γυμνασιάρχης Διογένης Ξανάλατος επιχειρούν να ικνηλατήσουν τα βόρεια σύνορα του ελληνικού έθνους και να αποκρυσταλλώσουν τις σχέσεις των Ελλήνων με τους βόρειους γείτονές του στο βάθος του ιστορικού χρόνου.⁶⁴ Ο αρχαιολόγος Σπυρίδων Μαρινάτος εισάγει το ζήτημα της διεκδίκησης αποικιών, καθώς εντοπίζει τους παράγοντες που συνετέλεσαν στην άνθηση του ελληνικού πολιτισμού στην οικονομική του επέκταση εκτός των ορίων της ελληνικής επικράτειας, καταλήγοντας στην εκφορά ενός κατά τα άλλα εθνοσοσιαλιστικής προέλευσης επιχειρήματος περί «ανεύρεσης ζωτικού χώρου» για τον ελληνισμό.⁶⁵

Παρατηρούμε πως αφενός η ευρεία συμμετοχή εκπροσώπων από τους διάφορους επιστημονικούς κύκλους της μεταπολεμικής Ελλάδας και αφετέρου η συμβολή κρατικών λειτουργών, διοικητών τραπεζών, στρατιωτικών και ελεύθερων επαγγελματιών στο έργο της διατύπωσης και τεκμηρίωσης των εδαφικών διεκδικήσεων της χώρας ενόψει του επικείμενου Συνεδρίου Ειρήνης, μαρτυρά την ιδιαίτερη σημασία που απέδιδε στο ζήτημα των ελληνικών εθνικών διεκδικήσεων τόσο σύσσωμος ο μεταπολεμικός πολιτικός

63. Βλ. Αλέξανδρος Σίνος, *Η γεωγραφική ενότης του ελληνικού μεσογειακού χώρου*, (χ.ε.), Αθήναι 1945· Ιωάννης Βογιατζίδης, *Τα προς βορράν σύνορα του ελληνισμού, Μελέτη αναγνωσθείσα εν τῷ εν Θεσσαλονίκῃ συνελθόντι συνεδρίῳ εθνικῶν δικαίων της 5ης Ιουνίου 1946*, Εταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν· Χριστόφορος Νάλτσας, *Τα ελληνοσλαβικά σύνορα: Αι προς βορράν εθνικαί μας διεκδικήσεις*, Τυπογραφείο Μ. Τριανταφύλλου, Θεσσαλονίκη 1946.

64. Ο Αντώνιος Κεραμόπουλος συμμετέχει στον «εκδοτικό διάλογο» για τις εθνικές διεκδικήσεις του ελληνικού κράτους με το έργο του *Οι Έλληνες και οι Βόρειοι γείτονές τους*, Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικῶν Γραμμάτων, Αθήναι 1945, ενώ ο Στίλπων Κυριακίδης με το βιβλίο του *Τα βόρεια εθνολογικά όρια του ελληνισμού*, Εταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1946 και ο Διογένης Ξανάλατος, *Τα όρια του ελληνισμού εις την βαλκανικήν: Μετά χαρτῶν και σημειώσεων*, Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικῶν Γραμμάτων, Αθήναι 1945.

65. Βλ. Σπυρίδων Μαρινάτος, *Η Ελλάς και ο ελληνικός πολιτισμός ως συναρτήσεις οικονομικής διεξόδου*, (χ.ε.), Αθήναι 1945.

κόσμος, όσο και η ελληνική κοινωνία της εποχής. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η εκδοτική παραγωγή της πρώιμης μεταπολεμικής περιόδου αφήνει να διαφανεί ότι πρόκειται για μια συντονισμένη προσπάθεια ανάδειξης των εθνικών πόθων του ελληνισμού. Σύμφωνα με τον Χατζηιωσήφ, η στράτευση των διανοουμένων είναι οργανωμένη.⁶⁶ Οι εθνικές διεκδικήσεις για τις οποίες έχουν ξοδέψει αρκετό μελάνι οι συγγραφείς της περιόδου παρέπεμπαν ουσιαστικά σε διπλασιασμό της εδαφικής έκτασης της Βόρειας Ελλάδας.⁶⁷ Σε περίπτωση ευόδωσης ενός τόσο αισιόδοξου ενδεχομένου, η Ελλάδα δεν θα διπλασίαζε απλώς την έκταση των βορείων επαρχιών της, αλλά θα συμπεριελάμβανε στην εδαφική της επικράτεια τη λίμνη Αχρίδα με στόχο το υδροηλεκτρικό δυναμικό της, το λιμάνι του Αυλώνα, τον δασικό πλούτο της Ροδόπης, τα εύφορα εδάφη της νοτίου Βουλγαρίας (ανατολικής Ρωμυλίας), καθώς και τα λιμάνια του Ευξείνου Πόντου. Η διεκδίκηση της ανατολικής Ρωμυλίας, επαρχίας της νοτίου Βουλγαρίας, με σημαντική ελληνική παρουσία, κυρίως στα τέλη του 19ου αιώνα, αποτελούσε μια εδαφική αξίωση του ελληνικού κράτους, η οποία επανεμφανιζόταν σε περιόδους κρίσης του ανατολικού ζητήματος.⁶⁸

Το γεγονός πάντως της οργανωμένης στράτευσης μαρτυρά επίσης και τη βαθιά συναίσθηση των πρωτεργατών της για το διακύβευμα της εποχής. Εντός ενός μεταβαλλόμενου πολιτικά και κοινωνικά μεταπολεμικού κόσμου, οι εθνικές διεκδικήσεις που προβάλλει η χώρα αποτελούν έναν ομογενοποιητικό ιδεολογικό λόγο που στόχος του είναι να συνενώσει τον ελληνικό λαό υπό τη σκέπη των παλαιών αστικών κομμάτων. Η παλαιά διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στους βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς του παρελθόντος μετατοπίζεται ήδη από το 1943 και ύστερα ανάμεσα στον εαμικό και αντιεαμικό συνασπισμό. Ο νέος εθνικός λόγος που οικοδομείται υπό τη σημαία των εθνικών διεκδικήσεων δημιουργεί νέες συμμαχίες μεταξύ των αστικών κομμάτων και θέτει ξεκάθαρα την τομή ανάμεσα στο μπλοκ των κομμάτων της εθνικοφροσύνης και της Αριστεράς. «Η ιδεολογία της

---

66. Βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Απόψεις γύρω από τη βιωσιμότητα της Ελλάδας και το ρόλο της βιομηχανίας», ανάπτυπο από το *Αφιέρωμα στο Νίκο Σβορώνο*, τ. Β', Ρέθυμνο 1986, σ. 361.

67. *Ο.π.*, σ. 359.

68. Για μια εθνοκεντρική βιβλιογραφία για την ανατολική Ρωμυλία βλ. Γεώργιος Μέγας, *Ανατολική Ρουμελία*, Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Αθήνα 1945, Χριστόφορος Νάλτσας, *Η κατάληψις αυτής υπό των Βουλγάρων και ο ναυτικός αποκλεισμός της Ελλάδος 1885-1886*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1963 και Κοσμάς-Μυρτίλος Αποστολίδης, *Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία*, Αθήνα 1959. Βλ. επίσης, Stefan Pavlowitch, *A History of the Balkans 1804-1945*, Longman, Νέα Υόρκη 1999.

εθnikοφροσύνης προσλαμβάνει μεταπολεμικά το ιστορικό της περιεχόμενο ως ιδεολογία του αποκλεισμού, του εξοβελισμού των κομμουνιστών», σημειώνει εύστοχα η Δέσποινα Παπαδημητρίου.⁶⁹

Το περίεργο βέβαια στη νέα αυτή τομή δεν είναι ότι δημιουργείται από την εθnikόφρονα παράταξη, αλλά ότι οι κατηγορίες για αντεθnikή δράση που εκτοξεύονται κατά της εαμικής Αριστεράς στοιχειοθετούνται όχι με βάση τις μεταπολεμικές αποφάσεις του Πολιτικού Γραφείου του ΚΚΕ, αλλά βάσει μεσοπολεμικών αποφάσεων. Το ΚΚΕ προβάλλεται από ένα τμήμα συγγραφέων να λειτουργεί αποσχιστικά και αντεθnikά, μολονότι το Κόμμα έχει ήδη από 1935 εγκαταλείψει το σύνθημα της «ενιαίας και αδιάσπαστης Μακεδονίας», εντούτοις κατηγορείται εν έτει 1945 για αντεθnikή πολιτική με βάση το μεσοπολεμικό του σύνθημα.⁷⁰ Υπό τις συνεχείς κατηγορίες που δέχεται από τους πολιτικούς του αντιπάλους, το ΚΚΕ, ιδιαίτερα μετά το 1945, οπότε έχει χάσει μέρος της αίγλης του παλιού εαμικού μπλοκ, αναγκάζεται επανειλημμένα να διατυπώνει τις θέσεις του στα εθnikά ζητήματα.⁷¹ Με την επιστροφή του Ζαχαριάδη από το Νταχάου τον Ιούνιο του '45 το ελληνικό κομμουνιστικό κόμμα επιχειρεί νέο άνοιγμα στα εθnikά θέματα. Με απόφαση της Κεντρικής Επιτροπής υιοθετούνται στο ακέραιο οι ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις, ήτοι η Κύπρος, τα Δωδεκάνησα και η Βόρειος Ήπειρος.⁷² Εντούτοις, τα κοινωνικά αιτήματα που προβάλλονται από το ΚΚΕ μέχρι την έναρξη του εμφυλίου πολέμου εκλαμβάνονται ως διαλυτικά της κοινωνικής συνοχής και σταθερότητας.

Οι κοινωνικές ανισότητες των δύο πρώτων μεταπολεμικών χρόνων αιτιολογούνταν από την ύπαρξη «εθnikών εκκρεμοτήτων» και κατά συνέπεια η υλοποίησή τους εξαρτώνταν από την εδαφική ολοκλήρωση της χώρας. Το

---

69. Βλ. Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθnikοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλα, Αθήνα 2006, σ. 178.

70. Με το 6ο Συνέδριο του ΚΚΕ το Σεπτέμβριο του 1935 εγκαταλείπεται το σύνθημα για «ενιαία και ανεξάρτητη Μακεδονία» και αντικαθίσταται από το αίτημα για «πλήρεια ισοτιμία στις μειονότητες». Βλ. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, τ. 4, Σύγχρονη Εποχή 1975, σ. 296-7 και Γρηγόρης Φαράκος, «Το ΚΚΕ απέναντι στους βαλκανικούς ανταγωνισμούς» στο *Η Ελλάδα 1936-1949: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο, Τομές και συνέχειες*, Καστανιώτη, Αθήνα 2003, σ. 53-72.

71. Γρηγόρης Φαράκος, *ό.π.*, σ. 59.

72. Βλ. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, τ. 6, Σύγχρονη Εποχή 1987, σ. 16-18 και *Ριζοσπάστης*, 2/06/1945. Η δήλωση αυτή για το βορειοηπειρωτικό χαρακτηρίστηκε αργότερα από τον ίδιο τον Ζαχαριάδη ως σοβαρό λάθος. Βλ. Basil Kondis, «Greek National Claims at the Paris Peace Conference of 1946», *Balkan Studies*, τ. 32, μέρος 2, 1990, σ. 316, υπ. 38· βλ. επίσης Γρηγόρης Φαράκος, *ό.π.*, σ. 59-60.

σχήμα «εθνική ολοκλήρωση-κοινωνική ευημερία» που προκρίνεται από κείμενα της διετίας 1945-46 δεν αποτελεί μόνο μια υποθετική συνεπαγωγή, αλλά και μια ακολουθηθείσα τακτική από τις πρώτες μεταπολεμικές κυβερνήσεις. Εν ονόματι αυτής της στρατηγικής, η εαμική αριστερά αποβάλλεται ως «ξένο σώμα», παρόλες τις αποδείξεις «εθνικής νομιμότητας», στις οποίες προβαίνουν κατά καιρούς ηγετικά στελέχη της.⁷³

Διατρέχοντας κανείς την εκδοτική παραγωγή της πρώιμης μεταπολεμικής περιόδου διερωτάται εύλογα κατά πόσο οι εδαφικές αξιώσεις που προέβαλλε η Ελλάδα, συνέπεια των θυσιών της στην ελληνοϊταλική σύρραξη του 1940-41, έφεραν ρήξη στην προπολεμική εξωτερική πολιτική της χώρας, που συνοψιζόταν στο δόγμα της προάσπισης της εδαφικής ακεραιότητας και της αποχής από οποιαδήποτε εδαφική διεκδίκηση. Το πλέγμα των εδαφικών διεκδικήσεων που ήρθε στο προσκήνιο με τις θυσίες που σημείωνε ο ελληνικός στρατός στα αλβανικά εδάφη το διάστημα 1940-41, μολοντί έβρισκε τη θεμελίωσή του μεταξύ άλλων και στα υποπιθέμενα ιστορικά και εθνολογικά δίκαια του ελληνισμού στις εν λόγω περιοχές, εντούτοις στηριζόταν περισσότερο σε οικονομικούς όρους.⁷⁴ Πολλοί μάλιστα από τους συγγραφείς της περιόδου αποφεύγουν να αναφερθούν στα «απαράγραπτα» δίκαια του ελληνισμού στις εν λόγω περιοχές, θεωρώντας τα αυτονόητα, ενώ την ίδια ώρα αιτιολογούν τη διεκδίκηση των συγκεκριμένων εδαφών αποδίδοντας μεγαλύτερη βαρύτητα στους οικονομικούς παράγοντες και την επίτευξη στρατηγικής ασφάλειας.⁷⁵

Μπορεί οι εδαφικές διεκδικήσεις που διατυπώνει μεταπολεμικά η χώρα να μην παραπέμπουν *de facto* σε αναβίωση του μεγαλοϊδεατικού ονείρου, απηχούν από την άλλη πλευρά την αγωνία για εξασφάλιση στην Ελλάδα μιας καίριας θέσης ρυθμιστικού παράγοντα στο χώρο της νοτιοανατολικής Μεσογείου.⁷⁶

73. Βλ. Μιχάλης Λυμπεράτος, «Το ιδεολογικό υπόστρωμα του εμφυλίου πολέμου», *Τα Ιστορικά*, τχ. 34, 2001, σ. 208.

74. Βλ. Χρήστος Χατζηνωσήφ, «Απόψεις γύρω από τη βιωσιμότητα της Ελλάδας και το ρόλο της βιομηχανίας», ανάτυπο από το *Αφιέρωμα στο Νίκο Σβορώνο*, τ. Β', Ρέθυμνο 1986, σ. 357-358.

75. Ο Περικλής Αργυρόπουλος συνοψίζοντας την παραπάνω θέση σημειώνει χαρακτηριστικά στην μπροσούρα του: «Η υπεράσπιση των ελληνικών θεμάτων κατά την προκειμένην στάση δεν πρέπει να βασισθεί επί της εθνολογικής και μόνο πλευράς, αλλά πρωτίτως και κυρίως εις επιχειρήματα και προτάσεις πολιτικού και στρατηγικού συμμαχικού κοινού συμφέροντος». Βλ. Περικλής Αργυρόπουλος, *Αι αξιώσεις της Ελλάδος, Εσωτερικά και εξωτερικά κατευθύνσεις*, Αθήναι 1945.

76. Ο Ευάνθης Χατζηβασιλείου αρνείται το επιχείρημα σύμφωνα με το οποίο οι εδαφι-

Οι ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις στο Συνέδριο Ειρήνης του 1946

Το έτος 1946 αποτελεί μια κρίσιμη καμπή στην ταραγμένη και πλούσια εξελίξεων για την Ελλάδα δεκαετία του '40. Είναι το έτος που διενεργήθηκαν οι πρώτες μεταπολεμικές εκλογές και το δημοψήφισμα που επανέφερε το καθεστώς της βασιλευομένης δημοκρατίας. Επιπλέον, αποτελεί για πολλούς ιστορικούς έτος έναρξης της εμφύλιας σύγκρουσης, λαμβάνοντας ως αφετηρία του εμφυλίου πολέμου είτε την επίθεση στο Λιτόχωρο που σημειώθηκε την παραμονή των εκλογών είτε την απόφαση της 2ης Ολομέλειας του ΚΚΕ τον Φλεβάρη του '46. Σε διεθνές επίπεδο, είναι η χρονιά που ξεκίνησε και ολοκλήρωσε τις εργασίες της η Συνδιάσκεψη Ειρήνης στο Παρίσι.

Οι πρώτες μεταπολεμικές εκλογές διεξήχθησαν στην Ελλάδα σε καθεστώς πρωτοφανούς τρομοκρατίας εις βάρος των δημοκρατικών πολιτών και υπό το ειδικό βάρος της σοβιετικής καταγγελίας στον νεοϊδρυθέντα οργανισμό των Ηνωμένων Εθνών. Ταυτόχρονα, η προεκλογική αντιπαράθεση των κομμάτων στην πολιτική κοινότητα διεξήχθη με όρους κυρίως εθνικούς.⁷⁷ Η καταφανής υποβάθμιση του κοινωνικού απέναντι στο εθνικό μεταφραζόταν ως η προσπάθεια του εθνικόφρονος χώρου να απομονώσει πολιτικά την εαμική Αριστερά, μολονότι η τελευταία σε κάθε ευκαιρία έσπευδε να δηλώνει την προσήλωσή της στα εθνικά δίκαια των Ελλήνων και τον πατριωτικό τους χαρακτήρα.

Λιγότερο από μια βδομάδα πριν τις εκλογές ο Τσαλδάρης σε ομιλία του στην Τρίπολη με εναν έντονα σημειολογικό λόγο καθορίζει το ιδεολογικό περίγραμμα των επερχόμενων εκλογών.⁷⁸ Το διακύβευμα της εκλογικής αναμέτρησης είναι η προάσπιση των εθνικών διεκδικήσεων. Κορωνίδα του ελληνικού πολιτεύματος τοποθετείται ο βασιλιάς, ο οποίος αναβαπτίζεται σε «σημαιοφόρο της εθνικής ενότητας», ενώ ταυτόχρονα παρουσιάζεται ως θεματοφύλακας των εθνικών πόθων του ελληνισμού. Σε ένα δεύτερο επίπεδο

κές διεκδικήσεις στόχευαν στην ανάληψη ενός ρόλου περιφερειακής δύναμης για την Ελλάδα. Βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Συνέχειες και ασυνέχειες στους στόχους της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής στα Βαλκάνια πριν και μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο» στο Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49, Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο, Τομές και συνέχειες*, Καστανιώτη, Αθήνα 2003, σ. 44-52.

77. Βλ. προεκλογική ομιλία Κων/νου Τσαλδάρη, 16/03/46, στην οποία κατονομάζει τις εδαφικές αξιώσεις της Ελλάδας. Επίσης, τα πρωτοσέλιδα των εθνικιστικών «Ελληνικών Αίμα» και «Βραδυνή» είναι ενδεικτικά του έντονα πολωμένου κλίματος της περιόδου. Βλ. ενδεικτικά 24/3/1946 και 25/3/1946 αντίστοιχα.

78. Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 11 (υπ. 1Α), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή.

δο, το Λαϊκό Κόμμα παρουσιάζεται διά στόματος Τσαλδάρη ως εγγυητής της δημόσιας και ατομικής ιδιοκτησίας.

Την άνοιξη του '46 μέσα στο κλίμα των έντονων συγκρούσεων και πολιτικού χάους, που δεν κατάφεραν να επιλύσουν οι εκλογές της 31ης Μάρτη, κυρίαρχο θέμα στη νέα βουλή ήταν οι εθνικές διεκδικήσεις και η οργάνωση της παρουσίας τους στο επικείμενο Συνέδριο Ειρήνης. Στις 5 Μαΐου του '46, ο πολιτικός συνασπισμός του ΕΑΜ δημοσιεύει ανακοίνωσή του αναφορικά με το ζήτημα των εθνικών διεκδικήσεων.⁷⁹ Σύμφωνα με την ανακοίνωση, τα κόμματα που στελέχωναν τον εαμικό συνασπισμό διακήρυσσαν την αντίθεσή τους προς οποιαδήποτε εδαφική διεκδίκηση στρεφόταν κατά της ακεραιότητας του ελληνικού κράτους και διατύπωναν για μια ακόμα φορά τη συμφωνία τους στη διεκδίκηση της Βορείου Ηπείρου, των Δωδεκανήσων, της Κύπρου, της ανατολικής Θράκης και της διαρρύθμισης των ελληνοβουλγαρικών συνόρων.⁸⁰

Στις 16, 17 και 18 Μαΐου θέμα συζήτησης στις συνεδριάσεις της Βουλής είναι το ζήτημα των εθνικών διεκδικήσεων. Συγκεκριμένα, στις 16 Μαΐου ο Γεώργιος Παπανδρέου διατυπώνει πρόταση για κατάρτιση ψηφίσματος, το οποίο θα περιλαμβάνει όλα τα εθνικά αιτήματα της χώρας.⁸¹ Οι βουλευτές Ι. Πολίτης και Α. Καλλίας από τους Βενιζελικούς Φιλελεύθερους και το Εθνικό Ενωτικό Κόμμα αντίστοιχα συμφωνούν με την πρόταση του Παπανδρέου, ενώ ο βουλευτής Ι. Σίδερης αξιώνει πλήρη εθνική αποκατάσταση, αλλά και πλήρη οικονομική ανόρθωση της χώρας.⁸² Στην κοινοβουλευτική συνεδρίαση της 17ης Μαΐου, ο Τσαλδάρης συμπυκνώνει τα εθνικά αιτήματα στην «απόδοση εις την πατρίδα των ελληνικότετων επαρχιών της Βορείου Ηπείρου και των Δωδεκανήσων».⁸³ Το πρόγραμμα εθνικής ολοκλήρωσης και οικονομικής ανόρθωσης του Λαϊκού Κόμματος συμπλήρωνε το αίτημα για συνοριακή διαρρύθμιση με τη Βουλγαρία, καθώς και το θέμα της Κύπρου, το οποίο βέβαια, σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του Έλληνα πρωθυπουργού προς καθυσύχαση των πρώην Βρετανών συμμάχων, αποτελούσε ζήτημα φιλικού διακανονισμού και όχι διεκδίκησης. Στην κοινοβουλευτική συνεδρίαση της επόμενης μέρας ο Σοφοκλής Βενιζέλος εξέφρασε το αίτημα να κατοχυρωθεί διά νόμου ο θεσμός της επί των εξωτερικών υποθέ-

---

79. *Ελευθερία*, 5/5/1946.

80. *Ο.π.*

81. Επίσημα Πρακτικά της Βουλής, Συνεδρίαση 16ης Μαΐου 1946.

82. *Ο.π.*

83. Επίσημα Πρακτικά της Βουλής, Συνεδρίαση της 17ης Μαΐου 1946.

σεων επιτροπής.⁸⁴ Να σημειωθεί στο σημείο αυτό, ότι η επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων λειτουργούσε ήδη από το 1945 και σε πολλές συνεδριάσεις της είχε καθορίσει το πλαίσιο των εδαφικών διεκδικήσεων της Ελλάδας από την επικείμενη συνδιάσκεψη.⁸⁵ Ειδικότερα, στη συνεδρίαση της Επιτροπής στις 20 Αυγούστου του '45, ο Φίλιππος Δραγούμης σε μια μακροσκελή ομιλία έθεσε τις βάσεις των εθνικών διεκδικήσεων της Ελλάδας, όπως αυτές αργότερα θα εκφράζονταν στην ειρηνευτική διάσκεψη του επόμενου χρόνου.⁸⁶ Σύμφωνα με τον Δραγούμη, οι διεκδικήσεις αφενός θα έπρεπε να στόχευαν στην εξασφάλιση συνοριακής ασφαλείας, και κατ'αυτόν τον τρόπο στοιχειοθετούνταν το αίτημα για μεταβολές στα βόρεια σύνορα της χώρας, και αφετέρου στη λύση του βορειοπειρωτικού και δωδεκανησιακού ζητήματος.

Φαίνεται, όμως, ότι ο περιορισμός των εδαφικών αξιώσεων δεν είχε βρει σύμφωνο όλο τον πολιτικό κόσμο, και στην κοινοβουλευτική συνεδρίαση της 18ης Μάη του '46 ο βουλευτής Θεσσαλονίκης Τζηρίδης εξέφρασε το αίτημα για διεκδίκηση της ανατολικής Ρωμυλίας.⁸⁷ Στο ίδιο πλαίσιο ο Παπανδρέου εξέφρασε την άποψη ότι «το έθνος έχει περιορίσει εις το ελάχιστον τας εθνικάς του διεκδικήσεις».⁸⁸ Το ζήτημα για διεκδίκηση της ανατολικής Ρωμυλίας, ήτοι της Βορείου Θράκης, θα μονοπωλήσει τον κεντρικό πυρήνα των συνεδριάσεων της Βουλής και στις 22 και 23 Μαΐου. Στις 22 Μαΐου ο Α. Σακελλαρίου, που εκπροσωπούσε το Πανελλήνιο Εθνικό Κόμμα,⁸⁹ υποστήριζε ότι «μέχρι σήμερα καμμία κυβέρνηση δεν κατάφε-

84. Επίσημα Πρακτικά της Βουλής, Συνεδρίαση της 18ης Μαΐου 1946.

85. Την επιτροπή στελέχωναν πρώην πρωθυπουργοί, υπουργοί εξωτερικών, υφυπουργοί εξωτερικών. Η αρμοδιότητα της επιτροπής υπήρξε συμβουλευτική και απέκλειε σαφώς από τους κόλπους της τη συμμετοχή των κομμουνιστών, καθώς και των συνοδοιπόρων τους. Για τη δραστηριότητα της επιτροπής εξωτερικών υποθέσεων βλ. Stephen Xydis, *Greece and the Great Powers 1944-1947*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1963. Κριτική της σύστασης της συνταγματικής επιτροπής εξωτερικών υποθέσεων και του αποκλεισμού των κομμάτων της Αριστεράς από τους κόλπους της βλ. *Ριζοσπάστης*, 24/03/1945.

86. Stephen Xydis, *ό.π.*, σ. 122.

87. Η διεκδίκηση της ανατολικής Ρωμυλίας ερχόταν σε κατάφωρη αντίθεση με το πρόγραμμα εθνικών διεκδικήσεων που είχε κοινοποιήσει ο Δραγούμης στη συνταγματική επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων τον Αύγουστο του προηγούμενου χρόνου. Αντιθέτως, η εδαφική αξίωση επί της ανατολικής Ρωμυλίας αποτελούσε κοινό τόπο σχεδόν όλων των προσώρων της εκδοτικής παραγωγής της περιόδου και βασιζόταν τόσο σε εθνολογικά και ιστορικά κριτήρια, όσο και σε οικονομικούς και χωρονομικούς παράγοντες.

88. Επίσημα Πρακτικά της Βουλής, Συνεδρίαση 18ης Μαΐου 1946.

89. Ο Αλ. Σακελλαρίου υπήρξε αρχηγός και μοναδικός υποψήφιος του Πανελληνίου

ρε να διεκδικήσει τα अपαράγραφα δικαιώματα της Ελλάδας».⁹⁰ Υιοθετώντας τον άκρατο σωβινισμό που εξέφραζαν στην πλειονότητά τους οι μπροσούρες με αντικείμενο τα εθνικά δίκαια, ο Σακελλαρίου τονίζει ότι «διά να ικανοποιηθούν σχετικά τα δίκαια της Ελλάδας πρέπει η συνοριακή γραμμή να αρχίζει από την Αδριατική και να φθάνει μέχρι της Αδριανουπόλεως».⁹¹ Παρατηρούμε ότι ο επεκτατισμός που εξεδήλωναν πολλοί από τους βουλευτές του πρώτου μεταπολεμικού κοινοβουλίου του '46 βρισκόταν σε κατάφωρη αντίθεση με τις προδιαγεγραμμένες δηλώσεις Βρετανίας και Αμερικής, σύμφωνα με τις οποίες ο πόλεμος για τα Σύμμαχα Έθνη δεν είχε κατακτητικούς σκοπούς.

Το παράδοξο είναι ότι οι παραπάνω επεκτατικές βλέψεις, που διατυπώνονται στα μέσα Μαΐου του '46, εκφράζονται αφού προηγουμένως το Συμβούλιο των Υπουργών Εξωτερικών των συμμαχικών κρατών, το οποίο άνοιξε τον κύκλο των εργασιών από τις 25 Απριλίου, στις 8 Μάη έχει ήδη αποφασίσει υπέρ του αμετάθετου των βουλγαρικών συνόρων. Πιθανότατα οι Έλληνες βουλευτές που εξέφραζαν παρόμοιες διεκδικήσεις βάσιζαν τις ελπίδες τους για ενδεχόμενη ικανοποίηση των ελληνικών αιτημάτων στον όρο ότι η παραπάνω συμφωνία για τα βουλγαρικά σύνορα δεν θα οριστικοποιούνταν, εφόσον προηγουμένως οι κυβερνήσεις της Ελλάδας και της Βουλγαρίας δεν είχαν εκφράσει τις απόψεις τους. Τους πρώτους θερινούς μήνες του '46 το αρχικό ενδιαφέρον γύρω από τα εθνικά ζητήματα της χώρας είχε μετατραπεί ήδη σε ανησυχία, καθώς τόσο η ελληνική κυβέρνηση, όσο και οι διπλωματικοί ακόλουθοι της Ελλάδας στο εξωτερικό άρχισαν να αντιμετωπίζουν με έντονη δυσπιστία τις συνεχιζόμενες αλλά γενικόλογες διαβεβαιώσεις των Συμμάχων για εξέταση των εκκρεμών εδαφικών θεμάτων της Ελλάδας στο Συνέδριο Ειρήνης. Οι διαβεβαιώσεις του Έλληνα πρωθυπουργού υπέρ της βέβαιης αναγνώρισης των εθνικών ζητημάτων της χώρας, η πραγμάτωση των οποίων επιβάλλεται και από ηθική άποψη, δεν είναι ικανές να μετριάσουν τη δυσαρέσκεια της ελληνικής κοινής γνώμης.⁹² Στις 6 Ιουνίου η *Ελευθερία* στο κύριο άρθρο αναφέρεται στην άσχημη τρο-

---

Εθνικού Κόμματος. Στις εκλογές της 31ης Μάρτη συμμετείχε στην Ηνωμένη Παράταξη Εθνικοφρόνων. Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία, Κόμματα και Εκλογές, 1946-1967*, Πατάκη, Αθήνα 2001, σ. 69.

90. Επίσημα Πρακτικά της Βουλής, Συνεδρίαση 22ης Μαΐου 1946.

91. *Ο.π.*

92. Βλ. *Εθνικός Κήρυξ*, 16/6/1946, όπου παρατίθενται δηλώσεις του Κων/νου Τσαλδάρη όσον αφορά τα εθνικά θέματα. Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 11 (υπ. 1Α), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή.

πή που έχουν λάβει τα εθνικά θέματα της χώρας.⁹³ Δεν παραλείπει μάλιστα να επισημάνει με σκληρή και αυστηρή γλώσσα ότι υπεύθυνη για τη διολίσθηση των εθνικών θεμάτων είναι η κυβέρνηση Τσαλδάρη, η οποία με τη διαλυτική πολιτική της «σπέρνει σπέρματα εμφυλίου πολέμου» και προσπαθεί να δικάσει τον ελληνικό λαό.

Η πόλωση και το εμφυλιοπολεμικό κλίμα εντείνεται ακόμα περισσότερο στα μέσα Ιούνη του '46 με την εισαγωγή του περιώνυμου Γ΄ Ψηφίσματος «περί εκτάκτων μέτρων αφορώντων την δημόσιαν τάξιν και ασφάλειαν». Την ίδια μέρα ανακοινώθηκε από τον Τύπο το ταξίδι του Τσαλδάρη στο Λονδίνο.⁹⁴ Πριν μεταβεί ο Έλληνας πρωθυπουργός στη βρετανική πρωτεύουσα παρέμεινε για μερικές μέρες στο Παρίσι, όπου λάμβαναν χώρα οι εργασίες της τετραμελούς ειρηνευτικής Διάσκεψης των Υπουργών Εξωτερικών των Μεγάλων Δυνάμεων. Κατά τη σύντομη παραμονή του στο Παρίσι, ο Τσαλδάρης προέβη σε κατ' ιδίαν συναντήσεις και με τους τέσσερις υπουργούς Εξωτερικών των συμμαχικών δυνάμεων.⁹⁵ Στις 14 Ιουλίου, όσο ακόμα ο Τσαλδάρης είναι στο Λονδίνο και συναντάται με πολλούς βρετανούς αξιωματούχους του πολιτικού κόσμου, η *Sunday Times* αφιερώνει χώρο στο πρωτοσέλιδό της για τα ελληνικά εθνικά ζητήματα και τονίζει τις δυσκολίες που ενδεχομένως θα ανακύψουν στο πλαίσιο της ειρηνευτικής Διάσκεψης σχετικά με τον καθορισμό των συνόρων.⁹⁶

Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του προς το Λονδίνο ο Τσαλδάρης λαμβάνει συγχαρητήρια τηλεγραφήματα από τους ομογενείς Δωδεκανησίους. Στις 19 Ιουλίου οι Δωδεκανήσιοι του Βελγίου αποστέλλουν ψήφισμα στον Έλληνα πρωθυπουργό, στο οποίο εκφράζουν τον αμέτρητο ενθουσιασμό τους για την απελευθέρωση των νησιών και προσδοκούν στην ευόδωση και των υπολοίπων εδαφικών αιτημάτων της χώρας.⁹⁷ Την ίδια ημέρα ο Έλληνας πρεσβευτής στο Παρίσι Ρ. Ραφαήλ αποστέλλει τηλεγράφημα στο υπουργείο Εξωτερικών, στο οποίο σημειώνει ως τελική ημερομηνία έναρξης της ειρηνευτικής συνδιάσκεψης την 29η Ιουλίου.⁹⁸ Όλο το διάστημα πριν από την έναρξη της συνδιάσκεψης στο Παρίσι η επικοινωνία του Ρα-

93. *Ελευθερία*, 6/6/1946.

94. Επίσημα Πρακτικά της Βουλής, Συνεδρίαση 26ης Μαΐου 1946. Η συνεδρίαση λαμβάνει χώρα λίγες μόνο ώρες πριν από την αναχώρηση της ελληνικής αντιπροσωπείας για το Παρίσι.

95. Για τη μετάβαση του Έλληνα πρωθυπουργού στο Λονδίνο και τις επαφές του με τους ξένους υπουργούς Εξωτερικών στο Παρίσι βλ. Stephen Xydis, *ό.π.*, σ. 231-256.

96. Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 13 (σημ. 1), Ιδρυμα Κων/νου Καραμανλή.

97. *Ό.π.*

98. *Ό.π.*

φαήλ με το υπουργείο Εξωτερικών είναι συνεχής, καθώς πληροφορεί τους Έλληνες διπλωμάτες σχετικά με τη στάση και τις διαθέσεις των αμερικανών απέναντι στα ελληνικά αιτήματα στη Βόρειο Ήπειρο και τα ελληνοβουλγαρικά σύνορα.⁹⁹ Συγκεκριμένα, όσον αφορά την ελληνική διεκδίκηση επί της Βορείου Ηπείρου, η αμερικανική πλευρά τόνιζε, ότι η περιοχή είχε κατακρωθεί με τρεις συμβάσεις στο αλβανικό κράτος. Επιπλέον, δεν έδινε σημασία ούτε στα οικονομικά επιχειρήματα που προέβαλλε η Ελλάδα προκειμένου να θεμελιώσει το αίτημά της και αντιπαρέτασε το επιχείρημα ότι μόνο η Ελλάδα θεωρούσε το αλβανικό κράτος εμπόλεμο, την ίδια ώρα που όλα τα υπόλοιπα κράτη είχαν αποδεχτεί την κατάστασή του ως θύμα του παλιού επεκτατισμού. Κατά συνέπεια, το αλβανικό ζήτημα δεν θα περιλαμβανόταν στην ατζέντα του Συνεδρίου. Στο τέλος του τηλεγραφήματος ο Ραφαήλ επεσήμανε ότι μοναδική λύση για να βγει η χώρα από τις συμπληγάδες που θέτουν σε κίνδυνο τα εθνικά ζητήματα θα απέβαινε αν βασιζόταν στο άρθρο 14 της Χάρτας και ήγειρε το ζήτημα ενώπιον του οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών.¹⁰⁰ Την 21η Ιουλίου η *Ελευθερία* σημειώνει στο κύριο άρθρο της την ανικανότητα της κυβέρνησης να διαχειριστεί τα σημαντικά εξωτερικά ζητήματα της χώρας και την καλεί σε παραίτηση.¹⁰¹

Στις 3 Αυγούστου ο Έλληνας πρωθυπουργός ανέπτυξε ενώπιον της ολομέλειας της διάσκεψης τις απόψεις του γύρω από τα εθνικά ζητήματα της χώρας. Μεταξύ των εδαφικών αιτημάτων που προέβαλε ο Τσαλδάρης συμπεριλαμβάνονταν: η ενσωμάτωση της Βορείου Ηπείρου στο ελληνικό κράτος, η διαρρύθμιση των ελληνοβουλγαρικών συνόρων και η ευθυγράμμιση των βορειοδυτικών συνόρων της Ελλάδας, ούτως ώστε αυτά να καταστούν ασφαλέστερα στο μέλλον.¹⁰² Δύο μέρες πριν από την επίσημη ομιλία του στην ολομέλεια της διάσκεψης, ο Τσαλδάρης είχε κατ' ιδίαν συναντήσεις με τον Αμερικανό υπουργό Εξωτερικών Μπερνς και τον Βρετανό ομόλογό του Άτλυ.¹⁰³ Πρωταρχικό θέμα συζήτησης ήταν το βορειοηπειρωτικό. Τα επιχειρήματα του Τσαλδάρη όσον αφορά τα ιστορικά και εθνολογικά δίκαια του ελληνισμού στην περιοχή της Βορείου Ηπείρου προσέκρουσαν στην ακλόνητη αντίθεση τόσο του Μπερνς όσο και του Άτλυ να συμπεριλάβουν τη συζήτηση του θέματος στην ημερήσια διάταξη. Ο Έλλη-

99. *Ο.π.*

100. Τηλεγράφημα Ραφαήλ προς υπουργείο Εξωτερικών, αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 13 (υπ. 1), Ιδρυμα Κων/νου Καραμανλή.

101. *Ελευθερία*, 21/7/1946. Για μια εκτενέστερη παρουσίαση των πρωτοβουλιών των Ελλήνων διπλωματών στο εξωτερικό βλ. Χριστίνα Λεβεντάκου, *ό.π.*, σ. 121-122.

102. *Ελευθερία*, 4/8/1946.

103. Βλ. Stephen Xydis, *ό.π.*, σ. 272.

νας πρωθυπουργός δεν παρέλειψε να θίξει και το ζήτημα της εισόδου του αλβανικού κράτους στον ΟΗΕ, εξέλιξη που θα σηματοδοτούσε την αποδοχή της εδαφικής ακεραιότητας του μεταπολεμικού αλβανικού κράτους.

Η ελληνική διεκδίκηση στη Βόρειο Ήπειρο, η οποία βρισκόταν σε κατάφωρη αντίθεση με τη συμμαχική δήλωση του 1942, δυναμίτισε την ατμόσφαιρα της συνδιάσκεψης και προκάλεσε σφοδρές αντιδράσεις της γιουγκοσλαβικής και σοβιετικής αποστολής.¹⁰⁴ Σε δυσχερή πορεία όμως βρισκόταν και το ελληνικό αίτημα για διαρρύθμιση των ελληνοβουλγαρικών συνόρων. Στις 14 Αυγούστου η διάσκεψη κλήθηκε να συζητήσει πάνω στο προσχέδιο της βουλγαρικής συνθήκης ειρήνης που είχε ήδη καταρτίσει η τετραμελής διάσκεψη των υπουργών Εξωτερικών. Στην ομιλία του ο Βούλγαρος υπουργός Εξωτερικών Kulishev εξήρε τη συνεισφορά του βουλγαρικού λαού στον συμμαχικό αγώνα μέσω του οργανωμένου αντιστασιακού κινήματος, θεμελιώνοντας κατ' ουσίαν τις εδαφικές αξιώσεις που προέβαλλε η χώρα του στη δυτική Θράκη. Στην ελληνοβουλγαρική διαμάχη που ανέκυψε στη συνεδρίαση της 14ης Αυγούστου, ο υπουργός Εξωτερικών της Ουκρανίας Ντιμίτρι Μανουίλσκυ έσπευσε να υπερασπιστεί τον Βούλγαρο ομολόγό του και επέθεσε με δριμείς χαρακτηρισμούς κατά της κυβέρνησης Τσαλδάρη, η οποία σύμφωνα με την επιχειρηματολογία του διεκδικούσε το 1/10 της Βουλγαρίας και το 1/3 της Αλβανίας. Ο Μανουίλσκυ αμφισβήτησε τους στρατηγικούς λόγους ασφάλειας που προέβαλλε η ελληνική κυβέρνηση ως τεκμηρίωση των αιτημάτων και εξέφρασε φόβους για προσπάθειες αποσταθεροποίησης του χώρου των Βαλκανίων. Η ουκρανική καταγγελία εις βάρος της Ελλάδας στα Ηνωμένα Έθνη τον Αύγουστο του '46 έρχεται να προστεθεί στην ήδη επιβαρημένη ατμόσφαιρα της συνδιάσκεψης αναφορικά με τα ελληνικά εθνικά ζητήματα.¹⁰⁵

Το φθινόπωρο του '46 οι εδαφικές αξιώσεις της ελληνικής αποστολής οδηγήθηκαν σε περαιτέρω εκτράχυνση απελευθερώνοντας ένα ισχυρό αίτημα απογοήτευσης τόσο σε επίπεδο πολιτικής ηγεσίας όσο και σε επίπεδο κοινής γνώμης.¹⁰⁶ Η αυλαία του συνεδρίου έπεσε στις 15 Οκτώβρη με τα

104. Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 16 (υπ. 18), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή και Stephen Xydis, *ό.π.*, σ. 280.

105. Για τους τίτλους των ξένων εφημερίδων αναφορικά με την ουκρανική προσφυγή κατά της Ελλάδας στον ΟΗΕ βλ. Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 13 (υπ. 1), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή.

106. Για την πορεία των εδαφικών διεκδικήσεων της Ελλάδας από τον Αύγουστο του '46 μέχρι και τη λήξη του συνεδρίου τον Οκτώβρη του ίδιου έτους βλ. Χριστίνα Λεβεντάκου, *ό.π.*, σ. 133-138.

ελληνικά εθνικά θέματα είτε καταβαρθρωμένα είτε να εκκρεμούν. Χαρακτηριστικά, η *Ελευθερία* στο πρωτοσέλιδο της 4ης Δεκεμβρίου 1946 καλεί τον ελληνικό λαό να οπλιστεί με αξιοπρέπεια και αυτοπεποίθηση για να δεχτεί την αναγγελία της καταδίκης όλων των ελληνικών διεκδικήσεων. Σημειώνει δε ότι η ιστορία επεφύλασσε στον ελληνικό λαό το «ρόλο του μοναδικού», καθώς υπήρξε ο μόνος λαός που ενώ πολέμησε με αυτοθυσία κατά του Άξονα, αυτή τη στιγμή βρίσκεται μεταξύ των νικητών, αλλά πενθεί.¹⁰⁷

Εθνική ολοκλήρωση και ευρωπαϊκή ένταξη: δρόμοι παράλληλοι

Η μερική υλοποίηση του πλάνου εδαφικών διεκδικήσεων της Ελλάδας από τη Συνδιάσκεψη των Παρισίων συνέπεσε χρονικά με τις πρώτες εξαγγελίες για τη διαμόρφωση μιας ενοποιημένης θεσμικά ευρωπαϊκής ηπείρου. Στις 20 Σεπτεμβρίου του 1946 η *Ελευθερία* ανακοίνωνε στο πρωτοσέλιδό της τις καθιερωμένες εξελίξεις από τη Συνδιάσκεψη Ειρήνης των Παρισίων, ενώ παράλληλα αναφερόταν και στην ομιλία του Τσόρτσιλ στο Πανεπιστήμιο της Ζυρίχης, όπου ο Βρετανός πολιτικός έκανε λόγο για τη συγκρότηση των «Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης».¹⁰⁸

Λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη την καταφανή ασυμφωνία ανάμεσα στο πρόταγμα για «εθνική ολοκλήρωση» στη βάση ενός ευρέως καταλόγου εδαφικών αιτημάτων και την προοπτική μιας ενοποιημένης Ευρώπης, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι οι δύο αυτές κυβερνητικές επιλογές αποτέλεσαν τις δύο πλευρές του ίδιου νομίσματος.

Την επαύριο κιάλας της λήξης του πολέμου η Ελλάδα βρέθηκε στο επίκεντρο της αντιπαράθεσης μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Τα πρώτα δείγματα της νέας ψυχροπολεμικής εποχής που θα ακολουθούσε μπορεί να έκαναν την εμφάνισή τους στη συνδιάσκεψη στη Γιάλτα τον Φλεβάρη του 1945, εντούτοις θα κορυφώνονταν από τον επόμενο χρόνο. Η συμφωνία εντός του συμμαχικού στρατοπέδου έμοιαζε μακρινό όνειρο, ιδιαίτερα μετά τη σοβιετική καταγγελία στα Ηνωμένα Έθνη το Γενάρη του '46 και την ουκρανική καταγγελία που τη διαδέχτηκε το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου.¹⁰⁹ Αντι-

107. Ο.π.

108. *Ελευθερία*, 20/09/1946.

109. Βλ. Βαγγέλης Κουφουδάκης, «Οι Ηνωμένες Πολιτείες, τα Ηνωμένα Έθνη και το ελληνικό ζήτημα 1946-1952», σε *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 487-527.

κείμενο της διένεξης ήταν το δημοκρατικό έλλειμμα που παρουσιάζόταν στη χώρα μετά τη μαζικοποίηση των διώξεων εις βάρος των δημοκρατικών πολιτών και την ποδηγέτηση του συνδικαλιστικού κινήματος.¹¹⁰ Η διαφορετική οπτική όμως των δύο αντίπαλων συνασπισμών ως προς την αναζήτηση των αιτίων (η Σοβιετική Ένωση ανήγαγε την πηγή του ελληνικού προβλήματος στις εσωτερικές συνθήκες στην Ελλάδα, ενώ οι ΗΠΑ και η Μεγάλη Βρετανία επέρριπταν τις ευθύνες στο εξωτερικό), οδήγησε την αντιπαράθεση σε αδιέξοδο ως προς την εξεύρεση λύσης και βάθυνε το χάσμα ανάμεσα στους δύο σχηματισμούς κρατών. Στο πλαίσιο αυτό, η εξαγγελία του δόγματος Τρούμαν το Μάρτη του '47 και η ακόλουθη εφαρμογή του προγράμματος για αποστολή οικονομικής και στρατιωτικής βοήθειας στην Ελλάδα προσέδεδαν τη χώρα στο ιδεολογικό άρμα των Ηνωμένων Πολιτειών, αλλά αποτέλεσαν και αποφασιστικό βήμα για τον ταχύ τερματισμό του τρίχρονου εμφυλίου πολέμου. Η ανάμιξη της Ελλάδας στην πρώιμη αυτή διαδικασία προς μια ευρωπαϊκή ολοκλήρωση θα πρέπει να ιδωθεί μέσα από το πρίσμα της οικονομικής εξάρτησης από τις ΗΠΑ.¹¹¹ Υπό τις επιταγές της επίσημης αντικομμουνιστικής ιδεολογίας, που στην ουσία δεν ήταν άλλο παρά το ιδεολογικό υπόστρωμα του καθεστώτος μέχρι το 1974, οι ελληνικές μεταπολεμικές κυβερνήσεις αντιμετώπισαν την προοπτική της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης ως το πρωθύστερο βήμα για την είσοδο της χώρας στο ΝΑΤΟ. Η προοπτική μιας ενοποιημένης Ευρώπης φαινόταν να είναι η μόνη ρεαλιστική διέξοδος προς την εξασφάλιση της μελλοντικής σταθερότητας της χώρας και της αμυντικής της θωράκισης από οποιαδήποτε κομμουνιστική απειλή. Από αυτήν την οπτική, ο συλλογισμός του Λέοντος Μακκά, προέδρου της κοινοβουλευτικής επιτροπής το 1947, ότι η Ελλάδα θα έπρεπε πρώτα να γίνει μέλος στο Συμβούλιο της Ευρώπης για να καταφέρει στη συνέχεια να εισέλθει στο ΝΑΤΟ, είναι αρκετά αποκαλυπτικός.¹¹² Ένα χρόνο νωρίτερα ο Μακκάς, σε επιστολή προς τον πρωθυπουργό Τσαλδάρη, εφιστούσε την προσοχή στη σημασία που θα είχε μια ενδεχόμενη επι-

110. Susannah Verney, «The Greek Association with the European Community: a strategy of state» στο Antonio Costa Pinto και Nuno Severiano Teixeira (επιμ.), *Southern Europe and the Making of European Union, 1945-1980s*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 2002, σ. 109-156.

111. Thanos Veremis και Dimitris Constanas, «The beginning of the Discussion on European Union in Greece» στο Walter Lipgens και Wilfried Loth (επιμ.), *Documents on the History of European Integration*, τ. 3, Walter de Gruyter, Βερολίνο και Νέα Υόρκη 1988, σ. 801-825.

112. Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 16 (υπ. 1β), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή.

τυχία των εδαφικών διεκδικήσεων της Ελλάδας για την κρίσιμη κατάσταση στο εσωτερικό της χώρας.¹¹³

Ανάμεσα στα μέλη της ελληνικής αντιπροσωπείας που έλαβε μέρος στη Συνδιάσκεψη της Χάγης το 1948 ήταν και ο καθηγητής της ΠΑΣΠΕ Στρατής Καλογερόπουλος,¹¹⁴ ο οποίος τρία μόλις χρόνια νωρίτερα, με τη μπροσούρα του «Αι εθνικά μας διεκδικήσεις», στοιχειοθετούσε έναν ευρύ κατάλογο εδαφικών αξιώσεων.

Το αίτημα για ευρωπαϊκή ολοκλήρωση που ξεπήδησε μέσα από τα συντρίμια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, στην Ελλάδα εκφράστηκε σχεδόν παράλληλα με την έκκληση για εθνική ολοκλήρωση. Πέρα από την αρχική παραδοξότητα, το αίτημα που τόσο επίμονα υποστήριζε η Ελλάδα για εθνική ολοκλήρωση, εντούτοις φάνηκε πως δεν ήταν απαγορευτικό στη συμμετοχή της στα πρώτα βήματα οικοδόμησης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Η ελληνική πολιτική ηγεσία, η οποία στα τέλη της δεκαετίας του '40 ενστερνιζόταν και υποστήριζε μια ευρωπαϊκή προοπτική της χώρας, ήταν σε πολλές περιπτώσεις η ίδια με αυτήν που είχε διαδραματίσει έναν αποφασιστικό ρόλο στον αγώνα των εθνικών διεκδικήσεων. Η νέα εποχή, άλλωστε, του ατομικού υπερόπλου και της περιχαράκωσης των αντίπαλων συνασπισμών κρατών ευνοούσε παρόμοιες μεταλλάξεις.

---

113. *Ο.π.*

114. Thanos Veremis και Dimitris Conostas, «The beginning of the Discussion on European Union in Greece», *ό.π.*, σ. 801-825.

ΤΟ Θ΄ ΨΗΦΙΣΜΑ «ΠΕΡΙ ΕΞΥΓΙΑΝΣΕΩΣ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ»

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΜΑΤΖΟΥΡΗΣ

*Κόμματα, εκλογές και κυβερνήσεις
στην Ελλάδα του Εμφυλίου*

ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ, τη διακυβέρνηση της χώρας αναλαμβάνει η κυβέρνηση εθνικής ενότητας του Γ. Παπανδρέου με τη συμμετοχή όλων των κομμάτων, συμπεριλαμβανομένων και αυτών του εαμογενούς χώρου. Όλο αυτό το διάστημα, και μέχρι την προκήρυξη των εκλογών της 31ης Μαρτίου 1946, διαμορφώνονται τα σχήματα εκείνα του αστικού χώρου που θα διαδραματίσουν σημαίνοντα ρόλο την περίοδο αυτή και θα καθορίσουν τις πολιτικές τύχες της Ελλάδας μέχρι τη μεταπολίτευση. Πρωταγωνιστικό ρόλο έχουν τα αστικά κόμματα –δεξιά και κεντρώα–, με δεδομένο ότι τα κόμματα που πρόσκεινται στην Αριστερά, με κυριότερο το ΚΚΕ, απέχουν από τις εκλογές και στη συνέχεια από την κοινοβουλευτική εκπροσώπηση, για να περάσουν, ενάμιση χρόνο αργότερα, στην παρανομία με τον Α.Ν. 509/1947.

Στο χώρο της Δεξιάς κυριαρχεί το Λαϊκό Κόμμα, αρχηγός του οποίου εκλέχθηκε ο Κ. Τσαλδάρης. Στον ίδιο ιδεολογικό χώρο ανήκουν το Κόμμα των Εθνικοφρόνων του Τουρκοβασίλη, που ξεχωρίζει για το αντικομμουνιστικό του μένος, και το Νέο Κόμμα του Μαρκεζίνη, που ιδρύθηκε τον Φεβρουάριο του 1947 από στελέχη του Λαϊκού Κόμματος. Στον ίδιο χώρο εντάσσονται και το Εθνικόν Κόμμα Ελλάδος του Ζέρβα, το Κόμμα Εθνικών Φιλελευθέρων του Γονατά και το Μεταρρυθμιστικόν Κόμμα του Αλεξανδρή, όλα προσκείμενα στο παλάτι.

Ο βενιζελικός χώρος εμφανίζεται διασπασμένος. Τον Ιανουάριο του 1946, το Κόμμα των Φιλελευθέρων διασπάται, με τον Σοφοκλή Βενιζέλο να

σχηματίζει το Κόμμα των Βενιζελικών Φιλελευθέρων με όσα στελέχη και πολιτευτές τον ακολούθησαν, ενώ ο Θ. Σοφούλης διατήρησε τον τίτλο του κόμματος των Φιλελευθέρων και έναν σημαντικό αριθμό βουλευτών και πολιτευτών. Ο Σ. Βενιζέλος σε συνεργασία με το Δημοκρατικό Κόμμα του Γ. Παπανδρέου και το Εθνικό Ενωτικό Κόμμα του Π. Κανελλόπουλου συνέστησαν την Εθνική Πολιτική Ένωση (ΕΠΕ), με την οποία διεκδίκησαν την ψήφο των πολιτών στις εκλογές της 31ης Μαρτίου 1946.

Οι εκλογές αυτές πραγματοποιήθηκαν σε συνθήκες έντασης και έδωσαν τη νίκη στον δεξιό συνασπισμό Ηνωμένη Παράταξις Εθνικοφρόνων (ΗΠΕ) των Τσαλδάρη-Γονατά-Αλεξανδρή, με ποσοστό 55,12% και 206 έδρες. Η Εθνική Πολιτική Ένωσις έλαβε 19,28% και 68 έδρες, το Κόμμα των Φιλελευθέρων 14,39% και 48 έδρες, το Εθνικόν Κόμμα Ελλάδος 5,96% και 20 έδρες, η Ένωσις Εθνικοφρόνων 2,94% και 9 έδρες, η Ένωσις Αγροτικών Κομμάτων του Μυλωνά 0,67% και 1 έδρα και διάφοροι 1,70% και 2 έδρες. Μεγάλο, επίσης, υπήρξε το ποσοστό αποχής, το οποίο υπολογίστηκε σε 25% (350.000-400.000 εκλογείς).¹ Την επομένη των εκλογών σχηματίστηκε προσωρινή κυβέρνηση υπό τον Π. Πουλίτσα, πρόεδρο του Συμβουλίου της Επικρατείας, ενώ στις 18 Απριλίου 1946 ορκίστηκε πρωθυπουργός ο Τσαλδάρης με τη συμμετοχή των κομμάτων του Γονατά και του Αλεξανδρή.

Ύστερα από την επίσκεψη του Τσαλδάρη στις ΗΠΑ (Δεκέμβριος 1946) και τις συνομιλίες που είχε με τον πρόεδρο Τρούμαν έγινε κατανοητό από τον ίδιο ότι η κυβέρνησή του δεν θεωρούνταν αντιπροσωπευτική και έπρεπε να διευρυνθεί με τη συμμετοχή των κομμάτων του Κέντρου. Όλες αυτές οι διεργασίες είχαν ως αποτέλεσμα το σχηματισμό μιας νέας και κομματικά ευρύτερης κυβέρνησης υπό τον οικονομολόγο Δ. Μάξιμο (23 Ιανουαρίου 1947) με τη συμμετοχή επτά κομμάτων: των τριών της κυβέρνησης Τσαλδάρη, των τριών της ΕΠΕ και του κόμματος του Ζέρβα. Στις 23 Αυγούστου η κυβέρνηση Μάξιμου παραιτήθηκε ύστερα από διαφωνίες που ξέσπασαν στους κόλπους της με αφορμή το αίτημα των Βενιζέλου, Παπανδρέου και Κανελλόπουλου να αποπεμφθούν οι ακραίοι Ζέρβας και Στράτος από την κυβέρνηση. Οι διαπραγματεύσεις που ακολούθησαν τις επόμενες ημέρες, σε συνδυασμό με τις έντονες πιέσεις των Αμερικανών, είχαν ως αποτέλεσμα το σχηματισμό δικομματικής κυβέρνησης Φιλελευθέρων-Λαϊκών με πρωθυπουργό τον Σοφούλη και αντιπρόεδρο τον Τσαλδάρη (9 Σεπτεμ-

---

1. Ηλίας Νικολακόπουλος, «Μετά τα Δεκεμβριανά – Από τη Βάρκιζα ως την παλινόρθωση της Βασιλείας», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τ. 8, σ. 214.

βρίου). Η νέα κυβέρνηση συγκέντρωσε την αποδοχή όλης σχεδόν της Βουλής, ενώ λίγο αργότερα επέστρεψε στο Κόμμα των Φιλελευθέρων και ο Σ. Βενιζέλος.

Η κυβέρνηση συνεργασίας Φιλελευθέρων-Λαϊκών διέψευσε τις προσδοκίες λόγω της αστάθειας που τη χαρακτήριζε και των συνεχών τριβών, σε σημείο μάλιστα που χρειάστηκε αρκετές φορές η επέμβαση της αμερικανικής αποστολής για να μη διαλυθεί. Το φθινόπωρο του 1948 ξέσπασε μεγάλη κρίση στους κόλπους της. Ο Βενιζέλος υπέβαλε στον Τσαλδάρη (9 Οκτωβρίου) τους όρους του για τη διατήρηση του κυβερνητικού συνασπισμού, λόγω της δυσφορίας που κατείχε τους Φιλελεύθερους, επειδή οι Λαϊκοί εξακολουθούσαν να μονοπωλούν τη διοίκηση. Τελικά ο Σοφούλης υπέβαλε την παραίτησή του και η νέα κυβέρνηση που σχηματίστηκε (18 Νοεμβρίου), με τη μορφή συνεργασίας πάλι Φιλελευθέρων-Λαϊκών, έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή με μία μόλις ψήφο διαφορά. Μια εβδομάδα αργότερα ο Σοφούλης υπέστη οξύ πνευμονικό οίδημα. Στις 20 Ιανουαρίου 1949 ορκίστηκε νέα κυβέρνηση Σοφούλη με αντιπρόεδρο τον Αλέξανδρο Διομήδη και τη συμμετοχή των Τσαλδάρη, Βενιζέλου, Κανελλόπουλου και Μαρκεζίνη. Ο τελευταίος αποπέμφθηκε τον Απρίλιο εξαιτίας ενός σκανδάλου λαθρεμπορίου. Πρώτη ενέργεια της κυβέρνησης ήταν η ανάθεση της αρχιστρατηγίας του αγώνα στον Αλ. Παπάγο με εκτεταμένες εξουσίες και αρμοδιότητες. Η κυβέρνηση αυτή θα φέρει σε πέρας τον Εμφύλιο μέχρι τη λήξη του, αλλά χωρίς τον Σοφούλη, που δεν πρόλαβε να δει το τέλος του. Πέθανε στις 24 Ιουνίου 1949 και αντικαταστάθηκε από τον αντιπρόεδρο της κυβέρνησης Διομήδη (30 Ιουνίου 1949). Οι πρώτες εκλογές μετά τη λήξη του Εμφυλίου έγιναν στις 5 Μαρτίου 1950. Στις εκλογές αυτές παρατηρήθηκε καθίζηση των κομμάτων της Δεξιάς και άνοδος των κεντρικών κομμάτων.

Εισηγητικές εκθέσεις

Στην εισηγητική του έκθεση (28 Ιουνίου 1946), που αφορούσε τις κυβερνητικές προθέσεις ως προς την επιχειρούμενη εξυγίανση, ο υπουργός Δικαιοσύνης Π. Χατζηπάνος αναφέρθηκε στη διασάλευση της τάξης και της πειθαρχίας από τον καιρό της ξενικής κατοχής και στην αποδιοργάνωση της κρατικής μηχανής. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να διαμορφωθεί «κοινή συνείδησις περί του επιβαλλομένου ηθικού καθαρισμού». Τα γεγονότα όμως του Δεκεμβρίου του 1944 κατέστησαν πιο επτακτική αυτή την ανάγκη εξυγίανσης «κατασταλέντος του αντεθνικού κινήματος». Έτσι, το βάρος αυτής της προσπάθειας βαρύνει την κυβέρνηση που προέκυψε από τις εκλογές, η

οποία και έλαβε «ευρυτάτην εντολήν ανασυγκροτήσεως της Πολιτείας». Δεν πρόκειται «περί απλού καθαρισμού», αλλά για βασική και αναγκαία προϋπόθεση, απαραίτητη για την ηθική, οικονομική και κοινωνική ανασυγκρότηση της χώρας. Στο πλαίσιο λοιπόν της επιχειρούμενης προσπάθειας ανασυγκροτήσεως της χώρας, η κυβέρνηση εισάγει στη Βουλή προς συζήτηση και ψήφιση αυτό το σχέδιο Ψηφίσματος.

Ο εισηγητής της πλειοψηφίας Μ. Βαρβιτσιώτης αναφέρθηκε στην κατάσταση που επικρατεί στο χώρο της Δημόσιας Διοίκησης και που έχει επιδεινωθεί σε μεγάλο βαθμό από την έλλειψη κοινοβουλευτικής ομαλότητας (δικτατορία Μεταξά), την Κατοχή και το στασιαστικό κίνημα. Τα γεγονότα αυτά και η από το σύστημα «καθιερωθείσα υπάλληλική αυθαιρεσία μετέτρεψαν την υπάλληλικήν ιδιότητα εις μέσον επιδιώξεως και επιβολής πολιτικών και κοινωνικών θεσμών αντίκρυς αντιπθεμένων προς το ισχύον πολίτευμα της χώρας, κοινωνικόν καθεστώς και την κοινήν συνείδησιν του Έθνους». ² Με τέτοια στοιχεία που είναι σήμερα συγκροτημένη η κρατική μηχανή είναι αδύνατο να λειτουργήσει εύνομα, «διότι υπηρετούσι και δη εις την ανωτάτην της ιεραρχίας βαθμίδα υπάλληλοι υπηρετήσαντες τον εχθρόν, υπάλληλοι εγκληματῆαι του κοινού ποινικού νόμου, ελευθέρως κινούμενοι βάσει του νόμου περί αποσυμφορήσεως, υπάλληλοι ὄργανα ξένων προπαγανδῶν και τέλος υπάλληλοι τυφλά ὄργανα πολιτικῶν κομμάτων αντιπθεμένων εις το πολίτευμα της χώρας και το κοινωνικόν καθεστώς. Η απόλυσις των υπαλλήλων τούτων είναι ανάγκη εθνική [...]». ³ Με βάση τα παραπάνω πρότεινε την καταρχήν παραδοχή του Ψηφίσματος

Στην έκθεσή της η μειοψηφία, με εισηγητή τον Χρ. Λαδά, βουλευτή Αθηνών, εξηγεί τους λόγους της διαφωνίας με την πλειοψηφία. Αυτή δεν εστιάζεται στην αναγκαιότητα της «εξυγίανσης» που αποτελεί καθήκον κάθε κυβέρνησης. Θεωρεί όμως ότι δεν είναι η κατάλληλη στιγμή, γιατί εξυγίανση των δημοσίων υπηρεσιών «δεν σημαίνει αναστάτωσιν δι' εξαιρετικῶν μέτρων ολοκλήρου της υπάλληλικῆς τάξεως [...] διά πραγματικῆς προγραφῆς». ⁴ Είναι βέβαιο ότι η επιχειρούμενη εξυγίανση θα προκαλέσει κοινωνικό σάλο και θα δημιουργήσει τεράστιο κοινωνικό πρόβλημα. Για να υπάρξει εξυγίανση είναι απαραίτητο να ηρεμήσει ο τόπος «και να σιγήσουν τα πάθη». Εξυγίανση των δημοσίων υπηρεσιών τις παραμονές του κρίσιμου δημοψηφίσματος για το πολιτειακό δημιουργεί την υπόνοια ότι κριτήρια δεν θα είναι μόνο τα πολιτικά «αλλά και τα πολιτειακά φρονήματα των υ-

---

2. *Κώδιξ Θέμιδος*, 1946, σ. 385.

3. *Ο.π.*, σ. 386.

4. *Ο.π.*, σ. 392.

παλλήλων». Επιπλέον, εκκαθάριση τόσο ευρείας κλίμακας θα δημιουργήσει μεγάλο κοινωνικό πρόβλημα με το υφιστάμενο οικονομικό αδιέξοδο «επί δημιουργία πελατείας προς άγρην εκ μέρους των αναρχικών στοιχείων». Η δημοσιουπαλληλική τάξη, «πεινώσα και γημντεύουσα», παραμένει πιστή στον όρκο της. Η υπηρεσία μπορεί ν' απαλλαγεί από τους ανάξιους μέσα από την υπάρχουσα νομοθεσία σταδιακά, χωρίς να παραλύσει η κρατική μηχανή. Τέλος, τόνισε ιδιαίτερα ότι δεν είναι κατανοητή αποβολή υπαλλήλου χωρίς την ύπαρξη απολογίας. Με αυτές τις συνθήκες, η μειοψηφία δεν δύναται να συμφωνήσει σ' ένα τέτοιο ψήφισμα.

Το Θ' Ψήφισμα «Περί εξυγιάνσεως των δημοσίων υπηρεσιών»

Αν και με το άρθρο 102 του Συντάγματος του 1864/1911 καθιερωνόταν η μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων και κατά συνέπεια η προστασία τους απέναντι σε κάθε είδους αυθαιρεσία της δημόσιας διοίκησης, υπήρξαν περίοδοι στη σύγχρονη ιστορία μας όπου, σε περιόδους ανώμαλων πολιτικών καταστάσεων, ο δημοσιουπαλληλικός κλάδος υπήρξε πεδίο ευρέων εκκαθαρίσεων πολιτικών αντιπάλων.⁵

Στις 28 Ιουνίου 1946, η κυβέρνηση Τσαλδάρη, με εισηγητή τον υπουργό Δικαιοσύνης Π. Χατζηπάνο, καταθέτει στην «επί του Συντάγματος Κοινοβουλευτική Επιτροπή» το ψήφισμα «Περί εξυγιάνσεως των δημοσίων υπηρεσιών». Το νομοθέτημα αυτό, κατά τον Ν. Αλιβιζάτο, εντάσσεται στην ελληνική νομοθεσία της εποχής, «χαρακτηριστικό της οποίας ήταν η εφαρμογή κειμένων προσωρινών ενόψει των αναγκών της συγκεκριμένης συγκυρίας του εμφυλίου πολέμου».⁶

Ταυτόχρονα, ο ημερήσιος Τύπος ξεκινά τη δημοσίευση άρθρων και

---

5. Η πρώτη εκκαθάριση έγινε το 1917 από τον Βενιζέλο και αφορούσε τους βασιλικούς πολιτικούς του ανιπάλους· ακολουθεί μια δεύτερη, από την επανάσταση της 14ης Σεπτεμβρίου 1922, με θύμα πάλι τους βασιλικούς, οι οποίοι στο μεταξύ είχαν αποκατασταθεί με την παλινόρθωση του 1920. Η δικτατορία του Πάγκαλου (1925-1926) προέβη σε εκκαθαρίσεις δημοκρατικών υπαλλήλων χωρίς διάκριση, ενώ η οικουμενική κυβέρνηση του 1926-1928 στράφηκε εναντίον των οπαδών του Πάγκαλου. Τέλος, μεγάλες εκκαθαρίσεις έγιναν από τους βασιλικούς μετά το αποτυχημένο βενιζελικό πραξικόπημα της 1ης Μαρτίου 1935 στις Ένοπλες Δυνάμεις. Αντίθετα, περιορισμένες υπήρξαν οι εκκαθαρίσεις από το «Νέον Κράτος» της δικτατορίας Μεταξά.

6. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας, 1922-1974*, Θεμέλιο, Αθήνα ³1995, σ. 474.

σκολίων για την επιχειρούμενη εξυγίανση. Οι αντιδράσεις ποικίλουν και είναι ανάλογες του κομματικού χώρου στον οποίο κινείται κάθε εφημερίδα. Με το Ψήφισμα αυτό βαίνουμε στην ίδρυση ολοκληρωτικού κράτους. Είναι το τελευταίο μέρος ενός τρίπτυχου⁷ που αποσκοπεί να δημιουργήσει κρατικά στελέχη πολιτικά ομοιογενή, σύμφωνα «με την γνωστή ολοκληρωτική αρχή, ότι ένα κόμμα επιτρέπεται να υπάρχει εις κάθε χώραν»⁸ και ότι όλοι οι δημόσιοι υπάλληλοι πρέπει να εξαρτώνται και να υπακούουν στο κόμμα αυτό. Η κυβέρνηση, στην επιθυμία της να ολοκληρώσει το κομματικό κράτος, αίρει τη μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων «και θέτει εις τας χείρας της ούτω τρομερόν όπλον ψυχολογικού εκβιασμού κατά της συνειδήσεως των υπαλλήλων εις τας παραμονάς της διεξαγωγής του δημοψηφίσματος».⁹

Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και η ανακοίνωση της Εκτελεστικής Επιτροπής της Συνομοσπονδίας Δημοσίων Υπαλλήλων.¹⁰ Αντί η κυβέρνηση να ενδιαφερθεί για τα προβλήματα των δημοσίων υπαλλήλων, που τους έχουν φέρει σε οικονομική εξαθλίωση, καθώς δεν διαθέτει καθόλου χρήματα από τον κρατικό προϋπολογισμό για τη βελτίωση των οικονομικών τους απολαβών, τη στιγμή που «εξαντλεί αφειδώς τα κονδύλια τούτου υπέρ των μεγαλοβιομηχάνων, των δοσιλόγως πλουτισάντων και διαφόρων άλλων μεγαλοκαρχαριών φυγάδων», ζητά να ρίψει αυτούς «κατά χιλιάδας εις τον κομματικόν Μινώταυρον», με σκοπό να καταπνίξει κάθε φωνή όσων αγωνίζονται για τη βελτίωση των όρων διαβίωσής των και να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις εκείνες «της ευκόλου εκπορθήσεως», με την αντικατάσταση των απολυμένων από κομματικούς της φίλους.¹¹ Για τον Ριζοπάστη, «η σφαγή» θα περιλάβει μόνο τους αληθινούς πατριώτες, όσους δηλαδή έπραξαν το καθήκον τους προς την πατρίδα κατά την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας και της τριπλής κατοχής, ενώ θα αφήσει αλώβητους βουλευτές, όπως τους Θεοτόκη, Γονατά, Τουρκοβασίλη και Βρεττάκο, που συνεργάσθηκαν με τους κατακτητές. Όσοι υπάλληλοι γλιτώσουν από τη «σφαγή» πρέπει την ημέρα του δημοψηφίσματος να δώσουν «εξετάσεις ραγιαδι-

7. Πρώτα το Γ΄ Ψήφισμα που αποβλέπει «να προικήσει την κυβέρνηση με εξουσίας βίας ΕΞΩ ΚΑΙ ΥΠΕΡΑΝΩ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ» και ύστερα το Δημοψήφισμα για την επιστροφή του βασιλιά, όπως τόνιζε η εφημερίδα *Το Βήμα*, 28 Ιουνίου 1946, σ. 2.

8. Ο.π.

9. «Το κατατεθέν χθες ψήφισμα περί δήθεν εξυγιάνσεως των υπηρεσιών, κομματικόν όπλον της κυβερνήσεως», *Το Βήμα*, 29 Ιουνίου 1946.

10. Την εποχή αυτή οι δημόσιοι υπάλληλοι εκπροσωπούνται από δύο συνδικαλιστικές οργανώσεις. Τη Συνομοσπονδία Δημοσίων Υπαλλήλων Ελλάδος, που συγκεντρώνει το μεγαλύτερο μέρος των υπαλλήλων, και τη φιλοκυβερνητική ΑΔΕΔΥ.

11. «Απολύονται οι Δημοκρατικοί Υπάλληλοι», *Ριζοπάστης*, 29 Ιούνιου 1946.

σμού». Το ψήφισμα αποσκοπεί να αποκεφαλίσει τον δημοσιοϋπαλληλικό κλάδο από τη δημοκρατική του ηγεσία «και να τον ρίξει κατόπιν έρμαιο της κυβερνητικής φαυλοκρατίας».¹²

Η φιλοκυβερνητική *Ακρόπολις* θεωρεί αναγκαία την εκκαθάριση των δημοσίων υπηρεσιών. Στρέφεται ιδιαίτερα εναντίον των εκπαιδευτικών: «Αυτοί οι αριστερίζοντες εκπαιδευτικοί, οι οποίοι διήγειραν κόσμον, ενέπνευσαν μανίαν, έσπειραν μίσση, έχυσαν αίμα, εδίδαξαν το έγκλημα, εγέννησαν την συμφοράν».¹³ Ανάλογη είναι και η αναφορά της προς τους πρωτοδίκες εκείνους που δίκαζαν «εν ονόματι του λαού». Η εξυγίανση πρέπει όμως να πραγματοποιηθεί «γρήγορα, περιορισμένα, δίκαια και λογικά». Να περιλάβει μόνο τους πραγματικά ενόχους και να είναι αμερόληπτη. Γιατί αν κινητοποιηθούν «τα μέσα και το φουστάνι», πολλοί θα τη γλιτώσουν, ενώ θα πληγούν οι αδέξιοι, οι απροσάτευτοι και οι μικροένοχοι. Όσοι βγουν «καθαροί και άσπιλοι από το κοσκίνισμα, ας τύχουν της επιβεβλημένης σποργής του κράτους».¹⁴

12. «Η σφαγή», *Ριζοσπάστης*, 30 Ιούνη 1946.

13. «Εκκαθάρισις», *Ακρόπολις*, 3 Ιουλίου 1946.

14. *Ο.π.* Τις επόμενες ημέρες η *Ακρόπολις* επικεντρώνεται περισσότερο στις συνθήκες διαβίωσης των υπαλλήλων και στο γεγονός ότι «68.661 υπάλληλοι του Ελληνικού Δημοσίου και αι οικογένειά των είναι καταδικασμένοι εις τον εξ αστίας θάνατον», θεωρώντας επιβεβλημένη την αύξηση των μισθών από την κυβέρνηση, ώστε οι υπάλληλοι να καλύπτουν τα βασικά τους έξοδα. Ο αριθμός των δημοσίων υπαλλήλων το 1946 ανερχόταν σε 68.661 (52.184 άνδρες και 16.477 γυναίκες), από τους οποίους 58.872 ήταν μόνιμοι και 9.879 έκτακτοι, σύμφωνα με το Δελτίο του Ταμείου Πρόνοιας Δημοσίων Υπαλλήλων που εκδόθηκε στο τέλος του 1945. Στους αριθμούς αυτούς δεν συμπεριλαμβάνονται το μόνιμο προσωπικό των Ενόπλων Δυνάμεων και οι άνδρες των Σωμάτων Ασφαλείας. Βλ. «Οι υπάλληλοι» και «Το φάντασμα της πείνας απειλεί 400.000 ψυχές», *Ακρόπολις*, 12 Ιουλίου 1946. Για την αύξηση του αριθμού των υπαλλήλων την τελευταία εικοσαετία βλ. Κ. Βουδούρης, «Ανάγκη Ειλικρίνειας. Δημόσιοι Υπάλληλοι και Κράτος Δικαίου», *Το Βήμα*, 11 και 12 Απριλίου 1947. Ο ίδιος υπολογίζει τον αριθμό των δημοσίων υπαλλήλων σε 85.000, αν στους 68.661 προσθέσουμε το προσωπικό της Βουλής και τους υπαλλήλους των διαφόρων ΝΠΔΔ. Οι μισοί περίπου υπάλληλοι υπηρετούσαν στην Αττική, ενώ στην επαρχία σημειώνονταν σοβαρές ελλείψεις, με αποτέλεσμα να υπολειπουργούν πολλά σχολεία και δικαστήρια. Ο *Ριζοσπάστης* αναφέρεται σε 218.000 υπαλλήλους, αριθμό που θεωρώ υπερβολικό για την εποχή αυτή, ακόμα και αν σε αυτόν συμπεριληφθούν οι μόνιμοι άνδρες των Ενόπλων Δυνάμεων και των Σωμάτων Ασφαλείας, βλ. «Θα γίνουν συνεργοί στη σφαγή των υπαλλήλων», *Ριζοσπάστης*, 23 Ιούλη 1946. Ο Παπαστράτης αναφέρεται σε 80.000 περίπου υπαλλήλους, συμπεριλαμβανομένων και των υπαλλήλων των κρατικών τραπεζών. Βλ. Προκόπης Παπαστράτης, «Η εκκαθάριση των δημοσίων υπηρεσιών», στο συλλογικό Lars Baerentzen, Γιάννης Ιατρίδης, Ole Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949*, Ολκός, Αθήνα 1992, σ. 63. Σύμφωνα πάντως με άλλους αναλυτές ο πραγματικός αριθμός των υπηρετούντων δη-

Παρά τις τροποποιήσεις που πρότειναν τόσο η Επιτροπή για την αναθεώρηση του Συντάγματος όσο και η Επιτροπή Εξουσιοδότησης της Βουλής,¹⁵ η κυβέρνηση δεν δέχθηκε καμιά αλλαγή, με αποτέλεσμα το Θ΄ Ψήφισμα «Περί εξυγιάνσεως των Δημοσίων Υπηρεσιών» να καταστεί νόμος του κράτους και να δημοσιευτεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.¹⁶ Οι λόγοι που επέβαλαν την εφαρμογή του αναφέρονται στο προοίμιο του ψηφίσματος:

1. *Ότι επί δεκαετίαν η Χώρα εσερήθη του διά του ελευθέρου ελέγχου εγγυωμένου καλήν και χρηστήν διοίκησιν κοινοβουλευτικού πολιτεύματος.*

2. *Ότι εντός της αυτής δεκαετίας υπεβλήθη αύτη εις πολυετήν εκθρικὴν στρατιωτικὴν κατοχὴν κατακτητῶν και επιδρομῶν.*

3. *Ότι εν συνεχείᾳ υπέστη την συμφορὰν εσωτερικῆς στάσεως και υφίσταται ἀκόμη τα επακόλουθά της.*

4. *Ότι συνεπείᾳ πάντων τούτων, ο εις την υπηρεσίαν του Κράτους διοικητικός μηχανισμός εξηρθρώθη, η τάξις και η πειθαρχία της κρατικῆς διοικητικῆς οργανώσεως εκλονίσθησαν, και προ παντός η στελέχωσις της διοικήσεως περιλαμβάνει ἤδη πρόσωπα ακατάλληλα ἢ ἀνίκανα διά το εμπιστευμένο εις αυτά ἔργο.*

5. *Ότι τα αυτά χαρακτηρισίζουν και την διοικητικὴν ὀργάνωσιν και σύνθεσιν της τοπικῆς αυτοδιοικήσεως, των νομικῶν προσώπων δημοσίου δικαίου, παραχωρημένων δημοσίων υπηρεσιῶν και μεγάλων Τραπεζῶν, ζωτικῆς σημασίας διά την ἄμεσον βοήθειαν, την ὁποίαν πρέπει να παρέχουν εις το Κράτος.*

6. *Ότι διά να εἶναι δυνατή η ἀπρόσκοπος λειτουργία των δημοσίων υπηρεσιῶν και των ως ἄνω βοηθητικῶν τούτων, προς πραγμάτωσιν της νηθικῆς και οικονομικῆς ανασυγκροτήσεως της Χώρας επιβάλλεται η εξυγιάνσις των, και*

μοσίων υπαλλήλων είναι δύσκολο να προσδιορισθεῖ επακριβῶς. Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, υπολογίζω ότι το 1946-1947 υπηρετούσαν στο Δημόσιο και τον ευρύτερο δημόσιο τομέα περίπου 85.000 μόνιμοι υπάλληλοι.

15. Το σχέδιο Ψηφίσματος κατατέθηκε αρχικά στην Κοινοβουλευτική Επιτροπή για την αναθεώρηση του Συντάγματος. Όταν όμως η Βουλή διέκοψε τις εργασίες της για δύο μήνες [Η΄ Ψήφισμα της 1-3 Αυγούστου 1946], η αρμοδιότητα ψήφισης νομοθετημάτων περιήλθε στην 50μελή Κοινοβουλευτική Επιτροπή Εξουσιοδότησης, από την οποία και ψηφίστηκε με ψήφους 19 έναντι 8.

16. ΦΕΚ 251/ 28 Αυγούστου 1946, τ. Α΄. Επίσης, Ψήφισμα ΙΣΤ΄, «Περί κυρώσεως του υπό στοιχείου Θ΄ Ψηφίσματος “περί εξυγιάνσεως των Δημοσίων Υπηρεσιών”», ΦΕΚ 356/20 Δεκεμβρίου 1946, τ. Α΄. Η αναδημοσίευση στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως ήταν απαραίτητη μετά την έγκριση του Ψηφίσματος από την Ολομέλεια της Βουλής.

7. Ότι το έργον τούτο –έργον ηθικού καθαρισμού και βασική προϋπόθεσις της ανορθώσεως– ανήκει εις την εκ των ελευθέρων εκλογών προκυψάσαν Λαϊκὴν Αντιπροσωπείαν, και επιβάλλεται υπό σαφούς Λαϊκῆς επιταγῆς και του υψίστου νόμου σωτηρίας της Πατρίδος.¹⁷

Δεν υπήρχε τομέας του Δημοσίου που να μην είχε περιληφθεί στο παραπάνω ψήφισμα: δικαστικοί λειτουργοί, πανεπιστημιακοί όλων των βαθμίδων, οι δημόσιοι υπάλληλοι της κεντρικής διοίκησης και της Βουλῆς, «αναστελλομένης της ισχύος των σχετικών περί ισοβιότητος και μονιμότητος διατάξεων του ισχύοντος Συντάγματος *απολύονται*». Στην ίδια κατηγορία υπάγονταν οι υπάλληλοι των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης, οι έμμισθοι δικηγόροι, οι συμβασιούχοι, όσοι εργάζονταν σε ΝΠΔΔ ή σε ΝΠΙΔ επιχορηγούμενα από το κράτος, στις επιχειρήσεις κοινῆς ωφελείας, σε ιδρύματα που τελούσαν υπό την εποπεία του κράτους, το προσωπικό των τριών τότε κρατικῶν τραπεζῶν¹⁸ καθώς και οι υπάλληλοι των συνεταιριστικῶν οργανώσεων. Δεν υπάγονταν στις διατάξεις του Ψηφίσματος οι εκκλησιαστικοί λειτουργοί, οι αξιωματικοί και οι υπαξιωματικοί των Ενόπλων Δυνάμεων καθώς και όσοι υπηρετούσαν στα Σώματα Ασφαλείας (άρθρο 1).

Στο άρθρο 2 ορίζονται οι λόγοι για τους οποίους κάποιος μπορούσε να απολυθεί:

1. Διαγωγή ασυμβίβαστος προς την ιδιότητά των επιδειχθείσα κατά χρονικό διάστημα από της αναστολῆς μέχρι της αποκαταστάσεως του κοινοβουλευτικῶν πολυεύματος.¹⁹

2. Έκουσία και συνειδητή συνεργασία μετά των κατακτητῶν της Χώρας προς υποβοήθησιν των κατ' αὐτῆς σκοπῶν των ἢ προς επίτευξιν οἰωνοδῆποτε ωφελημάτων.

3. Οἰαδήποτε συμμετοχή ἢ συνέργεια εις την εκδήλωσιν της από 3ης Δεκεμβρίου 1944 μέχρι 12ης Φεβρουαρίου 1945 στάσεως και οἰαδήποτε ἔκτοτε και εφεξῆς μέχρις λήξεως της ισχύος του παρόντος δράσις –ἢ και συμμετοχή εις τοιαύτην– κατά της εν τῷ Κράτει εννόμου τάξεως ἢ υπέρ των συμμετασχόντων εις την ἄνω στάσιν ἢ και υπέρ των αντικρατικῶν και αντεθνικῶν ἐπιδιώξεων και σκοπῶν τούτων.

4. Ἐλλειψις επιστημονικῆς ἢ τεχνικῆς ἢ επαγγελματικῆς εν γένει ἐπάρκειας κατά λόγον της ιδιότητός των ἢ ἔλλειψις ἠθους ἢ και ἀνικανότητος προς εκπλήρωσιν των καθηκόντων των κατά την ιδιότητα των λόγω σωματικῆς ἢ διανοητικῆς ἢ ψυχικῆς καταπτώσεως.

17. ΦΕΚ 356/20 Δεκεμβρίου 1946, τ. Α', σ. 4949-4950.

18. Τράπεζα της Ελλάδος, Αγροτική Τράπεζα, Εθνική Τράπεζα.

19. Αναφέρεται στην περίοδο από 4 Αυγούστου 1936 μέχρι 31 Μαρτίου 1946.

Η απόλυση έπρεπε να πραγματοποιηθεί σε σαράντα πέντε ημέρες για τους ανώτερους και ανώτατους δικαστικούς, τους καθηγητές πανεπιστημίων και τους γενικούς διευθυντές των υπουργείων και σε τέσσερις μήνες για όλους τους υπόλοιπους (άρθρο 3). Με τη λήξη των προθεσμιών αυτών έπαυε να ισχύει και το Ψήφισμα. Για τους ανωτέρους δημόσιους υπαλλήλους, η απόλυση γινόταν με βασιλικό διάταγμα, το οποίο εκδιδόταν ύστερα από πρόταση του Υπουργικού Συμβουλίου «κατόπιν αποφάσεως αυτού» (άρθρο 4). Οι υπόλοιποι απολύονταν με βασιλικό διάταγμα, ύστερα από πρόταση του αρμόδιου υπουργού, «μετά σύμφωνον και αιτιολογημένην γνωμοδότησιν Επιτροπής» (άρ. 5, παρ. 1 και 2). Μετά τη δημοσίευση του Ψηφίσματος, έπρεπε σε σαράντα πέντε ημέρες να συσταθούν, με απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου, σε κάθε υπουργείο μία ή περισσότερες τριμελείς ή πενταμελείς επιτροπές (άρ. 5, παρ. 3). Κάθε υπουργός, όπως και ο πρόεδρος της Βουλής, μπορούσαν να θέσουν «εις ειδικήν κατάστασιν διαθεσιμότητος» υπαλλήλους, για χρονικό διάστημα σαράντα πέντε ημερών για τους ανώτατους και τεσσάρων μηνών για τους κατώτερους υπαλλήλους. Όσο διαρκούσε η περίοδος διαθεσιμότητας αμείβονταν με τα τρία τέταρτα των αποδοχών τους (άρ. 7, παρ. 1), ενώ οι επιτροπές είχαν την υποχρέωση να γνωμοδοτήσουν σε διάστημα δεκαπέντε ημερών από τη στιγμή που ελάμβαναν σχετικό ερώτημα (άρ. 7, παρ. 2).

Όσοι από τους απολυμένους δεν δικαιούνταν συνταξιοδότηση αμείβονταν για ένα επιπλέον χρονικό διάστημα τεσσάρων μηνών με τα τρία τέταρτα των αποδοχών τους (άρ. 8, παρ. 2). Επίσης, οι απολυόμενοι υπάλληλοι στερούνταν για το υπόλοιπο της ζωής τους «άλλην έμμισθον δημοσίαν, δημοτικήν ή κοινοτικήν θέσιν ή έκτακτον», ενώ δεν μπορούσαν να διορισθούν ως δικηγόροι, συμβολαιογράφοι ή υποθηκοφύλακες (άρ. 8, παρ. 3). Το Ψήφισμα επικύρωνε οποιεσδήποτε απολύσεις ή υποβιβασμούς είχαν πραγματοποιηθεί από την απελευθέρωση της χώρας και μετέπειτα με βάση προηγούμενα νομοθετήματα ή διοικητικές πράξεις.²⁰ Μάλιστα, όσοι είχαν ήδη απολυθεί δεν δικαιούνταν «των ευεργετημάτων» που αναφέρονται στο προηγούμενο άρθρο (άρ.9).

Σε ένα τρίμηνο από τη δημοσίευση του Ψηφίσματος μπορούσαν να πραγματοποιηθούν διορισμοί, τοποθετήσεις και μεταθέσεις με βασιλικό διάταγμα, ύστερα από πρόταση του αρμόδιου υπουργού «ή δι' αποφάσεως του προκειμένου περί υπαλλήλων μέχρι και του βαθμού του εισηγητού, κατά παρέκκλισιν από πάσης σχετικής διατάξεως του ισχύοντος Συντάγματος

---

20. Αναφέρεται στις Συντακτικές Πράξεις 25, 26, 27, 31 και 59/1945.

ή των κειμένων νόμων» (άρ. 10). Τέλος, κάθε απόφαση που εκδιδόταν με βάση το παραπάνω Ψήφισμα δεν μπορούσε να προσβληθεί σε οποιοδήποτε πολιτικό ή διοικητικό δικαστήριο, ενώ οι απολυόμενοι υπάλληλοι δεν είχαν δικαίωμα προσφυγής στο Συμβούλιο της Επικρατείας. Οι αποφάσεις απόλυσης ήταν υποχρεωτικές για τα δικαστήρια και τη Διοίκηση (άρ. 11).

Λίγο πριν την εκπονή της προθεσμίας των σαράντα πέντε ημερών σε εφαρμογή των διατάξεων του Ψηφίσματος –ύστερα από συνεδρίαση του Υπουργικού Συμβουλίου– αποφασίστηκε η απόλυση 39 ανωτάτων υπαλλήλων διαφόρων υπουργείων, με «πρωτοπόρο» αυτό της Παιδείας, από το οποίο απολύθηκαν 23 υπάλληλοι. Μεταξύ των απολυθέντων περιλαμβάνονταν πολλοί που ιδεολογικά ανήκαν στα κεντρώα κόμματα, ενώ ως αποδεικτικό στοιχείο θεωρήθηκε και η αποχή από τις εκλογές της 31ης Μαρτίου 1946.²¹ Ανάλογο κλίμα, με κατώτερους υπαλλήλους να τίθενται σε διαθεσιμότητα μέχρι την οριστική λήψη απόφασης, άρχισε να επικρατεί στα υπουργεία και στις εποπτευόμενες από αυτά υπηρεσίες.²²

Το Θ΄ Ψήφισμα τροποποιήθηκε δύο φορές, είτε για να περιλάβει κάποιες κατηγορίες υπαλλήλων που είχαν διαφύγει αρχικά της εκκαθάρισης είτε για να αποκατασταθούν κάποιες αρχικές «αδικίες» και για να επεκταθεί η χρονική του ισχύς, δεδομένου ότι ήταν εξαρχής περιορισμένη. Η πρώτη τροποποίηση έγινε με το ΙΓ΄ Ψήφισμα της 27ης Οκτωβρίου 1946. Η σημαντικότερη αλλαγή που επέφερε ήταν ότι οι απολυόμενοι υπάλληλοι μπορούσαν μετά την παρέλευση της τριετίας να καταλάβουν εκ νέου θέσεις στο Δημόσιο (άρ. 3). Η δεύτερη τροποποίηση έγινε με το ΙΗ΄ Ψήφισμα της 20ής Δεκεμβρίου 1946, το οποίο αρχικά καταργούσε τις παραγράφους 1 και 4 του άρθρου 2 του Θ΄ Ψηφίσματος, δηλαδή την ασυμβίβαστη διαγωγή, την επαγγελματική ανεπάρκεια και την έλλειψη ήθους. Όσες απολύσεις είχαν πραγματοποιηθεί με βάση τα παραπάνω ακυρώνονταν σε διάστημα δεκαπέντε ημερών από τη δημοσίευση του Ψηφίσματος, με διαδικασία αντίστοιχη αυτής με την οποία πραγματοποιήθηκαν.²³ Παρέτεινε κατά δύο μήνες την τετράμηνη προθεσμία απόλυσης (άρθρο 2) και κατά συνέπεια την ισχύ του Θ΄ Ψηφίσματος. Οι επιτροπές μετατράπηκαν σε συμβουλευτικές, ενώ παρέχονταν η δυνατότητα στους υπό απόλυση υπαλλήλους να απολογηθούν «εντός πενήτημέρου» στις αρμόδιες επιτροπές (άρθρο 3). Η απόλυση μπορούσε να πραγματοποιηθεί και χωρίς απολογία, εφόσον αυτή δεν πραγμα-

21. «Η εξυγιάνσις άρχισε με ομαδικές απολύσεις των ανωτάτων υπαλλήλων. Ο κατάλογος των προγραφών», *Ριζοσπάστης*, 12 Οκτώβρη 1946.

22. «Το κύμα των απολύσεων», *Ριζοσπάστης*, 18 Οκτώβρη 1946.

23. Από την έρευνα στον Τύπο δεν προκύπτει επαναφορά απολυμένων υπαλλήλων.

τοποιούνταν στο σύντομο αυτό χρονικό διάστημα. Ο Αλιβιζάτος παρατηρεί ότι η θέσπιση τακτής προθεσμίας για την άσκηση αυτού του δικαιώματος «διευκόλυνε την καταστρατήγηση της διαδικασίας, επιτρέποντας την απόλυση των ενδιαφερομένων, χωρίς οι τελευταίοι να έχουν ακουστεί».²⁴ Τέλος, παρεχόταν η δυνατότητα στον υπουργό των Εσωτερικών, με απόφασή του που έπρεπε να δημοσιευθεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, να μεταβιβάζει ένα μέρος ή όλες τις αρμοδιότητές του που αφορούν διορισμούς, μεταθέσεις και προαγωγές, στους γενικούς διοικητές και τους νομάρχες (άρ. 5, παρ. 2).

Οι επιπτώσεις του Ψηφίσματος της εξυγίανσης γίνονται σταδιακά εμφανείς από το επόμενο έτος. «Πρωτοπόρος» της εκκαθάρισης αναδεικνύεται το υπουργείο Παιδείας, με τους εκπαιδευτικούς όλων των βαθμίδων να πληρώνουν βαρύ τίμημα και να απολύονται κατά εκατοντάδες.²⁵

Φαίνεται ότι η κυβέρνηση Μαξίμου είχε κατά νου την αναστολή των εξυγίανσης. Μάλιστα, κυβερνητική πηγή φέρεται να δήλωσε ότι, ύστερα από συμφωνία των [επτά] αρχηγών κομμάτων που συμμετείχαν στην κυβέρνηση, αποφασίστηκε η αναστολή όλων των μέτρων που βασίζονταν στο Ψήφισμα. Όταν η απόφαση αυτή περιήλθε σε γνώση των Λαϊκών, προκάλεσε έντονη αντίδραση και δυσφορία εκ μέρους του Τσαλδάρη, ο οποίος απείλησε με διακοπή της συνεργασίας, προκαλώντας έναν επιπλέον τριγμό στα θεμέλια του εύθραυστου κυβερνητικού συνασπισμού.²⁶

Πληροφορίες που δημοσιεύτηκαν στον Τύπο για αναθεώρηση των απολύσεων που πραγματοποιήθηκαν με βάση το Θ΄ Ψήφισμα διαφεύστηκαν από τον πρωθυπουργό Σοφούλη. «Συμπίπτουν όμως αι γνώμαι όλων, ότι εν τω πνεύματι του γενικού κατευνασμού θα έπρεπε να αναψηλαφηθούν αι περιπτώσεις των απολυθέντων υπαλλήλων». Ο Τσαλδάρης δήλωσε ότι δεν υφίσταται συμφωνία για αναθεώρηση των απολύσεων. «Υπάρχει όμως εις όλους τους κυβερνητικούς παράγοντας η πρόθεσις να παρασχεθεί εις τυχόν αδικηθέντας η δυνατότης προσφυγής εις διοικητικά δικαστήρια, προς αναθεώρησιν των περί απολύσεως αποφάσεων».²⁷

Η δικομματική κυβέρνηση Σοφούλη, ευθύς μετά την ανάληψη των κα-

24. Νίκος Αλιβιζάτος, *ό.π.*, σ. 479.

25. «Η εκκαθάρισις εις την εκπαίδευσιν», *Το Βήμα*, 14 Ιανουαρίου 1947. Η έρευνα στα ΦΕΚ επαληθεύει όντως αυτή την πληροφορία.

26. «Ανεστάλη η εξυγίανσις των Δ.Υ. Θα επανεξετασθούν αι γενόμεναι εκκαθαρίσεις», *Το Βήμα*, 14 Φεβρουαρίου 1947, και «Διαφωνία μεταξύ των 7 αρχηγών διά την εκκαθάρισιν των Δημοσίων Υπαλλήλων», 15 Φεβρουαρίου 1947.

27. «Η κυβέρνησις θα επαναζετάσει το ζήτημα των απολύσεων των Δ.Υ.», *Το Βήμα*, 19 Σεπτεμβρίου 1947.

θηκόντων της (9 Σεπτεμβρίου 1947), φαίνεται ότι ανέλαβε και στο θέμα της εξυγίανσης κάποιες πρωτοβουλίες, όπως η προσωρινή αναστολή του Ψηφίσματος ή η αναθεώρηση των απολύσεων, σε συνδυασμό με μια προσπάθεια σύστασης δευτεροβάθμιων επιτροπών, σύμφωνα πάντα με τα αναγραφόμενα σε φιλοκυβερνητική εφημερίδα.²⁸ Οι προσπάθειες αυτές, αν δεν αποσκοπούσαν στη δημιουργία εντυπώσεων, φαίνεται ότι δεν είχαν αποτέλεσμα, με δεδομένο ότι οι απολύσεις προχωρούσαν κανονικά.²⁹ Οι απολύσεις δημοσίων υπαλλήλων με βάση το Θ΄ Ψήφισμα –σύμφωνα με τα ΦΕΚ– διακόπονται το πρώτο δεκαήμερο του Οκτωβρίου του 1947, εφόσον δεν δόθηκε νέα παράταση των προθεσμιών του Ψηφίσματος, που έληξαν στις 30 Σεπτεμβρίου 1947.

Οι συνθήκες που επικρατούσαν στη χώρα αυτή την περίοδο –λόγω της κλιμάκωσης των πολεμικών επιχειρήσεων– είχαν ως αποτέλεσμα την κατάλυση πολλών συνταγματικών και νομοθετικών ελευθεριών, ακόμα και όταν οι αρχές δήλωναν την προσήλωσή τους στην προάσπιση αυτών των ελευθεριών. Το νομοθέτημα για την εξυγίανση των δημοσίων υπηρεσιών εντάσσεται και αυτό στο εμφυλιακό κλίμα της εποχής, με σκοπό τον εξοστρακισμό κάθε αριστερού στοιχείου από το δημοσιοϋπαλληλικό σώμα. Λόγω όμως της προσωρινότητάς του και του «έκτακτου», έπρεπε να αποκτήσει μόνιμο και διαρκή χαρακτήρα. Αυτό συνέβη στις αρχές του 1948, με το διάταγμα περί νομιμοφροσύνης των δημοσίων υπαλλήλων.³⁰

Οι συζητήσεις στη Βουλή

Οι απόψεις των κομμάτων αναπτύχθηκαν κατά την πρώτη συνεδρίαση της Κοινοβουλευτικής Επιτροπής του Συντάγματος. Υπέρ του ψηφίσματος τάχθηκαν οι εκπρόσωποι του Εθνικού Κόμματος (Α. Βαμβέτσος), θεωρώντας ότι είναι ασυμβίβαστη η ιδιότητα του κομμουνιστή και του δημοσίου υπαλλήλου, και του κόμματος των Εθνικών Φιλελευθέρων (Ι. Γιαννόπουλος), δηλώνοντας ότι οι κομμουνιστές δεν μπορεί να ασκούν την ιδιότητα του υπαλλήλου, γιατί ποτέ δεν θα υπακούσουν στις εντολές του κράτους, «αλλά θα υπακούσουν τυφλώς εις το Κόμμα των». Ο εκπρόσωπος των Φιλελευθέρων (Βαρβούτης) τάχθηκε εναντίον του Ψηφίσματος, λέγοντας ότι τα πολι-

28. «Ανεστάλη πάσα απόλυσις Δημοσίων Υπαλλήλων βάσει του ψηφίσματος περί εξυγίανσεως», *Το Βήμα*, 21 Σεπτεμβρίου 1947.

29. «Συνεχίζονται αι απολύσεις υπαλλήλων», *Το Βήμα*, 25 Σεπτεμβρίου 1947.

30. Α.Ν. 516/1948 «Περί ελέγχου νομιμοφροσύνης των δημοσίων κ.λπ. υπαλλήλων και υπηρετών» (ΦΕΚ 6/ 8-1-1946, τ. Α΄).

τικά φρονήματα των υπαλλήλων δεν πρέπει να αποτελέσουν κριτήριο για την εκκαθάριση. Σε ό,τι αφορά τα φρονήματα των κομμουνιστών, δήλωσε ότι πρέπει να διαχωριστούν από τις επαναστατικές πράξεις. Ο Ι. Πολίτης των Βενιζελικών Φιλελευθέρων δήλωσε ότι το κόμμα του συμφωνεί με την απομάκρυνση όσων συνεργάστηκαν με τους κατακτητές και όσων αναμείχθηκαν σε «αναρχικές εκδηλώσεις», δυσπιστεί όμως ως προς τα κριτήρια για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού. Το Ψήφισμα πρέπει να αποσυρθεί και η κυβέρνηση να φέρει προς ψήφιση νέο, που θα είναι προϊόν της συνεργασίας των κομμάτων. Ανάλογες απόψεις εξέφρασε και ο Κ. Καλλίας του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος, προτείνοντας επιπλέον όπως οι απολυμένοι έχουν δικαίωμα εφέσεως.³¹ Ο Θ. Τσάτσος του Δημοκρατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος δήλωσε ότι συμφωνεί με τα κριτήρια της εκκαθάρισης που αναφέρονται στη δράση των υπαλλήλων την περίοδο της δικτατορίας, της κατοχής και όσων συμμετείχαν στο «αντεθνικό κίνημα», αλλά πρέπει να δοθούν οι απαραίτητες εγγυήσεις ότι δεν θα διωχθούν υπάλληλοι για τα δημοκρατικά τους φρονήματα.

Τελικά η Συνταγματική Επιτροπή ενέκρινε το σχέδιο Ψηφίσματος με ψήφους 19 έναντι 8³² προτείνοντας και ανάλογες τροποποιήσεις. Λίγο πριν την έναρξη της συζήτησης του Ψηφίσματος στην Κοινοβουλευτική Επιτροπή Εξουσιοδοτήσεως, υποβλήθηκε πρόταση εκ μέρους των κομμάτων της αντιπολίτευσης για αναβολή της συζήτησης, με το αιτιολογικό ότι βρισκόμαστε στις παραμονές του κρίσιμου δημοψηφίσματος. Η πρόταση δεν έγινε αποδεκτή από τους βουλευτές της πλειοψηφίας και απορρίφθηκε με ψήφους 33 κατά και 15 υπέρ.³³

Κατά την κατ' άρθρο συζήτηση οι εκπρόσωποι των κομμάτων της αντιπολίτευσης³⁴ εστίασαν τις αγορεύσεις τους στην έλλειψη των απαραίτητων

31. «Αι απόψεις των κομμάτων επί του κυβερνητικού σχεδίου ψηφίσματος διά την εξυγίανσιν των δημοσίων υπηρεσιών», *Το Βήμα*, 13 Ιουλίου 1946· «Αντιυπαλληλική λύσσα κατέλαβε τους μοναρχικούς», *Ριζοσπάστης*, 13 Ιούλη 1946· «Η Συνταγματική Επιτροπή διά το ψήφισμα περί εξυγίανσεως», *Ακρόπολις*, 13 Ιουλίου 1946.

32 Υπέρ ψήφισαν οι βουλευτές του Λαϊκού, του Εθνικού και του Δημοκρατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος. Καταψηφίστηκε από το κόμμα των Φιλελευθέρων, των Βενιζελικών Φιλελευθέρων και το Εθνικό Ενωτικό. «Η Συνταγματική Επιτροπή ενέκρινε το ψήφισμα περί εξυγίανσεως των υπηρεσιών», *Το Βήμα*, 19 Ιουλίου 1946.

33. «Η Κοινοβουλευτική Επιτροπή Εξουσιοδοτήσεως ενέκρινε χθες κατ' αρχήν το ψήφισμα περί εξυγίανσεως των Δημοσίων Υπηρεσιών», *Ακρόπολις*, 17 Αυγούστου 1946.

34. Χρ. Λαδάς των Φιλελευθέρων, Σ. Κωστόπουλος των Βενιζελικών Φιλελευθέρων, Φ. Μανουηλίδης του Δημοκρατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος και Κ. Καλλίας του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος.

συνταγματικών εγγυήσεων για τους υπαλλήλους που θα εκκαθαρισθούν («στερεί τους κρινόμενους πάσης απολογίας»)· έτσι δημιουργείται η εντύπωση ότι «πρόκειται περί πολιτικής εκκαθάρισεως [διεπομένης από] πνεύμα κομματικής εκμεταλλεύσεως είτε διωγμού των πολιτικών αντιπάλων της κυβέρνησης».³⁵ Μάλιστα οι βουλευτές Λαδάς και Καλλίας δήλωσαν ότι τα κόμματα που εκπροσωπούν το καταψηφίζουν και στο σύνολο, ενώ όλοι τους αναφέρθηκαν σε μελλοντική αποκατάσταση των υπαλλήλων που θα διωχθούν και στην εφαρμογή καθολικών κριτηρίων κατά αμερόληπτο τρόπο.

Από τη μελέτη των πρακτικών της Δ΄ Αναθεωρητικής Βουλής παρατηρούμε ότι η εξυγιάνση των δημοσίων υπηρεσιών απασχόλησε την εθνική αντιπροσωπεία για περισσότερο από ένα χρόνο,³⁶ είτε σε επίπεδο Ολομέλειας είτε στην Επιτροπή Εξουσιοδότησης. Για λόγους ευχερέστερης μελέτης, κρίναμε σκόπιμο οι συνεδριάσεις να ομαδοποιηθούν, εφόσον οι συζητήσεις για επικύρωση ή παράταση των προθεσμιών του ψηφίσματος περιλαμβάνουν περισσότερες από μία συνεδριάσεις.

Συνεδριάσεις της 16ης και 18ης Οκτωβρίου 1946 (Επιτροπή Εξουσιοδότησης)³⁷

Ένα δίμηνο ύστερα από την ψήφιση του Θ΄ Ψηφίσματος «περί εξυγιάνσεως», η κυβέρνηση το επαναφέρει στη Βουλή προκειμένου να τροποποιηθεί. Ο εισηγητής της πλειοψηφίας βουλευτής Γ. Αριστείδου χαρακτήρισε ως επιεική την πρόταση της κυβέρνησης για δικαίωμα διορισμού όσων απολύονταν σε θέσεις δικηγόρων ύστερα από μια τριετία και πρότεινε εξαιτία. Τόσο αυτός όσο και οι άλλοι βουλευτές της ομάδας των σκληρών (Α. Βαμβέτσος, Λόντος, Κ. Θεοφανόπουλος) θεώρησαν ότι η εκκαθάριση βαίνει καλώς, αλλά χρειάζεται μια μικρή παράταση, ώστε να συγκεντρωθούν περισσότερα στοιχεία «διά να γίνει αντικειμενικότερα και δικαιότερα η κρίσις».³⁸

35. Πρακτικά Επιτροπής Εξουσιοδότησεως Δ΄ Αναθεωρητικής Βουλής, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1947, τ. Α΄, περίοδος 9-8-1946 έως 18-4-1947, συνεδρίαση ΣΤ΄/ 19 Αυγούστου 1946, σ. 58.

36. Η κατάθεση του σχεδίου ψηφίσματος έγινε στις 28.6.1946, ενώ η τελευταία συζήτηση που πραγματοποιήθηκε ήταν αυτή της 1ης Αυγούστου 1947, σύμφωνα με την έρευνα στα πρακτικά της Βουλής.

37. Πρακτικά Επιτροπής Εξουσιοδότησεως Δ΄ Αναθεωρητικής Βουλής, ό.π., συνεδριάσεις ΚΓ΄/ 16 Οκτωβρίου και ΚΔ΄/ 18 Οκτωβρίου 1946, σ. 301-309.

38. Ό.π., σ. 303.

Τελείως αντίθετες ήταν οι θέσεις της αντιπολίτευσης. Το κόμμα των Φιλελευθέρων (Λαδάς) δήλωσε ότι αντιτίθεται στην επιχειρούμενη εξυγίανση. Έτσι δεν θα λάβει μέρος στη συζήτηση και θα αρνηθεί ψήφο. Ο Φ. Μανουηλίδης αναφέρθηκε στη μη σύσταση Διακομματικής Επιτροπής «και το αποτέλεσμα είναι ότι ευρισκόμεθα προ μονοπλεύρου εκκαθάρισεως οδυνηράς και επικινδύνου». ³⁹ Ο Π. Γαρουφαλιάς κατηγορήσε την κυβέρνηση ότι προβαίνει στη δίωξη δημοκρατικών στοιχείων, τα οποία δεν χαρακτηρίζονται για αντεθνική δράση. ⁴⁰

Οι βουλευτές της αντιπολίτευσης δήλωσαν ότι οι φόβοι που εξέφρασαν κατά τη συζήτηση του Ψηφίσματος, για απόλυση εθνικοφρόνων υπαλλήλων με μοναδικό κριτήριο ότι είναι δημοκρατικοί, αρχίζουν να επαληθεύονται. Αυτό φαίνεται από τους καταλόγους δημοσίων υπαλλήλων προς απόλυση που έχουν δημοσιευθεί και από τους καταλόγους εκείνους που αποστέλλονται από τις νομαρχίες και περιλαμβάνουν ονόματα υπαλλήλων που δεν υπηρετούν το κόμμα. Τελικά, οι τροποποιήσεις που συμπεριλήφθηκαν ήταν περισσότερο προσθήκες σε κατηγορίες υπαλλήλων που είχαν διαφύγει της εκκαθάρισης. Το σημαντικότερο όμως ήταν η προσθήκη 15ήμερης παράτασης για την εκκαθάριση των ανωτάτων υπαλλήλων, με δεδομένο ότι ο αρχικός χρόνος των σαράντα πέντε ημερών δεν θεωρήθηκε αρκετός. Με αυτόν τον τρόπο, όμως, έγινε η αρχή για συνεχείς παρατάσεις, με αποτέλεσμα το νομοθέτημα αυτό να προσλάβει το χαρακτήρα μονιμότητας, παρά την αρχική τουλάχιστον πρόθεση του νομοθέτη.

Συνεδριάσεις από 28 Νοεμβρίου έως 10 Δεκεμβρίου 1946 (Ολομέλεια)⁴¹

Η πρώτη συζήτηση σε επίπεδο ολομέλειας για το Θ΄ Ψήφισμα πραγματοποιήθηκε όταν η κυβέρνηση ζήτησε την επικύρωσή του επειδή είχε μόνο τη σύμφωνη γνώμη της πλειοψηφίας της Επιτροπής Εξουσιοδοτήσεως. Με

---

39. *Ο.π.*, σ. 302.

40. Αναφέρεται συγκεκριμένα στον γενικό διευθυντή του υπουργείου Παιδείας Ε. Παπανούτσο –γνωστό παιδαγωγό–, ο οποίος μετατέθηκε από τον υπουργό Παιδείας Α. Παπαδήμο στην Τρίπολη, γιατί σύμφωνα με δήλωσή του ίδιου «ο κ. Παπανούτσος προηγείτο κατά πολύ της εποχής μας». *Ο.π.*, σ. 302.

41. Πρακτικά Δ΄ Αναθεωρητικής Βουλής, Εθνικών Τυπογραφείων, Αθήνα 1947, Περίοδος 1-10-1946 έως 27-2-1947, τ. Γ΄, σ. 805-869. Συνεδριάσεις: ΟΕ/ 28 Νοεμβρίου 1946, ΟΗ/ 3 Δεκεμβρίου 1946, Π/ 5 Δεκεμβρίου 1946 και ΠΓ/ 10 Δεκεμβρίου 1946.

βάση τις αγορεύσεις των βουλευτών, μπορούμε να τους κατατάξουμε σε δύο ομάδες:

α) Η ομάδα των σκληρών. Σε αυτήν υπάγονται οι βουλευτές του κυβερνώντος Λαϊκού Κόμματος και των συνεργαζόμενων κομμάτων. Οι απόψεις τους συνοψίζονται στην αγόρευση του βουλευτή Α. Βαμβέτσου, ο οποίος, στηριζόμενος στα αποτελέσματα των εκλογών, δηλώνει ότι η λαϊκή εντολή της 31ης Μαρτίου είχε κατά μείζονα λόγο πολιτικό χαρακτήρα, δηλαδή την προστασία του εθνικόφρονος κόσμου από την αναρχική απειλή: «Ημείς, κύριοι βουλευταί, θέλομεν ν' απολυθεί κάθε στοιχείον, το οποίον ανήκει εις την κομμουνιστικήν παράταξιν. Τούτο ίσως να φανεί υπερβολή, διότι αι διεθνείς συνθήκαι δεν είναι τοιαύται, ώστε να είναι εύκολος η καταδίωξις του Κομμουνισμού [...] Αυτή και μόνη η κομμουνιστική ιδεολογία αποτελεί δι' εμέ κώλυμα διά την ανάληψιν παρά τινός δημοσίας θέσεως [...] Επομένως δεν είναι τιμωρία ιδεολογίας όταν απολύωμεν τον κομμουνιστήν υπάλληλον. Τιμωρούντες την κομμουνιστικήν ιδεολογίαν δεν κάμνομεν άλλο παρά να τιμωρούμεν την κομμουνιστικήν δράσιν»,⁴² για να καταλήξει επισημαίνοντας ότι εφόσον κάποιος κρατικός λειτουργός είναι κομμουνιστής, είναι και εχθρός του κράτους. Κατά τον Δ. Μαντούβαλο, είναι απαραίτητη η εκκαθάριση, ώστε να επανέλθει η εποχή του 1912-1913, που όλοι οι υπάλληλοι εκτελούσαν τα καθήκοντά τους με πίστη και αφοσίωση: «Να εκκαθαρισθούν και οι δωσίλογοι και οι σφαγείς και οι μαυραγορίται, διότι δυστυχώς υπάρχουν και τοιούτοι υπάλληλοι. Οι μαυραγορίται και οι δωσίλογοι συνδέονται με τον καπιταλισμόν, με τους μεγάλους κεφαλαιούχους, οι δε σφαγείς συνδέονται με τους προδότας κομμουνιστάς».⁴³

β) Η ομάδα των μετριοπαθών. Σ' αυτήν υπάγονται οι βουλευτές της αντιπολίτευσης, με επικεφαλής το κόμμα των Φιλελευθέρων. Οι απόψεις τους συνοψίζονται στην αγόρευση του βουλευτή Χρ. Λαδά. Πιστεύουν ότι εκκαθαρίσεις γίνονται μόνο από σταθερές κυβερνήσεις και όχι από κλονιζόμενες. Αντιπάσονται σε αυτήν, όχι γιατί δεν τη θεωρούν απαραίτητη, αλλά γιατί πρέπει να πραγματοποιηθεί με βάση την ισχύουσα νομοθεσία: «Φρονούμεν ότι με μία τέτοιαν ψυχολογικήν ατμόσφαιραν δεν είναι δυνατόν να γίνει κρίσις στηριζομένη εις αναφοράς χωροφυλάκων ή αντιπάλων, διότι τοιαύτη κρίσις δεν θα συντελέση ειμή εις την εκδίωξιν αρίστων υπαλλήλων, οι οποίοι κατέχονται από εθνικά φρονήματα».⁴⁴

Ο Κ. Τσάτσος δήλωσε ότι το ζήτημα της εξυγιάνσεως δεν μπορεί να τε-

42. *Ό.π.*, συνεδρίαση ΟΕ' / 28 Νοεμβρίου 1946, σ. 805-806 (Α. Βαμβέτσος).

43. *Ό.π.*, συνεδρίαση Π' / 5 Δεκεμβρίου 1946, σ. 842 (Δ. Μαντούβαλος).

44. *Ό.π.*, συνεδρίαση ΟΕ' / 28 Νοεμβρίου 1946, σ. 807 (Χρ. Λαδάς).

θεί με τις περιορισμένες έννοιες του Ψηφίσματος. Είναι απαραίτητος ο καθορισμός ενός ιδεολογικού περιεχομένου που θα αποτελεί το εθνικό πιστεύω όσων δικαιούνται να υπηρετούν το κράτος. Είναι ιδιαίτερα επικριτικός στην έλλειψη ιδεολογίας του εθνικόφρονος κόσμου, που θα λειτουργούσε ως αντίβαρο στην ιδεολογία του κομμουνιστικού κόμματος: «Δυστυχώς ημείς οι εθνικόφρονες δεν έχομεν αντιτάξει έναντι του κομμουνισμού ένα απλούν και θετικόν εθνικόν σύμβολον πίστεως, ώστε να εξυπνήσωμεν το αίσθημα της πάλης εις τους εθνικόφρονας πολίτας».⁴⁵ Ανάλογες υπήρξαν οι συζητήσεις κάθε φορά που το Ψήφισμα για την εξυγίανση ερχόταν στη Βουλή, είτε σε επίπεδο Ολομέλειας είτε σε επίπεδο Επιτροπής Εξουσιοδότησης. Συνολικά υπήρξαν τρεις παρατάσεις των προθεσμιών του Θ΄ Ψηφίσματος (Ψηφίσματα ΚΒ΄, ΚΔ΄, ΚΖ΄/1947). Η τελευταία παράταση για απολύσεις υπαλλήλων ήταν μέχρι τις 30 Σεπτεμβρίου 1947.

Συμπεράσματα

Ύστερα από μια οκταετία δικτατορίας και κατοχής, ήταν αναμενόμενο, μετά την απελευθέρωση, να ανακύψει έντονο το πρόβλημα της ανασύνταξης των δημοσίων υπηρεσιών. Ιδιαίτερα επιβαλλόταν η άμεση απομάκρυνση όσων συνεργάστηκαν με τους κατακτητές και όσων διορίστηκαν ως δημόσιοι υπάλληλοι χάρη στους σκανδαλώδεις εκείνους νόμους που συναντάμε αυτή την περίοδο (4 Αυγούστου 1936 έως 17 Οκτωβρίου 1944).

Του έργου αυτού επελήφθησαν οι κυβερνήσεις μετά την απελευθέρωση με διάφορα νομοθετήματα, και κυρίως με τις Συντακτικές Πράξεις 26/1945 «Περί απολύσεως Δημοσίων υπαλλήλων συνεργασθέντων μετά του εχθρού», 59/1945 «Περί καθορισμού της συνθέσεως των Δημοσίων και δημοσίου χαρακτήρος υπηρεσιών» και 63/1945 «Περί εξυγιάνσεως της Δικαιοσύνης». Η εκκαθάριση των δημοσίων υπηρεσιών από τους συνεργάτες του εχθρού και όσους ενσωματώθηκαν στο δημοσιούπαλληλικό σώμα «ανωμάλως» συντελέστηκε με δημοκρατικές μεθόδους. Με εξαίρεση όσους διορίστηκαν στην Κατοχή, κανένας άλλος δεν απολύθηκε χωρίς τη σύμφωνη γνώμη του Υπηρεσιακού Συμβουλίου και κανένας δεν στερήθηκε της δικαστικής προστασίας απέναντι σε οποιαδήποτε κυβερνητική αυθαιρεσία.

Υπολειπόταν η «ποιοτική εκκαθάριση» των υπολοίπων, έργο περισσότερο δύσκολο από το παραπάνω. Γι' αυτό αφέθηκε να πραγματοποιηθεί αρ-

---

45. *Ο.π.*, συνεδρίαση ΟΗ΄/3 Δεκεμβρίου 1946, σ. 826 (Κ. Τσάτσος).

γότερα, με την πλήρη αποκατάσταση των πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών, έτσι ώστε να υπάρξουν όλα εκείνα τα στοιχεία που θα εγγυόνταν τη δίκαιη και αμερόληπτη κρίση όλων των υπαλλήλων μέσω των υπηρεσιακών συμβουλίων και με τον δικαστικό έλεγχο τον οποίο καθιερώνει το Σύνταγμα και επιβάλλει η ηθική αντίληψη κάθε σύγχρονου δημοκρατικού κράτους.

Όμως η κυβέρνηση Τσαλδάρη, με το Ψήφισμα για την εξυγίανση των δημοσίων υπηρεσιών, αντιμετώπισε τα τεράστια αυτά ζητήματα ως υπόθεση καθαρά κομματική και, εκμεταλλευόμενη την κοινοβουλευτική πλειοψηφία που διέθετε, επιχείρησε, με το πρόσχημα του «ηθικού καθαρισμού» και στο όνομα «της σωτηρίας της πατρίδας», να τρομοκρατήσει το δημοσιοϋπαλληλικό σώμα, ώστε να πραγματοποιήσει τους σκοπούς της με ευχέρεια.

Όλο αυτό το διάστημα η κυβέρνηση, με το πρόσχημα της εξυγίανσης, κρατούσε τους υπαλλήλους μετέωρους, σε διαρκή αγωνία και φόβο μήπως βρεθούν στις συμπληγάδες κάποιας γνωμοδοτικής επιτροπής, η γνώμη της οποίας δεν λαμβανόταν πάντοτε υπόψη. Η έκδοση του βασιλικού διατάγματος καθιστούσε την απόφαση –και κατά συνέπεια την απόλυση– απρόσβλητη σε οποιοδήποτε διοικητικό και πολιτικό δικαστήριο. Έτσι καταλυόταν και τα τελευταία ίχνη υπαλληλικής και δικαστικής ανεξαρτησίας.⁴⁶

Με αυτόν τον τρόπο, και παρά τη διακοσμητική παρουσία των γνωμοδοτικών επιτροπών, η κυβέρνηση μπορούσε να θέσει ανεξέλεγκτα σε κατάσταση διαθεσιμότητας «προς κρίσιν» οποιονδήποτε ανώτερο ή κατώτερο υπάλληλο και να τον απολύσει. Μπορούσε επίσης να επικυρώσει ή να ακυρώσει κάθε απόλυση υπαλλήλου ή «υπηρέτου» που πραγματοποιήθηκε από την απελευθέρωση μέχρι τις εκλογές της 31ης Μαρτίου 1946. Έτσι, της παρεχόταν η δυνατότητα να επαναφέρει κατά την αυθαίρετη κρίση της κάθε υπάλληλο ο οποίος απολύθηκε για συνεργασία με τον εχθρό.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η κυβέρνηση, με αυτό το Ψήφισμα, δεν επεδίωκε την εξυγίανση των δημοσίων υπηρεσιών. Εάν πράγματι υπήρχε η ειλικρινής πρόθεση να απαλλάξει τον κρατικό μηχανισμό από τους ανίκα-

---

46. Καίριο πλήγμα στην ανεξαρτησία της Δικαιοσύνης υπήρξε η Σ.Π. 92/ 19 Ιανουαρίου 1946 «Περί αυθεντικής ερμηνείας του άρθρου 88 του Συντάγματος και περί απαγορεύσεως ελέγχου Συντακτικών Πράξεων υπό των Δικαστηρίων». Το νομοθέτημα αυτό απαγόρευε στα δικαστήρια «παντός βαθμού και δικαιοδοσίας» να ελέγχουν την εκτελεστική εξουσία ως προς την έκδοση Σ.Π., με την επισήμανση ότι η κρίση για τη σκοπιμότητα και το κύρος ανήκε στη Βουλή που θα προέκυπε μετά τις εκλογές, στην οποία θα υποβάλλονταν προς κύρωση. Βλ. Αλέξανδρος Λέκκας, «Το κύρος των Συντακτικών Πράξεων και ο έλεγχος του ΣτΕ», *Νέον Δίκαιον*, 1950, σ. 255-259.

νους και επιβλαβείς υπαλλήλους, μπορούσε να το πράξει μέσω των μόνιμων υπηρεσιακών συμβουλίων, τα οποία υπόκεινται στον έλεγχο της δικαστικής εξουσίας, σύμφωνα με το Σύνταγμα. Αντίθετα, ανήγαγε την αυθαιρεσία σε μόνιμο θεσμό, μετά την παράκαμψη της αυτοτέλειας της δικαστικής εξουσίας. Με αυτόν τον τρόπο, της παρέχόταν η δυνατότητα μονοπώλησης της κρατικής εξουσίας υπέρ του κόμματος και η άσκηση ψυχολογικού εκβιασμού σε δεκάδες χιλιάδες οικογένειες δημοσίων υπαλλήλων, αρχικά μάλιστα εν όψει του κρίσιμου δημοψηφίσματος για την επάνοδο του βασιλιά. Αν πράγματι επιθυμούσε την αποδοτικότερη λειτουργία της κρατικής μηχανής, έπρεπε να ενσκήψει με ζήλο πάνω στο τεράστιο πρόβλημα της οικονομικής εξαθλίωσης των δημοσίων υπαλλήλων, σε συνδυασμό με τον περιορισμό του τεράστιου για την εποχή εκείνη αριθμού τους, διακόπτοντας ταυτόχρονα κάθε νέο διορισμό, παρά μόνο όσους ήταν τελείως απαραίτητοι για την επάνδρωση ορισμένων υπηρεσιών στην επαρχία.

Η εκκαθάριση των δημοσίων υπηρεσιών από πρόσωπα τα οποία βαρύνονταν με την κατηγορία της εκούσιας και συνειδητής συνεργασίας με τον εχθρό επιβαλλόταν για λόγους εθνικής αξιοπρέπειας. Παρόμοιες εκκαθαρίσεις πραγματοποιήθηκαν και σε άλλες χώρες της Ευρώπης, ειδικά στη Γαλλία και το Βέλγιο, μετά την απελευθέρωσή τους. Άλλου είδους όμως είναι τυχόν εκκαθαρίσεις οι οποίες στηρίζονται σε πολιτικά ή κοινωνικά φρονήματα ή στην ποιοτική διάκριση, επάρκεια και επίδοση των υπαλλήλων. Γενικά οι εκκαθαρίσεις, εκτός από αυτές που πραγματοποιούνται για πραγματικά εθνικούς λόγους, αποτελούν ανωμαλία και επιφέρουν κλονισμό στη λειτουργία της διοικητικής μηχανής του κράτους.

Πίνακας δημοσίων υπαλλήλων που απολύθηκαν με βάση το Θ΄ Ψήφισμα

Α/Α	ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΑΠΟΛΥΘΕΝΤΩΝ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
1	Παιδείας	1.236	40 πανεπιστημιακοί, 32 διοικητικοί, 232 καθηγητές μέσης εκπαίδευσης, 932 δάσκαλοι
2	Γεωργίας	304	Συμπεριλαμβάνονται υπάλληλοι συνεταιρισμών, ΑΤΕ και διοικητικοί
3	Στρατιωτικών	73	2 αντ/γοι ε.α., διοικητές οργανισμών, 71 υπάλληλοι υπουργείου και ΜΤΣ
4	Δημοσίας Τάξεως	58	12 πυροσβέστες, 38 υπάλληλοι πολιτικού προσωπικού, 8 υπάλληλοι αγροτικής ασφάλειας
5	Δικαιοσύνης	41	11 δικαστές, 30 δικαστικοί υπάλληλοι
6	ΤΤΤ	40	Τηλεγραφετές, ταχυδρομικοί
7	Υγιεινής	19	1 Δ/ντής, 18 υπάλληλοι
8	Οικονομικών	25	2 Δ/ντές, 23 υπάλληλοι
9	Εργασίας	25	2 Δ/ντές, 23 υπάλληλοι
10	Πρόνοιας	8	Υπάλληλοι
11	Μεταφορών	3	Υπάλληλοι
	ΣΥΝΟΛΟ	1.832	

ΠΗΓΗ: ΦΕΚ, τ. Γ΄, από 30-9-1946 έως 11-10-1947

Η δημοσίευση στο ΦΕΚ ονομάτων δημοσίων υπαλλήλων που τίθενται σε διαθεσιμότητα «προς κρίσιν» και απολύονται μετά χρονικό διάστημα τεσσάρων μηνών ξεκινά από 30-9-1946 και διακόπεται στις 11-10-1947, οπότε υπάρχει και η τελευταία αναφορά σε απολυμένους με βάση το Θ΄ Ψήφισμα. Οι περισσότερες απολύσεις πραγματοποιήθηκαν από την πολυκομματική κυβέρνηση Μάξιμου (με δεδομένο ότι υπήρχε ευρεία συναίνεση των κυβερνητικών εταίρων για ταχεία εφαρμογή των διατάξεων του Ψηφίσματος), ενώ σταματούν ένα μήνα μετά την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τη δικομματική κυβέρνηση Σοφούλη.

Ο αριθμός των υπαλλήλων που τέθηκαν σε διαθεσιμότητα ανέρχεται σε 2006. Για 174 από αυτούς έγινε ανάκληση, με αποτέλεσμα να απολυθούν συνολικά 1.832 υπάλληλοι, δηλαδή το 91% αυτών που τέθηκαν σε κατάσταση διαθεσιμότητας. Τα στοιχεία δείχνουν ότι ο αριθμός των απολυμένων είναι μικρός ως προς το σύνολο των υπηρετούντων τότε δημοσίων υπαλλή-

λων (2,2%), ενώ θα ανέμενε κανείς πολύ περισσότερους, αν λάβουμε υπόψη και τον τεράστιο θόρυβο που δημιουργήθηκε τόσο από τον Τύπο όσο και από την αντιπολίτευση και τις συζητήσεις στη Βουλή. Με το Ψήφισμα όμως αυτό, οι κυβερνήσεις Τσαλδάρη και Μάξιμου κράτησαν σε πολιτική ομηρία το δημοσιούπαλληλικό σώμα, ειδικά τις παραμονές του κρίσιμου δημοψηφίσματος για την επάνοδο του βασιλιά.

Το άρθρο 10 –που αποτέλεσε σημείο έντονων διαξιφισμών στη Βουλή περισσότερο ακόμη και από την ίδια την εξυγίανση και παρείχε το δικαίωμα στον αρμόδιο υπουργό να προβαίνει σε διορισμούς, τοποθετήσεις, μεταθέσεις και αποσπάσεις «κατά παρέκκλιση» των πάγιων διατάξεων– χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον από την κυβέρνηση για διορισμούς πολλαπλάσιους από τις απολύσεις που πραγματοποιήθηκαν. Το αποτέλεσμα ήταν να επέλθει αύξηση στο σώμα των υπαλλήλων, ενώ αναμενόταν σημαντική μείωση, δεδομένου ότι πραγματοποιήθηκαν εκατοντάδες απολύσεις συμβασιούχων, ειδικά από τα υπουργεία Εφοδιασμού και Πρόνοιας.

Πρωταθλητές της εκκαθάρισης αναδείχτηκαν τα υπουργεία Παιδείας και Γεωργίας. Αυτό θεωρείται φυσιολογικό, λόγω του μεγάλου αριθμού υπαλλήλων που υπηρετούσαν σε αυτά και το πλήθος των αποκεντρωμένων υπηρεσιών που υπάγονταν στη δικαιοδοσία τους. Το μεγαλύτερο πλήγμα της εκκαθάρισης δέχτηκε ο εκπαιδευτικός κόσμος της χώρας, και ιδιαίτερα οι (δημοδι)δάσκαλοι. Αυτό δεν πρέπει να μας εκπλήσσει, αν λάβουμε υπόψη το μένος της ομάδας των σκληρών βουλευτών, οι οποίοι επανειλημμένα κατηγόρησαν τους εκπαιδευτικούς, και ιδιαίτερα τους δασκάλους, ότι μολύνουν τη νεολαία με αντεθνικά κηρύγματα. Για τον ίδιο λόγο ο υπουργός Παιδείας Α. Παπαδήμος –που υπήρξε ο μακροβιότερος υπουργός των κυβερνήσεων του εμφυλίου–, σε αντίθεση με άλλους συναδέλφους του, υπήρξε ένθερμος οπαδός όχι μόνο της εξυγίανσης αλλά και των συνεχών παρατάσεων, ώστε να μπορέσουν οι επιτροπές του υπουργείου του να ελέγξουν όλους τους υπαλλήλους.

Υπήρξαν όμως και υπουργεία ή οργανισμοί του Δημοσίου που προχώρησαν στην εξυγίανση με εξαιρετική βραδύτητα ή που η εξυγίανση δεν τους άγγιξε διόλου. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα υπουργεία Μεταφορών και Πρόνοιας, όπου απολύθηκαν ελάχιστοι υπάλληλοι, ενώ από την έρευνα δεν προέκυψε απόλυση ούτε ενός από την Τράπεζα της Ελλάδος και την Εθνική Τράπεζα, παρά μόνο από την Αγροτική. Θεωρούμε ότι το Θ΄ Ψήφισμα δεν προσέφερε τίποτα θετικό στη δημόσια διοίκηση, παρά μόνο αναστάτωση.

ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΛΗΣΤΕΙΑΣ ΣΤΟΝ ΔΗΜΟΣΙΟ ΛΟΓΟ

Το επεισόδιο του Ωρωπού (1870)

ΕΛΕΝΗ ΜΠΟΥΝΤΑ

ΤΟ 1959, Ο ΑΓΓΛΟΥΣΤΡΙΑΚΟΣ ιστορικός Έρικ Χόμπσμπομ δημοσίευσε τη γνωστή μελέτη του σχετικά με την «πρωτόγονη ή αρχαϊκή επανάσταση», το σύνολο δηλαδή των μορφών ανταρσίας που συνιστούν προϊόν μετάβασης από την παραδοσιακή προς τη σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία. Η μελέτη αυτή, και ειδικότερα το πρώτο κεφάλαιο, το οποίο ασχολείται με την ανάλυση του φαινομένου της «κοινωνικής ληστείας», μπορεί να θεωρηθεί ως αφιετήρια ενός επιστημονικού διαλόγου, με κέντρο αυτά τα θέματα, καθώς ένα σύνολο κοινωνικών επιστημόνων και ιστορικών προσανατόλισε το ενδιαφέρον του σ' αυτά τα ζητήματα, άλλοτε υιοθετώντας την προβληματική και την ορολογία του και άλλοτε ασκώντας κριτική.¹ Στην Ελλάδα η έκταση του φαινομένου της ληστείας τόσο πριν όσο και μετά την ίδρυση του εθνικού κράτους κέντρισε από νωρίς το ενδιαφέρον της ιστοριογραφίας και έδωσε το ερέθισμα για τη συγγραφή πολλών μελετών, οι οποίες εστιάζουν στον «πατριωτικό» χαρακτήρα της δράσης των ενόπλων ραγιάδων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κλεφτών και αρματολών.

Στην παρούσα εργασία ασχοληθήκαμε με το φαινόμενο της ληστείας και του ληστή μέσα από την ανάλυση των κειμένων του δημόσιου λόγου, που εκδόθηκαν με αφορμή τη «σφαγή στο Δήλεσι». Επιλέγουμε το συγκεκριμένο επεισόδιο στο Δήλεσι το 1870, αφού εξαπτίας αυτού του επεισοδίου

---

1. Eric Hobsbawm, *Οι ληστές*, μτφρ. Φαίδρα Ζαμπαθά-Παγουλάτου, Βέργος, Αθήνα 1975. E. Hobsbawm, *Bandits*, New Yorker, Λονδίνο 2000.

η Ελλάδα, και όχι μόνο η κυβέρνησή της, βρέθηκε στο εδώλιο του κατηγορουμένου, δέχτηκε την κατακραυγή της πολιτισμένης Ευρώπης, επήλθαν πολιτικές αλλαγές, παρατήσεις υπουργών αρχικά και ολοκλήρης της κυβέρνησης στη συνέχεια.²

Έχει δημοσιευτεί πληθώρα κειμένων προβληματισμού με αφορμή το επεισόδιο του Ωρωπού. Αναπτύχθηκε ένας δημόσιος διάλογος και στην Ελλάδα και στο εξωτερικό για τη ληστεία σχετικά με τη σφαγή στο Δήλεσι. Τα κείμενα αυτά σώζονται σε διάφορα αρχεία και αποτελούν ένα σώμα κειμένων, ένα «αρχείο»,³ το οποίο μπορεί να μας παράσχει γλωσσικό υλικό

---

2. Τάσος Βουρνάς, *Η σφαγή στο Δήλεσι. Τα φοβερά ντοκουμέντα*, Φυτράκης, Αθήνα 1975. Γιάννης Κολιόπουλος, *Ληστές, Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα*, Ερμής, Αθήνα 1979. Γιάννης Κολιόπουλος, *Περί κοινωνικών και άλλων ληστών στη νεώτερη Ελλάδα*, ΔΙΕΕ, ΖΖΙΙΙ, Αθήνα 1980.

3. Charles K. Tuckerman, *Brigandage in Greece*, Λονδίνο 1871. Charles K. Tucherman, *The Greeks of To-Day*, Λονδίνο 1872. Frank Noel, «Δύο υπομνήματα του κ. Φρανκ Νόελ προς ανασκευήν του υπ. Αριθμ. 1028 βουλεύματος των εν Αθήναις Πλημμελειοδικών, ενώπιον του Συμβουλίου των εν Αθήναις Εφετών», Αθήνα 1871. Δ. Αντωνόπουλος, *Σκέψεις περί της μετ' επιτυχίας καταδίωξης και εξαλείψεως της την πατρίδα ημών λυμαινομένης ληστείας*, Αθήνα 1870. Ανώνυμος, α) «Δίκη των συνεργατών της συμμορίας των Αρβανιπάκιδων», Πρακτικά της δίκης, Αθήνα Απρίλιος 1871, β) «Το Συμβούλιον των εν Αθήναις Εφετών», Αθήνα 1871, γ) «Βούλευμα του συμβουλίου Εφετών για την υπόθεση στο Δήλεσι», Αθήνα 5/2/1871, γ) «Το Συμβούλιον των εν Αθήναις Πλημμελειοδικών», Αθήνα 1870 και δ) «Βούλευμα του συμβουλίου Πλημμελειοδικών για την υπόθεση στο Δήλεσι», Αθήνα 26-11/11/1870. Ιωάννης Γεννάδιος, *Notes on Recent by Brigands in Greece*, Λονδίνο 1870 (στα ελληνικά: *Κρίσεις τινές περί των εσχάτως εν Ελλάδι διαπραχθέντων φόνων υπό ληστών. Μετάφρασις εκ του Αγγλικού της υπό Ιωάννου Γενναδίου επερατολογίας του έθνους*, Αθήνα 1871). Υπουργείο Εξωτερικών, «Εγγραφα περί της διαπραχθείσης ληστείας επί της οδού Μαραθώνος», Αθήνα 1870. Υπουργείο Εσωτερικών, «Εγγραφα αφορώντα εις την καταδίωξιν της ληστρικής συμμορίας των Αρβανιταίων», Αθήνα 1870. «Αιών», 30/4/1870. Πάνος Κορωναίος, *Σκέψεις επί της εμπεδώσεως της τάξεως και των αιτίων των κωλύοντων αυτήν*, Αθήνα 1869. Ανδρέας Μοσχονήσιος, *Το κάτοπρον της εν Ελλάδι ληστείας*, Ερμούπολη 1869. Α. Ι. Ρικάκης, *Σκέψεις περί καταδίωξεως της ληστείας*, Αθήνα 1870. Γεώργιος Μίλησης, *Δύο αγορεύσεις Γ. Μίληση, βουλευτού Ερμιονίδος, εκφωνηθείσαι εν τη Βουλή κατά την συζήτησιν της αποζημιώσεως της χήρας Λούδ. Εκ των στενογραφημένων πρακτικών της Βουλής*, Αθήνα 1871. Δημήτριος Χατζίσκος, *Λόγος εκφωνηθείς υπό του Δ. Χατζίσκου, βουλευτού Φθιώτιδας κατά την Συνεδρίασιν της 8/1/1871. Αποσπασθείς εκ των στενογραφημένων πρακτικών*, Αθήνα 1871. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίασις, 8/1/1871, σ. 99-102. Κ. Λομβάρδου, *Αγορεύσεις Κ. Λομβάρδου, Προέδρου της Βουλής, κατά την συζήτησιν επί του νομοσχεδίου περί κορηγίσεως 10 κιλ. λιρών εις την χήραν Λούδ. Εκ των στενογραφημένων πρακτικών*, Αθήνα 1871, σ. 6. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίασις Δ', 23/12/1870, σ. 8-10. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίασις Ε', 23/12/1870, σ. 20. Πρακτικά βουλής, 15/1/1871, 27/1/1871, 29/1/1871. Πρακτικά της Βουλής, Περίοδος Γ', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 1/2/1871, Συνεδρίασις 25, σ. 333-

για να διακρίνουμε τις αναπαραστάσεις του ληστή και της ληστείας, που έχει διαμορφώσει ο αστικός κυρίως κόσμος της εποχής, ο οποίος έχει σχέση με τους θεσμούς και το σύγχρονο εθνικό κράτος. Έτσι, αντικείμενο της εργασίας δεν αποτελεί γενικά το φαινόμενο του ληστή και της ληστείας, αλλά η εικόνα που έχει δημιουργηθεί για τους ληστές και τη ληστεία, όπως αυτή εκφράζεται στα προαναφερθέντα κείμενα.

Όπως σημειώνουν οι Ν. Θεοτοκάς και Ν. Κοταρίδης, με την εγκαθίδρυση και την πολιτική οργάνωση του ελληνικού κράτους αρθρώνεται ένα αυστηρό σύστημα κανόνων και ποινικοποιήσεων, με βάση το οποίο μορφοποιήθηκε η συγκρότηση του πολιτικού χώρου και η περικυκλώσή του απέναντι σε αποκλίνουσες μορφές πολιτικής συμπεριφοράς, οργάνωσης και δράσης, κυρίως των συλλογικών στάσεων και των εθών που παρέπεμπαν στον παραδοσιακό πολιτισμό των όπλων και της κοινωνικής βίας. Αυτά τα μέτρα κυρίως προσέβλεπαν στην καταστολή των παράνομων πρακτικών, οι οποίες έθεταν σε αμφισβήτηση την ισχύ του κράτους και των στρατηγικών του επιλογών. Επίσης θεμελιώναν τις νεωτερικού τύπου διαδικασίες νομιμοποίησης θεσμικών και πολιτικών πρωτοβουλιών.⁴

Στη συνέχεια θα αναφερθούμε στην ποινικοποίηση των συμπεριφορών των ληστών, που διενεργείται βάσει των νεωτερικών προτύπων προσδιορισμού της νομιμότητας και της επιβολής της έννομης τάξης. Ειδικότερα θα επιχειρήσουμε την παρουσίαση ερμηνευτικών προτάσεων, οι οποίες αφορούν κυρίως τη μελέτη του πραγματολογικού υλικού, το οποίο περιλαμβάνει τον ιδιώνυμο νόμο ΤΟΔ' «Περί καταδίωξης της ληστείας», που ψηφίστηκε στη Βουλή στις 27/2/1871 με αφορμή το επεισόδιο του Ωρωπού, καθώς και κάποιες σημαίνουσες αξιολογήσεις στο επίσημο πολιτικό ιδίωμα της εποχής, όπως αποτυπώνονται στις συζητήσεις που διεξάγονται στη Βουλή. Το πραγματολογικό αυτό υλικό συνιστά την πληρέστερη εικόνα του λόγου της πολιτικής ηγεσίας της χώρας επί του φαινομένου της ληστείας τον 19ο αιώνα και φανερώνει την παραμορφωτική επίδραση των πρόσφατων τραυματικών εμπειριών από τη σφαγή στο Δήλεσι. Ταυτόχρονα διαπιστώνεται η διεργασία της διαθλάσεως του προβληματισμού για τη ληστεία, υπό το πρίσμα της εθνικής ιδεολογίας ή φιλοτιμίας με αφορμή το Δήλεσι.

338. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, Νόμος ΤΟΔ' Περί καταδίωξης της ληστείας, Αθήνα 1/3/1871, αρ. 5. Αρχ. Finlay E30, επιστολή Finlay προς τους *Times*, 9 Ιουνίου 1870. R. Jenkins, *The Dilesi Murders*, Λονδίνο 1961.

4. Νίκος Θεοτοκάς-Νίκος Κοταρίδης, *Η οικονομία της βίας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σ. 59-60. Γιάννης Κολιόπουλος, *Ληστές, Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα*, ό.π., σ. 252.

Μια πρώτη ανάγνωση των τεκμηρίων δείχνει ότι το φάσμα των προτεινόμενων μέτρων, με αφορμή το Δήλεσι, κινείται στο ίδιο πλαίσιο ποινικοποίησης της συμπεριφοράς των ενόπλων, όπως και παλιότερα. Ήταν μέτρα στρατιωτικού και αστυνομικού χαρακτήρα κυρίως, παραγνωρίζοντας τους παράγοντες που δημιούργησαν, συντηρούσαν και ανέπτυσσαν το φαινόμενο της ληστείας, όπως για παράδειγμα η κοινωνική καθυστέρηση της χώρας, η αγροτική οικονομία, το πρόβλημα της γης. Οι συγκεκριμένες διαδικασίες και πρωτοβουλίες του κράτους που αφορούν τη ληστεία, όπως και άλλες φορές προσβλέπουν στη δίωξή της, στον καταμερισμό της ευθύνης μεταξύ της κεντρικής εξουσίας και των πολιτών ως δημοτών, καθώς και τη μετατόπισή της στους μη θεωρούμενους Έλληνες, στους Σαρακατσάνους, τους Βλαχόφωνους, τους Βλαχοποιμένες ή Σκηνίτες και γενικότερα σε αλλόγλωσσους πληθυσμούς.

Η ουσιαστική κριτική και οι εύστοχες παρατηρήσεις για τη ληστεία προέρχονται από αξιωματικούς του στρατού και της χωροφυλακής, στο τέλος της δεκαετίας του 1860 και ιδιαίτερα με αφορμή το Δήλεσι (1870), κατά των οποίων στρέφονταν οι κατηγορίες για την πλημμυρή καταδίωξη των ληστών. Το 1869 δημοσιεύονται δύο από τις σοβαρότερες, ως τότε, προσπάθειες μελέτης της ληστείας και των αναγκαίων μέτρων για την εξάλειψή της: α) η έκθεση του πρώην αρχηγού του στρατού στα μεθόρια για την καταδίωξη των ληστών Πάνου Κορωναίου με τίτλο *Σκέψεις επί της εμπεδώσεως της τάξεως και των αιτίων των κωλύοντων αυτήν*⁵ και β) η μελέτη του ανθυπολοχαγού του πεζικού Ανδρέα Μοσχονήσιου *Το κάτοπρον της εν Ελλάδι ληστείας*.⁶ Το φάσμα των προτεινόμενων μέτρων της ίδιας εποχής συμπληρώνει ένα άλλο φυλλάδιο που εκδόθηκε το 1870,⁷ αλλά από πολιτικό της εποχής και με αφορμή το Δήλεσι, τον Ρικάκη. Με το ίδιο πρίσμα περίπου αντιμετωπίζει το ζήτημα στο Μοριά ο συγγραφέας ενός ανώνυμου φυλλαδίου με τίτλο *Οι πρωταίτιοι της υπάρξεως ληστείας εν Πελοποννήσω*, στην Τρίπολη το 1870, με αφορμή τα γεγονότα στο Δήλεσι. Στο φυλλάδιο αυτό στα αίτια της ληστείας προστίθεται και η «από αμνημονεύτου χρόνου ύπαρξις καταδιωκομένων, η συνηνοχή των δημοσίων υπαλλήλων, προκρίτων, δημάρχων και των σιζακίων».⁸

Οι αναζητήσεις αυτές ανακόπονται από το επεισόδιο στο Δήλεσι την άνοιξη του 1870 και τη συνακόλουθη κατακραυγή των ξένων. Ο νεαρός

---

5. Πάνος Κορωναίος, *ό.π.*

6. Ανδρέας Μοσχονήσιος, *ό.π.*

7. Α. Ι. Ρικάκης, *ό.π.*, σ. 11 κ.ε.

8. Ανώνυμος, *Οι πρωταίτιοι της υπάρξεως της ληστείας εν Πελοποννήσω*.

Ιωάννης Γεννάδιος, υπάλληλος του εμπορικού οίκου των αδελφών Ράλλη στο Λονδίνο και μετέπειτα πρεσβευτής της Ελλάδας στην Αγγλία, αναλαμβάνει το έργο της υποστήριξης της χώρας.⁹ Υποστηρίζει ότι η σφαγή στο Δήλεσι δεν διαπράχθηκε από «Έλληνες ληστές», αλλά από «ληστές στην Ελλάδα», οι ληστές αυτοί ήταν «Αλβανοί» και «Βλάχοι», με προέλευση οι περισσότεροι το Τουρκικό. Τα ίδια υποστηρίζει στην αγόρευσή του στη βουλή ο βουλευτής Γεώργιος Μίλησης, το 1871.¹⁰ Τα μέλη της συμμορίας, αναφέρει ο βουλευτής, εκτός από δύο «δεν ήσαν Έλληνες, αλλ' Αλβανοί και Βλάχοι, κατοικούντες εν Τουρκία». Συνεχίζει υποστηρίζοντας ότι ήταν αποδεδειγμένο ότι όλες οι συμμορίες «εστίαν και κέντρον» είχαν τις παραμεθόριες τουρκικές επαρχίες. Θεωρεί ότι η ληστεία στην Ελλάδα είναι ξενοκίνητο και οπωσδήποτε παροδικό φαινόμενο: «η ληστεία είναι κακόν παροδικόν και εφήμερον, λείψανον προηγουμένης πολιτικής και κοινωνικής καταστάσεως του έθνους». Στην αγόρευσή του ο βουλευτής Δημήτριος Χατζίσκος,¹¹ όπως και ο Μίλησης, αναφέρει ότι η Ελλάς είχε την ατυχία «να μιανθώσιν τα ένδοξα, τα ιερά εδάφη από μιανράς χείρας κακούργων, ποίων κακούργων; ξένων υποθαλαπομένων, εκτός των ορίων...». Το «έθνος» ήταν «αθώο». Όπως καταγράφεται στα πρακτικά της Βουλής,¹² ο Χατζίσκος αναφέρει ότι τη ληστεία την παράγει η κατάσταση των μεθορίων και τη διατηρούν άνθρωποι ανίκανοι και ανανδροι, μη επιτελούντες ακριβώς τα εαυτών καθήκοντα. Τελειώνοντας προτείνει στον αρμόδιο υπουργό να γράψει στους συγγενείς των φονευθέντων να εξαλείψουν τη φράση «Έλληνες λησταί εκ του επιπυμβίου». «Αλβανοβλάχοι» και «Σαρακατσάνηδες» ήταν οι ληστές, υποστηρίζει και ο εισαγγελέας Ιωάννης Χατζίσκος¹³ στη δίκη των συνεργατών της συμμορίας τον Απρίλιο του 1871. Θεωρεί ότι οι ληστές στην Ελλάδα είναι «επιδρομείς» και η ληστεία «επιδημία», η οποία προέρχεται από την Τουρκία. Επισημαίνει ότι «...η Ελλάς είναι ο τάφος της ληστείας και φαίνεται, ωρίσθη παρά της θείας προνοίας, να αναστή η Ελλάς, δια να καταστρέψει πρώτον έν έγκλημα εν τη Ανατολή...» Η παράσταση του θεού και ο θείος λόγος αποτελεί έσχατο ρυθμιστή της τάξης, η προνοιακή νοηματοδότηση της συλλογικής ζωής ακυρώνει τη δυναμική των κοινωνικών αντιφάσεων, μεταθέτοντας τις ορίζουσες της ανθρώπινης πράξης στην

9. Ιωάννης Γεννάδιος, *ό.π.*

10. Γεώργιος Μίλησης, *ό.π.*, σ. 13-14, 20.

11. Δημήτριος Χατζίσκος, *ό.π.*, σ. 9-10.

12. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίασις 8-1-1871, σ. 99-102.

13. Ανώνυμος, *Πρακτικά της δίκης των συνεργατών της συμμορίας των Αρβανιπάκιδων τον Απρίλιο του 1871*, *ό.π.*, σ. 7-8.

Πρόνοια. Τέλος, και άλλος βουλευτής, ο Κωνσταντίνος Λομβάρδος, προσπαθεί να διαφοροποιήσει τους Έλληνες ληστές από τους ληστές της Ευρώπης. «Είναι οι λησταί μας κακούργοι [...] αλλά δεν φτάνουν τους ληστές της Ευρώπης, οι οποίοι κηρύττουν αμετακλήτως και μέχρι θανάτου τον πόλεμον κατά της κοινωνίας...»¹⁴

Τα ανωτέρω δείχνουν αδρομερώς τη διαμόρφωση ορισμένων βασικών και σταθερών απόψεων σχετικά με τη ληστεία, στο πλαίσιο αντικειμενικών και πιεστικών συνθηκών, αλλά και διαφόρων σκοπιμοτήτων. Έχει σημασία ότι μία από τις βασικές πτυχές της ληστείας, η πολιτική, θίγεται γενικά και αόριστα στις ομιλίες χωρίς συγκεκριμένες αναφορές. Στο θέμα αυτό διαφαίνεται η προσπάθεια των συντακτών, ανεξάρτητα από την πολιτική τους τοποθέτηση, να μην ενδώσουν στις διατυπώσεις συγκεκριμένων κατηγοριών εναντίον υψηλά ιστάμενων για λόγους εθνικούς, τάση που πήρε μεγάλες διαστάσεις σε φυλλάδια, λόγους βουλευτών με αφορμή το Δήλεσι, όταν η χώρα δέχτηκε την επίθεση από τη Δυτική Ευρώπη και ιδιαίτερα την Αγγλία.

Νόμος ΤΟΔ' *Περί καταδιώξεως της ληστείας* (1871)¹⁵

Το ιστορικό και το περιεχόμενο του νομοσχεδίου *Περί καταδιώξεως της ληστείας* του 1871 ήταν η απόληξη σαράντα περίπου χρόνων μελέτης και νομοθεσίας για τη ληστεία και τους ληστές. Το νομοθετικό, διοικητικό και πολιτικό πλαίσιο για την αντιμετώπιση της ληστείας, που δημιουργήθηκε από την ίδρυση του νεοσύστατου δυτικότροπου κράτους μέχρι και την εποχή που εξετάζεται στη μελέτη αυτή, αντιμετώπισε τους ληστές, επίσημα τουλάχιστον, ως εγκληματίες της δημόσιας ασφάλειας. Ιδιαίτερη σημασία έχουν τα διοικητικά μέτρα που προτάθηκαν, επειδή αφενός θίγουν μερικές από τις κυριότερες πλευρές του φαινομένου της ληστείας και αφετέρου επαναλήφθηκαν ως προτάσεις ή εφαρμόστηκαν με τη μορφή νομοθετικών και διοικητικών μέτρων σε όλη τη μακρόχρονη περίοδο που απασχόλησε το κράτος η ληστεία. Αυτά τα μέτρα ήταν: α) να εγγραφούν οι κάτοικοι στα δημοτολόγια του δήμου κατοικίας τους, β) να καταστούν οι δήμοι υπεύθυνοι για τις ληστείες που διαπράττονταν στα όριά τους και να αποζημιώνονται τα θύματα των λησθειών, γ) να καταγράφονται από τις δημοτικές αρχές οι «ύποπτοι δια την κακήν διαγωγήν των» και να υποχρεώνονται να έχουν

---

14. Κωνσταντίνος Λομβάρδος, *ό.π.*, σ. 6.

15. Νόμος ΤΟΔ', *ό.π.*, σ. 33-36.

εγγυπτές, υπόλογους για τις πράξεις τους, δ) να κατάσχετα η περιουσία των γνωστών ληστών και των συνεργατών τους, ε) να εκδικάζονται οι υποθέσεις ληστείας με συνοπτική διαδικασία, στ) να συνοικιστούν υποχρεωτικά οι νομάδες κτηνοτρόφοι σε δήμους της εκλογής τους, ζ) να μεταφερθούν οι μικροί ορεινοί οικισμοί στα πεδινά και η) να καταστραφούν οι μεμονωμένες καλύβες σε έρημες ή δασωμένες περιοχές. Οι μελέτες και οι προτάσεις που διατυπώθηκαν στις τέσσερις αυτές δεκαετίες συμφωνούν σε πολλά σημεία με τις διατάξεις του νόμου που αναλύεται στην παρούσα μελέτη, και όλες μαζί συνιστούν τα βασικά σημεία γύρω από τα οποία περιστράφηκε ο επίσημος προβληματισμός για τη ληστεία.

Οι διατάξεις του νόμου αναφέρονται σε τρία βασικά και δυσεπίλυτα προβλήματα της κεντρικής εξουσίας σχετικά με τη ληστεία, αφού στην παραδοσιακή ελληνική κοινωνία της εποχής αυτής, όπου το κράτος αποτελούσε πολλές φορές περιστασιακό και ανεπιθύμητο παρείσακτο,¹⁶ η ληστεία ήταν μία από τις μορφές που έπαιρνε η βίαιη και σπασμωδική αντίδραση του παραδοσιακού κόσμου της υπαίθρου στις προσπάθειες του κράτους να τον εντάξει στο νέο οικονομικό και πολιτικό σύστημα, με μεθόδους και μέσα που τόνιζαν τις αντιθέσεις και όξυναν τις προστριβές. Τα τρία αυτά βασικά σημεία είναι: α) η δίωξη της ληστείας, β) ο καταμερισμός της ευθύνης ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και στους πολίτες ως δημότες και γ) ο αποτελεσματικός έλεγχος και η αστυνόμευση του νομαδικού και ως ένα βαθμό του ορεισίβιου γενικά πληθυσμού. Αξίζει εδώ να επισημανθεί ότι γίνονται φανερές οι ομοιότητες και οι συνέχειες τόσο στον προβληματισμό όσο και στα μέτρα αντιμετώπισης της ληστείας.

Στις 8/1/1870 διεξήχθη στη Βουλή ειδική συζήτηση για το θέμα της ληστείας με αφορμή το Δήλσει και την επακολουθείσα κατακραυγή από Έλληνες και ξένους. Αυτή η συζήτηση δείχνει το πολιτικό κλίμα και προδιαγράφει το πνεύμα του νόμου που ψηφίστηκε. Λαμβάνοντας το λόγο, ο Χατζίσκος¹⁷ αναλαμβάνει να τοποθετηθεί γενικά για το θέμα της ληστείας και να ορίσει το «τρομερό κακούργημα» το οποίο αποτέλεσε «εθνική συμφορά». Ανατρέχει στο ένδοξο παρελθόν των προγόνων το οποίο εμιάνθη από «μικράς χείρας κακούργων, ξένων, υποθαλπομένων εκτός των ορίων». Στη συνέχεια ο Λέκκας τονίζει ότι τα αίτια του φαινομένου είναι αφενός η «αθλία οροθετική γραμμή» και αφετέρου τα άτομα αυτών των περιοχών, «τα οποία δεν γνωρίζουν θρησκείαν, εκκλησίαν, πολιτισμόν, βίον ανθρώπινον, είναι σκηνίται ορεισίβιοι, ζώντες εις τα αίματα των ζώων, εις τους δρυμώνας και

16. Γιάννης Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ. 21.

17. Δημήτριος Χατζίσκος, Πρακτικά Βουλής, 8/1/1871, σ. 99-102.

εις τα τραγούδια των ληστών, αυτή είναι η ανατροφή πλείστων αθλίων και πεπλανημένων όντων, θηριώδους καρδίας». Η συζήτηση αυτή στη Βουλή φέρει τη σφραγίδα του κλίματος που είχε επικρατήσει μετά το Δήλσει και το οποίο επηρέασε το νέο νομοσχέδιο για την καταδίωξη και εξάλειψη της ληστείας.

Ο λόγος του Νόμου ΤΟΔ' *Περί καταδίωξεως της ληστείας* αποτελεί ένα συνολικό σύστημα αντιμετώπισης των κυριότερων πτυχών και των αιτίων της γέννησης και της συντήρησης του φαινομένου της ληστείας, δομείται σε τέσσερα κεφάλαια, συμπληρώνεται με το πέμπτο στο οποίο συμπεριλαμβάνονται ειδικές διατάξεις, τα οποία συγκροτούν τα τρία βασικά προβλήματα της αντιμετώπισης της ληστείας από το κράτος. Έτσι η ανάλυση του λόγου του εν λόγω νομοσχεδίου γίνεται στη συνέχεια με βάση αυτά τα τρία βασικά σημεία.

α) Δίωξη της ληστείας

Το βασικό νομοθετικό πρόβλημα της δίωξης της ληστείας περιλαμβάνεται στο *Κεφάλαιον Α', Επικήρυξις και ποινάί ληστών και συνεργατών*, το οποίο αποτελείται από επτά άρθρα, καθώς και στο *Κεφάλαιον Δ'*, που ορίζει τις διατάξεις για την εκδίκαση της ληστείας, και στο *Κεφάλαιον Ε'* που περιέχει ειδικές συμπληρωματικές διατάξεις του νομοσχεδίου.

Οι ποινές για τη ληστεία, εκτός από αυτές που προέβλεπε ο ποινικός νόμος, ήταν βαρύτερες. Κάθε ένωση δύο ή περισσότερων ατόμων για ληστρική δράση επέσυρε την ποινή του θανάτου για τον αρχηγό της συμμορίας και την ισόβια κάθειρξη για τα μέλη της συμμορίας. Με ποινή θανάτου τιμωρούνται οι επικηρυγμένοι ληστές, καθώς και κάθε ληστής που προβάλλει ένοπλη αντίσταση (άρ. 2).¹⁸ Στο ίδιο άρθρο δίνεται η δυνατότητα της απαλλαγής των μελών της ομάδας από τα ισόβια δεσμά, με την αποχώρησή τους από τη ληστρική πράξη και την καταγγελία της. Η «υπό ληστών χάριν εκβίασεως αρπαγή» τιμωρείται με θάνατο, ενώ σε πρόσκαιρα δεσμά καταδικάζονται όσοι ληστές απολύουν εκουσίως τους απαχθέντες, χωρίς την καταβολή λύτρων (άρ. 3).¹⁹ Η μη κατάδειξη από μέρους των πολιτών στις στρατιωτικές, διοικητικές ή δημοτικές αρχές του τόπου απόκρυψης ληστών τιμωρούνταν με φυλάκιση 2-4 μηνών (άρ. 4).²⁰ Αυτοί που τροφοδοτούσαν ληστές χωρίς να κινδυνεύουν οι ίδιοι ή οι συγγενείς τους τιμωρούνταν με φυλάκιση τριών ετών και με πρόσκαιρα δεσμά όσοι νοσήλευαν τραυματισμένους.

Το *Κεφάλαιον Δ'* περιέχει τα άρθρα 30-32²¹ και ορίζει τις διατάξεις για

---

18. Νόμος ΤΟΔ', 1871, *ό.π.*, σ. 33.

19. *Ό.π.*

20. *Ό.π.*

21. *Ό.π.*, σ. 35.

την εκδίκαση της ληστείας, ενώ το *Κεφάλαιον Ε'* περιέχει ειδικές συμπληρωματικές διατάξεις του νομοσχεδίου. Η διοίκηση της περιουσίας των επικηρυγμένων ληστών έρχεται στον οικείο δήμαρχο και αξιοποιείται για την καταβολή αποζημιώσεων και για έξοδα της καταδίωξης της ληστείας. Ληστές «συλλαβόντες και προσαγαγόντες αρχιληστήν ή φονεύσαντες αυτόν» τιμωρούνται μόνο με φυλάκιση για τα προηγούμενα εγκλήματά τους. Τέλος το *Ακροτελεύτιον άρθρον* ορίζει οργανωτικά ζητήματα καθώς και χρονικά όρια ισχύος των διατάξεων του νέου νόμου.

Το πρόβλημα της δίωξης της ληστείας αποτελούσε ένα από μεγαλύτερα διλήμματα που αντιμετώπιζε η εξουσία και που η επιλογή των μέσων και της διαδικασίας φανερώνει το βαθμό σεβασμού προς τα δικαιώματα του πολίτη: ταχεία και αποτελεσματική δίωξη του εγκλήματος, ακόμη και έξω από το πλαίσιο του νόμου και του Συντάγματος, ή δίωξη στο πλαίσιο των νόμων, που απαιτεί συγχρόνως και αφαιρίαστη διοίκηση και δικαιοσύνη ελεύθερη από κομματικές επιρροές, καθώς και παράλληλες προσπάθειες για την εξάλειψη των γενεσιουργών παραγόντων του εγκλήματος; Το ανωτέρω δίλλημα εκφράστηκε έντονα στις συζητήσεις της Βουλής²² για τα συγκεκριμένα άρθρα, παρατηρήθηκε ότι οι ποινές και γενικά τα μέτρα που προέβλεπε ο νόμος ανέτρεπαν το κλίμα που προέβλεπε ο ποινικός νόμος, ήταν αντίθετα προς τις αρχές της ηθικής και της δικαιοσύνης και είχαν μάλλον σχέση με τη διαδικασία των στρατοδικείων, ουσιαστικά καταργούσαν τις εγγυήσεις που παρείχε το ορκωτό σύστημα και μαρτυρούσαν εποχή βαρβαρότητας. Διατυπώθηκαν επιχειρήματα από βουλευτές ότι τα έκτακτα μέτρα πρέπει κατά πρώτον να είναι ανάλογα της ανάγκης και κατά δεύτερον να μην αντίκεινται σε αρχές του νεότερου πολιτισμού και σε δικαιώματα καθιερωμένα από τον θεμελιώδη νόμο. Η υπέρβαση αυτών των ορίων και των περιορισμών οδηγούν σε κοινωνική αποσύνθεση και αποτυγχάνουν ως προς το σκοπό τον οποίο επιδιώκουν. Ως τέτοια υπέρβαση θεωρήθηκε από βουλευτές η επικήρυξη ληστών, η οποία σημαίνει θανατική καταδίκη, από τη διοικητική αρχή. Το δικαίωμα να απαγγέλλει θανατικές ποινές κατά ορισμένων προσώπων η διοικητική αρχή, χωρίς καμία εγγύηση, ποτέ δεν το έλαβε η πολιτεία, ούτε στην πλέον ανώμαλη κατάσταση, ούτε στην απόλυτη δικτατορία. Ζητούν οι βουλευτές αυτών των απόψεων να υπάρχει η εγγύηση από τις δικαστικές αρχές πρώτα, και όχι απλά να λαμβάνουν μέρος στη σύνταξη δικαστικού εντάλματος για τη θανατική καταδίκη εναντίον ενός πολίτη, ο οποίος ούτε δικάστηκε ακόμη και ούτε καταδικάσθηκε.

22. Πρακτικά βουλής, 15/1/1871, 27/1/1871, 29/1/1871.

Για τις διατάξεις που αφορούν τη δίωξη της ληστείας έγιναν συζητήσεις²³ στη Βουλή που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον να τις παρακολουθήσουμε. Η ληστεία παρουσιάζεται ως μεγάλο, παραλυτικό κακό της δημόσιας τάξης, «είναι αναπεπταμένη σημαία ανταρσίας κατά της νομίμου αρχής [...] μία κοινωνική ανωμαλία», η οποία συνομολογεί την ανάγκη σύνταξης ειδικού και εξαιρετικού νόμου για την περιστολή της. Ο ληστής ανακηρύσσεται εχθρός της κοινωνίας. Τονίζεται από τον υπουργό Δικαιοσύνης Κοττόσταυλο ότι σε καμία περίπτωση ο ληστής δεν μπορεί να θεωρηθεί «κοινός πολέμιος», η διαφορά ανάμεσα στον ληστή και τον πολέμιο είναι άπειρος. Επίσης επισημαίνεται ότι ο ληστής δεν μπορεί να εκληφθεί ούτε ως «κοινός κακούργος», η «θέσις του ληστή έχει τι λίαν το εξαιρετικόν, μετέχον του ειρημένου χαρακτήρος του πολέμιου». Αυτό το «εξαιρετικόν» δίνει στη ληστεία χαρακτήρα πολύ σοβαρό και επικίνδυνο και δικαιολογεί όλα τα αυστηρά μέτρα του νόμου για την περιστολή της. Ο υπουργός επίσης θέτει το πρόβλημα της διάστασης των μέτρων του προτεινόμενου νόμου με το Σύνταγμα, το οποίο αντιμετωπίζει τη ληστεία όπως τα λοιπά εγκλήματα και την υποβάλλει στη δικαιοδοσία των ενόρκων. Αυτό προκαλεί δύο δυσκολίες: αφενός προέχει η κατεπείγουσα ανάγκη για την εκρίζωση ή έστω την περιστολή της ληστείας και αφετέρου το Σύνταγμα δεσμεύει την πολιτεία στην επιχείρηση των κατάλληλων μέτρων. Προτείνεται έτσι για τη «δυνατήν διαλλαγὴν των αντιθέτων αρχών», αφενός μεν η επίταση του χαρακτήρα του εγκλήματος, η καταδίωξη στη γέννησή του και «εις αυτήν την πηγή του, ήτις είναι η συμμορία», και αφετέρου η συντόμευση της διαδικασίας εκδίκασης.

Το ζήτημα που τίθεται έντονα από βουλευτές αφορά την επικήρυξη ληστών, η οποία κατά τη γνώμη τους είναι καταδικαστική απόφαση και μάλιστα σε ποινή θανάτου κατά παντός ο οποίος απεκηρύχθη, διότι δίνει το δικαίωμα στον καθένα να καταδιώξει και να φονεύσει τον «αποκεκρηυγμένο» ληστή με κίνδυνο να επικηρυχθούν άνθρωποι που δεν έζησαν ποτέ ληστρικό βίο. Η ανωτέρω οπτική αντιμετωπίζεται από άλλους ως «θεωρία περιτταί». Αξιώσεις μπορούν να έχουν μόνο κοινωνικοί άνθρωποι, αλλά οι ληστές δίνουν μόνοι τους τα σημεία της αποκήρυξης. Το ζήτημα της ληστείας, λοιπόν, υποστηρίζει ο Ζαΐμης, «έγινεν ζήτημα κοινωνικόν και η κοινωνία ολόκληρος απαιτεί μέτρα [...] ίσως δρακόντεια». Το νομοσχέδιο επομένως, καταλήγει ο ομιλητής, δεν πρέπει να εξετασθεί με τις αρχές τις καθιερωμένες στα πολιτισμένα έθνη, ούτε με την «ημετέρα ποινικήν νομοθεσίαν», αλ-

---

23. Πρακτικά βουλής, 27/1/1871, 29/1/1871.

λά μόνο υπό το κράτος της έκτακτης ανάγκης, η οποία επιβάλλει έκτακτα μέτρα.

Το δίλλημα της απομάκρυνσης και της παρέκκλισης των διατάξεων του νόμου από το κοινό δίκαιο και τον θεμελιώδη νόμο απασχόλησε τη Βουλή και σε σχέση με το δεύτερο άρθρο, το οποίο καθιέρωνε την ποινή του θανάτου για όποιον είχε σκοπό να επιτελέσει αξιόποινη πράξη. Θεωρείται από κάποιους βουλευτές «ανήκουστος βαρβαρότης» να καταδικάζεται κάποιος σε θάνατο μόνο «διά μίαν εγκληματική απόφασιν», υποστηρίζοντας ότι το υπέρμετρο των ποινών φέρνει ατιμωρησία. Το αντεπιχείρημα που τίθεται εδώ σχετίζεται με την ιδιότητα του «συμμορίτου», η οποία είναι ανάλογη με την ποινή του θανάτου και το έγκλημα της συμμορίας θεωρείται κακούργημα και αναγνωρίζεται από το κοινό δίκαιο. Στην Ελλάδα η ληστεία είναι συνδεδεμένη με τη συμμορία, δεν υπάρχει ληστής «άοπλος να εμπίπτει κατ' άλλου να του αφαιρή την ιδιοκτησίαν, μη ανήκων σε συμμορία». Και η συμμορία είναι «πράξις προσώπου τινός ουχί φυσικού, αλλά ηθικού, *universitas*, κοινωνίας τινος [...] αντιστρατευομένης κατά της κοινωνίας, κατά της πολιτείας», είναι επομένως πολύ επικίνδυνη πράξη πολλών προσώπων που «συλλήβδην» καταρτίζουν εταιρεία. Πρέπει να ψηφιστεί το άρθρο «διά τον κίνδυνον, δια την επιμονήν, δια την μοχθηρίαν, και διότι το πρόσωπον δεν είναι έν, δεν είναι φυσικόν πρόσωπον, είναι νομικόν, μη αναγνωριζόμενον υπό της κοινωνίας, εταιρία, και εταιρία πάντοτε επικίνδυνος». Ο πρωθυπουργός Κουμουνδούρος υποστηρίζει την ψήφιση του δεύτερου άρθρου με το επιχείρημα ότι πρόκειται να αντιμετωπίσει το έγκλημα της «συνωμοσίας» και για αυτό πρέπει να τιμωρείται η «συνεννόσις», για να αντιμετωπιστεί η ληστεία στην πρώτη σύλληψή της, και όταν «μέχρις ιδέας είναι», αυστηρότατα, διότι αν πραγματοποιηθεί θα φέρει μέγιστα κακά. Αναφέρει επίσης ο πρωθυπουργός ότι η κακή διοικητική και οικονομική κατάσταση της χώρας, αλλά και η χαμηλή υπόληψη και αξιοπρέπεια, οφείλονται προ πάντων στη ληστεία, χωρίς την οποία η κατάσταση στην Ελλάδα «θέλει μεταβληθή θαυμασίως». Απαιτεί από τους βουλευτές να καθιερώσουν διατάξεις περιπτές αλλά αναγκαίες, να μην είναι επιεικείς προς τους ληστές, αλλά αυστηρότατοι «κατ' αυτών των τεράτων, τα οποία καταστρέφουν και την τιμήν και τα συμφέροντα της πατρίδος».

Βέβαια υπάρχει και ο αντίλογος: ο Μίλησης²⁴ ξαναθέτει τις θεμελιώδεις αρχές του ποινικού νόμου, οι οποίες αντιστρατεύονται στις διατάξεις του συγκεκριμένου άρθρου, θέτει επίσης μία άλλη οπτική, σύμφωνα με την οποία

24. Γεώργιος Μίλησης, *ό.π.*

αφού το έθνος προόδευσε στον πολιτισμό η κοινωνία επιζητεί ελάτπωση των ποινών και όχι να τιμωρείται με θάνατο η «δόλια προαίρεσις». Το πιο σημαντικό όμως στο λόγο του Μίληση είναι η άποψη ότι η «η κοινωνία παρ' ημίν απεχθάνεται τας ποινάς ταύτας [θανατικές], απόδειξις ότι, άμα η οκτωβριανή επανάστασις εθριάμβευσεν ενταύθα, πρώτον έργον αυτής υπήρξε ν' ανακηρύξη την κατάργησιν του θανάτου επί των πολιτικών εγκλημάτων. Δεν υπάρχει λοιπόν η ποινή του θανάτου σήμερα επί της συνωμοσίας, ου μόνον εν τη συλλήψει, αλλά ούτε εν τη εκτελέσει αυτής». Για πρώτη φορά στις συζητήσεις ακούγεται άποψη που να εξομοιώνει το θέμα της ληστείας με τα πολιτικά εγκλήματα. Οι διατάξεις του δευτέρου άρθρου ψηφίζονται με βάση το βασικό επιχείρημα ότι η ληστεία είναι η μάστιγα του τόπου, οι ληστές εχθροί της κοινωνίας και της εθνικής τιμής.

β) Καταμερισμός της ευθύνης μεταξύ της κεντρικής εξουσίας και των πολιτών

Το *Κεφάλαιον Β', Ποινάι και αμοιβαί των επί της καταδίωξεως της ληστείας* (άρ. 8-20),²⁵ ορίζει με ακρίβεια τις ποινές και τις αμοιβές των πολιτών, της διοικητικής, δικαστικής, δημοτικής και στρατιωτικής αρχής και γενικά της τοπικής κοινωνίας στην καταδίωξη της ληστείας. Οι ευθύνες των πολιτών (άρ. 8)²⁶ για την κατάδοση και την καταδίωξη της ληστείας αυξάνονται με βάση παλαιότερη νομοθεσία. Κάθε δημότης ηλικίας 20-50 ετών οφείλει να υπηρετεί υπό τη διεύθυνση στρατιωτικού αποσπάσματος σε περιπολίες καταδίωξης των ληστών εντός του δήμου του, μόλις τον προσκαλέσει ο δήμαρχος. Η απείθεια στην πρόσκληση τιμωρείται με πρόστιμο, ενώ διαπραχθείσα αδικία από τον δήμαρχο τιμωρείται και ποινικά και με χρηματικό πρόστιμο.

Η ολιγωρία των αρχών στρατιωτικών, διοικητικών, δημοτικών και δικαστικών στην εκπλήρωση των καθηκόντων τους στην καταδίωξη της ληστείας συνεπαγόταν ποινές από φυλάκιση μέχρι απόλυση από την υπηρεσία. Με φυλάκιση ή προσωρινή παύση από τα καθήκοντά τους τιμωρούνται δήμαρχοι, δημαρχεύοντες πάρεδροι, ειδικοί πάρεδροι και αστυνόμοι όταν αποδεδειγμένα στην περιφέρειά τους υποκρύπτονται ή διαιπώνται ληστές και εκείνοι το γνωρίζουν και δεν λαμβάνουν έγκαιρα μέτρα για την κατάδειξη και την καταδίωξή τους. Η ίδια ποινή επιφυλάσσεται και για τους υπαλλήλους. Ο δήμαρχος έχει την ευθύνη της καταδίωξης των ληστών, ειδοποιώντας την πλησιέστερη στρατιωτική ή διοικητική αρχή, όταν απουσιάζει στρατιωτική αρχή, άλλως επιβάλλονται ποινές. Για την αποτελεσματική κατάδειξη λη-

---

25. Νόμος ΤΟΔ', ό.π., σ. 33-34.

26. Ό.π.

στών, τη σύλληψη ή το φόνο κάθε ληστή, ορίζεται χρηματική αμοιβή με το περί επικηρύξεως διάταγμα. Για την κατάδειξη, τη σύλληψη ή το φόνο ληστή συντάσσεται πρωτόκολλο από όλες τις συναρμόδιες αρχές (νομάρχης, έπαρχο, εισαγγελέα πρωτοδικών, διοικητή μοίρας, αποσπασματάρχης κατάδιωξης, δήμαρχο) και υποβάλλεται σε συμβολαιογραφείο. Κάθε δόλος των ανωτέρω υπευθύνων τιμωρείται με φυλάκιση, ενώ δίνεται χρηματική αποζημίωση στον αδικηθέντα. Το περί αμοιβής του καταδεδίκτη πρωτόκολλο συντάσσεται από ανώτερους δημόσιους λειτουργούς και παραλείπεται το όνομα του καταδεδίκτη. Η αποκάλυψη του ονόματος του καταδεδίκτη από υπαλλήλους, χωρίς τη συγκατάθεσή του, τιμωρείται με φυλάκιση (άρ. 9-15).²⁷ Οι καταδότες ληστών αποκτούσαν το δικαίωμα του διορισμού επί πέντε έτη ως εθνοφύλακες με μηνιαίο μισθό 30 δρχ., αν η κατάδοση οδηγούσε στο φόνο ή τη σύλληψη ληστή, και 50 δρχ. για τον φόνο ή τη σύλληψη ληστών ή λήσταρχου (άρ. 16).²⁸ Ορισμένη αμοιβή δινόταν για τη σύλληψη ή το φόνο ληστή εντός της Οθωμανικής Επικράτειας, μόνο όταν ο φόνος λάμβανε χώρα στις παρόριες επαρχίες (άρ.17).²⁹ Προβλέπονταν επίσης συντάξεις σε περίπτωση φόνου πολιτών ή εθνοφυλάκων σε συμπλοκές με ληστές (άρ. 18-19).³⁰

Η συζήτηση που έγινε στη βουλή την 1/2/1871 για τα άρθρα του ανωτέρω κεφαλαίου ήταν σύντομη και διατυπώθηκαν κάποιες ενστάσεις ή τροπολογίες που αφορούσαν τις αμοιβές της αποτελεσματικής κατάδειξης, αν αυτές θα δίνονταν για επικηρυγμένους ληστές ή για «έκαστο ληστή». Ορισμένοι βουλευτές υποστηρίζουν ότι στη σχετική διάταξη θα πρέπει να παραμείνει ο όρος «επικηρυγμένος, διότι ο ληστής λαμβάνει το δίπλωμα του ληστού όταν γίνει επικήρυξις». Αλλιώς, υπάρχει ο κίνδυνος να φονευθούν αθώοι και από δημάρχους και από στρατιωτικούς, όπως είχε γίνει πολλές φορές στο παρελθόν, εξαιτίας της ανθρώπινης ματαιότητας και ιδιοτέλειας. Αυτή η άποψη υποστηρίζει ότι η κοινωνία «υπόσχεται αμοιβήν εις εκείνον ο οποίος θέλει καταδείξει ληστή, και λέγουσα ληστήν εννοεί τον επικηρυγμένον, όστις εξήλθεν εις το ληστρικόν στάδιον. Αυτός όμως όστις φονεύση οπαδόν ληστρικής συμμορίας δεν δύναται να καταταχθή εις αυτήν την κατηγορίαν, διότι ημπορεί αυτός να είναι πολίτης αθώος και να παρηκολούθησεν αυτήν κατ' ανάγκην προς ώρας». Τα επιχειρήματα αυτά δεν βρίσκουν ανταπόκριση και επικρατεί η άποψη ότι «πας ληστής πρέπει να φονεύηται, και διά

27. Νόμος ΤΟΔ', ό.π., σ. 33-34.

28. Ό.π., σ. 34.

29. Ό.π.

30. Ό.π.

πάντα λησιπν φονευόμενον, πρέπει να δίδεται αμοιβή». Διότι με τις αμοιβές, αναπτύσσονται τα «ευγενή ελατήρια», τα οποία μπορούν να κάνουν τους στρατιωτικούς να επιτίθενται, αφού η καταδίωξη της ληστείας είναι παραπλήσια με τον πόλεμο. Για την ανάπτυξη αυτών των «ευγενών ελατηρίων», προτείνεται στη Βουλή η κοινοποίηση του νόμου σε όλους: «τον νόμον τούτο πρέπει ν' αναγνώση ο ιερεύς εις τους χωρικούς, ν' αναφέρη ο λοχαγός εις την ημερησίαν διαταγήν, ο επιλοχίας εις τον λόχον του [...] για να συντελέσει εις αναζωπύρνησιν του αισθήματός τους».

Με τις ανωτέρω διατάξεις γίνεται μετάθεση μέρους της ευθύνης για τη δίωξη της ληστείας και τη διατήρηση της δημόσιας ασφάλειας στους δήμους, ευθύνη που αποτελεί έναν από τους βασικούς λόγους ύπαρξης της κεντρικής εξουσίας. Για την Ελλάδα αυτής της εποχής, η μετάθεση αυτή ισοδυναμεί με επιβολή ευθύνης στους απογυμνωμένους από κάθε οικονομική και ουσιαστική πολιτική ισχύ δήμους. Αξίζει στο σημείο αυτό να παρουσιαστεί η διάγνωση του Finlay για τα αίτια της ληστείας, τα οποία φαίνεται να έλαβε υπόψη ο νομοθέτης. Ένας από τους βασικότερους λόγους της έξαρσης της ληστείας, κατά τη γνώμη του, είναι η εξάρθρωση και νέκρωση της τοπικής αυτοδιοίκησης και το συνακόλουθο χάος στις επαρχίες. Η κεντρική εξουσία, που βασιζόταν στο συγκεντρωτικό γαλλικό σύστημα, είχε οδηγήσει στην παράλυση των κοινοτικών θεσμών και είχε αποκλείσει κάθε πρωτοβουλία και αποτελεσματική συμμετοχή των κατοίκων ως πολιτών στη διατήρηση της ασφάλειας. Η Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου είχε δώσει στη χώρα κοινοβουλευτική κυβέρνηση, όχι όμως και ζωή στις κοινότητες, αντίθετα είχε καταστήσει τον υπουργό Εσωτερικών «απόλυτο μονάρχη» των δήμων. Θεωρούσε ο Finlay³¹ επιτακτική την ανάγκη για την αποτελεσματική καταδίωξη της ληστείας, την αναζωογόνηση της τοπικής αυτοδιοίκησης, ώστε να αποτελέσει το βάθρο της ελληνικής κοινωνίας και πολιτείας.

Η πολιτική της καταδίωξης της ληστείας από τα πρώτα χρόνια του ελληνικού κράτους καθιστά το ίδιο το κράτος έναν παράγοντα ο οποίος αποδιαρθρώνει την ισορροπία ανάμεσα στις κοινότητες και τους ληστές, αυξάνοντας την ανασφάλεια των πρώτων και ανελαστικοποιώντας την πρακτική των δεύτερων. Επειδή αυτή η πολιτική είχε άμεσα καταστροφικά αποτελέσματα για τους μικρούς οικισμούς, αναπτύσσεται μια δυναμική περιφρούρησης της αυτονομίας τους και της αναδίπλωσής τους απέναντι στη διαδικασία ενοποίησης που υιοθετεί το κράτος. Παραδοσιακά ένοπλοι και κοι-

---

31. George Finlay, «The Bankruptcy of the Greek Kingdom», *Blackwood's Edinburgh Magazine*, no 54, Σεπτέμβριος 1843.

νόπτες συμβιώνουν, ρυθμίζουν τις ισορροπίες τους χωρίς την παρέμβαση της κεντρικής εξουσίας. Οι κοινότητες είναι καταφύγιο, κέντρα λησταποδοχής και τμήμα του δικτύου υποστήριξης των ληστών συναρτάται με τον κλεφταρματολισμό, είναι προϊόντα ισχυρών κοινωνικών δεσμών και συστημάτων αλληλεγγύης και αμοιβαιότητας, στα οποία προσκρούει ο κρατικός μηχανισμός, εφαρμόζοντας μια ανελαστική-σύγχρονη νομοθεσία καθώς επιχειρεί να καθαρίσει τις κοινότητες από τους ληστές. Έτσι διευρύνεται το κύκλωμα, και εκτός από τους ληστές συμπεριλαμβάνει και τους υποστηρικτές τους. Με αυτόν τον τρόπο οι κοινότητες οδηγούνται σε παραδοσιακούς τρόπους συμβίωσης με τους ληστές και αναπαράγουν μηχανισμούς αλληλεγγύης στις εκστρατείες για την καταδίωξη της ληστείας και σε μια ολοένα και πιο ανελαστική νομοθεσία. Προκειμένου να βρεθούν ανάμεσα σε αντιμαχόμενα στρατόπεδα συνδιαλέγονται με τους ληστές και καταφέρνουν να περιορίσουν τη χρήση των όπλων, όσον αφορά τις ίδιες τις κοινότητες. Το κράτος αντιλαμβάνεται τη στάση των κοινοτήτων απέναντι στη σύγκρουση ως φιλική στάση απέναντι στους ληστές. Δεν μπορεί να αντιληφθεί τη στάση της κοινότητας απέναντι στον ληστή, ο οποίος βρίσκεται στα όριά της, παρά μονάχα είτε σαν υποστήριξη προς τους ληστές, είτε ως πίστη στην κυβέρνηση. Η αναγκαστική λοιπόν, αλλά συγχρόνως και αυτονόπη συνεργασία των κοινοτήτων με τους ληστές επιφέρει την τιμωρία από το κράτος.³²

Οι νομικές αυτές διατάξεις επιθυμούν να πλήξουν καίρια τις αλληλεγγυότητες στο πλαίσιο των τοπικών κοινωνιών, να ενισχύσουν κεντρόφυγες δυνάμεις στους κόλπους των κοινοτήτων και να δημιουργήσουν ρήγματα στη σχετική αυτονομία. Μια άλλη δυναμική που επιθυμεί ο νόμος να αναπτυχθεί στο χώρο της κοινότητας και να δημιουργήσει εσωτερικά ρήγματα είναι η συνάντηση κρατικών μηχανισμών με κοινοτικές πολιτικές ομάδες αλλά και με δημότες ως πολίτες. Ένα μέρος της τοπικής ηγεσίας, και ιδίως αυτό που συνδέεται με το κράτος και τους μηχανισμούς του, οδηγείται, με αυτό τον τρόπο, στο κυβερνητικό στρατόπεδο χωρίς να υπολογίζει το κόστος της αντεκδίκησης των ληστών στο σύνολο της κοινότητας.³³ Έτσι αναιρείται η σχετική αυτονομία και η αρχή της κοινοτικής αλληλεγγύης. Η αποδυνάμωση της κοινοτικής αλληλεγγύης και η υπονόμηση της αυτονομίας είναι προϊόντα ευρύτερων μετασχηματισμών, το εύρος και το ιστορικό δια-

32. Νίκος Κοταρίδης, *Παραδοσιακή Επανάσταση και Εικοσιένα*, Πλέθρον, Αθήνα 1993, σ. 271-274.

33. Μίνως Κομνηνός, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία. Ο Κων/νος Καραβίδας και η προβληματική των κοινωνικών επιστημών*, Παπαζήσης, Αθήνα 1990, σ. 351.

κύβευμα των οποίων δεν μπορούν να αντιληφθούν ούτε οι πολιτικοί της εποχής, όσο κι αν ενέχονται σε ευρύτερα πολιτικά δίκτυα.³⁴

Δεν βρισκόμαστε στην εποχή που η κυβέρνηση διατεινόταν ότι υπάρχει τάξη και ασφάλεια, αλλά διακηρύσσει με το νόμο ότι οι ληστές διαταράσσουν την τάξη, κινδυνεύει η δημόσια ασφάλεια, η πατρίδα, το κύρος του έθνους, και για αυτό πρέπει να επέμβει και ζητά τη συνεργασία των κοινοτήτων και των πολιτών εν ονόματι της πατρίδας και της ασφάλειας που απειλείται από τους αντιπάλους ληστές. Έτσι από την πλευρά του το κράτος, με το νόμο αυτό για τη ληστεία, αφενός δεν διστάζει να καταφύγει σε ένα οπλοστάσιο κατασταλτικών μέτρων που η φύση τους αντιφάσκει προς τις ίδιες τις βάσεις της νομιμότητάς του, και αφετέρου καθιερώνει τη συλλογική ευθύνη της κοινότητας για πράξεις ληστείας που έχουν διαπραχθεί στο χώρο τους. Το παράδοξο εδώ έγκειται στο γεγονός ότι το κράτος υποχρεώνεται να υιοθετήσει μέτρα τα οποία, στο όνομα της αποτελεσματικότητας, προσαρμόζονται πιο πολύ στη λογική μιας προκαπιταλιστικής κοινωνίας, ακόμα σφύζουσας, παρά στη δική του ιακωβίνικη λογική του συγκεντρωτισμού που επιβάλλει την ατομική αντιμετώπιση της παράνομης πράξης. Κι εδώ διαφαίνεται η αναγνώριση από το κράτος της κοινωνικής πλευράς της ληστείας, αφού από τον ίδιο το νόμο δεν υποτιμώνται από τη μια οι οικονομικές και ιδεολογικές διαστάσεις της ληστείας, αλλά αναγνωρίζεται και από τα πολιτικά χαρακτηριστικά της, ως ένα είδος αντιεξουσίας αντιμετώπισης με τις κατεστημένες εξουσίες σε τοπικό και σε εθνικό επίπεδο.

Βρισκόμαστε μπροστά σε μια εντελώς νέα κατάσταση, καθώς ενεργοποιείται με τις διατάξεις αυτές η κοινότητα στο ζήτημα της δημόσιας ασφάλειας με βάση τη λογική της συλλογικής ευθύνης. Προϋποθέτει όμως ο πολιτικός αυτός λόγος ότι οι κοινωνικές ομάδες και οι πληθυσμοί στους οποίους απευθύνεται συμμερίζονται τους αξιακούς και πολιτικούς προσανατολισμούς που ηγεμονεύουν στο κράτος και ότι έχουν συνείδηση των συμφερόντων τους όπως αυτά μορφοποιούνται από την κεντρική πολιτική σκηνή.³⁵ Όμως ο τύπος απογραφής της κοινωνικής μορφολογίας, στον κυρίαρχο πολιτικό λόγο των άρθρων του νομοσχεδίου, δεν αντιστοιχεί στην κοινωνική οργάνωση αφενός, αλλά ούτε και στους επικώριους κοινωνικούς δεσμούς, στα κοινωνικά δίκτυα και τις τοπικές πραγματικότητες.

Για τις τοπικές κοινωνίες ληστεία δεν σημαίνει αυτόματα καταδίωξη, ενώ στον εν λόγω νόμο καταγράφεται ως υπόθαλη. Έτσι ο νομικός λόγος, ο οποίος κατατάσσει τις βίαιες δραστηριότητες στην τάξη του παράνομου,

---

34. Νίκος Κοταρίδης, *ό.π.*, σ. 278.

35. Νίκος Θεοτοκάς-Νίκος Κοταρίδης, *ό.π.*, σ. 161.

αντιστρατεύεται τις προσλήψεις των ενόπλων πρακτικών στην τοπική κοινωνία. Με το νέο νομικο-πολιτικό πλαίσιο, το οποίο ορίζει η κεντρική εξουσία, οι ένοπλες δραστηριότητες εκλαμβάνονται ως εξατομικευμένα αδικήματα, αποσπασμένα από κοινωνικές στρατηγικές και πρακτικές. Έτσι οι νομικο-πολιτικοί ορισμοί του κράτους για τον ληστή και τη ληστεία απονομιμοποιούν τη σχέση βίας και πολιτικής. Ακολουθώντας ορίζουν την πολιτική εξάλειψης της ληστείας, αποκλείοντας το πολιτικό περιεχόμενο που δίνονταν στη ληστεία στο πλαίσιο της πολιτικής παράδοσης των τοπικών κοινωνιών, και την έννοια της ληστείας, η οποία εγγραφόταν στην παραδοσιακή επανάσταση και συνιστούσε μια πρακτική που εξέφραζε κάποιου τύπου πολιτική και κοινωνική διαμαρτυρία της παραδοσιακής αγροτικής κοινότητας στη μετάβασή της στον σύγχρονο κόσμο.

γ) Ύποπτοι λησταποδοχής – Βλαχοποιμένες – Νομάδες κτηνοτρόφοι

Το *Κεφάλαιον Γ', Εκτόπισις υπόπων λησταποδοχής και ευθύνη βλαχοποιμένων*, προσπαθεί να αντιμετωπίσει συνολικά τον ευρύτερο κύκλο των συνεργατών της ληστρικής συμμορίας και των διαφόρων συμφερόντων, το ονομαζόμενο ληστρικό κύκλωμα, που συνδεόταν με τη δράση της, καθιστούσε τη συμμορία αναπόσπαστο εξάρτημα της κοινωνίας και αποτελούσε την ουσιαστική πλευρά του φαινομένου της ληστείας.

Με το εν λόγω νομοσχέδιο επιφυλάχθηκε μεγάλη αυστηρότητα στη μεταχείριση όλων των θεωρούμενων ως μελών του ληστρικού κυκλώματος και κυρίως για τους νομάδες κτηνοτρόφους. Συγγενείς επικηρυγμένων ληστών, σύζυγοι, παιδιά, αδέρφια, πεθεροί εκτοπίζονταν από τη Στερεά Ελλάδα στα νησιά ή την Πελοπόννησο. Η εκτόπιση διατάσσεται από τη διοικητική και στρατιωτική αρχή και μέσα σε τριάντα μέρες κοινοποιείται η διαταγή στους εκτοπιστέους με δικαστικό κλητήρα. Δίνεται το δικαίωμα στους εκτοπιστέους να ανακόψουν τη διαταγή, καταθέτοντας αίτημα στον ειρηνοδίκη, και το δικαστήριο αποφασίζει για την ανακοπή. Με φυλάκιση τιμωρείται ο εκτοπισμένος αν επανέλθει στον τόπο από τον οποίο εκτοπίσθηκε (άρθρα 21-24).³⁶

Τα υπόλοιπα άρθρα (25-29)³⁷ του κεφαλαίου αυτού αναφέρονται στους «βλαχοποιμένες και στους προς αυτούς εξομοιούμενους σκηνίτας εκ των κτηνοτρόφων, ως και εις τους συγγενείς των επικηρυγμένων ληστών [...] μέχρι τετάρτου βαθμού, περί ών βαρείαι περί λησταποδοχής υπάρχουν υπόνοιαι», στους οποίους επιβάλλεται αστυνομική επιτήρηση από έξι μήνες έως ένα έτος. Η ίδια ποινή επιβάλλεται και στους απλούς ποιμένες και

36. Νόμος ΤΟΔ', ό.π., σ. 34-35.

37. Ο.π.

αγροφύλακες κάποιας κοινότητας αν συμβεί στην περιφέρεια αυτή ληστεία και υπάρχουν υπόνοιες συνέργειας. Με άλλες διατάξεις, η κυβέρνηση προσπαθούσε να εξαναγκάσει τους νομάδες να εγκατασταθούν σε μόνιμους οικισμούς. Έτσι, όριζε ότι οι παραθερίζουσες ή παραχειμάζουσες ποιμενικές ομάδες (τσελιγκάτα), ανάλογα με τον αριθμό του ποιμνίου τους, δίνουν αποζημίωση σε ζημιωθέντα από ληστή. Κάθε ομάδα από τις ανωτέρω στο τέλος κάθε εξαμηνίας, θερινής ή χειμερινής, προσφέρει «αξιόχρεων εγγυητήν ενώπιον συμβολαιογράφου, υπόχρεων προς απότισιν της ζημίας». Αν δεν μπορεί ή αρνηθεί να παράσχει εγγυητή, απαγορεύεται η μετάβασή της από τις θερινές προς τις χειμερινές νομές και το αντίστροφο. Δεν υπάγονται στην κατηγορία των σκηνιτών βλαχοποιμένων όσοι από αυτούς διαμείνουν μόνιμα και διαρκώς με την οικογένειά τους σε ένα χωριό. Για τους βλαχοποιμένες υπήρξε πλήρης ομοφωνία της πολιτικής ηγεσίας της χώρας, δεν διατυπώθηκε κανένα σχόλιο ή πρόταση για τροπολογία των σχετικών διατάξεων του νόμου.

Πολλές ιστορικές μαρτυρίες οι οποίες δείχνουν δεσμούς ανάμεσα στη ληστεία και τους ποιμένες στα Βαλκάνια είναι γνωστές ακόμα από τη βυζαντινή περίοδο. Ο ανθυπολοχαγός του πεζικού Μοσχονήσιος,³⁸ στη μελέτη του για τη ληστεία, αναφέρει με σαφήνεια ότι η ληστρική συμμορία αποτελείται κατά τα δύο τρίτα από βοσκούς που ανήκουν στο ίδιο σόι. Τοποθετεί την πηγή του φαινομένου στις δύο περίπου χιλιάδες οικογένειες βοσκών που ενδιαπώνται στα όρη της ελληνοτουρκικής μεθορίου. Οι εκτιμήσεις για την κοινωνική προέλευση των ληστών για την εποχή εκείνη συμπληρώνονται από στοιχεία που παραθέτει ο Κολιόπουλος,³⁹ τα οποία προέρχονται από μια έρευνα με ερωτηματολόγιο που διενεργήθηκε το 1856 από το Υπουργείο Δικαιοσύνης στους εισαγγελείς, καθώς και από το αρχείο του Βακαλόπουλου,⁴⁰ αξιωματικού της χωροφυλακής. Σύμφωνα με τις πηγές αυτές φαίνεται ότι το ποσοστό των ποιμένων ανάμεσα στους καταζητούμενους ληστές είναι πολύ μεγάλο, και στην εποχή που εξετάζουμε (1870) φτάνει το 80% στη Στερεά Ελλάδα. Ακόμα κι αν αυτό το ποσοστό φαίνεται σκόπιμα διογκωμένο, λόγω της ομαδικής ψύχωσης⁴¹ κατά των ορεσίβιων ποιμένων με αφορμή το Δήλεσι, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι βοσκοί απο-

---

38. Ανδρέας Μοσχονήσιος, *ό.π.*

39. Γιάννης Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ. 149, 157, 254.

40. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, Θεσ/νίκη 1976, τ. Α'.

41. Επειδή αμφισβητήθηκε η «εθνική τιμή», πολιτικοί της εποχής αρνήθηκαν ότι οι ορεσίβιοι βοσκοί ήταν Έλληνες, αλλά ισχυρίστηκαν ότι οι δράστες ήταν Σαρακατσάνοι και Αρβανιτόβλαχοι. Βλ. Γιάννης Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ. 181, και R. Jenkins, *ό.π.*

τελούσαν βασικό στοιχείο των ληστρικών συμμοριών, κυρίως στις περιοχές που παραδοσιακά ξεκαλοκαίριαζαν τα κοπάδια.

Τη νομαδική πτυχή της ληστείας επεσήμανε, ήδη από το 1835, και ο Finlay, όπως προαναφέρθηκε, ο οποίος επανέρχεται στο θέμα το 1870, θεωρώντας τη ληστεία άρρηκτα και οργανικά συνδεδεμένη με τα συμφέροντα και τη ζωή γενικά των ορεισίβιων. Η ληστεία, σύμφωνα με τον Finlay, ήταν φυσική διέξοδος των νομάδων, η σύνδεση ή η ταύτιση των νομάδων με τους ληστές ενέπνεε στον υπόλοιπο πληθυσμό το σεβασμό και το φόβο και παράλληλα τους απάλλαξε από τις καταχρήσεις των φοροεισπρακτόρων.⁴² Και άλλος παρατηρητής της εποχής, ο Αμερικανός πρεσβευτής στην Αθήνα Tuckerman, τοποθέτησε τη συνεργασία νομάδων και ληστών στο πλαίσιο της γενικότερης αλληλεξάρτησης που χαρακτήριζε τις σχέσεις των κατοίκων της υπαίθρου με τους ληστές.⁴³

Πέρα από τις αριθμητικές αποτιμήσεις, ο Δαμιανάκος διαπιστώνει τη στενή συνάφεια ανάμεσα στον ποιμενικό και ληστρικό κόσμο με βάση ορισμένα θεμελιακά στοιχεία της κοινωνικής τους ύπαρξης ως ομοιογενών και σχετικά αυτονομημένων ομάδων απέναντι στην περιβάλλουσα κοινωνία. Τα στοιχεία αυτά συγκλίνουν σε μια συμπληρωματικότητα λειτουργιών και δομών. Τις βασικές συνιστώσες της συμπληρωματικότητας και της «ομολογίας», από το σύνολο των όψεων που συνθέτουν την υλική και πνευματική ζωή των δύο κόσμων (του κόσμου των βλαχοποιμένων και των ορεισίβιων γενικότερα και του ληστρικού κόσμου), όπως είναι ο τρόπος ζωής, οι σχέσεις με τον περιβάλλοντα χώρο και οι αρχές της κοινωνικής οργάνωσης, προσπαθεί με τον εν λόγω νόμο να αντιμετωπίσει η πολιτεία.⁴⁴ Οι δεσμοί που συνδέουν τις δραστηριότητες τόσο των βλαχοποιμένων όσο και των ληστών με τη φύση (μεγάλοι ορεινοί όγκοι, μεγάλοι εποχιακοί κύκλοι), καθώς και το σύστημα αυτάρκους υλικής ύπαρξης που και οι μεν και οι δε μοιράζονται, εξηγούν την ύπαρξη κοινών χαρακτηριστικών: μεγάλη γεωγραφική κινητικότητα, ρυθμοί ζωής, τήρηση συλλογικών κανόνων ασφαλείας που επιβάλλονται από τις σκληρές συνθήκες διαβίωσης της ομάδας σε απομακρυσμένο και αφιλόξενο περιβάλλον. Ο ημινομαδισμός είναι εξίσου βασική προϋπόθεση και της δραστηριότητας του ληστή που ακολουθεί τα κοπάδια στις μετακινήσεις τους, αφού του εξασφαλίζει ελευθερία κινήσεων,

42. Αρχ. Finlay E30, επιστολή Finlay προς τους *Times*, 9 Ιουνίου 1870.

43. Charles K. Tuckerman, *The Greeks of To-Day*, Λονδίνο 1872, σ. 234-235.

44. Στάθης Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Πλήθρον, Αθήνα 1987, σ. 82.

έλεγχο των ορεινών περασμάτων των εμπορευόμενων και των εισπρακτόρων φόρων και του παρέχει κυριαρχία σε περίπτωση καταδίωξης.

Η μη μονιμότητα λοιπόν των ποιμενικών πληθυσμών, καθώς και η αδυναμία των αρχών να τους εγγράψουν στα δημοτολόγια των κοινοτήτων και με αυτόν τον τρόπο να τους καταμετρήσουν, ήταν το μόνιμο πρόβλημα των ελληνικών κυβερνήσεων, γιατί η κατάσταση αυτή όχι μόνο επιβεβαίωνε τον δυσπροσάρμοστο χαρακτήρα του συγκεντρωτικού συστήματος, που πρόσφατα είχε εισαχθεί σε μια χώρα με παραδοσιακές δομές, αλλά επίσης καθιστούσε και απρόσφορη κάθε προσπάθεια ελέγχου των δραστηριοτήτων των ληστών που έβρισκαν κρησφύγετο στο τσελιγκάτο. Ο νόμος που εξετάζουμε ορίζει ρητά τη μόνιμη εγκατάσταση, αλλά θα πρέπει να έρθει ο 20ός αιώνας για να επέλθει η προοδευτική εξαφάνιση της ορεισινομής και της ληστείας, που έλαβε χώρα μετά τη δεκαετία του 1920.

Πολλές αρχές της κοινωνικής οργάνωσης των τσελιγκάτων και της ληστοσυμμορίας παρουσιάζουν ορισμένα κοινά σημεία που επεκτείνουν τις συνέπειες της συμπληρωματικότητας και της «ομολογίας»: σημασία των συγγενειών, πυκνότητα ανταλλαγών ανάμεσα σε βοσκούς και ληστές. Δεν χωράει αμφιβολία ότι ο συγγενικός δεσμός αποτελεί τη βάση της εσωτερικής οργάνωσης της ποιμενικής κοινωνίας και το υπόδειγμα πάνω στο οποίο αντιγράφονται πιστά όλες οι κοινωνικές σχέσεις. Το υπόδειγμα αυτό είναι η κατά γέννη οργάνωση, της οποίας ειδοποιά χαρακτηριστικά σε σχέση με άλλους σχηματισμούς θεμελιωμένους στην ομαιμοσύνη παρέχουν μια πρόσθετη ερμηνεία της συνάφειας που υπάρχει ανάμεσα στην ορεισινομή και τη ληστεία. Αν και ο ληστής δεν μπορεί να υπολογίζει σε δική του αγχιστεία, η οργάνωση της συμμορίας στηρίζεται στις ίδιες αρχές ομαιμοσύνης και αγχιστειών με το τσελιγκάτο και στις ίδιες τυποποιημένες αρχές φιλίας.⁴⁵ Πολλές μαρτυρίες τοποθετούν τις βάσεις της οργάνωσης τόσο του τσελιγκάτου όσο και της ληστοσυμμορίας στους παρακάτω τύπους δεσμών: η ομαιμοσύνη (αδελφοί, ανίψια, εξάδελφοι κλπ), η αγχιστεία (σύζυγοι αδελφάδων), η εξ υιοθεσίας ή η πνευματική συγγένεια (αδελφοποιοί, ψυχογιοί, κουμπάροι, αναξεδεμιοί) και τέλος οι σχέσεις προσωπικής εξάρτησης εκτός συγγένειας (πελαταιακές σχέσεις).

Οι σχετικές με την εκτόπιση των συγγενών των επικηρυγμένων ληστών διατάξεις επανέρχονται στον εν λόγω νόμο, με αφορμή τα έκτακτα μέτρα. Για τις εκτοπίσεις συγγενών των ληστών αρκετοί βουλευτές⁴⁶ εξέφρασαν ε-

---

45. Στάθης Δαμιανάκος, *ό.π.*, σ. 92-93.

46. Πρακτικά της Βουλής, Περίοδος Γ', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 1/2/1871, Συνεδρίασις 25, σ. 333-338.

πιφυλάξεις ή αντιρρήσεις. Ο βουλευτής Τσιριμώκος προσπαθεί να διαχωρίσει τη στάση των αρχών απέναντι στους ληστές, οι οποίοι είναι υπεύθυνοι «μεγίστων δυστυχημάτων από τα οποία υπέφερον η πατρίς». Επισημαίνει ότι, όταν πρόκειται για τους ληστές, είναι «αδιάφορον αν η ποιινή ήτο τοιαύτη ή τοιαύτη, διότι ο ληστής είναι εκθρός της πατρίδος και της κοινωνίας». Ενώ κάποιοι συγγενείς τους, οι οποίοι εργάζονται τίμια και προσφέρουν στην πατρίδα, είναι πολίτες με ίσα δικαιώματα ενώπιον του νόμου και της πατρίδας. Ο ίδιος βουλευτής προτείνει τροπολογία στη διάταξη που αφορά την εκτόπιση των συγγενών, θέτοντας επιχειρήματα για εκτόπιση αθών συγγενών, περί ηθικού δικαίου, περί αρχών του σύγχρονου πολιτισμού και κόσμου. Ο πρωθυπουργός και υπουργός Εσωτερικών παραδέχεται στην ομιλία του ότι «θέλουσι προέλθει αδικήματα, αλλά πρέπει ν' αποβλέψωμεν εις το γενικόν συμφέρον της πολιτείας».⁴⁷ Τονίζει ότι οι ληστές δεν έχουν μόνο τα «κακοήθη ελατήρια της αισχροκέρδειας, αλλά και ελατήρια ευγενή, τρυφερά και φιλοστοργίας [προς τους συγγενείς τους]», τα οποία πρέπει η πολιτεία να αγγίξει και να επικαλεστεί για την αποτελεσματική αντιμετώπιση της ληστείας. Επιμένει στο επιχειρήμα του ότι οι αδικίες και τα εγκλήματα των ληστών οδηγούν στις διατάξεις της αφαίρεσης των μέσων της υπάρξεως αυτών των «κακών ανθρώπων», των μέσων της συντήρησής τους με την απομάκρυνση των συγγενών και φίλων τους, της αφαίρεσης της παρουσίας τους. Επικαλείται, τέλος, ο πρωθυπουργός την εφαρμογή προηγούμενου νόμου (1867), όπου εξαιτίας φατριασμών οι «αληθείς τροφοδοτούντες δεν κατεδιώχθησαν, ενώ οι αντίπαλοι και αθώοι υπέφερον». Τελειώνοντας, ο ομιλητής εκφράζει την πεποίθηση ότι, αν καθιερωθεί το συνολικό σύστημα της αποδιάρθρωσης του ληστρικού κυκλώματος, ο νόμος θα χρησιμεύσει. Παρακολουθώντας την τοποθέτηση του Κουμουνδούρου για το πλέγμα αυτών των σχέσεων, φαίνεται να έχει γίνει αντιληπτό από την πολιτεία ότι είναι τόσο ισχυρά οργανωμένο, ώστε να εξασφαλίζει στη ληστρική συμμορία μια απεριόριστη ικανότητα αντίστασης. Έτσι, από νωρίς διαπιστώνεται ότι αποτελεσματικό μέτρο εξόντωσης των ληστών θα ήταν η εκτόπιση των συγγενών τους και νομοθετούνται ρυθμίσεις που γρήγορα εγκαταλείφθηκαν λόγω της αναποτελεσματικότητας και του σκανδαλώδους χαρακτήρα τους.⁴⁸ Επανέρχονται με το νόμο του 1871, βέβαια η αποτελεσματικότητα δεν είναι δεδομένη, αφού τα στηρίγματα του ληστή δεν βασίζονται μόνο στη συγγενική αλληλεγγύη. Ο ληστής έχοντας πλήρη συνείδηση της πραγματικής αλλά και της συμβολικής σημασίας που παρουσιάζουν

47. *Ο.π.*

48. Γιάννης Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ. 33-34.

οι εξωσυγγενικοί δεσμοί πολλαπλασιάζει τις κουμπαριές, τις υιοθεσίες σε πιο διαφορετικά περιβάλλοντα.

Οι συχνές ανταλλαγές ανάμεσα στις δύο ομάδες (ληστοσυμμορία-ποιμενική κοινότητα), οι οποίες διαπιστώνονται σε πολλούς τομείς, όπως είναι ο δημογραφικός, ο οικονομικός και ο πολιτικός, παρουσιάζουν επίσης ενδιαφέρον και τους λαμβάνει υπόψη του ο νόμος του 1871. Επίσης γνωρίζουμε ότι η σπάνη ήταν η κύρια πηγή ανεφοδιασμού της συμμορίας και αντίστροφα η συμμορία εξασφάλιζε την αναγκαία ασφάλεια στη σπάνη απέναντι στους ιδιοκτήτες των βοσκοτόπων και τους χωρικούς με τους οποίους τα τσελιγκάτα είναι σε συνεχή σύγκρουση. Η σύγκρουση αυτή, εξαιτίας της βαθιάς κρίσης που μαστίζει την ποιμενική κοινωνία τον 19ο αιώνα, οξύνεται όσο πλησιάζουμε στο τέλος του και στις αρχές του επόμενου. Πρόκειται, σύμφωνα με τον Διαμιανάκο,⁴⁹ για την πιο ουσιώδη διάσταση της συμπληρωματικότητας των δύο κόσμων, η οποία παραπέμπει στις κοινωνικές πλευρές της ληστείας στην Ελλάδα. Αυτές τις κοινωνικές πλευρές της ληστείας έρχεται να αντιμετωπίσει ο νόμος του 1871, με την επιδίωξη της εξάρθρωσης της νομαδικής κτηνοτροφίας στην Ελλάδα. Η μακράιωνη αντίθεση στις σχέσεις ανάμεσα στους ορεισίβιους πληθυσμούς και τη σύνολη κοινωνία οφείλεται, κυρίως, στις δυσκολίες συνύπαρξης της νομαδικής και ημινομαδικής κτηνοτροφίας με τη γεωργία και μεταβάλλεται, κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, σε ανοιχτή σύγκρουση. Η δημιουργία εθνικών κρατών, η χάραξη συνόρων στα Βαλκάνια που παρεμποδίζουν τη μετακίνηση των κοπαδιών, η θέσπιση συγκεντρωτικών θεσμών που διαλύουν τις τοπικές αυτονομίες και κυρίως η αποδιάρθρωση του συμπληρωματικού συστήματος ανάμεσα στο τσιφλίκι και το τσελιγκάτο είναι οι βασικότεροι λόγοι που οδηγούν σε κρίση την ποιμενική κοινωνία και δημιουργούν τους όρους μιας σύγκρουσης προς κάθε κατεύθυνση. Αυτή η σύγκρουση γίνεται κατά πρώτο λόγο με τον μόνιμα εγκυβεσθημένο αγροτικό πληθυσμό. Άλλος λόγος που διακυβεύει τη συμπληρωματικότητα των δύο οικονομικών ομάδων και δημιουργεί αιτίες σύγκρουσης είναι οι σταθερές πρόοδοι της μικροϊδιοκτησίας στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα, η εντατικοποίηση και διαφοροποίηση της γεωργικής παραγωγής και τα εμπόδια που εγείρει το κράτος στην πρόσβαση των βοσκών στις εθνικές γαίες. Σε αυτές τις συνθήκες σημαντικά τμήματα του ποιμενικού πληθυσμού περνούν στη ληστεία, η οποία αποτελεί μια μορφή αγροτικής εξόδου που απορροφά το δημογραφικό πλεόνασμα του τσελιγκάτου. Αυτό είναι επίσης μια απόπειρα προσαρμογής του ποιμενικού

---

49. Στάθης Διαμιανάκος, *ό.π.*, σ. 96.

κόσμου στους κανόνες ανακατανομής της τοπικής εξουσίας, οι οποίοι ισχύουν με την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους. Αυτή η προσαρμογή γίνεται μέσα από τα οικεία του, αυτά που κληρονόμησε από το πρόσφατο κλεφταρματωλικό παρελθόν των ορεισίβιων. Μέσα από αυτή την οπτική φαίνεται η κοινωνική ληστεία να λειτουργεί σαν ένα είδος «πολιτοφυλακής» στην υπηρεσία του κοινωνικο-οικονομικού και πολιτικού καθεστώτος της ποιμενικής κοινωνίας. Αυτή είναι και μια αντίδραση απέναντι στην απειλή του ποιμενικού κόσμου από το συγκεντρωτικό κράτος που επιβάλλει τη θέλησή του στη ζωή των ποιμένων, όπως είναι η διαχείριση των εθνικών ή κοινοτικών γαιών σε βάρος της ορεισινομής, η φορολογία, αυθαιρεσίες της χωροφυλακής και του στρατού που έξοδά τους εμπίπτουν στον τοπικό πληθυσμό, παρεμβάσεις γενικά που καταστρέφουν τις παλιές ισορροπίες της ποιμενικής ζωής.⁵⁰

Οι επεμβάσεις του κράτους σε σχέση με τους νομάδες είναι μια προσπάθεια προσαρμογής των πληθυσμών αυτών στους ρυθμούς των κοινωνικών και πολιτικών μετασχηματισμών που υλοποιούνται στη διάρκεια του 19ου αιώνα. Η πολιτική αστυνόμευσης και μόνιμης εγκατάστασης του νομαδικού πληθυσμού στο όνομα της δημόσιας ασφάλειας (νομάδες-φυσικοί σύμμαχοι των ληστών) οδήγησε σε αντιστάσεις και αντιδράσεις, με αποτέλεσμα η ληστεία να αξιοδοτηθεί θετικά και πολλές φορές να συμβολίζει την αντίσταση ενός ολόκληρου κόσμου, που βλέπει να καταστρέφεται μαζί με τους ληστές και την ισχυροποίηση του εθνικού κράτους. Το σύγχρονο κράτος απέναντι στους νομάδες στηρίζεται στην αντίληψη για τη «φυσική» σχέση ληστών-νομάδων, η οποία ανάγεται στα «φυσικά χαρακτηριστικά» της νομαδικής κοινωνίας. Έτσι νομάδες και ληστές δεν βρίσκουν θέση στη σύγχρονη, «πολιτισμένη» κοινωνία, η οποία ψάχνει τρόπους πώς θα «εξημερωθή η ημιαγρία αυτή φυλή, θα εκλείψει η ρίζα της ληστείας και θα ελευθερωθή η Ελλάδα από το όνειδος να διατρέφει εντός των κόλπων της κατά τον 19ο αιώνα φυλήν διαβιούσαν σκηνήτην άγριον βίον».⁵¹

Το κράτος καταφεύγει σε κατασταλτικά μέτρα των ορεισίβιων πληθυσμών από τη μια και από την άλλη δέχεται ως εγγυητές τους αρχηγούς των τσελιγκάτων ενώ βασικός του στόχος είναι η μόνιμη εγκατάσταση των πληθυσμών αυτών και ουσιαστικά η εξάρθρωση της νομαδικής και ημινομαδικής κτηνοτροφίας. Πρόκειται για μια σαφή αναγνώριση, από το ίδιο το κράτος, του κοινωνικού χαρακτήρα της ληστείας στην Ελλάδα. Αν εδώ λάβου-

50. Στάθης Δαμιανάκος, *ό.π.*, σ. 98.

51. Αναφορά σε Γιάννης Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ. 33-34, 167-168, και σε Νίκος Κοταρίδης, *ό.π.*, σ. 294-295.

με υπόψη και τη διάταξη του νόμου για τη συλλογική ευθύνη των κοινοτήτων, φαίνεται η αναγνώριση από το κράτος της λειτουργικής ένταξης της ληστείας σε ένα κοινωνικο-οικονομικό σύστημα που οι νέοι θεσμοί δεν κατάφεραν να τροποποιήσουν.

Αν μείνουμε λίγο ακόμα στις σχέσεις ληστείας και νομάδων, θα δούμε ότι, από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, κάθε φορά που γίνεται λόγος για την εσωτερική ασφάλεια, διαχέεται η αντίληψη της διασύνδεσης του νομαδισμού με τη ληστεία. Και αυτό παρόλο που οι σχέσεις αυτές φαίνεται να αναπτύσσονται έξω από κάθε οικονομική λογική, καθώς η ληστεία πλήττει κυρίως τους νομάδες και τις μικρές κοινότητες. Οι ληστές υπονομεύουν την οικονομία του τσελιγκάτου και των απομακρυσμένων ποιμενικών οικισμών. Λογικά οι νομάδες θα έπρεπε να συμμετέχουν στην καταδίωξη της ληστείας, να περιφρουρούν το χώρο τους, ώστε να διασφαλίζεται η μετακίνησή τους μέσω των κρατικών μηχανισμών. Όμως τα πράγματα δεν γίνονται έτσι. Άλλες φορές επιστρατεύεται ο φόβος για να δικαιολογηθεί η συνεργασία των νομάδων με τους ληστές και άλλες οι ερμηνείες επικεντρώνονται σε μια ανθρωπολογικού τύπου δυστροπία των νομάδων για να οργανωθεί ένα πολιτικό επεξεργασμένο και στη συνέχεια το νομικό πλαίσιο, τα οποία στρέφονται εναντίον της νομαδικής κτηνοτροφίας θεωρώντας την πεδίο υποδοχής και ανάπτυξης της ληστείας. Με αυτές τις ρυθμίσεις έχουμε τη σύνδεση της ληστείας με τη νομαδική κτηνοτροφία, τις ορεινές κοινότητες και τα συγγενικά δίκτυα, γεγονός που θα οδηγήσει στην αντίληψη της «συλλογικής ευθύνης» και θα νομιμοποιήσει διοικητικά μέτρα, όπως ο εκτοπισμός, η μόνιμη εγκατάσταση και η ασυνόμευση που πλήττουν τα συγγενικά και νομαδικά δίκτυα των ληστών. Σ' αυτό το νομικό οπλοστάσιο ανήκει και ο εν λόγω νόμος, και κυρίως ο εκτοπισμός ο οποίος θα επιστρατευτεί ακόμα και τον 20ό αιώνα για την πολιτική καταστολή.⁵²

Τελειώνοντας μπορούμε να πούμε πως τα τρία βασικά σημεία του προβληματισμού για την αντιμετώπιση της ληστείας αποτελούν και τα κύρια προβλήματα της κεντρικής εξουσίας για τη ληστεία. Το πρώτο, η δίωξη της ληστείας, αποτελούσε ένα από μεγαλύτερα διλήμματα που αντιμετώπιζε η εξουσία και που η επιλογή των μέσων και της διαδικασίας φανερώνει το βαθμό σεβασμού προς τα δικαιώματα του πολίτη: ταχεία και αποτελεσματική δίωξη του εγκλήματος, ακόμη και έξω από το πλαίσιο του νόμου και του Συντάγματος, ή δίωξη στο πλαίσιο των νόμων; Το δεύτερο σήμαινε μετάθεση μέρους της ευθύνης για τη δίωξη της ληστείας και τη διατήρηση της δη-

---

52. Νίκος Θεοδοκάς-Νίκος Κοταρίδης, *ό.π.*, σ. 171-173.

μόσιας ασφάλειας στους δήμους και τους δημότες, ευθύνη που αποτελεί έναν από τους βασικούς λόγους ύπαρξης της κεντρικής εξουσίας. Τα μέτρα που συμπεριλαμβάνονται στο τρίτο σημείο του δημόσιου λόγου ουσιαστικά ισοδυναμούν με την εξάρθρωση της νομαδικής κτηνοτροφίας.

Ο πολιτικός λόγος που διατυπώθηκε αυτή την εποχή (1870) και η συνακόλουθη νομοθετική πρακτική προσέβλεπαν στην πρόληψη και καταστολή των παράνομων πρακτικών που έθεταν σε δοκιμασία την ισχύ του κράτους και την ηγεμονία των επιλογών του, θεμελιώνοντας έτσι νεωτερικού τύπου διαδικασίες νομιμοποίησης κάθε θεσμικής και πολιτικής πρωτοβουλίας. Έχουμε την παραγωγή νέων ορισμών για τον ληστή και τη ληστεία, που συνάδουν με τις στρατηγικές, το αξιακό περιεχόμενο και τους προσανατολισμούς του σύγχρονου κράτους, γεγονός που καθιστά τους ληστές μια κοινωνικο-πολιτισμική ετερότητα του σύγχρονου κόσμου.⁵³

---

53. Νίκος Θεοτοκάς-Νίκος Κοταρίδης, *ό.π.*, σ. 67, 144.

Η ΠΑΤΡΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ (1944)

ΓΙΩΡΓΟΣ ΝΙΚΗΤΟΠΟΥΛΟΣ

Η ΠΑΤΡΑ ΤΗΝ ΕΠΑΥΡΙΟ της απελευθέρωσης παρουσιάζει την εικόνα μιας πόλης σχεδόν εγκαταλελειμμένης. Οι Γερμανοί κατά την υποχώρησή τους από την Πελοπόννησο έχουν καταστρέψει τη σιδηροδρομική γραμμή Κορίνθου-Πάτρας¹ και ενώ η γερμανική φρουρά αποσύρεται στο Ρίο, τα βρετανικά στρατεύματα έχουν ήδη εισέλθει στην πόλη. Το λιμάνι της πόλης έχει υποστεί σοβαρές καταστροφές από τους Γερμανούς και τα τρόφιμα σπανίζουν.²

Όταν στις 5 Οκτωβρίου του 1944 φτάνει στην πόλη ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ως υπουργικός αντιπρόσωπος της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας για την Πελοπόννησο, το ΕΑΜ διατηρεί σε μεγάλο βαθμό την εξουσία στην επαρχία της Αχαΐας, καθώς και στο εσωτερικό της Πάτρας.

Από το μπαλκόνι του Στρατηγείου του ΕΛΑΣ που είχε εγκατασταθεί στην οδό Μαιζώνος, ο Κανελλόπουλος προαναγγέλλει τα «μεγάλα» και τα «ωραία» που θα έρθουν, μιλώντας στο πλήθος που είχε συγκεντρωθεί στην πλατεία Γεωργίου Α΄.³ Η πόλη υποδέχεται την είδηση της απελευθέρωσης

---

1. Μαρία Σπηλιωτοπούλου-Προκόπης Παπαστράτης (συντ.), *Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944, από τα έγγραφα του Βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών (Foreign Office 371)*, τ. Β΄, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2004, σ. 608, 4489.

2. *Ο.π.*, σ. 641, 4609.

3. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο κατοχής, 31 Μαρτίου 1942-4 Ιανουαρίου 1945*, Βιβλιοπωλείων της «Εστίας», ³2003. Στη σ. 668, ο Κανελλόπουλος αναφέρει τον τρόπο με τον οποίο ξεκίνησε το λόγο του. Λέει χαρακτηριστικά: «Ελεύθερη πάλι η πόλη των Πατρών, η πόλη όπου μου έδωσε ο Θεός το δικαίωμα να πρωτοδώ το φως. Και το ξαναβλέπω σήμερα ως φως ελευθερίας και ξαναγεννιέμαι κοντά σου, λαέ των Πατρών, ξαναβαφτίζομαι μες την πηγή του πόνου σου και της χαράς σου. Του πόνου σου για όσα έπαθες. Της χαράς σου για όσα μεγάλα και ωραία έρχονται».

με ιδιαίτερο ενθουσιασμό. Οι εφημερίδες της Πάτρας στα πρωτοσέλιδά τους γιορτάζουν την ελευθερία και προαναγγέλλουν τα νέα και σημαντικά γεγονότα.

Η *Ελεύθερη Αχαΐα*, δημοσιογραφικό όργανο του ΕΑΜ, σπεύδει να ευχαριστήσει τους Βρετανούς, αποτίνοντας φόρο τιμής στους στρατιώτες που έπεσαν πολεμώντας για την απελευθέρωση της πόλης.⁴ Η εφημερίδα θα αναγγείλει και την εξαφάνιση των δωσιλόγων από την πόλη, η οποία αρνείται πλέον να τους φιλοξενήσει. Ο ενθουσιασμός για την απελευθέρωση θα καταλαγιάσει σε λίγες ημέρες και η εφημερίδα θα επανέλθει σπλητεύοντας τη στάση του κράτους, που επιμένει να αφήνει συνεργάτες των κατακτητών να κυκλοφορούν ελεύθεροι.⁵

Στις 6 Οκτωβρίου του 1944, η κυβέρνηση διορίζει προσωρινά τον Πέτρο Μαμόπουλο ειδικό κυβερνητικό αντιπρόσωπο για την περιφέρεια του νομού Αχαΐας και τον θέτει υπό τον Κανελλόπουλο.⁶ Όταν ο Μαμόπουλος καταφθάνει αεροπορικώς από την Ιταλία, τα ξημερώματα της 9ης Οκτωβρίου του 1944,⁷ η ευθύνη για την οργάνωση της μεταπελευθερωτικής Πάτρας βρίσκεται στα χέρια του ΕΑΜ. Το αμέσως προηγούμενο διάστημα, ο Μαμόπουλος έχει συναντηθεί στην Ιταλία με τον Λήπερ, πρέσβη της Βρετανίας στην ελληνική κυβέρνηση, και έχει εκφράσει την άποψη ότι το ΕΑΜ θα συνεργαστεί με την κυβέρνηση καθώς δεν έχει την ισχύ να ακολουθήσει οποιονδήποτε άλλο δρόμο. Τέσσερα χρόνια αργότερα, ο ίδιος θα υποστηρίξει στο βιβλίο του ότι προκαλούσε ανησυχία σε όλη την κυβέρνηση το γεγονός ότι το πλαίσιο διοικήσεως της αντιστασιακής οργάνωσης του ΕΑΜ ήταν μετά την απελευθέρωση σχεδόν άθικτο.⁸

Σημαντικό ζήτημα αποτελούσε τώρα για την κυβέρνηση, αλλά και το

4. *Ελεύθερη Αχαΐα*, 5 Οκτωβρίου 1944, στη σ. 2 αναφέρει χαρακτηριστικά: «Δεν μπορούμε να ξεχάσουμε τους Μεγάλους μας φίλους [...] Δεν μπορούμε να μη θυμηθούμε πως η Βρετανική Αυτοκρατορία και τώρα και πάντοτε, και στις χαρές και στις λύπες μας βρέθηκε στο πλευρό μας. Γνωρίζουμε πως γίναμε στόχος της πιο αισχρής συκοφαντίας απέναντι της Αγγλίας. Όμως, την ιερή τούτη ώρα, με όλη τη δύναμη της χαράς και του ενθουσιασμού μας βροντοφωνάζουμε χαιρετίζοντας τους Βρετανούς Συμμάχους μας. “Ζήτω η Βρετανική Αυτοκρατορία”, “Ζήτω ο Βρετανικός Στρατός”. “Αιώνια τιμή και δόξα στους Βρετανούς που πέσανε στον τρίχρονο απελευθερωτικό μας αγώνα”».

5. *Ελεύθερη Αχαΐα*, 7 Οκτωβρίου 1944, στη σ. 1 και στο άρθρο με τίτλο «Ο λαός περιμένει», αναφέρει χαρακτηριστικά: «ο λαός» [...] δεν είναι πια διατεθειμένος να ανεχθεί οι προδότες να γυρίζουν ελεύθεροι και να ετοιμάζουν καινούργια εγκλήματα».

6. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *ό.π.*, σ. 672.

7. *Ο.π.*

8. Πέτρος Μαμόπουλος, *Μέρες Αγώνιας. Αι Πάτραι κατά την απελευθέρωση*, Αθήνα 1949, σ. 16

ΕΑΜ, η τύχη των σωμάτων ασφαλείας της πόλης (αστυνομία, χωροφυλακή). Η αντιπροσωπεία του ΕΑΜ και ο Άρης Βελουχιώτης, που εκείνη την περίοδο βρίσκεται στην Πελοπόννησο, έρχονται σε συνεχή συνεννόηση με τον Κανελλόπουλο αλλά και τον Μαμόπουλο. Μεγάλη σημασία κατά τη διάρκεια των συζητήσεων δίνεται στο θέμα των δωσιλόγων και κυρίως στο ζήτημα που έχει δημιουργηθεί για το μέλλον της αστυνομίας και της χωροφυλακής και την τύχη του οπλισμού τους.

Λίγες ημέρες αργότερα, το ΕΑΜ, υπό την απειλή της αυτοδικίας, θα απαιτήσει τον αφοπλισμό της χωροφυλακής, που τελικά θα πραγματοποιηθεί. Το σώμα παρέμεινε περιορισμένο στη Γεωργική Σχολή. Περί τα μέσα Νοεμβρίου όμως, κατόπιν διαταγής της κυβέρνησης, αξιωματικοί και άνδρες μεταφέρθηκαν στην Αθήνα. Ο λόγος για τη μεταφορά θα εκφραστεί αργότερα από τον Μαμόπουλο: «Η παρουσία τους στην πρωτεύουσα υπήρξε πολύτιμη για την καταστολή του Δεκεμβριανού κινήματος. Η κυβέρνηση από τότε ελάμβανε τα μέτρα της».⁹

Η πολιτική αυτή θα ακολουθηθεί και για τα τάγματα ασφαλείας. Έπειτα από τον αφοπλισμό τους, που πραγματοποιήθηκε τη νύχτα της 1ης προς 2α Οκτωβρίου, μετά από διαπραγματεύσεις του ΕΛΑΣ με τους Βρετανούς, τα τάγματα είχαν περιοριστεί στον Άραξο. Ο οπλισμός τους παρέμενε στα χέρια των Βρετανών. Η παράδοση του αρχηγού τους Κουρκουλάκου επέφερε και τη γρήγορη αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων, που έπειτα από συμπλοκές με τον ΕΛΑΣ και τα βρετανικά στρατεύματα, στις 3 Οκτωβρίου, διέφυγαν προς το λιμάνι και πέρασαν στη Στερεά.¹⁰ Στα μέσα του Νοέμβρη διευκολύνθηκαν αρκετοί ταγματασφαλίτες που κρατούνταν στον Άραξο να δραπετεύσουν με τη βοήθεια των Άγγλων από το στρατόπεδο.¹¹

Το πρόβλημα με το άλλο ένοπλο σώμα, την αστυνομία, το ανέλαβε ο ίδιος ο Κανελλόπουλος, αποφασίζοντας το πρωί της 9ης Οκτωβρίου να τη θέσει υπό την άμεση δική του διεύθυνση. Η αστυνομία δεν θα είχε το δικαίωμα πια να ασχολείται με πολιτικές διώξεις αλλά μόνο με ζητήματα τάξης και ασφάλειας.¹²

Ο στόχος της κυβέρνησης, ωστόσο, παρέμενε η επαναφορά της διοίκησης στο «νόμιμό» της πλαίσιο, παραμερίζοντας και καταργώντας τους θεσμούς της αντιστάσεως. Όπως μαρτυρά ο ίδιος ο Μαμόπουλος, η κυβέρνηση στερούνταν οργάνων επιβολής, που θα ήταν απαραίτητα ώστε να ανα-

9. *Ο.π.*, σ. 19.

10. Ευάγγελος Μαχαίρας, *50 χρόνια μετά*, Σύγχρονη Εποχή, Αθηνά ³2001, σ. 452-453.

11. Μαρία Σπηλιωτοπούλου-Προκόπης Παπασπράτης, *ό.π.*, σ. 669.

12. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *ό.π.*, σ. 672.

γκάσουν το ΕΑΜ να παραδώσει την εξουσία. Έπειτα από τον αφοπλισμό της χωροφυλακής και τον περιορισμό των δυνατοτήτων της αστυνομίας, η κρατική δύναμη είχε περιοριστεί ιδιαίτερα. Μοναδικό όπλο στα χέρια του κυβερνητικού αντιπροσώπου παρέμενε η πειθώ.¹³ Η βία εναντίον του ΕΑΜ δεν χρησιμοποιήθηκε ως λύση, σύμφωνα με τον Μαμόπουλο, μόνο και μόνο γιατί δεν είχαν τα μέσα για να την επιβάλουν. Προς το παρόν η ισχύς του ΕΑΜ δεν επέτρεπε «επίδειξη πυγμής». Ο έλεγχος του «αντιπάλου» ήταν απλά θέμα χρόνου.¹⁴ Η ισχύς λοιπόν που το ΕΑΜ στερείται στις 6 Οκτωβρίου, όταν ο Μαμόπουλος ενημερώνει τον Λήπερ, παρουσιάζεται από τον ίδιο ιδιαίτερα ενισχυμένη στις 9 Οκτωβρίου, αμέσως δηλαδή μετά την άφιξή του στην Πάτρα.¹⁵ Είναι πιθανό ότι ο Μαμόπουλος δεν είχε αντιληφθεί το μέγεθος της δύναμης που είχε ο ΕΛΑΣ στην περιοχή ή, αντίθετα, την πλήρη απουσία της κρατικής δύναμης, πριν φτάσει στην πόλη. Είναι βέβαια εξίσου πιθανό να μην ήθελε να «απογοητεύσει» τον Βρετανό πρέσβη, όσον αφορά τις εκτιμήσεις του για την κατάσταση στην περιοχή. Η θέση που αναλαμβάνει στην κυβέρνηση είναι ευαίσθητη και απαιτεί αποφασιστικότητα και ευελιξία, χαρακτηριστικά που ο Μαμόπουλος πρέπει να αποδείξει ότι διαθέτει. Άλλωστε η πολιτική της κυβέρνησης για την επίλυση του «εσωτερικού ζητήματος» έχει στηριχθεί ιδιαίτερα στην άφιξη των βρετανικών στρατευμάτων, των οποίων ενισχύσεις αναμένει ώστε να αντιμετωπιστεί ο ΕΛΑΣ.

Η διαχείριση του θέματος των δωσιλόγων, που το ΕΑΜ θεωρεί ιδιαίτερα σημαντικό, τίθεται προς συζήτηση με τους κυβερνητικούς αντιπροσώπους, παράλληλα με τα ζητήματα που αφορούν την τύχη των σωμάτων ασφαλείας της πόλης. Το αίτημα για την τιμωρία των δωσιλόγων ήταν έντονα διατυπωμένο από την εαμική πλευρά. Η Εθνική Πολιτοφυλακή είχε ήδη ενεργήσει συλλαμβάνοντας δωσιλόγους. Ωστόσο, ύστερα από διαταγή του Μαμόπουλου, θα σταματήσουν οι συλλήψεις και ο ίδιος θα καταλήξει σε συμφωνία με το ΕΑΜ να ζητείται από εδώ και πέρα η έγκρισή του για οποιαδήποτε σύλληψη στην οποία θα προέβαινε το σώμα, κάτι που, όπως ο ίδιος σημειώνει, τηρήθηκε με ελάχιστες εξαιρέσεις. Σύμφωνα με τον Μαμόπουλο, ο περιορισμός της πολιτοφυλακής ήταν απαραίτητος ώστε να αποτραπεί όσο γι-

---

13. Πέτρος Μαμόπουλος, *ό.π.*, σ. 16-17.

14. *Ό.π.*, σ. 17. Ο Μαμόπουλος λέει χαρακτηριστικά: «Γνωρίζω ότι απεγοήτευσα πολλούς, που προτιμούσαν την πολιτική της πυγμής. Αυτή θα ήταν βέβαια και η ευκολότερη και για μένα. Επίδειξις όμως πυγμής με άδεια χέρια θα ήταν φαιδρότης μάλλον και θα εξέθετε το γόπτρο του Κράτους, ιδιαίτέρως ευπαθές, όσο και πολύτιμο, κατά τα πρώτα βήματα της αναστηλώσεως της νομίμου εξουσίας».

15. *Ό.π.*, σ. 20.

νόταν ο κίνδυνος καταχρήσεως, παρότι θα συμφωνήσει ότι πολλοί από τους συλληφθέντες θα έπρεπε πράγματι να οδηγηθούν στη δικαιοσύνη ως δωσίλογοι και προδότες. Η στάση του αυτή θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως ένα καθαρά προληπτικό μέτρο, που έδειχνε εντούτοις ότι το ΕΑΜ δεν απολάμβανε την εμπιστοσύνη της κυβέρνησης.

Με τα ζητήματα που αφορούσαν τα ένοπλα σώματα θα ασχοληθεί αρκετές φορές η *Ελεύθερη Αχαΐα*, μερικές ημέρες έπειτα από το συμβιβασμό στον οποίο κατέληξαν οι δύο πλευρές. Σημαντική θέση στα άρθρα της καταλαμβάνουν οι συχνές επιθέσεις στην αστυνομία, όταν αναφέρεται στο ρόλο που διαδραμάτισε η τελευταία κατά τη διάρκεια της κατοχής. Σε ιδιαίτερα φορτισμένα άρθρα θα υποστηριχθεί ότι η στάση της αστυνομίας είχε σκοπό την εξυπηρέτηση του κατακτητή μέσω συνεχών προδοσιών κομμουνιστών αλλά και δημοκρατικών φιλελεύθερων πολιτών που είχαν αντιπαθεί στο καθεσώς Μεταξά. Στις 2 Νοεμβρίου του 1944, η εφημερίδα θα χαρακτηρίσει την αστυνομία δωσίλογη, καταγγέλλοντας συνεχή προδοτική στάση την τελευταία δεκαετία.¹⁶

Την ίδια ημέρα, σε συγκέντρωση αξιωματικών και ανδρών της αστυνομίας της Πάτρας θα παρευρεθούν, για να μιλήσουν, ο Πέτρος Μαμόπουλος και ο Ιωάννης Βουρνάς, μέλος της Διοικητικής Επιτροπής Πελοποννήσου. Μέρος του λόγου του Βουρνά, κατά τη συζήτηση με τους αξιωματικούς της αστυνομίας, θα φιλοξενηθεί την επόμενη ημέρα στην *Ελεύθερη Αχαΐα*, στην οποία θα υπογραμμιστεί ότι οι δύο άντρες επιθυμούν τη συνεννόηση των δύο ενεργών σωμάτων.¹⁷

Στη συζήτηση, ο Βουρνάς θα ζητήσει από τους αξιωματικούς να προσπαθήσουν να αναπτυχθεί πνεύμα συνεργασίας μεταξύ της αστυνομίας και της Εθνικής Πολιτοφυλακής. Θα σημειώσει επίσης ότι δεν βλέπει εκθρικά την αστυνομία αλλά ζητά το ξεκαθάρισμά της από τους δωσίλογους. Γι' αυτόν, «την ηθική κάθαρση» καλούνται να την κάνουν υποδεικνύοντας μόνοι τους εκείνους που δεν πρέπει να υπάρχουν πλέον ανάμεσά τους. Αυτά, όπως λέει, «απνχούν και εκφράζουν το πνεύμα της Εθνικής Κυβέρνησης»,¹⁸ δείχνοντας με αυτόν τον τρόπο ότι η λύση την οποία ο Κανελλόπουλος εφάρμοσε –του περιορισμού του ρόλου της– δεν ικανοποίησε το ΕΑΜ, και η

16. *Ελεύθερη Αχαΐα*, 2 Νοεμβρίου 1944, σ. 2.

17. *Ελεύθερη Αχαΐα*, 3 Νοεμβρίου 1944, σ. 1.

18. Ο Βουρνάς αναφέρει συγκεκριμένα: «Το σώμα το δικό σας παραμένει στα καθήκοντά του. Δεν πρέπει όμως να δείχνετε αλληλεγγύη στους δωσίλογους και σ' όσους βαρύνονται μ' εγκλήματα και ανήκουν στο σώμα σας», *Ελεύθερη Αχαΐα*, 2/11/44, σ. 1, 3/11/44, σ. 1.

κυβέρνηση δεν δείχνει να διαφωνεί με την εκκαθάριση του σώματος από δωσιλόγους, την ύπαρξη των οποίων δεν αρνείται.

Είναι χαρακτηριστικό ότι την ίδια στιγμή που η εφημερίδα απαιτεί ξεκαθάρισμα της αστυνομίας, τα ίδια αξιώνει ο Βουρνάς, εκφράζοντας ουσιαστικά την άποψη του ΕΑΜ, όχι όμως ως αντιπρόσωπος της οργάνωσης αλλά ως εκπρόσωπος της εθνικής κυβέρνησης. Στο αίτημα αυτό της εκκαθάρισης συναινεί και ο Μαμόπουλος, είτε αναγνωρίζοντας τη σημασία του είτε αποφεύγοντας την ευθύνη να ζητήσει την εκκαθάριση της αστυνομίας ο ίδιος. Στην προκειμένη περίπτωση ο Βουρνάς δεν παραγκωνίζεται αλλά παραμένει εκφραστής των απόψεων της κυβέρνησης εθνικής ενότητας, που δείχνει να ασπάζεται τη διάθεση για ομοψυχία και εθνική ένωση.

Οι άλλες εφημερίδες δεν φαίνεται να θέτουν θέμα για την αστυνομία, και ο Μαμόπουλος δείχνει να συμμερίζεται τις ανησυχίες του Βουρνά και τις απόψεις που εκφράζει η *Ελεύθερη Αχαΐα* και να υποστηρίζει το πλήρες ξεκαθάρισμα και τη συνεργασία με την Εθνική Πολιτοφυλακή. Ο ίδιος, ωστόσο, αναφέρει ότι τελικά η αστυνομία «έδειξε ατολμία και παραμερίσθη μόνη της».¹⁹ Τα λεγόμενά του δείχνουν ότι μάλλον δεν συμφωνούσε με τον Κανελλόπουλο για τον περιορισμό του σώματος μόνο σε θέματα ασφάλειας. Θα προτιμούσε δηλαδή έναν πιο ενεργό ρόλο γι' αυτήν τώρα που ήταν αναγκαία για την υπαγωγή των θεσμών της αντιστάσεως στο νόμιμο πλαίσιο της κρατικής διοίκησης. Η παρουσία συνεπώς του Μαμόπουλου στις συζητήσεις θα έχει ουσιαστικά σαν στόχο να παρουσιαστεί συναινετικό το κλίμα μεταξύ εκείνου και του Βουρνά, χωρίς ωστόσο ο ίδιος να συμφωνεί με τα λεγόμενα του τελευταίου.

Το κενό που δημιουργεί η αδρανοποίηση των ένοπλων σωμάτων έρχονται να καλύψουν οι βρετανικές δυνάμεις. Στις 24 Σεπτεμβρίου, έχει ήδη αποβιβαστεί στην Πάτρα η Bucket Force με αποστολή την εγκατάσταση «προκεχωρημένου πεδίου αποβάσεως» στον Άραξο. Αντίστοιχη επικουρική αποστολή της επιχείρησης «Μάννα»²⁰ είχε και η Fox Force, που αποβιβάστηκε στα Κύθηρα στις 15 Σεπτεμβρίου του 1944. Στις 9 Οκτωβρίου, τμήματά της μπήκαν κι αυτά στην πόλη προς ενίσχυση των ήδη υπάρχόντων.²¹

---

19. Πέτρος Μαμόπουλος, *ό.π.*, σ. 19.

20. Η επιχείρηση είχε σαν στόχο να διευκολύνει την εδραίωση της ελληνικής κυβέρνησης στην Αθήνα κατά την αποχώρηση των Γερμανών και να διατηρήσει το νόμο και την τάξη στην περιοχή αποτρέποντας ενδεχόμενη προσπάθεια κατάληψης της εξουσίας από τον ΕΛΑΣ .

21. Μαρία Σπηλιωτοπούλου-Προκόπης Παπαστράτης, *ό.π.*, σ. 675-676.

Η Bucket Force και η Fox Force τελούσαν υπό τις διαταγές του ταξίαρχου George Davy των Χερσαίων Δυνάμεων Αδριατικής.²²

Οι Βρετανοί, παρόλη τη στήριξη που παρέχουν στην κυβέρνηση, δεν δείχνουν να εμπιστεύονται τους τοπικούς αντιπροσώπους. Είναι χαρακτηριστικό το τηλεγράφημα του Λήπερ προς το FO, στο οποίο υποστηρίζει ότι ο ίδιος ο Κανελλόπουλος, «άτομο αδυνάτου χαρακτήρα, έχει εντυπωσιασθεί από την ισχύ του ΕΑΜ και, μάλλον, βρίσκεται υπό την επιρροή του Άρν». ²³ Ταυτόχρονα, οι Βρετανοί θα επεμβαίνουν δραστικά δίνοντας οδηγίες να ακολουθείται προς το παρόν η γραμμή της συναίνεσης και να εντείνεται η προσπάθεια κατάργησης των θεσμών της Αντίστασης, κάτι που αναφέρει και ο Μαμόπουλος.

Η πολιτική γραμμή της βρετανικής κυβέρνησης, όπως αυτή εκφράζεται μέσα από εκτιμήσεις, αποφάσεις που λαμβάνει και προτεραιότητες που θέτει το FO, είναι αυτή που τελικά ακολουθείται. Η βρετανική πολιτική προωθείται στο όνομα της εθνικής ενότητας.²⁴ Ενώ λοιπόν οι Βρετανοί δείχνουν να υπολογίζουν τον Άρν και στη συνάντησή του με τον συμμαχικό διοικητή Χερσαίων Δυνάμεων Αδριατικής Davy του ζητούν να συμπληρώσει τους καταλόγους με τους θεωρούμενους ως δωσίλογους,²⁵ σταδιακά του αποσπούν το δικαίωμα της «κρίσης» και υπονομεύουν το έργο της Εθνικής Πολιτοφυλακής σταματώντας τις συλλήψεις που εκείνη έκανε. Οι Βρετανοί αναγκάζονται προς το παρόν να συνεργαστούν με τον Άρν έως ότου η κυβέρνηση εθνικής ενότητας εδραιώσει τη θέση της.

Ο Κανελλόπουλος από τη μεριά του συνεχίζει το έργο της προσπάθειας ένταξης των οργανώσεων της Αντίστασης υπό τον κυβερνητικό έλεγχο. Σε αυτή την προσπάθεια εντάσσεται και η κατάργηση της Διοικητικής Επιτροπής Πελοποννήσου που είχε ορισθεί από την ΠΕΕΑ, και η αντικατάστασή της από επταμελή «Προσωρινή Επιτροπή Διοικήσεως Πελοποννήσου», στην οποία τοποθετήθηκαν μαζί με τον Μητροπολίτη Ηλείας Αντώνιο, τον Ι. Βουρνά και τον Πέτρο Πετροπουλάκη οι: Βάσος Στεφανόπουλος, Α. Ηλιόπουλος, Κ. Γκότσης και Πετρινός. Όπως ο ίδιος ο Κανελλόπουλος θα σημειώσει στο ημερολόγιό του, η πράξη του αυτή θα εξασφάλιζε την «οικουμενικότητα» της επιτροπής.²⁶

22. Lars Baerentzen, «Η απελευθέρωση της Πελοποννήσου», στο *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950, Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 235.

23. Μαρία Σπηλιωτοπούλου-Προκόπης Παπαστράτης, *ό.π.*, σ. 681-682.

24. Βασίλης Κ. Λάζαρης, *Πολιτική Ιστορία της Πάτρας*, τ. 4ος, 1945-1955, Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα 1990, σ. 32.

25. Μαρία Σπηλιωτοπούλου-Προκόπης Παπαστράτης, *ό.π.*, σ. 669.

26. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *ό.π.*, σ. 674

Την περίοδο των Δεκεμβριανών που ακολουθεί, οργανώνονται από την τοπική ηγεσία του ΕΑΜ συλλαλητήρια και απεργίες με τη συμμετοχή του Εργατικού Κέντρου Πάτρας, των επαγγελματιοβιοτεχνών αλλά και πλήθος κόσμου.²⁷ Το ΕΑΜ θα καταδικάσει τον επανεξοπλισμό των Ταγμάτων Ασφαλείας και τα συλλαλητήρια θα συνεχιστούν. Ο κόσμος εκδηλώνει την επιθυμία του για ανεξαρτησία, σχηματισμό κυβέρνησης πραγματικής Εθνικής Ενότητας, αλλά και τη συμπαράστασή του στον «δοκιμαζόμενο λαό της Αθήνας». Οι Βρετανοί, από την άλλη, υιοθετούν πιο αποφασιστική στάση. Οι νυχτερινές περίπολοι θα πυκνώσουν και ο στρατός θα αναλάβει τη φρούρηση των δημοσίων καταστημάτων και θα ξεκινήσει την εγκατάσταση πολυβολείων, καθώς και την τοποθέτηση συρματοπλεγμάτων σε σημεία της πόλης.²⁸

Η εαμική ηγεσία, διακρίνοντας το ενδεχόμενο σύγκρουσης, θα προωθήσει σε συμβιβασμό. Στις 9 Ιανουαρίου του 1945, σε σύσκεψη που έλαβε χώρα στη Μπιρόπολη, θα υπογράψει μαζί με τους εκπροσώπους των συλλόγων, των γιατρών και των δικηγόρων, ψήφισμα σχετικό με την κατάσταση που επικρατούσε στη χώρα, οπότε και διατυπώθηκε το αίτημα να καταβληθεί κάθε δυνατή προσπάθεια ώστε να βρεθεί ειρηνική λύση, με στόχο την εξυπηρέτηση των συμφερόντων της πατρίδας.²⁹

Παρόλη την προσπάθεια για εκτόνωση της έντασης, οι Βρετανοί, επιθυμώντας τον πλήρη έλεγχο του αντιπάλου, ξεκινούν έρευνες σε γραφεία της Νομαρχιακής Επιτροπής και της Πολιτοφυλακής, καθώς και της Ανταρτικής Επιμελητείας. Όταν την ίδια ημέρα ο Βλάσης Ανδρικόπουλος, διοικητής του 12ου Συντάγματος του ΕΛΑΣ, επισκέφθηκε τον Βρετανό Διοικητή Ταξίαρχο Μπλοκ ώστε να διαμαρτυρηθεί για τα γεγονότα, εκείνος του απέδωσε τελεσίγραφο το οποίο ξεκαθάριζε ότι η αποφυγή αιματοχυσίας στην πόλη της Πάτρας προϋπέθετε την εκκένωση όλων των δυνάμεων του 12ου Συντάγματος μέχρι την 6η πρωινή ώρα της 11ης Ιανουαρίου του 1945.³⁰

Ο ΕΛΑΣ, υπό την πίεση και του γραμματέα της Νομαρχιακής Επιτροπής του ΕΑΜ Θρασύβουλου Κωνσταντίνου, του δήμαρχου Βασίλειου Ρούφου και του Επίσκοπου Θεόκλητου, θα αποδεχθεί το τελεσίγραφο απομακρύνοντας τις δυνάμεις του από την Πάτρα.³¹ Η αποχώρηση έγινε δεκτή από τον

---

27. 3 Δεκεμβρίου 1944, «Γενική απεργία», Προκήρυξη του Εργατικού Κέντρου Πάτρας με ημερομηνία 4/12/44, στο Βασίλης Κ. Λάzarης, *Ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Αχαΐα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2006, σ. 17-19.

28. *Ο.π.*, σ. 21-22.

29. Εφημερίδα *Πελοπόννησος*, 10 Ιανουαρίου 1945.

30. Βασίλης Κ. Λάzarης, *ό.π.*, σ. 23.

31. Βασίλης Κ. Λάzarης, *ό.π.*

Δικηγορικό Σύλλογο Πατρών με μεγάλη ικανοποίηση. Στην ανακοίνωσή του ο Σύλλογος θα εκφράσει τη χαρά του για τον τερματισμό της εαμοκρατίας, την οποία θα χαρακτηρίσει δουλεία σκληρότερη ακόμα και από αυτή των κατακτητών.³²

Η αποδοχή του τελεσιγράφου βέβαια δεν άλλαξε το στόχο και την επιθυμία των Βρετανών. Οι τελευταίοι, αμέσως μετά τη συμφωνία, θα καταλάβουν γραφεία εαμικών οργανώσεων καθώς και τα γραφεία της *Ελευθέρης Αχαΐας*. Η αντιπαράθεση των Βρετανών με τον ΕΛΑΣ θα κορυφωθεί με την επίθεση μονάδων αγγλικών στρατευμάτων κατά του 12ου Συντάγματος στα περίχωρα της πόλης, δύο ημέρες ύστερα από τη συμφωνία για αποχώρηση με το ΕΑΜ. Οι Βρετανοί στρατιώτες έχουν πληροφορηθεί ότι ο ΕΛΑΣ σχεδιάζει την επίθεση εναντίον τους και την επανείσοδο στην πόλη.³³ Θα κληθούν συνεπώς να αμυνθούν στην ενδεχόμενη επίθεση των ανταρτών, επίθεση ωστόσο για την οποία δεν υπάρχει κανένα στοιχείο ότι θα πραγματοποιούνταν και πιθανότατα απέχει αρκετά από την πραγματικότητα. Ο ΕΛΑΣ στην Πάτρα λειτουργεί καθαρά προς αποτροπή παρόμοιων με την Αθήνα γεγονότων. Όλες οι προηγούμενες ημέρες δείχνουν μια μάλλον συμβιβαστική διάθεση. Οι βρετανικές δυνάμεις θα επιτεθούν σε αρκετά τμήματα του 12ου Συντάγματος, αναγκάζοντάς το να υποχωρήσει στην Ανδρίτσαινα και να διαλυθεί παραδίδοντας τα όπλα του.³⁴

Οι Βρετανοί θα επιβεβαιώσουν με τις ενέργειές τους τη διάθεση της κυβέρνησης όπως αυτή εκφράζεται από τον ίδιο τον Μαμόπουλο. Είναι η στιγμή που το κράτος θα λύσει το πρόβλημα της υπαγωγής των θεσμών της Αντιστάσεως σε αυτό, χρησιμοποιώντας τώρα πια τη δύναμη και όχι την πειθώ. Σε αυτή την περίπτωση χρησιμοποιείται η δύναμη των συμμάχων, που στηρίζουν απόλυτα τη νέα κυβέρνηση και προστατεύουν τα συμφέροντά τους στη νοτιοανατολική Μεσόγειο από μια ενδεχόμενη προσπάθεια του ΕΛΑΣ να πάρει την εξουσία. Οι συμβιβασμοί της εαμικής ηγεσίας δεν φαίνεται να διασκεδάζουν τους φόβους τους, και ο εκμηδενισμός ακόμα και της μικρότερης απειλής επιλέγεται ως η πιο ενδεδειγμένη λύση ώστε να μην αντιμετωπίσουν τυχόν προβλήματα στο μέλλον.

Η συμφωνία μεταξύ της διοίκησης του 12ου Συντάγματος του ΕΛΑΣ και των Βρετανών, που προέβλεπε την αποχώρησή του από την πόλη της Πάτρας, είναι ουσιαστικά αναβολή της οριστικής σύγκρουσης. Οι Βρετανοί

32. Εφημερίδα *Πελοπόννησος*, 17 Ιανουαρίου 1945.

33. Αναφορά του Γ. Μπουραντζή (Μανούσου), Ταγματάρχη Διοικητή 12ου Συντάγματος του ΕΛΑΣ, 13.1.1945, Αθήνα 2.1.1967, Αρχείο ΑΣΚΙ.

34. Βασίλης Κ. Λάζαρης, *ό.π.*, σ. 27.

δεν σκοπεύουν να αντιμετωπίσουν ανοικτά τον ΕΛΑΣ μέσα στην πόλη, αποφεύγοντας ταυτόχρονα και το κακό παράδειγμα της Αθήνας. Ο δρόμος για τη βίαιη διάλυση των ανταρτικών σωμάτων έχει ήδη ανοίξει από τον Ιούλιο του περασμένου έτους όταν ο Stevens, Βρετανός αξιωματικός, σύνδεσμος στην Πελοπόννησο, θεωρεί ότι για να μην καταληφθεί η εξουσία από το ΕΑΜ επιβάλλεται η ενισχυμένη «παρουσία» Άγγλων στρατιωτών και προτείνει την παρουσία 5000 στρατιωτών στην Πάτρα. Η «ποσότητα» αυτή εγγυάται, όπως λέει, την ασφάλεια. Η πρόταση διαβιβάζεται από τον Talbot-Rice, ταγματάρχη του SOE, στον Laskey, υπεύθυνο στο FO για τη νοτιοανατολική Ευρώπη.³⁵

Ως αντιστάθμισμα της επίθεσης εναντίον του ΕΛΑΣ η κυβέρνηση θα προσπαθήσει να δείξει ειλικρινή διάθεση για καταδίκη των προδοτών στο λαό της Πάτρας. Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος είχε ήδη από τις 6 Οκτωβρίου αναθέσει την υπόθεση των δωσιλόγων σε εξεταστική επιτροπή, η οποία θα δεχόταν στη δημαρχία έγγραφες και υπογεγραμμένες καταθέσεις σε βάρος εκείνων που στο διάστημα της κατοχής «διέπραξαν εγκλήματα και προδοσίες κατά του λαού».³⁶ Η επιτροπή όμως αρχικά δεν είχε λειτουργήσει, με τη δικαιολογία ότι δεν υπήρχε νόμος για εθνοπροδοσία, νόμος που τελικώς δημοσιεύτηκε στις αρχές Νοεμβρίου.

Από την άλλη μεριά, όσον αφορά τους συλληφθέντες για δωσιλογισμό από την Εθνική Πολιτοφυλακή, που φυλακίζονταν μετά από σχετικές καταγγελίες, δεν ήταν για την ανακριτική επιτροπή επαρκώς δικαιολογημένη η κράτησή τους, με αποτέλεσμα αρκετοί από αυτούς να αφεθούν ελεύθεροι. Η Συντακτική Πράξη 1, ωστόσο, άρχισε να τίθεται σε ισχύ στις αρχές Νοεμβρίου του 1944. Αντικαταστάθηκε δε και συμπληρώθηκε από τη Συντακτική Πράξη 6 της 20ής Ιανουαρίου του 1945.

Στις 13 Νοεμβρίου 1944, ορίστηκε για την Πάτρα ειδικός επίτροπος ο αντιστράτηγος Ξενοφών Κωνσταντόπουλος, που θα ήταν από εδώ και πέρα ο μόνος που θα μπορούσε να διατάσσει τη δίωξη και τη σύλληψη δωσιλόγων.³⁷

Μετά την εξουδετέρωση του ΕΛΑΣ στην Αχαΐα, οι διαδικασίες για την καταδίκη των δωσιλόγων θα επιταχυνθούν. Οι συνθήκες άλλωστε υπό τις

---

35. Μαρία Σπηλιωτοπούλου-Προκόπης Παπασπράτης, *ό.π.*, σ. 407.

36. *Ελεύθερη Αχαΐα*, 7 Οκτωβρίου 1944, σε άρθρο υπό τον τίτλο: «Οι ένοχοι θα δώσουν λόγο. Σχηματίστηκε εξεταστική επιτροπή».

37. *Εθνικός Κήρυκας*, 14 Νοεμβρίου 1944, σ. 1. Στο άρθρο «Όλοι οι δωσίλογοι θα παραπεμφθούν εις δίκην» παρατίθεται μεγάλο μέρος των ανακοινώσεων του Πέτρου Μαμόπουλου της προηγούμενης ημέρας.

οποίες το δικαστήριο θα κληθεί να δικάσει τους κατηγορούμενους για προδοσία θα αποδειχθούν καταλληλότερες εφτά μήνες μετά την απελευθέρωση. Η κυβέρνηση την περίοδο αυτή φαίνεται να διατηρεί τον πλήρη έλεγχο των Σωμάτων Ασφαλείας και το ΕΑΜ πλέον δεν θεωρείται απειλή στην πόλη.

Η πρώτη δίκη του ειδικού δικαστηρίου δωσιλόγων που συστήθηκε στην Πάτρα θα γίνει λοιπόν τον Απρίλιο του 1945, με ήδη βεβαρημένο ωστόσο το κλίμα καθώς και με απελευθερωμένους αρκετούς από αυτούς που η Εθνική Πολιτοφυλακή είχε φροντίσει να περιορίσει. Η *Ελεύθερη Αχαΐα*, η οποία ήδη βρίσκεται υπό διωγμό, αφού δεν επιτρέπουν την κυκλοφορία της έξω από την Πάτρα, δέχεται ένα χτύπημα χαρακτηριστικό των ημερών. Το βράδυ της 13ης Απριλίου, η διάρρηξη και η καταστροφή των τυπογραφείων Κουλουμπή διακόπτει την κυκλοφορία της για μερικές ημέρες.³⁸ Αυτό είναι και το κλίμα μέσα στο οποίο το δικαστήριο καλείται να δικάσει δωσιλόγους που έχουν συλληφθεί και δεν έχουν φύγει από την Πάτρα.

Μετά και τη στρατιωτική ήττα του 12ου Συντάγματος από τους Βρετανούς η τιμωρία των δωσιλόγων παραμένει σημαντικό ζήτημα και για την κοινότητα της Πάτρας. Στην προσπάθεια του καθεστώτος να προωθήσει το θέμα θα βοηθήσουν τα μέγιστα οι εφημερίδες της πόλης. Ήδη από την απελευθέρωσή της, η διάκριση των πολιτών σε πατριώτες και προδότες, όπως τους σημειώνει ο *Εθνικός Κήρυκας* και η *Ελεύθερη Αχαΐα*, θα αποτελέσει την κυρίαρχη θεωρία για την αντιμετώπιση του δωσιλογικού φαινομένου.

Από τις 7 Οκτωβρίου η *Ελεύθερη Αχαΐα* θα έχει ζητήσει να είναι η Εθνική Πολιτοφυλακή που θα αναλάβει το έργο της διασφάλισης της τιμής, της ζωής, της περιουσίας και της ελευθερίας των πολιτών. Για την εφημερίδα, η εκκαθάριση από τους δωσιλόγους θα επιτρέψει σε κράτος και λαό να επιδοθούν στο «μεγάλο έργο της ανοικοδόμησης».³⁹ Η καταγγελία των δωσιλόγων χαρακτηρίζεται από τον *Εθνικό Κήρυκα* εθνικό καθήκον όλων των πολιτών. Η δίωξή τους θα πραγματοποιήσει για την εφημερίδα την «ηθική κάθαρση» του έθνους. Οι πατριώτες με την καταγγελία τους αυτή θα αποδειχθούν πραγματικά Έλληνες και οι προδότες θα αντιμετωπίσουν σκληρή τιμωρία, εφόσον λησμόνησαν το πατριωτικό τους καθήκον συνεργαζόμενοι με τον κατακτητή.⁴⁰

38. Βασίλης Κ. Λάζαρης, *ό.π.*, σ. 57.

39. *Ελεύθερη Αχαΐα*, 7 Οκτωβρίου 1944, στο άρθρο «Ο λαός περιμένει».

40. Ο *Εθνικός Κήρυκας*, ωστόσο, χρησιμοποιεί αρκετές φορές τον όρο εθνικός. Στις 14 Νοεμβρίου 1944, σ. 1, σε άρθρο διαβάζουμε τον τίτλο: «Εθνικόν καθήκον είνε η καταγγελία όλων των δωσιλόγων».

Και οι δύο εφημερίδες, παρά την τελείως διαφορετική ιδεολογική τους ταυτότητα, εντοπίζουν τις ίδιες αιτίες για την έξαρση του δωσιλογικού φαινομένου στην Ελλάδα. Συμφωνούν ότι ο δωσιλογισμός ήταν αποτέλεσμα σχεδίου των γερμανικών δυνάμεων να διαιρέσουν τον ελληνικό λαό. Η *Ελεύθερη Αχαΐα* ωστόσο προσθέτει ότι η συνεργασία με τον εχθρό καλύφθηκε κάτω από τη σημαία του αντικομμουνισμού,⁴¹ ενώ παράλληλα ο *Εθνικός Κήρυκας* θα υποστηρίξει ότι οι συνεργάτες αποτελούν μικρή μειοψηφία, συμφωνώντας με τα λεγόμενα του Γεωργίου Παπανδρέου.⁴²

Ο πατριωτισμός των εφημερίδων που υποστήριζαν την κυβέρνηση θα αναγάγει την καταγγελία των δωσιλόγων σε υποχρέωση κάθε εθνικόφρονα πολίτη. Όλες οι εφημερίδες θριαμβολογούν διότι έφτασε η στιγμή που οι συνεργάτες θα καταγγελθούν και θα τιμωρηθούν για να ικανοποιήσουν το κοινό αίσθημα περί δικαίου. Ιδιαίτερα σκληρή στις εκφράσεις της, η *Ελεύθερη Αχαΐα* ζητάει να είναι ο θάνατος τιμωρία των προδοτών και αποκλείει κάθε ενδεχόμενο να βρεθούν πατριώτες που θα τους υποστηρίξουν.⁴³ Οι εφημερίδες υποδέχονται θριαμβευτικά την είδηση για την έκδοση της Συντακτικής Πράξης 1 που δημοσιεύτηκε στις 6 Νοεμβρίου 1944, διότι εκείνη θα αποτελέσει το μέσο ώστε οι πολίτες να αποδειχτούν πατριώτες καταγγέλλοντας δωσιλόγους.

Το δίπολο πατριώτης-προδότης εμφανίζεται ενισχυμένο και στις μετριοπαθείς εφημερίδες *Νεολόγος* και *Σημερινή*, χωρίς ωστόσο να γίνεται άμεσα αντιληπτό. Το περιεχόμενο των άρθρων τους, ωστόσο, καλεί τους πολίτες να βοηθήσουν στο έργο της εκκαθάρισης από τους συνεργάτες των κατακτητών.

Στις δίκες των δωσιλόγων, που θα ξεκινήσουν στις 13 Απριλίου 1945 στο κτίριο του Εφετείου της Πάτρας, το δίπολο πατριώτη-προδότη θα συντηρηθεί χωρίς ωστόσο να δίνεται ουσιαστική λύση στο φαινόμενο. Τα αποτελέσματα των πρώτων δικών παραμένουν ασήμαντα και οι πιο σημαντικοί δω-

41. *Ελεύθερη Αχαΐα*, 3 Νοεμβρίου 1944, στο άρθρο: «Για την Εθνική εξυγίανση. Μισθοφόροι των Χιτλεροφασιστών των Ράλληδων και του Γλύξμπουργκ. Συνέχεια των αποκαλύψεων».

42. Γεώργιος Παπανδρέου, *Η Απελευθέρωσις της Ελλάδος*, Ελληνική Εκδοτική Εταιρία ΑΕ, 3^η 1948 [1945].

43. *Ελεύθερη Αχαΐα*, στο φύλλο της 3 Νοεμβρίου του 1944 και στη σ. 1, σε άρθρο με τίτλο: «Για την Εθνική Εξυγίανση», αναφέρει χαρακτηριστικά: «Ο Ελληνικός λαός [...] ενωμένος [...] αποφασισμένος [...] θα τσακίσει κάθε φασιστικό απομεινάρι [...]» και το φύλλο της 4ης Νοεμβρίου του 1944, στη σ. 2 και σε άρθρο με τίτλο «Οι Γκεσταπίτες αναζητούν τους συναδέλφους τους», αναφέρει: «και στους προδότες, ο θάνατος λέγεται τιμωρία [...] θα ευρεθούν άραγε πατριώτες συνήγοροί τους; Σίγουρα όχι».

σίλγοι έχουν διαφύγει στο εξωτερικό. Οι εφημερίδες σταματούν να καλύπτουν τις δίκες των δωσιλόγων μετά από δύο μήνες και επανέρχονται στην αρθρογραφία τους όταν σε υποθέσεις που εισάγονται προς κρίση αμφισβητείται από μάρτυρες κατηγορίας ότι το ΕΑΜ συστάθηκε ως οργάνωση αντιστασιακή. Με αυτόν τον τρόπο η αντιπαράθεση των εφημερίδων θα εντοπίζεται το επόμενο διάστημα στο αν ήταν προδοτική η στάση του ΕΑΜ.

Ο *Εθνικός Κήρυκας* και ο *Νεολόγος* ακολουθούν το πνεύμα των μαρτύρων και υποστηρίζουν ότι ο σκοπός της οργάνωσης ήταν η βίαιη κατάληψη της εξουσίας όπως «απέδειξαν» και τα γεγονότα του Δεκεμβρίου. Η αντίσταση στο πλευρό του ΕΑΜ θα χρησιμοποιείται πια ως επιβαρυντικό στοιχείο στο δικαστήριο για κάθε κατηγορούμενο. Απόψεις μαρτύρων θα θεωρούνται έγκυρες ανάλογα με την ιδεολογική τους τοποθέτηση και τη θέση που διατηρούσαν υπέρ ή κατά του ΕΑΜ. Ο δεξιός Τύπος μετατρέπει τώρα το δίπολο πατριώτη-προδότη σε εθνικιστή-εαμοκομμουνιστή και επιδιέχεται στο διάλογο με την *Ελεύθερη Αχαΐα*, με αποτέλεσμα οι δύο πλευρές να αλληλοκατηγορούνται για προδοσία.

Μέσα σε αυτή τη διαδικασία θα φανούν χρήσιμοι ακόμα και συνεργάτες των Γερμανών. Από τις 15 ως τις 18 Ιανουαρίου του 1946, ο κατοχικός δήμαρχος της Πάτρας Γεώργιος Πανταζής φιλοξενείται στην εφημερίδα *Εθνικός Κήρυκας*, ώστε να απαντά στις επικρίσεις εναντίον του με εκτενή άρθρα. Η προσπάθεια της παραπάνω εφημερίδας, αλλά και του *Νεολόγου*, θα έχει ως στόχο να καταδείξει προδοτική συμπεριφορά εκ μέρους του ΕΑΜ παρουσιάζοντας ειδήσεις που δεν αποδεικνύονται και θα λάβει μέρος στην προπαγάνδα που συντελείται και στο δικαστήριο στοχεύοντας στην απομυθοποίηση του αντιστασιακού αγώνα και στην καταδίκη του ΕΑΜ.

Ο *Εθνικός Κήρυκας* υποστηρίζει σε άρθρο του, συμφωνώντας απόλυτα με τις απόψεις της οργάνωσης Χ, ότι η δικτατορία του Μεταξά είναι προτιμότερη από μία ενδεχόμενη κομμουνιστική δικτατορία⁴⁴ και ο *Νεολόγος* καταγγέλλει κοινή δράση εαμιτών με Ιταλούς, Γερμανούς και Βούλγαρους, σημειώνοντας ότι ο ναζισμός δεν απέχει διόλου από τον κόκκινο φασισμό.⁴⁵

44. *Εθνικός Κήρυκας*, 25 Ιανουαρίου 1946, σ. 1. Στο άρθρο «Υποθέσεις» διαβάζουμε: «Την δικτατορίαν του Μεταξά την ενθυμούμεθα όλοι. Ενθυμούμεθα τας εξορίας, τα ρετσινόλαδα, τους εργάτας, θέλοντας και μη, να παρελαύνουν και να φωνάζουν “Ζήτω ο Μεταξάς”, “Ζήτω ο Τρίτος Πολιτισμός” [...] Αλλ’ αυτά ωχριούν ενώπιον εκείνων που θα συμβούν με την Κομμουνιστικήν δικτατορίαν. Και όμως με την δικτατορίαν του Μεταξά εδυσφορούσαμε, ενώ αυτή είναι άγιος εν συγκρίσει με την Κομμουνιστικήν».

45. *Νεολόγος*, 6 Νοεμβρίου 1945. Στο άρθρο με τίτλο: «Μάχη μεταξύ συμμορίας Εαμοκομμουνιστών και δυνάμεως χωροφυλάκων εις χωρίον της Μεσσηνίας. Πέντε εκ των χωροφυλάκων κατεσφάγησαν».

Η προπαγάνδα εναντίον του ΕΑΜ θα ολοκληρωθεί από τις παραπάνω εφημερίδες με τη συνεχή αρθρογραφία τους περί τρομοκρατικών ενεργειών των εαμιτών-κομμουνιστών, όπως τους αναφέρει, καθώς και με την καταγγελία ότι αυτοί δρουν αντεθνικά συνεργαζόμενοι με βαλκανικά κράτη και με απώτερο σκοπό αυτονομιστικές ενέργειες στη Βόρεια Ελλάδα.

Ο «περίδρομος» και η «λαοκρατία», όπως αναφέρουν το χώρο της Αριστεράς, θα χαρακτηρίζονται επικίνδυνοι και υπαίτιοι για τη διασάλευση της «δημοσίας τάξεως». Οι δύο εφημερίδες θα επιείνουν το αίσθημα ανασφάλειας στον πολίτη επιβάλλοντας ως μόνη λύση για την επιστροφή στην τάξη και την ασφάλεια την ισχυροποίηση του κράτους. Το κράτος και ο στρατός θα παρουσιαστούν μέσα από τα φύλλα τους ως η καλύτερη λύση-απάντηση στη «λαίλαπα» του κομμουνισμού.

Η *Ελεύθερη Αχαΐα* θα αποδώσει τις τρομοκρατικές ενέργειες, με τη σειρά της, σε μοναρχικούς, σε Χίτες και σε χωροφύλακες που βασανίζουν δημοκρατικούς πολίτες με την ευλογία και την ανοχή της κυβέρνησης.⁴⁶ Η βία και οι τρομοκρατικές πράξεις είναι αρκετές φορές ιδιαίτερα δύσκολο να αποδοθούν στον οποιονδήποτε από τη στιγμή που οι δράστες δεν συλλαμβάνονται, μάρτυρες σε πολλές περιπτώσεις δεν υπάρχουν, αλλά είναι ακόμα και τα ίδια τα γεγονότα υπό αμφισβήτηση.

Στα μέσα του 1946, η ηγεσία του ΕΑΜ Αχαΐας και οι αρχηγοί του 12ου Συντάγματος του ΕΛΑΣ θα κατηγορηθούν ότι παρεμπόδισαν συμμαχική ενέργεια εναντίον των κατακτητών διαλύοντας μια εθνική ομάδα, την ομάδα Δροσόπουλου. Η υπόθεση θα εκδικαστεί από το ειδικό δικαστήριο δωσιλόγων και το κατηγορητήριο θα διαμορφωθεί βασισμένο στη Συντακτική Πράξη. Η δίκη αυτή θα αποτελέσει το νέο πεδίο πάνω στο οποίο θα «λυθεί» το εσωτερικό ζήτημα. Ο τρόπος σύστασης της παραπάνω εθνικής ομάδας, η επιθετική συμπεριφορά της προς τμήματα του ΕΛΑΣ αλλά και η αδιάφορη αντιστασιακή της δράση δεν θα απασχολήσουν ιδιαίτερα το δικαστήριο και τους μάρτυρες.

Η ίδια η δίκη θα αποτελεί γεγονός άρρηκτα συνδεδεμένο με το πολιτικό ζήτημα ή το ζήτημα δημοσίας τάξεως. Σε αυτή τη λογική οι εφημερίδες *Εθνικός Κήρυκας* και *Νεολόγος* θα επιδοθούν στο να σχηματίσουν διαστρεβλωμένη εικόνα των αντιστασιακών του ΕΑΜ, τους οποίους θα αναφέρουν πια μόνο ως κομμουνιστές. Οι λύσεις που προτείνονται για να αντιμετωπίσουν το κομμουνιστικό φαινόμενο θα είναι λύσεις καταστολής. Ο *Νεολόγος* θα υποστηρίξει την επιστροφή του «ιδιωνύμου» ως επιβεβλημένη

---

46. *Ελεύθερη Αχαΐα*, 25 και 27 Απριλίου 1946.

απάντηση σε μία συνωμοσία που διαπράττεται από το ΚΚΕ, το πρόγραμμα του οποίου είναι πρόγραμμα «ωμών δολοφονιών, τρομοκρατικών εκδηλώσεων και διώξεων παντός αντιφρονούντος».⁴⁷

Η είδηση για την έναρξη της δίκης των ηγετών του ΕΑΜ Αχαΐας γίνεται δεκτή απ' όλες τις εφημερίδες με μετριοπάθεια και προσοχή στη διατύπωση. Μόνη η *Ελεύθερη Αχαΐα* χαρακτηρίζει τη δίκη «μεταδεκεμβριανή ιλαροτραγωδία» και «ένα αίσχος της δικαιοσύνης», δίνοντας από την αρχή το στίγμα της.⁴⁸ Τον ίδιο δρόμο θα ακολουθήσει και η *Σημερινή* αλλά αργότερα. Οι άλλες δυο εφημερίδες θα αντιμετωπίσουν την έναρξη της δίκης ως κάτι αναμενόμενο και φυσιολογικό, εντάσσοντάς το αρχικά στην «εκκαθάριση» της Ελλάδας από τους προδότες. Η *Σημερινή*, εφημερίδα της μη κομμουνιστικής Αριστεράς, θα στραφεί κυρίως προς το δικαστήριο κατακρίνοντας τους δικαστές που ανέλαβαν να δικάσουν μια τέτοια υπόθεση. Σε άρθρο της θα στηλιτεύσει την απάθειά τους και την απραξία τους, αλλά περισσότερο την πληρωμή τους ως δημοσίων υπαλλήλων από μια δωσιλογική κατοχική κυβέρνηση, δημιουργώντας ερωτήματα για τη στάση τους επί κατοχής και προσπαθώντας να βλάψει την αξιοπιστία τους. Για τη *Σημερινή*, οι δικαστές δεν είναι ικανοί να μιλούν και να κηρύττουν την ηθική στάση, διότι κατείχαν κατά τη διάρκεια της κατοχής δημόσιες θέσεις, συντηρώντας με αυτό τον τρόπο το δωσιλογικό καθεστώς.⁴⁹ Η δίκη αυτή αποτελεί για την εφημερίδα πολύ σημαντικό γεγονός, γιατί δικάζονται εκείνοι που είναι «υπεύθυνοι» για τη σημερινή μας ελευθερία να δικάζουμε, αυτοί που τάχθηκαν απέναντι στις στρατιές του Χίτλερ και πολέμησαν στο πλευρό των συμμάχων. Είναι εκείνοι που έθεσαν τις βάσεις της ελευθερίας και της δικαιοσύνης ώστε να δικάζονται και να καταδικάζονται σήμερα από τους τελευταίους. Με άλλα λόγια, οι δικαστές δικάζουν αυτούς που πολέμησαν για να τους προσφέρουν αυτή τη δυνατότητα.

Ο *Εθνικός Κήρυκας*, οξύνοντας την αντιπαράθεση, θα αποτυπώσει σχεδόν αμέσως στα άρθρα του ότι οι κατηγορούμενοι πρόκειται να καταδικα-

47. *Νεολόγος*, Κυριακή 5 Μαΐου 1946, στο άρθρο με τίτλο: «Η δημόσια ασφάλεια».

48. *Ελεύθερη Αχαΐα*, Παρασκευή 7 Δεκεμβρίου 1945, σ. 1 και Τετάρτη 24 Απριλίου 1946, σ. 1.

49. *Σημερινή*, 22 Μαΐου 1946, σ.1, στο άρθρο με τίτλο «Κύριε δόξα Σοι», αναφέρει: «οι αγωνισταί της αντιστάσεως –πατριώται παρ' όλα τα σφάλματα και τα εγκλήματα ακόμη, αν θέλετε– εκρίθησαν από τακτικούς δικαστάς εισπράττοντες ανελλιπώς τον μισθόν των επί Γερμανικής κατοχής [...] και από λαϊκά μέλη, εμπόρους και βιομήχανους [...] Δεν επρόδωσαν, και ίσως δεν επλούτισαν. Πάντως ήσαν απόντες. Ο Φρόυδ, ίσως, θα ημπορούσε να εμβαθύνη εις την υπόθεσιν των, κατά τα άλλα, αξιοτίμων και αξιοσεβάστων και ανεπιλήπων δικαστών».

στούν, αφού σπεύδει να τους χαρακτηρίσει δωσίλογους,⁵⁰ εγκληματίες και ληστές.⁵¹ Σε εκτενή του άρθρα θα υποστηρίξει ότι η διάλυση της ομάδας Δροσόπουλου από τον ΕΛΑΣ ήταν προσχεδιασμένη από τη Νομαρχιακή Επιτροπή του ΕΑΜ, ένα οργανωμένο σχέδιο με απώτερο σκοπό τη μονοπώληση της Αντίστασης αλλά και μέρος του ταξικού αγώνα τον οποίο έκανε.

Για το *Νεολόγο*, ιδιαίτερα σημαντικό, αν όχι το πιο σημαντικό, είναι το γεγονός ότι οι δικαστές επιτέλεσαν ένα έργο πολύ δύσκολο, σχεδόν ακατόρθωτο. Έφεραν εις πέρας μια αποδεικτική διαδικασία η οποία απαιτούσε ιδιαίτερες ικανότητες λόγω του εξαιρετικά μεγάλου φόρτου εργασίας. Άθλο δεν αποτελεί, για τον μετριοπαθή λόγο του *Νεολόγου*, τίποτα σχετιζόμενο με την υπόθεση, ούτε και με την απόφαση. Άθλο αποτελεί η ολοκλήρωση μιας δίκης που δεν είχε προηγούμενο στην πόλη των Πατρών. Οι δικαστές κατάφεραν να αποδειχθούν ικανοί στο χειρισμό πληθώρας πληροφοριών, στην εξέταση 40 περίπου μαρτύρων κατηγορίας και υπεράσπισης αλλά και στη μελέτη των καταθέσεών τους. Με βάση τα παραπάνω, επιτέλεσαν έναν άθλο καταφέροντας να εκδώσουν απόφαση σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα που απέμενε για να επεξεργαστούν τα στοιχεία.

Για τον *Εθνικό Κήρυκα*, η δίκη είναι πολύ σημαντική γιατί έχει πολιτικό χαρακτήρα, ιδιαίτερα μετά την άφιξη των απεσταλμένων των Άγγλων Εργατικών βουλευτών Σώλλευ και Τίφανυ, οι οποίοι είχαν αφιχθεί για να παρακολουθήσουν τη συγκεκριμένη δίκη.

Ενώ για την *Ελεύθερη Αχαΐα* η δίκη αποκάλυψε την έκταση της συνωμοσίας απέναντι στο αντιστασιακό κίνημα, για τον *Εθνικό Κήρυκα* αποκαλύφθηκε η προδοσία των μετεχόντων στην Αντίσταση και το πραγματικό πρόσωπο των «εαμοκομμουνιστών». Η δίκη είναι για τις δύο εφημερίδες το επιστέγασμα μιας χρόνιας συνωμοσίας. Για τους μεν των κομμουνιστών και για τους δε των μοναρχικών. Γι' αυτό το σκοπό κάθε εφημερίδα επιλέγει μαρτυρίες που εξυπηρετούν τις απόψεις της, αποφεύγοντας ωστόσο να γράψει ανακρίβειες. Τα στοιχεία από τις καταθέσεις χρησιμοποιούνται με τέτοιο τρόπο ώστε να αποδεικνύουν τα αυτονόητα για κάθε εφημερίδα.

Μετά και από την παρουσία των Άγγλων βουλευτών στη δίκη, το κράτος θα παρουσιαστεί ως καταδικωκόμενο από την κομμουνιστική κίνηση και γι'

---

50. *Εθνικός Κήρυκας*, Πέμπτη 2 Μαΐου 1946.

51. *Εθνικός Κήρυκας*, Σάββατο 4 Μαΐου 1946, σε άρθρο που φέρει τον τίτλο «Λύτρα», η εφημερίδα αναφέρει: «Αποκαλύπτονται νέα βρωμερότητες και νέα αίσχη του περιβόητου “ηρωϊκού ΕΛΑΣ”. Εκτός του ότι οι αποτελούντες αυτόν ήσαν εγκληματίαι, απεδείχθη επίσης ότι ήσαν και λησταί, εκβιάζοντες τα θύματά των, τα οποία εξετάζουν αν δεν τους παρέδιδον λύτρα. Αυτοί υπήρξαν οι “ήρωες”».

αυτό το λόγο θα εμφανιστούν άρθρα που θα χαρακτηρίζουν τους κατηγορούμενους ως δωσίλογους πριν αυτοί καταδικαστούν ως τέτοιοι. Οι κατηγορούμενοι λοιπόν μετατρέπονται τώρα σε «εαμοκομμουνιστές» και δωσίλογους. Δεν διατηρούν πια το τεκμήριο της αθωότητας, και ο *Εθνικός Κήρυκας* δεν αναμένει την απόφαση που είναι προς έκδοση. Η τελευταία είναι για την εφημερίδα σαφώς δίκαια και το περιεχόμενό της είναι αναμενόμενο πριν αυτή εκδοθεί. Το αποτέλεσμα δεν αρκεί να είναι η καταδίκη μιας ομάδας ανθρώπων που κατηγορούνται για ένα έγκλημα, αλλά η καταδίκη συλλήβδην των κομμουνιστών.

Ο *Νεολόγος* θα επιλέξει να διατηρήσει στην παρουσίαση του γεγονότος τη φιλολογία για την τρομοκρατία των κομμουνιστών, αφήνοντας οριστικά τις ως τώρα μετριοπαθείς του θέσεις, χωρίς ωστόσο να αποδεικνύει τίποτα. Ο εγκλωβισμός της εφημερίδας στη βία και την καχυποψία της εποχής θα μετατρέψει το στόχο της ενημέρωσης των πολιτών, υποβιβάζοντάς τη σε εκφραστή της μιας «πλευράς», χαμένης κι αυτής στα στερεότυπα που έχει σχηματίσει για την άλλη.

Οι καθημερινές ανταποκρίσεις από τη δίκη δεν αποτελούν δημοσιογραφικό καθήκον για την ενημέρωση των πολιτών, αλλά, από ένα σημείο και μετά, μέσο για την ενίσχυση της ιδεολογίας που καθεμιά εξυπηρετεί. Γι' αυτό και κάθε μάρτυρας κατηγορίας ή υπεράσπισης θα αντιμετωπίζεται ως έγκυρος σε τέτοιο βαθμό, ώστε τα λεγόμενά του να προωθούν τις απόψεις της κάθε εφημερίδας.

Οι μαρτυρίες με τον τρόπο που προβάλλονται είναι αδιάψευστες, οι μάρτυρες έγκυροι και τελικά η απόφαση θα παρουσιαστεί ως έκπληξη για τις αριστερές εφημερίδες και αναμενόμενη για τις εφημερίδες της Δεξιάς. Οι μαρτυρίες δεν αντιμετωπίζονται ως λεγόμενα προς έρευνα αλλά ως τελεσμένα γεγονότα που επιβεβαιώνουν, ενισχύουν αλλά και ενισχύονται από τα άρθρα που δημοσιεύονται μαζί με τις ανταποκρίσεις από τη δίκη.

Εκείνο που προκαλεί ιδιαίτερη αίσθηση στην εφημερίδα *Σημερινή* είναι το γεγονός ότι οι κατηγορούμενοι δικάστηκαν και καταδικάστηκαν ως δωσίλογοι. Το επιστέγασμα της δίκης εξισώνει τους δωσίλογους που καταδικάστηκαν το 1945 με την ηγεσία του ΕΑΜ Αχαΐας που τους δώκε κατά τη διάρκεια της κατοχής. Οι δωσίλογοι και οι τιμωροί τους καταδικάζονται για το ίδιο έγκλημα για το οποίο ο ένας κατηγορούσε τον άλλο ότι διέπραξε.

Μετά τη δίκη, η εφημερίδα *Σημερινή* θα συμμετάσχει στην αντιπαράθεση υποστηρίζοντας ότι δημοκρατικοί πολίτες διώκονται από μοναρχικούς χωρίς να διατηρεί μέχρι τότε σαφή θέση για τις διώξεις που συντελούνται στη χώρα.

Το 1946 οι εφημερίδες θα αναλωθούν στο να κατακρίνουν και να πολε-

μούν την αντίπαλη στην ιδεολογία που υποστήριζαν παράταξη. Η δίκη των ηγετών του ΕΑΜ Αχαΐας θα προσφέρει «αποδείξεις» αντεθνικής δράσης του ΕΑΜ για τους μεν και των εθνικών ομάδων για τους δε.

Όπως το δικαστήριο, έτσι και ο δεξιός Τύπος, θα χρησιμοποιηθούν από την κρατική εξουσία για να εξαλείψουν τυχόν κίνδυνο ανατροπής της και να περιφρουρήσουν την πολιτική της δύναμη αλλά και τα συμφέροντά τους.

Το δικαστήριο θα είναι και το πεδίο όπου θα διενεργείται ο αγώνας της επικράτησης. Η απομυθοποίηση του αντιστασιακού αγώνα και των φορέων του από τις εφημερίδες θα μετατρέψει την καταδίκη του αντιστασιακού κινήματος από το δικαστήριο σε ευκολότερη διαδικασία.

ΟΙ ΠΟΛΕΙΣ ΤΟΥ ΝΑΥΠΛΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΡΓΟΥΣ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ (1715-1821)

ΑΛΙΚΗ ΦΑΚΟΥΡΑ

ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΝΑΚΤΗΣΗ της Πελοποννήσου από τους Οθωμανούς, το 1715, λιγοστοί μουσουλμάνοι εγκαταστάθηκαν στα χωριά της υπαίθρου. Οι περισσότεροι συγκεντρώθηκαν στις πόλεις-φρούρια, όπως το Ναύπλιο και η Μεθώνη (έδρες πασάδων δύο ιππουρίδων), η Κορώνη, το Ναβαρίνο και η Τριπολιτσά, που από το 1719 ορίστηκε ως έδρα του πασά της Πελοποννήσου. Πέρα από κάποιες οικογένειες που ακολούθησαν τους Ενετούς σε άλλες κτήσεις της Γαληνοτάτης ή μετοίκησαν στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας φτάνοντας μέχρι τη Σμύρνη,¹ οι χριστιανικοί πληθυσμοί άφησαν πίσω τους αυτά τα οθωμανικά κέντρα και κατοίκησαν στα προάστια («βαρούσια») ή σε γειτονικές πόλεις.² Ναυπλιώτικες οικογένειες μετοίκησαν κυρίως στο γειτονικό Άργος, όπου ο πληθυσμός παρέμεινε στην πλειονότητά του χριστιανικός.³

---

1. Ο Μιχαήλ Λαμπρινίδης αναφέρει ορισμένα ονόματα από τις οικογένειες που μετανάστευσαν. Μιχαήλ Λαμπρινίδης, *Η Ναυπλία από των αρχαιολόγων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Ναύπλιο 2001 [1898], σ. 153-154.

2. Μιχαήλ Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Αθήνα 2000 [1939], σ. 81, 118-119.

3. Μιχαήλ Σακελλαρίου, *ό.π.*, σ. 119. Η θρησκευτική κατανομή των πληθυσμών στους καζάδες Άργους και Ναυπλίου δεν μεταβλήθηκε ριζικά μέχρι την έναρξη της ελληνικής επανάστασης το 1821. Σύμφωνα με τον Σ.Α. Σπηλιωτάκη, εκείνο το έτος στην επαρχία του Άργους κατοικούσαν 13.000 χριστιανοί και 2.000 μουσουλμάνοι, ενώ στην επαρχία

Το Ναύπλιο κατέστη ισχυρό στρατιωτικό κέντρο και η διοικητική του σημασία μειώθηκε σε σχέση με το πρόσφατο ενετικό παρελθόν.⁴ Τα μέλη της τοπικής διοίκησης φαίνεται ότι συγκροτούσαν ένα αμιγώς μουσουλμανικό δίκτυο, καθώς, κατά την εξεταζόμενη χρονική περίοδο, δεν γνωρίζουμε να συμμετείχε επίσημα χριστιανός προεστός στη διοίκηση της επαρχίας Ναυπλίου.⁵ Το Άργος, αντίθετα, άκμασε ως τοπικό χριστιανικό κέντρο και στην κατεύθυνση αυτή συνέβαλαν ορισμένα διοικητικά-φορολογικά προνόμια τα οποία παραχωρήθηκαν.⁶ Το 1720 βρισκόταν σε καθεστώς βακουφιού.⁷ Αργότερα ο μουκατάρ του παραχωρήθηκε σε αδερφή του σουλτάνου Σελίμ Γ' (1789-1807), η οποία ανέθετε την είσπραξη των φόρων σε χριστιανούς,⁹

του Ναυπλίου 2.630 χριστιανοί και 7.345 μουσουλμάνοι, Σ.Α. Σπηλιωτάκης, *Στατιστικά πληροφορία περί Ελλάδος*, Αθήνα 1859, σ. 29. Συχνά οι αριθμοί έχουν αμφισβητήσιμη ακρίβεια, ωστόσο οι παραπάνω επισημαίνουν τη συγκέντρωση των μουσουλμάνων στην πόλη του Ναυπλίου. Βλ. επίσης Edward Dodwell, *A classical and topographical tour through Greece, during the years 1801, 1805, and 1806*, Rodwell & Martin, Λονδίνο 1819, τ. II., σ. 246· Διονύσιος Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, Αθήνα 1957, τ. 2, σ. 155. Όσον αφορά τους κατοίκους του Άργους, αναφορές και εκτιμήσεις καταγράφουν την πλειονότητα των χριστιανών σε σχέση με τους μουσουλμάνους· Pellegrin (Sieur de), *Voyage dans la Morie*, Μασσαλία 1722, σ. 47· Φραγκίσκος Πουκεβίλ, *Ταξίδι στο Μοριά*, Τολίδο, Αθήνα 1980, σ. 410· Edward Dodwell, *ό.π.*, σ. 215· William Martin Leake, *Travels in the Morea*, Λονδίνο 1823, σ. 347· William Turner, *Journal of a tour in the Levant*, J. Murray, Λονδίνο 1820, τ. I, σ. 285.

4. Το Napoli di Romania υπήρξε πρωτεύουσα του Μοριά (1686-1715) και είχε οχυρωθεί κατάλληλα ως εμπορικός κόμβος, ο οποίος εξυπηρετούσε τη Βενετία. Κατά τη δεύτερη οθωμανική κυριαρχία η έδρα του πασά της Πελοποννήσου ήταν στην Τριπολιτσά, με εξαίρεση τα χρόνια 1770-1786, οπότε μεταφέρθηκε προσωρινά στο Ναύπλιο. Για τα αίτια της εγκατάστασης του πασά στην Τριπολιτσά, βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Από το Ναύπλιο στην Τριπολιτσά: Η σημασία της μεταφοράς μιας περιφερειακής πρωτεύουσας τον 18ο αιώνα», *Ο Ερασιστής*, τ. 11 (1974), Αθήνα 1980, σ. 41-56.

5. Αθανάσιος Φωτόπουλος, *Οι κοτζαμπάσδες της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία (1715-1821)*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2005, σ. 102.

6. W. Leake, *ό.π.*

7. Στις 30 Δεκεμβρίου 1720, ο Μ. Μελός γράφει πως «το Άργος το έχουνε αφηρομενο στο βακουφι του Αναπλιου και δεν εχει κανενα στραπατζο από κανην, ουτε από πασια ουτε από κανήν· και η καπκι του δεν πλερονουν αλο παρα το χαρακι, την σπετζα και την δεκατβα, αν καμι, και αλο όχι, διατη στεκουντε η κοτζάδες τον σμαπδιον του Αναπλήου και τους μαντηνήρου», σε Ευτυχία Λιάτα, *Μαρτυρίες για την πώση τ' Αναπλιού στους Τούρκους (9 Ιούλη 1715)*, ΕΜΝΕ, ΜΝΗΜΩΝ [Ανάτυπο] τ. 5, Αθήνα 1975, σ. 118. Στον καζά του Ναυπλίου υπήρχαν διάφορα βακουφικά αφιερώματα. Βλ. Αναστασία Κυρκίνη-Κούτουλα, *Η οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα. Η περίπτωση της Πελοποννήσου (1715-1821)*, Αρσενίδης, Αθήνα 1996, σ. 207.

8. William Leake, *ό.π.*· William Turner, *ό.π.*· Μιχαήλ Σακελλαρίου, *ό.π.*, σ. 75.

9. Μιχαήλ Σακελλαρίου, *ό.π.*, σ. 75. Στα κατάστιχα του αρχείου Περούκα παρουσιάζο-

όπως συνέβαινε και σε άλλους καζάδες της Πελοποννήσου. Σύμφωνα με τον Ληκ, η επαρχία του Άργους εξαιρέθηκε, για μεγάλο χρονικό διάστημα, από την υποχρέωση παροχής καταλύματος στους ταξιδιώτες. Ακόμη και οι πασάδες περνούσαν έξω από την πόλη με τη στρατιωτική τους ακολουθία και άλλαζαν τα άλογά τους χωρίς να εισέρχονται σε αυτήν.¹⁰ Χάρη σε αυτό το σημαντικό προνόμιο, πολλοί χριστιανοί μετοίκησαν στο Άργος από άλλα μέρη του Μοριά, ιδιαίτερα πρόσωπα με πλούτο, κύρος και επιρροή, όπως οι κοτζαμπάσδες. Εκεί είχαν τη δυνατότητα να ωφεληθούν επιπλέον από τη διοικητική ιδιαιτερότητα της πόλης, δηλαδή τη συνάφεια με τις διοικητικές αρχές και τους ισχυρούς μουσουλμανικούς παράγοντες, αλλά και να δραστηριοποιηθούν σε εκκρηματισμένους τομείς της οικονομίας, όπως το εμπόριο, οι εκμισθώσεις φόρων και η τοκογλυφία.

Στο Ναύπλιο τη διοικητική-στρατιωτική εξουσία αντιπροσώπευε ο πασάς και οι διάφοροι Οθωμανοί αξιωματούχοι με το πλήθος των μαύρων σκλάβων τους,¹¹ καθώς επίσης οι γενίτσαροι¹² και άλλοι ένοπλοι του οθωμανικού στρατού. Ανάμεσα στον μουσουλμανικό πληθυσμό ζούσαν χριστιανοί και εβραίοι, δύο θρησκευτικές κοινότητες για τις οποίες γνωρίζουμε ελάχιστα, εκτός από τους μικρούς αριθμούς των μελών τους. Μόλις 17 χριστιανικά σπίτια, έναντι 450 μουσουλμανικών, καταγράφηκαν σε απογραφή των οικημάτων του Ναυπλίου το 1716. Οι ονομασίες των πέντε μαχαλάδων της πό-

---

νται τα ονόματα ορισμένων φοροεισπρακτόρων: Σωτήρης Περούκας, Γιώργης Ιωαννούσης, Γρηγόρης Δωροβίνης, Ανδρικός Κεφάλας, Κων. Δωροβίνης, Αναγνώστης παπα-Μιχαλόπουλος, Γραμματικός Κωστούρος και παπα-Δημόπουλος. Ευτυχία Λιάτα, *Αργεία γη, από το περιπόριο στο διλαέτι (τέλη 17ου, αρχές 19ου αι.)*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2003, σ. 89.

10. Για την υποχρέωση παροχής φιλοξενίας στον πασά και την ακολουθία του, βλ. Halil Inalcik, «Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700», *Studies in Ottoman Social and Economic History*, Λονδίνο 1985, σ. 319-321. Η διαμονή, η διατροφή και ο εφοδιασμός των περιοδεύοντων Οθωμανών αξιωματούχων ή άλλων σημαντικών προσώπων επιβάρυναν την κοινότητα. Α. Φωτόπουλος, *Οι κοτζαμπάσδες της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία (1715-1821)*, ό.π., σ. 42-43· Μάρθα Πύλια, «Λειτουργίες και αυτονομία των κοινοτήτων της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη Τουρκοκρατία (1715-1821)», ΕΜΝΕ, *ΜΝΗΜΩΝ*, τ. 23, Αθήνα 2001, σ.75.

11. Hughes Smart, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, Λονδίνο 1820, τ. Ι, σ. 218.

12. Για τις αυξομειώσεις της γενιτσαρικής φρουράς του Ναυπλίου, βλ. Μιχαήλ Σακελλαρίου, «Η ανάκτησις της Πελοποννήσου υπό των Τούρκων εν έτει 1715», *Ελληνικά*, [Ανάτυπο], 9 (1936), σ. 230, 235· Νικηφόρος Μοσχόπουλος, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως κατά τους Τούρκους ιστοριογράφους εν αντιπαραβολή και προς τους Έλληνας ιστορικούς*, Αθήνα 1960, σ. 39· J.H. van Kinsbergen, στο B. J. Slot, «Ολλανδικά πηγαί περί Ναυπλίου», *Πρακτικά του Α΄ Συνεδρίου Αργολικών Σπουδών (Ναύπλιον 4-6 Δεκεμβρίου 1976)*, *Πελοποννησιακά*, Αθήνα 1979, σ. 186· William Leake, ό.π., σ. 359.

λης δεν υποδηλώνουν την ύπαρξη χριστιανικής συνοικίας.¹³ Το πιθανότερο είναι ότι ο αρχικά μικρός αριθμός των χριστιανών δεν επέτρεψε τη δημιουργία διακριτής συνοικίας. Στη συνέχεια η κοινότητα αυτή αυξήθηκε, σύμφωνα με τη γενική εκτίμηση που έγινε επί διακυβέρνησης του Ιωάννη Καποδίστρια (1828). Έτσι, το 1821, τον πληθυσμό του Ναυπλίου αποτελούσαν 3.450 άτομα, εκ των οποίων 2.750 μουσουλμάνοι (79,71%), 500 χριστιανοί (14,49%) και 200 εβραίοι (5,80%).¹⁴ Διαφορετική εικόνα για τις εν λόγω μειονότητες μας δίνει ο S. Pomardi, ο οποίος, στις αρχές του 19ου αιώνα, παρουσιάζει τους εβραίους περισσότερους από τους χριστιανούς, καθώς αναφέρει ότι η πλειονότητα των κατοίκων αποτελούνταν από «Τούρκους, Εβραίους και λίγους Έλληνες».¹⁵ Η εβραϊκή κοινότητα του Ναυπλίου υπήρξε επί Ενετών,¹⁶ διατηρήθηκε καθ' όλη τη δεύτερη οθωμανική κυριαρχία και δεν παρουσιάζεται πλέον στην απογραφή που έγινε στο Ναύπλιο τον Αύγουστο του 1825, οπότε καταγράφηκαν μόλις τρεις εβραίοι.¹⁷

Όσον αφορά τον πληθυσμό του Άργους, πολλοί περιηγητές συνήθιζαν να τον διακρίνουν σε χριστιανούς («Έλληνες») και μουσουλμάνους («Τούρκους»), συμπεριλαμβάνοντας στους πρώτους και τους πολυάριθμους Αρβανίτες. Η διάκριση αυτή ήταν συνηθισμένη, καθώς η οθωμανική εξουσία ανέκαθεν χρησιμοποιούσε το θρησκευτικό στοιχείο προκειμένου να καθορίσει –με όρους δυσμενών διακρίσεων (φορολογία, είσοδος στη στρατιωτική-διοικητική ιεραρχία)– τη διαφορετική θέση των χριστιανών ή άλλων ραγιάδων σε σχέση με τους μουσουλμάνους υπηκόους της αυτοκρατορίας. Η πλειονότητα των κατοίκων του Άργους, αλλά και πολλών χωριών του κά-

13. Γιώργος Νικολάου, «Οικισμοί, γαιοκτησία και φορολογία στην περιοχή του Ναυπλίου κατά την ύστερη Τουρκοκρατία», *Τα Ιστορικά*, [Ανάτυπο], τ. 18, τχ. 34, Αθήνα 2001, σ. 76-77.

14. Αθανάσιος Φωτόπουλος, «Στατιστικές ειδήσεις για την επαρχία Ναυπλίου», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα*, Ναύπλιο 2000, τ. IV, σ. 318.

15. Σε Μιχαήλ Σακελλάριου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, ό.π., σ. 284.

16. Στην απογραφή Grimani (1700) καταγράφηκαν στο Ναύπλιο 218 εβραίοι, βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αιώνας*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1985, σ. 240. Η εβραϊκή κοινότητα της πόλης αναφέρεται και νωρίτερα. Σύμφωνα με το ημερολόγιο του Ζακυνθίου Μάτεση, το 1686, όταν οι Βενετοί κατέκτησαν το Ναύπλιο «εβρήκαν σκλάβους 480, Οβραίους 300 και Μόρους (μαύρους) άλλους τόσους». Σε Μιχαήλ Λαμπρινίδης, *Η Ναυπλία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, ό.π., σ. 109.

17. Χρ. Ρέππας, «Γενική απογραφή του πληθυσμού του Ναυπλίου κατά το 1825», *Μνημοσύνη*, τ. 9 (1982-1984), Αθήνα 1984, σ. 348.

μπου, ήταν Αρβανίτες¹⁸ που είχαν εγκατασταθεί μαζικά στην περιοχή στις αρχές του 15ου αιώνα.¹⁹ Οι Αρβανίτες εξακολουθούσαν να διατηρούν τα έθιμα και τη γλώσσα τους κατά τον 18ο αιώνα,²⁰ όπως και πολύ αργότερα. Η ισχυρή παρουσία τους στο Άργος επισημαίνεται το 1729 από τον Μ. Fourmont, ο οποίος αναφέρει πως η πόλη κατοικείται από «Αλβανούς»,²¹ και στις αρχές του 19ου αιώνα οπότε, σύμφωνα με τον W. Gell, οι περισσότεροι κάτοικοι ήταν «Albanian peasants».²²

Κατά τη δεύτερη οθωμανική κυριαρχία οι πόλεις του Ναυπλίου και του Άργους διέφεραν στους παρελθοντικούς και νέους ρόλους τους, στην πληθυσμιακή και οικιστική μορφολογία τους. Ωστόσο, υπήρξαν ενεργές και αλληλεξαρτώμενες κοινωνίες, στις οποίες έλαβαν χώρα πολλές διοικητικές και οικονομικές δραστηριότητες, καθώς αμφότερες διέθεταν ισχυρούς άρχοντες (μουσουλμάνους και χριστιανούς), πρόσβαση στο χερσαίο και το θαλάσσιο δίκτυο μεταφορών και ανεπτυγμένες αγορές. Στην εργασία αυτή θα αναφερθούμε σε ορισμένα στοιχεία που συνέθεταν μέρος από την καθημερινή ζωή σε αυτές τις πόλεις, όπως είναι η οικιστική φυσιογνωμία, οι ασχολίες των κατοίκων, η οικονομία και η αγορά.

Το 1729, ο Fourmont επισκέφτηκε το Άργος και περιέγραψε μια πόλη διαμορφωμένη «σε συστάδες».²³ Τα σπίτια ήταν μικρά και χαμηλά,²⁴ στεγασμένα με φαρδιά κεραμίδια²⁵ και έδειχναν «αστραφτερά» ασπρισμένα με ασβέστη ή σοβά (“lime or plaster”). Βρίσκονταν «απομονωμένα»²⁶ με πολυάριθμους κήπους ανάμεσά τους²⁷ και συντεταγμένα σε ευθείες γραμμές που

18. Edward Dodwell, *ό.π.*, σ. 215.

19. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, σ. 81-82.

20. Hughes Smart, *ό.π.*, σ. 225.

21. Σε Michel Sève, *Οι Γάλλοι ταξιδιώτες στο Άργος*, Αθήνα-Παρίσι 1993, σ. 33.

22. William Gell, *Narrative of a journey in Morea*, Λονδίνο 1823, σ. 396.

23. Michel Sève, *ό.π.*, σ. 29.

24. Edward Dodwell, *ό.π.*, σ. 215.

25. Hughes Smart, *ό.π.*

26. Richard Chadler, *Travels in Asia Minor and Greece*, Οξφόρδη 1825, τ. II, σ. 282. Τα ασβεστωμένα σπίτια φαίνεται ότι ήταν ένδειξη ευημερίας. Σύμφωνα με τον Φ. Τιρς, κατά την ελληνική επανάσταση εκείνοι που διέθεταν γη στον κάμπο του Άργους συχνά είχαν σπίτι με δυο πατώματα και ένα δωμάτιο ασβεστωμένο, τριγυρισμένο με περιβόλια. Φρειδερίκος Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, [α΄ εκδ. Λειψία 1833], Τολίδη, Αθήνα κ.κ. [1833], τ. Α΄, σ. 296. Στα «ατελείωτα περιβόλια» του Άργους αναφέρεται ο Saint-Vincent, σε Michel Sève, *ό.π.*

27. Edward Dodwell, *ό.π.* Στις αρχές του 19ου αιώνα, ο Ν. Μπίντελ εντυπωσιάστηκε από τα σπίτια στα Λεχαινά Πελοποννήσου, που ήταν χωρισμένα μεταξύ τους με κήπους, σε

σχημάτιζαν μεγάλους δρόμους.²⁸ Σύμφωνα με τον E. Dodwell, στο σύνολό τους καταλάμβαναν ευρύτατο χώρο δίνοντας την εντύπωση ενός ευμεγέθους, αραιοκατοικημένου χωριού.²⁹ Ο R. Chandler παραθέτει την ίδια εικόνα, με τη διαφορά ότι θεωρεί το Άργος μια μεγάλη πόλη, όπου αναμειγνύονταν οι εκκλησίες, τα καλύβια (“cottages”), οι κήποι και οι ανοιχτές εκτάσεις.³⁰

Περιηγητές κατέγραψαν πληροφορίες σχετικές με την εκπαίδευση και τους τόπους θρησκευτικής λατρείας των κατοίκων του Άργους. Σύμφωνα με τον J. Galt, στις αρχές του 19ου αιώνα λειτουργούσε οθωμανικό ιεροσπουδαστήριο (μεντρεσές) όπου φοιτούσαν λιγότεροι από τριάντα μαθητές, επειδή οι κάτοικοι ήταν κυρίως Έλληνες («Greeks») και Αρβανίτες («Albanians»).³¹ Κατά τον De Marcellus, το 1820 υπήρχε δημόσιο χριστιανικό σχολείο το οποίο είχε ιδρύσει η οικογένεια Περούκα και για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα λειτουργούσε στη μονή της Κατακεκρυμμένης.³² Τη θρησκευτική ζωή των κατοίκων προσδιορίζει ο κατά πολύ μεγαλύτερος αριθμός των χριστιανικών εκκλησιών σε σχέση με τα οθωμανικά τζαμιά. Τριάντα «κακοχτισμένες» εκκλησίες και δυο τζαμιά αναφέρει ο Fourmont το 1729.³³

αντίθεση με τα βρώμικα χωριά της Γαλλίας και της Ιταλίας, όπου τα σπίτια βρίσκονταν στοιβαγμένα το ένα πάνω στο άλλο. Stephen Larrabee, *Ελλάς, 1775-1865. Πώς την είδαν οι Αμερικάνοι*, Φέξινγκ, Αθήνα 1957, σ. 22.

28. William Gell, *ό.π.*

29. Edward Dodwell, *ό.π.*

30. Richard Chadler, *ό.π.* Στα κείμενα των περιηγητών, το Άργος χαρακτηρίζεται πόλη ή χωριό, σύμφωνα με τις αντιλήψεις των συγγραφέων για τον αστικό και τον αγροτικό χώρο, καθώς και με τις επιρροές από τη δεσπίζουσα αρχαιολατρεία τους. Στα κείμενά τους παρουσιάζονται ως αστικά στοιχεία η καθαριότητα, το μεγάλο μέγεθος του κατοικήσιμου χώρου και οι φαρδιοί, ευθύγραμμοι δρόμοι. Αφετέρου, κατατάσσονται ως αγροτικά χαρακτηριστικά οι κήποι μπροστά στα σπίτια, τα καλύβια και ο καλλιεργούμενος κάμπος, ο οποίος περιβάλλει το σύνολο των οικημάτων. Ο Pellegrin επισκέφτηκε το Άργος το 1718 και γράφει σχετικά: «Le château d'Argos ne c'est pas moins bien conservé, mais la Ville n'est plus qu'un misérable Bourg», Pellegrin, *ό.π.*, σ. 47. Ο Σατωβριάνδος (1806) αναφέρει: «Το χωριό που αντικατέστησε την ένδοξη αυτή πόλη είναι πιο καθαρό και πιο ζωηρό από τα περισσότερα χωριά του Μωριά». Σατωβριάνδος, *Οδοιπορικόν*, Αθήνα 1979, τ. 1, σ. 84. Το 1814 ο Turner περίμενε να βρει στο Άργος όλη τη βρωμιά και την αθλιότητα μιας τουρκικής πόλης. Τα διάσπαρτα σπίτια σε μικρές αποστάσεις και η ευφορία του κάμπου τον έκαναν αρχικά να νομίσει πως επρόκειτο για χωριό, αλλά γρήγορα ανακάλυψε μια μεγάλη και καθαρή πόλη. William Turner, *ό.π.*, σ. 284.

31. John Galt, *Voyages and travels in the years 1809, 1810, and 1811; containing statistical, commercial, and miscellaneous observations on Gibraltar, Sardinia, Sicily, Malta, Serigo, and Turkey*, Λονδίνο 1812, σ. 174.

32. Ευτυχία Λιάτα, *ό.π.*, σ. 53.

Στις αρχές του 19ου αιώνα, ο Dodwell σημειώνει πως στην πόλη υπάρχουν πολλές εκκλησίες και δυο τζαμιά, ενώ το 1813 ο W. Turner καταγράφει μόλις τέσσερις εκκλησίες και δυο τζαμιά, από τα οποία το ένα δίκως μιναρέ.³⁴ Σύμφωνα με χάρτη που σχεδίασε το 1782 ο L. F. Cassas, το ένα τζαμί ήταν στο κέντρο της πόλης και το δεύτερο στα νοτιοανατολικά, όπου, σύμφωνα με τον M. Sève, βρίσκεται η παλαιά εκκλησία του Αγίου Κωνσταντίνου.³⁵

Στο Άργος υπήρχαν τέσσερις μαχαλάδες: ο Λιέπουρ(ι) ή Λέπουρ(ι) μαχαλάς (συνοικία των «λαγών»), ο Ρωμέικος, ο Μπεκήρ (εφέντη) και ο Καραμουτζά μαχαλάς.³⁶ Δεν γνωρίζουμε σε ποια περιοχή διέμεναν οι αγάδες. Οι κοιζαμπάσπδες κατοικούσαν στον Λέπουρ μαχαλά, ο οποίος, στα τέλη του 19ου αιώνα, ήταν γνωστός ως «Αρβανιτιά».³⁷ Οι Αρβανίτες χωρικοί του Άργους έμεναν στα αγροτόσπιτα που περιγράψαμε και απασχολούνταν σε διάφορες εργασίες. Όπως αναφέρει ο H. Smart (1813), άντρες φύλαγαν τα κοπάδια,³⁸ ενώ γυναίκες συνέλλεγαν το βαμβάκι και στη συνέχεια το επεξεργάζονταν σε αργαλειούς.³⁹ Τα ασθενεσιωμένα καλύβια, οι κήποι, το μεγάλο πολυσύχναστο παζάρι,⁴⁰ η καλά προμηθευμένη αγορά⁴¹ και το χάνι για τους ταξιδιώτες⁴² δείχνουν τον πλούτο της πόλης αλλά και την κίνηση των ανθρώπων σε σχέση με την εντόπια αγορά.

Το Άργος φημιζόταν για τα ιπποφορβεία του και διέθετε τον δεύτερο μεγαλύτερο ταχυδρομικό σταθμό στην Πελοπόννησο (με πενήντα άλογα) μετά την Κόρινθο (εκατόν δέκα άλογα).⁴³ Σύμφωνα με τον Πουκεβίλ, οι περισσότεροι κάτοικοι ήταν αραμπατζήδες (καροτσέρηδες) και έμποροι αλόγων.⁴⁴ Τα άλογα, όπως και άλλα μεγάλα οικόσιτα ζώα, εκτός από τις αγρο-

33. Michel Sève, *ό.π.*

34. Edward Dodwell, *ό.π.*· William Turner, *ό.π.*, σ. 285.

35. Michel Sève, *ό.π.*, σ. 37.

36. Ευτυχία Λιάτα, *ό.π.*, σ. 209.

37. Ευτυχία Λιάτα, *ό.π.* Στον ίδιο μαχαλά κατοικούσε και η οικογένεια του οπλαρχηγού Δ. Τζώκρη. Κωνσταντίνος Κοτσώνης, «Δημήτριος Π. Τσώκρης κατά την Επανάσταση 1821 (Ανέκδοτη Έκθεσίς του)», *Πρακτικά του Β' τοπικού Συνεδρίου Αργολικών Σπουδών (Άργος 30 Μαΐου - 1 Ιουνίου 1986), Πελοποννησιακά*, Αθήνα 1989, σ. 209.

38. Ο περιηγητής αναφέρει την ύπαρξη πολλών σκύλων (μολοσσών) για τη φύλαξη των κοπαδιών. Hughes Smart, *ό.π.*, σ. 225.

39. *Ό.π.*

40. Φραγκίσκος Πουκεβίλ, *ό.π.*, σ. 410.

41. William Turner, *ό.π.*, σ. 285.

42. Richard Chandler, *ό.π.*

43. F.C.H.L. Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, Firmin Didot, Παρίσι 1827, τ. 5, σ. 12· Αναστασία Κυρκίνη-Κούτουλα, *ό.π.*, σ. 211.

44. Φραγκίσκος Πουκεβίλ, *Ταξίδι στο Μοριά*, *ό.π.*, σ. 410.

τικές εργασίες χρησιμοποιούνταν στις μετακινήσεις των κατοίκων και των πολλών επισκεπτών, λόγω του μεγάλου παζαριού και της θέσης της πόλης στο δρόμο που συνεχίζει από την Κόρινθο προς την Τριπολιτσά. Επίσης, ο δρόμος από το λιμάνι του Ναυπλίου προς την Κόρινθο περνούσε από το Άργος και βρισκόταν σε συχνότατη χρήση.⁴⁵

Στις αρχές του 19ου αιώνα η ύδρευση του Άργους γινόταν αποκλειστικά από πηγάδια,⁴⁶ από τα οποία πολλά είχαν μαγκάνια που τα γύριζαν άλογα ή άλλα μεγάλα ζώα. Αυτή η μέθοδος άντλησης νερού εφαρμοζόταν για την ύδρευση των κηπευτικών και εξυπηρετούσε τις καλλιέργειες μέσα στην πόλη, η οποία ανέκαθεν υπέφερε από λειψυδρία.⁴⁷ Το ίδιο συνέβαινε και το 1700, οπότε, σύμφωνα με το βενετικό κτηματολόγιο, οι κάτοικοι του Άργους πότιζαν τους ευάριθμους κήπους βγάζοντας το νερό «με τετράγωνες θήκες από τα πηγάδια γυρνώντας το μαγκάνι με άλογα ή άλλα ζώα».⁴⁸ Πρόκειται για ένα δείκτη των ρυθμών της αγροτικής οικονομίας. Ο συνδυασμός της ιδιοκτησίας πηγαδιού και αλόγου που εργάζεται στην άντληση του νερού ήταν στοιχείο πλούτου που τα χωριά της περιοχής σπάνια γνώρισαν μέχρι και τις αρχές του εικοστού αιώνα.⁴⁹

Στο Ναύπλιο, η αλλαγή της κυριαρχίας από ενετική σε οθωμανική συνετέλεσε άμεσα στη μεταβολή της μορφολογίας του με τρόπο που να εκφράζει τη διοικητική και θρησκευτική ισχύ των Οθωμανών. Επικράτησε και αναδείχτηκε η μουσουλμανική θρησκεία, γεγονός το οποίο αιτιολογεί η προαναφερόμενη ποσόστωση του πληθυσμού, αλλά κυρίως η επιθυμία της

45. Βασίλης Κρεμμυδάς, *Το εμπόριο της Πελοποννήσου στον 18ο αιώνα (1715-1792) [με βάση τα Γαλλικά Αρχεία]*, Αθήνα 1972, σ. 257. Ο Fernand Braudel παρουσιάζει την όψη των δρόμων και τους τρόπους μετακίνησης των ανθρώπων σε αυτούς: «Τον 17ο και 18ο αιώνα το οδικό δίκτυο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, το οποίο θαύμαζε όλη η Ευρώπη, δεν ήταν παρά μερικές στενές σκυροστρωμένες λωρίδες πλάτους τριών ποδιών για τους καβαλάρηδες και δεξιά και αριστερά απ' αυτές το τμήμα του δρόμου –δέκα φορές πλατύτερο– που προοριζόταν για τα κοπάδια και τους πεζούς». Fernand Braudel, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας. Ο ρόλος του περλίγγρου*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 21993, τ. Α΄, σ. 348-349.

46. William Leake, *ό.π.*, σ. 360.

47. «Πολυδίψιον το Άργος υπό των αρχαίων ελέγετο», Αντώνιος Μηλιαράκης, *Γεωγραφία πολιτική, νέα και αρχαία του Νομού Αργολίδος και Κορινθίας*, Αθήνα 1886, σ. 35.

48. Ευτυχία Λιάτα, *ό.π.*, σ. 57.

49. Τη δεκαετία του 1880 στο Κατσίκρι Αργολίδας, το οποίο επίσης αντιμετώπιζε λειψυδρία, «ο Παπαμάρκου άνοιξε το πρώτο πηγάδι στη θέση Μπαρμπέρη και του έβαλε μαγκάνι που το γύριζε άλογο. Έτσι έβγαινε το νερό και άρχισε να καλλιεργεί όλα τα κηπευτικά». Το δεύτερο πηγάδι με άλογο στο χωριό άνοιξε ο Β. Μαλεβίτης, μετανάστης ο οποίος επέστρεψε από την Αμερική τη δεκαετία του 1910. Βασίλης Παπαμιχαλόπουλος, *Ένα χωριό γράφει την ιστορία του, Κατσίκρι - Άγιος Αδριανός*, Άγιος Αδριανός 2002, σ. 55.

διοίκησης να επιδείξει και μέσω των κτιρίων την εξουσία της στην πόλη.⁵⁰ Οι Οθωμανοί μετέτρεψαν ορισμένες εκκλησίες σε τζαμιά και τις περισσότερες σε τεκέδες.⁵¹ Σύμφωνα με τον Dodwell, στις αρχές του 19ου αιώνα υπήρχαν πέντε τζαμιά στην πόλη και ένα επιπλέον μέσα στο φρούριο (Παλαμήδι).⁵² Επιπλέον δημιουργήθηκαν δυο νέα θρησκευτικά οικήματα: το 1730 ο «τεκές του Αγά πασά» και στα τέλη του 18ου ή στις αρχές 19ου αιώνα ανεγέρθηκε κτίριο το οποίο πιθανότατα υπήρξε οθωμανικό ιεροσπουδαστήριο.⁵³ Εικάζεται ότι και το τριώροφο ενετικό κτίριο, δίπλα στο ναό του αγίου Γεωργίου, λειπούργησε ως μεντρεσές.⁵⁴

Το μεγαλόπρεπο σαράι βρισκόταν στο κέντρο της πόλης δηλώνοντας τη διοικητική και στρατιωτική εξουσία του πασά.⁵⁵ Μαζί με το χάνι, τα δυο τζαμιά, τον μεντρεσέ και τα μαγαζιά, όλα επάνω ή κοντά στην ορθογώνια πλατεία, δημιουργούσαν μια εξευρωπαϊσμένη εικόνα της διοικητικής έδρας σε σχέση με άλλες οθωμανικές πόλεις.⁵⁶ Τα αξιολογα οικήματα όπου είχαν

---

50. Η ανάδειξη της διοικητικής-θρησκευτικής ισχύος των Οθωμανών μέσω των οικημάτων ανάγεται σε παλαιότερους αιώνες. Βλ. σχετικά Jere Bacharach, «Administrative complexes, Palaces, and Citadels, Changes in the Loci of Medieval Muslim Rule», στο συλλογικό έργο *The Ottoman City and Its Parts, Urban Structure and Social Order*, A.D. Karatas, Νέα Υόρκη 1991, σ. 111-128.

51. Ορισμένοι ναοί του Ναυπλίου επιτελούσαν, ανάλογα με τους κατακτητές, χρέη χριστιανικής εκκλησίας ή μουσουλμανικού τεμένους. Τέτοιες περιπτώσεις αποτελούν ο άγιος Γεώργιος, η Φραγκοκκλησιά και το «παλιό τζαμί» στην κεντρική πλατεία. Μάλιστα, το τελευταίο ανακαινίστηκε και καθαγιάστηκε το 1687, επειδή είχε χρησιμοποιηθεί ως τζαμί, ώστε να το παραχωρήσει ο Φραγκίσκος Μοροζίνης στους καπουτσίνοους φραγκισκανούς μοναχούς, οπότε και έφερε το όνομα του αγίου Αντώνιου του Παταβίνου.

52. Edward Dodwell, *ό.π.*, σ. 246-247.

53. Κυριάκος Κυριακίδης, Τίνα Μαλικούτη, *Ναύπλιο: Αναγνώριση και ανάλυση ιστορικού κέντρου. Πρόταση για τη διαμόρφωση της πλατείας Συντάγματος, την αποκατάσταση και την επαναχρησιμοποίηση των γύρω από την πλατεία κτιρίων*, Διπλωματική Εργασία, Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο – Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Δημοσιεύσεις Σπουδαστικών Εργασιών, Αθήνα 1984, σ. 28-29.

54. Μάρω Βουγιούκα-Νέλλη Χρονοπούλου, *Οδωνυμικά του Ναυπλίου, Η σημασία των ονομασιών των οδών και πλατειών της πόλεως του Ναυπλίου*, Ναύπλιο 1991, σ. 174. Όλα τα κτίρια του Ναυπλίου που αναφέρονται στο παρόν κείμενο υπάρχουν ακόμα, εξαιρουμένου του σαραγιού.

55. Ο Smart περιγράφει την εικόνα που αντίκρισε στο σαράι του πασά: «Several horses richly caparisoned stood in the court, numerous state attendants lined the antechambers, whilst black slaves and officers called chaoushes, carrying sticks of ebony adorned with silver knobs and chains cast an air of considerable magnificence upon the scene». Hughes Smart, *ό.π.*, σ. 217.

56. Ελένη Καλαφάτη, «Η πολεοδομία της Επανάστασης: Ναύπλιο 1822-1830», *Τα Ιστορικά*, τ. 1, τχ. 2, Αθήνα 1984, σ. 266.

διαμένει οι Ενετοί αξιωματούχοι διατηρήθηκαν ή και επισκευάστηκαν για να καταλύσουν σε αυτά μέλη της ανώτερης οθωμανικής διοίκησης.⁵⁷ Μια τέτοια περίπτωση ενετικού κτιρίου αποτελεί το σπίτι του Αγά πασά,⁵⁸ χτισμένο σε ψηλό σημείο της πόλης, με παράθυρα από τα οποία μπορούσε κανείς να δει από μακριά τα καράβια που ταξίδευαν προς ή από το λιμάνι. Το κτίριο αυτό, σύμφωνα με την περιγραφή του από τον Πουκεβίλ, ήταν «μεγάλο, καλοχτισμένο και με ωραίες σκάλες, πράγμα όχι συνηθισμένο στην Τουρκία».⁵⁹ Ο Smart, ο οποίος επισκέφτηκε το Ναύπλιο το 1813, αναφέρει ότι το σαράι του πασά και τα οικήματα των πλούσιων κατοίκων βρίσκονταν σε ωραίες τοποθεσίες, διέθεταν κήπους, πορτοκαλεώνες και όμορφα διακοσμημένους εξώστες.⁶⁰ Τα περισσότερα σπίτια ανακαινίστηκαν σύμφωνα με τον μουσουλμανικό τρόπο ζωής. Τα οικήματα αυτά προσαρμόστηκαν στον ανατολίτικο τύπο με τα σαχνισιά,⁶¹ χαρακτηριστικό το οποίο δέσποσε στην πόλη από τις αρχές του 18ου αιώνα έως τη διακυβέρνηση του Καποδίστρια, οπότε τα σαχνισιά κατεδαφίστηκαν.⁶² Η συνήθης μουσουλμανική οικία περιλάμβανε σειρά δωματίων, τα οποία επικοινωνούσαν με γαλαρία γύρω από μια κλειστή αυλή.⁶³

Επί οθωμανικής κυριαρχίας χτίστηκαν πολλές κρήνες και λουτρά (χαμάμ) κατά μήκος του υδραγωγείου της Άριας,⁶⁴ το οποίο διέσχισε μέρος του Ναυπλίου. Οι δημόσιες βρύσες με τα πηγαία νερά εντάσσονταν στις επιταγές της μουσουλμανικής θρησκείας.⁶⁵ Παρ' όλα αυτά, οι αλλαγές οι οποίες

57 Τα σημαντικά οικήματα του Ναυπλίου αποτέλεσαν «μήλο της έριδος» για τους ισχυρούς Έλληνες επαναστάτες πριν ακόμη κυριεύσουν την πόλη, αλλά και όταν το Ναύπλιο βρέθηκε υπό τον έλεγχο του Θ. Κολοκοιρώνη. Μιχαήλ Λαμπρινίδης, *Η Ναυπλία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, ό.π., σ. 217· Κωνσταντίνος Κοτσώνης, «Συμβάντα μετά την κατάληψιν του Ναυπλίου (1822), (Επιστολή Αναστ. Μαυρομικάλη προς τον πατέρα του)», *Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Αργολικών Σπουδών (Ναύπλιο, 4-6 Δεκεμβρίου 1976)*, Πελοποννησιακά, Αθήνα 1979, σ. 165.

58. Σέμνη Καρούζου, *Το Ναύπλιο*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδας, Αθήνα 1979, σ. 57-58.

59. Φραγκίσκος Πουκεβίλ, ό.π., σ. 415.

60. Hughes Smart, ό.π., σ. 218.

61. Το σαχνισί ή σαχνισίρι κατάγεται από την περσική λέξη «σαχνισίν», η οποία σημαίνει κυρίως το μέρος που προορίζεται για να καθίσει ο βασιλιάς. Πρόκειται για είδος κλειστού εξώστη (εξώστεγο) που εξέχει στο δρόμο και αποτελεί μέρος δωματίου.

62. Ελένη Καλαφάτη, ό.π., σ. 277.

63. Κυριάκος Κυριακίδης-Τίνα Μαλικούτη, ό.π., σ. 16-17.

64. Φραγκίσκος Πουκεβίλ, ό.π., σ. 422· Ε. Καλαφάτη, ό.π., σ. 266. Τέσσερις κρήνες διασώζονται με τις επιγραφές τους στην αραβική γραφή.

65. Όπως αναφέρει ο Braudel για την Κωνσταντινούπολη, «η θρησκευτική υποχρέωση των αναριθμητών καθημερινών καθαρμών με τρεχούμενο νερό πολλαπλασίασε παντού

συντελέστηκαν στο Ναύπλιο και του προσέδωσαν οθωμανικό χαρακτήρα δεν υπήρξαν καθολικές επειδή, όπως αναφέραμε, η πόλη εξακολούθησε να διατηρεί δείγματα της ενετικής αρχιτεκτονικής.⁶⁶ Εκτός από ορισμένες οικίες,⁶⁷ τέτοια κτίσματα ήταν η κεντρική πλατεία, το υδραγωγείο και η ενετική αποθήκη του σόλου. Όπως επισημαίνει ο Ληκ, τα οχυρωματικά έργα και οι αποθήκες εμπορευμάτων των Ενετών έδειχναν την πόλη μεγαλόπρεπη και πιστοποιούσαν την παρελθούσα σημαντικότητά της.⁶⁸ Σύμφωνα με τον Πουκεβίλ η πόλη απέπνεε αέρα πολυτέλειας και άνεσης, καθώς τα οικήματα ήταν αμφιθεατρικά χτισμένα και υπήρχαν μεγάλοι δρόμοι, «έρημοι», ωστόσο, και «θλιβεροί».⁶⁹ Ο Ληκ αναφέρει ότι πολλά από τα σπίτια ήταν άδεια και ετοιμόρροπα,⁷⁰ περιγραφή η οποία δεν αντιφάσκει αναγκαστικά αλλά πιθανά συμπληρώνει την αμφιθεατρική εικόνα του Πουκεβίλ.

Στο Ναύπλιο, όπως και στο Άργος, κατοικούσαν ορισμένοι Ευρωπαίοι, των οποίων ο τρόπος ζωής διέφερε από τον ανατολίτικο. Ο Δ. Πύρρος γράφει για το έτος 1815 «εις αυτάς τας δύο ωραίας πόλεις διατρίβουσι και διάφοροι ευγενείς και φιλέλληνες Ευρωπαίοι, μάλιστα χάριν ψυχαγωγίας ή ξεφαντώσεως».⁷¹ Ο Πουκεβίλ περιγράφει την επίσκεψή του στο σπίτι του Ιταλού γιατρού Σισίνι:

Από τους τρόπους του, από την επίπλωση του σπιτιού του, ξεχάσαμε πως βρισκόμαστε στην Τουρκία. Όλα μας φαίνονταν καινούρια: μια βιβλιοθήκη με καλοδιαλεγμένα και πολλά βιβλία, καρέκλες, σκρίνια, λουλούδια.⁷²

Για τις θρησκευτικές ασχολίες των καθολικών χριστιανών υπήρχε καθολικό παρεκκλήσι στο γαλλικό υποπροξενείο, όπως φαίνεται από τα έξοδα

τις κρήνες». Fernand Braudel, *Υλικός Πολιτισμός, Οικονομία και Καπιταλισμός (15ος - 18ος αιώνας)*, *Οι δομές της καθημερινής ζωής: το δυνατό και το αδύνατο*, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1995, τ. Α', σ. 242.

66. «The city below has retained more of European architecture than other towns of the Morea», William Gell, *ό.π.*, σ. 398.

67. Ελένη Καλαφάτη, *ό.π.*, σ. 266-267.

68. «The fortifications and store-houses of the Venetians still exhibit a substantial grandeur never seen in a town entirely Turkish, and testify the former importance of the place», William Leake, *ό.π.*, σ. 360.

69. Φραγκίσκος Πουκεβίλ, *ό.π.*, σ. 421.

70. William Leake, *ό.π.*, σ. 359.

71. Σε Γεώργιος Χώρας, *Μουσική παιδεία και ζωή στο Ναύπλιο (18ος-20ός αιώνας)*, Ναύπλιο 1994, σ. 11.

72. Φραγκίσκος Πουκεβίλ, *ό.π.*, σ. 416.

επισκευής του το 1743.⁷³ Εκπρόσωποι της καθολικής θρησκείας συνέχιζαν το έργο της κατήχησης στους χριστιανούς κατάδικους που περνούσαν στο Ναύπλιο το χειμώνα. Όπως αναφέρει ο Σατωβριάνδος για το 1806:

[Γάλλοι καπουτσίνιοι μοναχοί] έχουν την κύρια κατοικία τους στη Νεάπολη της Ρωμανίας, στο Μοριά (Ναύπλιο), γιατί οι γαλλέρες των μπένδων πηγαίνουν εκεί να παραχειμάσουν [...] συνήθως από το Νοέμβριο μέχρι του Αγίου Γεωργίου, που είναι η μέρα που τις ξαναρίχνουν στη θάλασσα: αυτές είναι γεμάτες με χριστιανούς κατάδικους που έχουν ανάγκη από κατήχηση και ενθάρρυνση, και μ' αυτό το έργο καταγίνεται ένθερμα και αποτελεσματικά ο Père Barnabé από το Παρίσι που είναι σήμερα Ηγούμενος του Οίκου των Αθηνών και του Μοριά.⁷⁴

Οι πληροφορίες ποικίλουν σχετικά με το αν η έδρα της ορθόδοξης χριστιανικής μητρόπολης βρισκόταν στο Ναύπλιο ή στο Άργος και για ποιες χρονικές περιόδους.⁷⁵ Γνωρίζουμε, ωστόσο, ότι για μεγάλο χρονικό διάστημα οι Οθωμανοί του Ναυπλίου δεν διέθεσαν κάποιον χώρο μέσα στην πόλη για τις λατρευτικές δραστηριότητες των ορθόδοξων χριστιανών. Οι ντό-

73. Βασίλης Κρεμμυδάς, *ό.π.*, σ. 67. Το 1839 το Ναύπλιο αριθμούσε περίπου 300 καθολικούς κατοίκους, ανάμεσα στους οποίους υπήρχαν και εντόπιοι, όπως οι οικογένειες των Ιωάννη και Π. Ιατρού. Μάρκος Ρούσσος-Μηλιδώνης, «Το Μνημείο Φιλελλήνων στο Ναύπλιο», *Σύγχρονα Βήματα*, [Ανάτυπο], τχ. 68, Αθήνα 1988, σ. 229.

74. Σε Fernand Braudel, *Η Μεσόγειος*, *ό.π.*, σ. 305-306.

75. Βλ. σχετικά Γεώργιος Χώρας, «Αθανάσιος Σολιώτης (1784-1841), Εκκλησιαστικός τοποτηρητής Ναυπλίου και Άργους», *Πρακτικά του Α΄ Συνεδρίου Αργολικών Σπουδών (Ναύπλιον, 4-6 Δεκεμβρίου 1976)*, *Πελοποννησιακά*, Αθήνα 1979, σ. 67· Γερμανός, μητροπολίτης Παλαιών Πατρών, *Απομνημονεύματα τινα της κατά του τυράννου των Ελλήνων οπλοφορίας, και τινων πολιτικών συμβεβηκότων εν Πελοποννήσω κατά την πρώτην της διοικήσεως περίοδον*, υπό Γ. Ι. Παπούλα-Δ. Γ. Καμπούρογλου (επιμ.), Αθήνα 1900, σ. 9· Φραγκίσκος Πουκεβίλ, *ό.π.*, σ. 422. Οι λιγοστές οικογένειες των χριστιανών, ακόμη και η πιθανή παρουσία του μητροπολίτη στο Ναύπλιο, δεν μετέβαλαν την εικόνα της μουσουλμανικής πόλης η οποία ήταν αποκομμένη από τις κανονικότητες και τις αλλαγές που συνέβαιναν στις χριστιανικές κοινότητες. Η απομόνωση αυτή παρουσιάζεται στα μέλη της Φιλικής Εταιρείας, όπου η μόνη γνωστή περίπτωση Ναυπλιώτη είναι ο Ιωάννης Ιατρός. Στο Άργος, όπου ήταν συγκεντρωμένοι οι κοτσαμπάσπδες της περιοχής και άλλοι οικονομικοί και κοινωνικοί παράγοντες του χριστιανικού πληθυσμού, στη Φιλική Εταιρεία μνήθηκαν, μεταξύ άλλων, οι εξής: Ιωάννης Περούκας, Σταματέλος Αντωνόπουλος, αδελφοί Βλάχοι (Βλασόπουλοι) και αδελφοί Παπαλεξόπουλοι (Σπύρος, Σταύρος, Δημήτρης). Διονύσιος Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, *ό.π.*, σ. 155-156.

πιο ορθόδοξοι χριστιανοί εκκλησιάζονταν στους άγιους Πάντες, μια μικρή εκκλησία έξω από τα τείχη της πόλης και αρκετά απομακρυσμένη, στην τοποθεσία όπου αργότερα δημιουργήθηκε και το χριστιανικό νεκροταφείο. Ο Χασάν πασάς επέτρεψε να λειτουργήσει η αγία Σοφία το 1779, μετά από μεσολάβηση του πελοποννησιακής καταγωγής δραγουμάνου του σόλου Ν. Μαυρογένη (1770-1786).⁷⁶ Η αγία Σοφία –ένας εξαιρετικά μικρός ναός, χτισμένος κατά την πρώτη ενετική κυριαρχία– βρισκόταν μέσα στα τείχη, όχι στο κέντρο της πόλης, αλλά ψηλά στη συνοικία του Ψαρομαχαλά. Εκεί έμεναν χριστιανοί ψαράδες,⁷⁷ κάτι που επιβεβαιώνεται από την ονομασία της συνοικίας, αλλά και από τη λειτουργία της εκκλησίας στη συγκεκριμένη γειτονιά.

Ανάμεσα στις χριστιανικές οικογένειες του Ναυπλίου υπήρχαν και μερικοί Υδραίοι έμποροι στη συνοικία του Γιαλού, κοντά στην αποβάθρα για τα μικρά πλοία.⁷⁸ Αυτή η συνοικία εκτεινόταν έξω από τα τείχη της πόλης και την αποτελούσαν μόνο υδραϊκά εμπορικά καταστήματα, αποθήκες και λίγα σπίτια, ενώ κατά την επανάσταση παρατηρείται αξιοσημείωτη επέκτασή της. Εκεί βρισκόταν και ο ναός του αγίου Νικολάου, τον οποίο χρησιμοποιούσαν ως αποθήκη αλατιού,⁷⁹ πιθανότατα προερχόμενου από τις αλυκές του Κάτω Ναχαγέ που εξακολουθούσαν να είναι εκμεταλλεύσιμες.

Ήδη από τις αρχές της δεύτερης οθωμανικής κυριαρχίας στο Ναύπλιο βρισκόταν ισχυροί χριστιανοί και εβραίοι έμποροι όπως ο Sarin, ο οποίος έγινε προστατευόμενος της Γαλλίας και συνεργαζόταν με τον τοπικό υπο-

76. Σέμνη Καρούζου, *Το Ναύπλιο*, ό.π., σ. 55. Επί Ενετών, ο κύριος ορθόδοξος χριστιανικός ναός της πόλης ήταν η Γέννηση της Θεοτόκου, δίπλα στην κεντρική πλατεία.

77. Διονύσιος Κόκκινος, ό.π., σ. 155.

78. Ό.π. Οι Υδραίοι, κατά την εμπορική ακμή του νησιού τους, απέκτησαν καλλιεργήσιμες γαίες στην ανατολική Αργολίδα. Φρειδερίκος Τίρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια*, ό.π., σ. 178. Έχτισαν επαύλεις στο Πλέπι και τη Φουρκαριά, χωριά του Κάτω Ναχαγέ (σημερινή Ερμιόνη), επαρχία η οποία σχηματίστηκε στα τέλη του 18ου αιώνα, όταν ένα μικρό μέρος της Ερμιονίδας αποσπάστηκε από την επαρχία Ναυπλίου. Μιχαήλ Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δεύτεραν Τουρκοκρατίαν*, ό.π., σ. 100. Όπως αναφέρει ο Αντ. Μηλιαράκης, «πάσαι αι επαύλεις αυτές ανήκαν σε πλούσιους γαιοκτήμονες της απέναντι κείμενης νήσου Ύδρας, δεν είναι όμως τόποι θερινής διαμονής ένεκα του νοσηρού κλίματος των λιμναζόντων σε όλη την παραλία υδάτων», Αντώνιος Μηλιαράκης, *Γεωγραφία πολιτική, νέα και αρχαία του Νομού Αργολίδος και Κορινθίας*, ό.π., σ. 247. Επίσης, το μοναδικό χριστιανικό τσιφλίκι στην Αργολίδα βρισκόταν στο Πλέπι. Γιώργος Νικολάου, ό.π., σ. 95. Δεν είναι τυχαίο ότι τον Ιανουάριο του 1824 η νέα κυβέρνηση της επανάστασης, με πρόεδρο του Εκτελεστικού τον Γ. Κουντουριώτη και αντιπρόεδρο τον Π. Μπότσια, διακήρυξε την παρουσία της στην Ερμιόνη και άρχισε τις εργασίες της εκεί.

79. Μιχαήλ Λαμπρινίδης, ό.π., σ. 193.

πρόξενο αλλά και τον πρόξενό της, με αποτέλεσμα να σημειωθούν αντιδράσεις ανάμεσα στους Γάλλους εμπόρους. Στα τέλη του αιώνα, οι ντόπιοι έμποροι του Ναυπλίου εισήγαγαν εγγλέζικα και βενετικά υφάσματα από τη Σμύρνη και τα διοχέτευαν στη Θεσσαλία, επειδή μετά την εξέγερση του 1770 τα προϊόντα αυτά δεν εισάγονταν πλέον απευθείας στην Πελοπόννησο. Την ίδια περίοδο, ανάμεσα στους χριστιανούς που κατοικούσαν και εμπορευόνταν στο Ναύπλιο ήταν ο Αθανάσιος Λογάρης, ο ισχυρός Θωμάς Καλυβιώτης,⁸⁰ καθώς και ορισμένοι Γορτύνιοι που επίσης είχαν εγκατασταθεί στην Πάτρα και, κυρίως, στην Ύδρα.⁸¹ Χριστιανοί εμπορικοί πράκτορες ή πρόξενοι εκπροσωπούσαν τους δυτικούς έμπορους στο Μοριά, αναλαμβάνοντας ένα ή και περισσότερα κράτη.⁸² Σύμφωνα με τον Πουκεβίλ, ο εμπορικός πράκτορας της Μεγάλης Βρετανίας στο Ναύπλιο ήταν ελληνικής καταγωγής και εκπροσωπούσε επιπλέον τη Ραγούζα, τη Νεάπολη, τη Σουηδία, τη Δανία, τη Γερμανία και τη Ρωσία.⁸³

Έμποροι, μαγαζάτορες, τεχνίτες και μικροπωλητές⁸⁴ λειτουργούσαν στην ευρεία, εκκρηματισμένη αγορά του Ναυπλίου. Τις εμπορικές αυτές αστικές λειτουργίες παρουσιάζει η απογραφή των κτιρίων το 1716, οπότε καταγράφηκαν είκοσι έξι εκκλησίες, πεντακόσια εννέα μαγαζιά, τριακόσια πενήντα εργαστήρια, είκοσι έξι φούρνοι, πέντε σφαγεία, δυο χαμάμ, ένας μεντρεσές, πενήντα ένας οντάδες και χίλια τριακόσια είκοσι ένα οικήματα.⁸⁵ Η πόλη διέθετε μεγάλο παζάρι το οποίο, όπως αναφέρει ο Dodwell, ήταν «καλύτερα προμηθευμένο από οποιοδήποτε άλλο στην Ελλάδα».⁸⁶

Λόγω της γεωγραφικής θέσης του το Ναύπλιο υπήρξε μακροχρόνια σημαντικό κόμβος συγκέντρωσης και διανομής πολλών εμπορευμάτων, τα οποία μεταφέρονταν από τους χερσαίους και τους θαλάσσιους δρόμους. Ωστόσο, στις αρχές του 19ου αιώνα, το λιμάνι του –όπου σύμφωνα με τον Ολλανδό ναύαρχο Kinsbergen μπορούσαν να ελλιμενιστούν περίπου δια-

80. Βασίλης Κρεμμυδάς, *ό.π.*, σ. 296-297, 300, 310.

81. Στάθης Τσοτσορός, *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο, Γορτυνία (1715-1828)*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδας, Αθήνα 1986, σ. 124.

82. Βασίλης Κρεμμυδάς, *ό.π.*, σ. 52.

83. Ο συγκεκριμένος εμπορικός αντιπρόσωπος φορούσε παπούτσια από κίτρινο μαροκινό, προορισμένα για τους μουσουλμάνους και όσους προνομιούχους Έλληνες ήθελαν να τα αγοράσουν. Φραγκίσκος Πουκεβίλ, *ό.π.*, σ. 419-420.

84. William Leake, *ό.π.*

85. Ευτυχία Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του από τον 17ο στον 18ο αιώνα. Οικιστικά μεγέθη και κατανομή της γης*, Κέντρο Έρευνας του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, 2002, σ. 98.

86. Edward Dodwell, *ό.π.*, σ. 247.

κόσια πλοία⁸⁷ δεν ήταν πλέον σε καλή κατάσταση. Ο Gell αναφέρει ότι η συσσώρευση της λάσπης επιδείνωνε τη ρηχότητα του λιμανιού και τα μεγάλα πλοία δεν ήταν ασφαλώς ελλιμενισμένα όταν φυσούσε νοτιάς.⁸⁸ Την ίδια χρονική περίοδο οι προσχώσεις συντελούσαν στη συνεχώς αυξανόμενη ρηχότητα του λιμανιού ώστε μπορούσαν να ελλιμενιστούν μόνο μικρές πολάκες («rolaccas»),⁸⁹ δηλαδή δικάταρτα ή τρικάταρτα πλοία. Στα τέλη του 19ου αιώνα το λιμάνι του Ναυπλίου –όπως και της Ύδρας– ήταν αβαθές, απρόσιτο σε ατμόπλοια και μεγάλα πλοία, τα οποία αναγκάζονταν να αγκυροβολούν μακριά.⁹⁰

Η υγεία των κατοίκων του Ναυπλίου επιβαρυνόταν από τη στασιμότητα των νερών του λιμανιού αλλά και από το παρακείμενο έλος, εξαιτίας του οποίου διαδίδονταν ιδιαίτερα η ελονοσία και οι θανατηφόροι πυρετοί της.⁹¹ Σύμφωνα με τον Dodwell, οι πυρετοί από την ελονοσία ήταν τόσο συχνοί κατά την εποχή του φθινοπώρου ώστε το Ναύπλιο, αν δεν διέθετε το πλεονέκτημα του λιμανιού, θα είχε εγκαταλειφθεί από τους κατοίκους του προς χάριν του Άργους.⁹² Ο «αέρας» της πόλης θεωρείτο η αιτία για πολλά δεινά, άποψη η οποία κατατίθεται και στις περιηγήσεις της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής στην Πελοπόννησο το 1829, οπότε πολλά από τα μέλη της ασθένησαν και ο B. de Saint-Vincent αναφέρει το κλίμα του Ναυπλίου ως «μοιραίο».⁹³

Επί διακυβέρνησης του Καποδίστρια (1828-1831) έγιναν πολεοδομικά

87. Μιχαήλ Λαμπρινίδης, *ό.π.*, σ. 177.

88. William Gell, *ό.π.*, σ. 397.

89. Η κατάσταση αυτή συνέβαλλε ιδιαίτερα στο ανθυγιεινό κλίμα της πόλης. William Leake, *ό.π.*, σ. 359-360.

90. Αντώνιος Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 66, 184. Το 1826, όταν φάνηκε στο λιμάνι του Ναυπλίου το ατμόπλοιο «Καρτερία» με κυβερνήτη τον Φρ. Άσιγξ, «πλοιάρια γέμοντα πολιτών περιεκύκλωσαν το ατμοκίνητον αμέσως». Αικατερίνη Κουμαριανού (επιμ.), *Ο Τύπος στον Αγώνα, 1821-1827, Ο Φίλος του Νόμου, 1824-1827, Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, 1825-1827, Ανεξάρτητος Εφημερίς της Ελλάδος, 1827*, Ερμής, Αθήνα 1971, τ. Γ', σ. 299.

91. «Ο γιατρός Σισίνι [...] με συνόδευσε στον αρχηγό των εμίρηδων, που είχε παρουσιάσει έναν τεταρταίο πυρετό, ασθένεια αρκετά κοινή ανάμεσα σε όσους αναπνέουν το νοσηρό αέρα του Ναυπλίου», Φραγκίσκος Πουκεβίλ, *ό.π.*

92. Edward Dodwell, *ό.π.*, σ. 247. Όταν Χιώτες πρόσφυγες παρουσιάστηκαν στον κυβερνήτη Καποδίστρια και ζήτησαν τη δημιουργία συνοικισμού, τους πρότεινε την Απάθεια αλλά εκείνοι ζήτησαν τη θέση του Άργους ως πιο υγιεινή. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες και προσφυγικό ζήτημα κατά την επανάσταση του 1821*, Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 2001 [1939], σ. 103.

93. Κώστας Κριμπίας, «Η Γαλλική Επιστημονική Αποστολή στον Μωριά: η φυσιογνωσία στην Ελλάδα και η απαρχή της αντιπαράθεσης των ξένων επιστημονικών επιρροών», *Τα Ιστορικά*, τ. 12, τχ. 23, Αθήνα 1995, σ. 317.

σχέδια με στόχο μια δυτικού τύπου ανάπτυση διάφορων πόλεων και παράλληλα την αναβάθμιση της καθημερινής ζωής σε αυτές. Στο Άργος δεν εφαρμόστηκαν οι σχετικές μελέτες,⁹⁴ ενώ στο Ναύπλιο έλαβαν χώρα ορισμένα μέτρα για τη βελτίωση και την ανάπτυξη του πολεοδομικού ιστού, καθώς και για την προστασία της δημόσιας υγείας.⁹⁵ Στις αρχές του 19ου αιώνα το Ναύπλιο μαζί με την Πάτρα ήταν τα πιο ισχυρά αστικά κέντρα της Πελοποννήσου, σε αντίθεση με τα παρακμάζοντα λιμάνια της Μεσσηνίας.⁹⁶ Ωστόσο, οι μεταβολές στις λειτουργίες του εμπορίου και στις ανάγκες των μετακινήθων πληθυσμών αναπροσδιόρισαν για μια ακόμη φορά τη σημασία των πόλεων. Μετά τα μέσα του ίδιου αιώνα, τα μέχρι τότε ανθηρά εμπορικά κέντρα (Πάτρα, Ναύπλιο, Ερμούπολη κ.ά.) παρήκμασαν με τη σειρά τους, δίνοντας την πρωτοκαθεδρία της κοινωνικής, οικονομικής και δημογραφικής ανάπτυξης στην Αθήνα και τον Πειραιά.⁹⁷

---

94. Βασίλης Δωροβίνης, «Ο σχεδιασμός του Ναυπλίου κατά την καποδιστριακή περίοδο (1828-1833). Η ειδική περίπτωση και τα γενικότερα προβλήματα», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: Νεοελληνική πόλη, Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Εταιρία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1985, τ. Β', σ. 292· Βασίλης Δωροβίνης, *Η παραδοσιακή αρχιτεκτονική στο Άργος, Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών*, [Ανάτυπο], Αθήνα 1980, σ. 164.

95. Ελένη Καλαφάτη, *ό.π.*, σ. 265-282· Βασίλης Δωροβίνης, «Ο σχεδιασμός του Ναυπλίου...», *ό.π.*, σ. 287-296· Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, «Πρόνοια, ο πρώτος προσφυγικός συνοικισμός της ελεύθερης Ελλάδας», *Αρχαιολογία*, τχ. 51, Ιούλιος 1994, σ. 35-47.

96. Βασίλης Κρεμμυδάς, *ό.π.*, σ. 30.

97. Νικόλαϊ Τοντόροφ, *Η βαλκανική πόλη, 15ος-19ος αιώνας. Κοινωνικο-οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986, τ. 2, σ. 461.

Η ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ 2007-2008 ΤΟΥ ΠΜΣ
«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»
ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙ-
ΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑ-
ΝΤΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΤΥΠΩ-
ΘΗΚΕ ΣΕ 600 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΜΕ ΧΡΗΜΑ
ΤΟΔΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ ΚΑΙ ΤΗ
ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΤΟΥ ΕΚΔΟΤΙΚΟΥ ΟΙΚΟΥ
ΒΙΒΛΙΟΡΑΜΑ ΤΟΝ ΙΟΥΝΙΟ ΤΟΥ 2008